

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

На правах рукопису.

БОРИСЕНКО МИРОСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 94 (477) : 572.9 : 911.375

**ЖИТЛО ТА ПОБУТ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ  
ТРАНСФОРМАЦІЇ УРБАНІСТИЧНОГО СЕРЕДОВИЩА  
В 20-30--Х РОКАХ ХХ СТ.**

Спеціальність 07.00.05 - етнологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня

доктора історичних наук

Науковий консультант:  
доктор історичних наук,  
професор, академік НАН  
України  
Литвин Володимир  
Михайлович

Київ-2009

## ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АвіаХім - Добровільне товариство допомоги авіації та хімічного захисту
- ВЗОК - Всесоюзна заготівельна оптова контора
- ВЖК - Вища житлова комісія
- ВРНГ - Вища Рада народного господарства
- ВРП - Відділ робітничого постачання
- ВУЦВК - Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
- Діпромісто - Держаний інститут проектування міст
- ДПУ - Державне політичне управління
- ДК - Домові комітети
- ДККК - Домова контрольно-конфліктна комісія
- ЖБК- Житлобудівельні кооперативи
- ЖИТЛОКООПИ - Житлові кооперативи
- ЖРЕУ- Житлове ремонтно-експлуатаційне управління
- ЖОК - Житлово-орендні кооперативи
- КОМУНГОСП - Відділ комунального господарства
- МОПР - Міжнародна організація допомоги революціонерам
- НЕП - Нова економічна політика
- НКВНУТОРГ - Народний комісаріат внутрішньої торгівлі
- НКОЗ - Народний комісаріат охорони здоров'я
- НКВС - Народний комісаріат внутрішніх справ
- ППО - Протиповітряна оборона
- РНК - (Раднарком) Рада народних комісарів
- ТЕЦ - Теплоцетраль
- УПРАВДОМ - Управляючий будинком
- УСРР - Українська Соціалістична Радянська Республіка
- ХТЗ - Харківський тракторний завод

## ЗМІСТ

<b>ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ</b> .....	2
<b>ВСТУП</b> .....	5
<b>РОЗДІЛ 1</b>	
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
1.1. Стан вивчення проблеми в науковій літературі.....	11
1.2. Характеристика джерел.....	50
<b>РОЗДІЛ 2 ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРЕДМЕТНО -</b>	
<b>ПРОСТОРОВОГО СЕРЕДОВИЩА УКРАЇНСЬКИХ МІСТ</b> .....	64
2.1. Концепції організації простору в теорії та практиці містобудування.....	64
2.1. Архітектурна композиція міст України.....	77
<b>РОЗДІЛ 3 ЖИТЛО ТА ІНТЕР'ЄР У СИСТЕМІ МІСЬКОЇ КУЛЬТУРИ</b> .....	
3.1. Функціонально-просторова організація приватного будинку в міській забудові.....	105
3.2. Архітектурно-просторові пошуки оптимального типу багатоквартирного будинку.....	116
3.3. Трансформація інтер'єру міського помешкання.....	135
<b>РОЗДІЛ 4 КОМУНАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ</b>	
<b>ТА УМОВИ ЖИТТЯ ГОРОДЯН</b> .....	152
4.1. Криза міського середовища напередодні НЕПу.....	152
4.2. Комунальне господарство України в роки НЕПу.....	165
4.3. Розвиток міського господарства України в 30-х роках та умови життя городян.....	190
<b>РОЗДІЛ 5 ВПЛИВ ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ</b>	
<b>ВЛАДИ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО</b>	

СЕРЕДОВИЩА В МІСТАХ УКРАЇНИ .....	224
5.1. Житлова криза та спроби її подолання.....	224
5.2. Трансформація соціальної структури міського населення.....	257
<b>РОЗДІЛ 6 ПОБУТ МЕШКАНЦІВ КОМУНАЛЬНИХ КВАРТИР.....</b>	<b>290</b>
6.1. Соціально-політичні інструменти комунальної квартири.....	290
6.2. Домашнє господарство городян у системі забезпечення побутових потреб .....	313
6.3. Особливості співмешкання в умовах комунальної квартири .....	345
<b>ВИСНОВКИ.....</b>	<b>369</b>
<b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....</b>	<b>376</b>

## ВСТУП

**Структура дисертації** зумовлена метою, завданнями і характером дослідження. Дисертація складається зі вступу, 6 розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури ( 40 с., 506 позиції). Загальний обсяг дисертації 416 с.

**Вступ. Актуальність дослідження.** Актуальність написання дисертаційної праці зумовлена розвитком урбанізаційних процесів в Україні та зростанням інтересу до міського середовища існування людини. Сьогодні в умовах економічних проблем і політичних криз влада й суспільство не готові реально оцінювати стан та перспективи міського середовища в Україні. Сучасні міські реалії і проблеми, якими живе місто, викликані не лише бідністю місцевих бюджетів. Справа виглядає набагато складніше. Нинішній простір міської культури відчуває на собі щоденний деформуючий тиск загальноурбанізаційних проблем. Важливо вчасно реагувати на такі загальносвітові тенденції, як перенаселення міст, культурно-побутова адаптація мігрантів, загрозлива екологічна ситуація, розмивання культурних та морально-етичних цінностей, гармонізація архітектурно-просторового середовища.

На початку XXI ст. в Україні більшість людей проживає у великих і малих містах. Частка міських жителів значно зросла і становить понад 60 % населення. При все зростаючій кількості міського населення постає актуальною проблема осмислення міського середовища, культури повсякдення, побуту городян України у 20-30-х роках XX ст. з метою глибшого розуміння сучасних проблем міського побуту.

Місто є складним організмом, що формується під впливом різних культурних, технічних, економічних факторів. Одна з найменш досліджених

у вітчизняній та й у зарубіжній етнології тем – це історія трансформації міського середовища. Особливої актуальності набуває потреба дослідження і цілісної реконструкції структури міського житла та його зв'язку із побутом, розкриття основних тенденцій формування міського простору в 20-30-ті роки ХХ ст.

У цей період відбувалося формування індустріального суспільства, що супроводжувалося змінами у комунікативному просторі, інтенсивними міграціями всередині країни та міста. Посилена урбанізація відбувалася на Донбасі, Дніпропетровщині, Харківщині, Київщині. Одночасно, умови життєдіяльності людей змінювалися у руслі більшовицького експерименту творення нової людини та в умовах становлення тоталітарного режиму.

Вивчення житла та побуту городян у 20-30-х роках минулого століття важливе також з погляду дослідження форм адаптації людей до міського середовища, взаємопроникнення культур традиційного та індустріального суспільств. Актуальність теми зумовлена також історико-джерелознавчим фактором, необхідністю відображення процесів, які відбувалися у культурі українського етносу під впливом прискореної урбанізації у 20-30-х роках ХХ ст.

### **Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.**

Дисертаційне дослідження виконано у межах науково-дослідної теми «Історія української державності нової та новітньої доби» (державний реєстраційний номер 06БФ046-01), яка включена до тематичного плану історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

**Об'єктом дисертаційного дослідження** стали процеси трансформації міського середовища, його предметно-просторової складової в системі взаємовідносин людини та навколишнього світу.

**Предметом дослідження** є житло та побут міського населення радянської України у 20-30-х роках ХХ ст.

**Хронологічні межі** дисертації охоплюють період 20-30-х років ХХ ст. Нижня хронологічна межа обумовлена завершенням воєнних дій на території України та переходом до мирного життя, а верхня межа датується передвоєнним часом.

**Географічні межі** дисертації охоплюють міські поселення на території Української СРР (з 1937 р. - Української РСР). Міста Західної України в роботі не розглядаються, оскільки вони розвивалися в іншій політичній та культурній системах.

**Мета дисертаційного дослідження** полягає у тому, щоб на основі виявлених нових та маловідомих джерел, а також наукової літератури комплексно розкрити взаємозв'язок житла та побуту міського населення України в контексті змін урбанізованого середовища 20-30-х років ХХ ст.

Відповідно до мети були поставлені й основні **завдання дослідження**:

- встановити стан вивчення проблеми в історіографії та ступінь її джерельного забезпечення;
- провести аналіз містобудівних концепцій, їх залежність від світоглядних уявлень тогочасної політичної еліти;
- розглянути архітектурну композицію міського середовища через призму сприйняття її самими мешканцями;
- реконструювати архітектурно-функціональну організацію приватного будинку в міській забудові;
- дослідити процес пошуків нового типу помешкання у багатоквартирному будинку та його вплив на житлові умови городян;
- відтворити характер трансформації інтер'єру міського помешкання;
- висвітлити особливості кризи міського середовища напередодні непу та шляхи її подолання;

- з’ясувати напрями і результативність заходів влади в реконструкції міського господарства в 30-х роках;
- охарактеризувати масштаби та причини житлової кризи в містах України;
- вияснити причини та методи трансформації соціальної структури міського населення;
- виявити соціально-політичні інструменти комунальної квартири та їх вплив на адаптацію міських жителів до колективного облаштування побуту;
- дослідити структуру домашнього господарства городян та її роль у системі забезпечення їх побутових потреб;
- довести особливий вплив побутових чинників на культурний та морально-психологічний клімат комунальної квартири.

**Методологічну основу дисертації** становлять принципи історизму, науковості, комплексного підходу до висвітлення проблеми. Для дослідження побуту, матеріальної культури міського жителя використовувалися загальнонаукові методи аналізу і синтезу, типологізації культурних явищ та етнологічні (порівняльний, ретроспективний, структурний, функціональний, діахронний, реконструктивний), а також – історичні методи: статистичний, хронологічний та інші. Комплексний підхід та поєднання різних методів дозволили повніше реалізувати поставлені завдання дослідження.

**Наукова новизна та теоретичне значення дисертаційного дослідження** полягають насамперед у постановці та першому комплексному дослідженні актуальної, науково значимої та недостатньо розробленої в етнологічній науці проблеми житла і побуту міського населення України 20-30-х років ХХ ст. Новим для української етнологічної науки є підхід до архітектурної



композиції міста як середовища існування людини. Уперше висвітлено зв'язок між архітектурно-просторовою організацією міського житла та побутом його мешканців. На базі нових архівних документів розкрито причини кризи міського середовища напередодні непу, спростовано твердження радянської історіографії про успіхи в соціалістичній реконструкції комунального господарства. Вперше в етнологічній науці відтворено як сімейні, так і сусідські відносини всередині комунальної квартири, здійснено типологізацію конфліктів серед мешканців комуналок. Доведено безпідставність тверджень радянської науки про епохальні успіхи влади в поліпшенні житлових і побутових умов міських мешканців України 20 – 30 – х років ХХ ст., які становили основу повсякденного життя. Цілком новим для української етнологічної науки є вивчення побуту мешканців багатоквартирних будинків, зокрема таких елементів матеріальної культури, як домашнє начиння, побутова техніка, технічне облаштування житла тощо. До наукового обігу введено нові архівні матеріали і теоретичні узагальнення про формування соціально-політичного інструментарію управління життям мешканців комунальної квартири, підпорядкування його владою завданням виховання людини на засадах комуністичної ідеології. На основі історичних джерел розроблено систему реконструкції та дослідження урбаністичного середовища в умовах індустріального суспільства.

**Практичне значення дисертаційної праці** полягає у можливості використання результатів дисертації у науковій та навчальній діяльності. Результати дисертації будуть корисними при підготовці спеціальних курсів з етнології міста, розробці тематичних екскурсій з історії міст, написанні магістерських та докторських дисертацій із урбаністики. Великий фактологічний матеріал, узагальнений в дисертації, може бути використаний при написанні наукових робіт з теорії планування міського середовища.

**Наукова апробація результатів дослідження.** Робота обговорювалася

на засіданнях кафедри новітньої історії України, кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Основні положення, висновки та результати дослідження апробовані автором у доповідях на міжнародних та всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях, зокрема: Двадцять друга щорічна конференція з української проблематики (Іллінойс (США) 2003) , II Міжнародна науково-теоретична конференція «Знаки питання в історії України: українська історія у східноєвропейському контексті» (Ніжин, 2004 ) , Міжнародна науково-практична конференція «Педагогічні та рекреаційні технології в сучасній індустрії дозвілля» (Київ, 2004), VI Міжнародний конгрес українців (Донецьк, 2005), Міжнародна наукова конференція «Ніжинська вища школа: історія та сучасність» (Ніжин, 2005), Міжнародна наукова конференція «Національна культура в контексті сучасних глобалізаційних процесів» (Київ, 2006), Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток етнокультури в умовах трансформаційних та глобалізаційних процесів» (Київ, 2008), Міжнародна наукова конференція «Українознавство XXI ст.: нові вимоги, проблеми та методологія розвитку» (Київ, 2008), Міжнародна науково-теоретична конференція «Доба гетьмана І.Мазепи в європейській історії: міфи і реалії» (Київ-Батурич, 2008), 6 – та Всеукраїнська наукова конференція «Актуальні питання історії техніки» (Київ, 2008), Міжнародна наукова конференція «Українське народознавство на початку XXI ст. (теорія, методи та тенденції розвитку)» (Київ, 2008) та ін.

**Публікації.** Теоретичні концепції розвитку міського середовища в Україні та фактичний матеріал, які вперше подані у дисертаційному дослідженні, відображено у 26 наукових працях, зокрема, в одній індивідуальній монографії обсягом 22,3 друк. арк., 23 статтях у провідних наукових фахових виданнях з історії та етнології й у 2 додаткових публікаціях.

## РОЗДІЛ I

### ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

#### 1.1. Стан вивчення проблеми у науковій літературі

Період 20–30-х років ХХ ст. був, можливо, одним із найдраматичніших у вітчизняній історії. Зрозуміло, що такі зламні моменти в історії суспільства цікавлять вчених різних галузей гуманітарних наук. Саме на історичному матеріалі таких переломних періодів швидко виростають численні міфи. Одні історики намагаються ці міфологічні конструкції підтримувати, інші, навпаки, прагнуть їх розвінчати.

Намагання осмислити цей складний історичний період породжувало численну наукову літературу. В радянський період виникла необхідність її систематизації та вивчення. Таким чином, з'являються перші історіографічні роботи<sup>1</sup>. Зрозуміло, що вони були присвячені проблематиці дослідження історії робітничого часу, що відповідало загальним принципам радянського політизованого сприйняття міста винятково як джерела формування

---

<sup>1</sup> Розвиток історичної науки на Україні за роки радянської влади / За ред. П. Калениченка. – К.: Наукова думка, 1973. – 252 с.; Резницкая М. Рабочий класс Украины в период социалистической реконструкции народного хозяйства. (1926–1937 гг.) Очерки историографии проблемы./ М.Резницкая – К.: Вища школа, 1977. – 165 с.

пролетаріату. Після 1991 р. більшість істориків відмовилася від методологічного багажу попереднього періоду. Однак необхідно було зробити узагальнення та підвести ризик під багатолітнім досвідом існування вітчизняної історіографії. Це завдання успішно виконав В. Коцур у своїй докторській дисертації<sup>2</sup>.

Українські вчені В. Колесник, В. Коцур, Г. Коцур у монографічному дослідженні аналізують історіографію НЕПу в Україні<sup>3</sup>. Автори показали поступове розвінчання сучасною історичною наукою стереотипів минулого – від «геніального винаходу» до «невдалої імпровізації більшовиків».

Сьогодні в українській науці неможливо не помітити тяжіння до рефлексії історіографічного досвіду. Критичний аналіз штовхає науковців на пошуки методологічних узагальнень, котрі дадуть змогу знайти відповідь, якщо не на всі, то хоча б на більшість питань<sup>4</sup>. Цікавий та досить продуктивний метод дослідження обрав Г. Васильчук, який розглядає українську історіографію як складову загальногуманітарного процесу<sup>5</sup>.

Першими сформулювали необхідність вивчення побуту робітників на науковому рівні 20 – 30-х років представники потужної на той час етнологічної школи, яка сформувалася з учених Етнографічної Комісії Всеукраїнської Академії наук, Кабінету (Музею) антропології та етнології ім. Хв. Вовка: Н. Загледа, В. Білецька, М. Гайдай, В. Білий та ряд інших. У 1925 р. відома українська вчена Н. Загледа запропонувала ширше вивчати етнографію міста. Вона окреслила основні напрями: побут, матеріальна

<sup>2</sup> Коцур В. Соціальні зміни і політичні процеси в Україні в 1920–1930-х рр.: Історіографія. дис. ... доктора іст. наук. 07.00.06 / В. Коцур – К., 1999. – 475 с.

<sup>3</sup> Колесник В. Історіографія нової економічної політики в Українській СРР. / В. Колесник, В. Коцур, Г. Коцур – К.: Хрещатик, 2002. – 176 с.

<sup>4</sup> Колесник І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей / І. Колесник // Український історичний журнал. – 2002. – № 2. – С. 26–37.

<sup>5</sup> Васильчук Г. Радянська Україна 20–30-х рр. XX ст. Сучасний історіографічний дискурс. / Г. Васильчук – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2008 – 314 с.

культура, фольклор, маргінальні верстви суспільства, девіантна поведінка – і навіть пропонувала вивчати буржуазні прошарки городян<sup>6</sup>. У 20-х роках ХХ ст. Н. Заглада вперше підготувала спеціальну наукову програму з вивчення усіх прошарків населення міста: робітників, ремісників, торгівців, перекупок, наймитів, няньок, візників, ганчірників, вуличних співців, жебраків, ворожок та інших. М. Гайдай вивчав побут робітників м. Маріуполя, а В.Білецька – побут і духовну культуру шахтарів Донбасу. В.Білий присвятив свою увагу вивченню умов життя, побуту такої категорії робітників, як лоцмани і написав спеціальну розвідку «Дніпровські лоцмани» (К., 1929). Він також вивчав вплив міста на культуру села. Цей талановитий учений міг би багато зробити для дослідження проблеми міста, але вже у 1932 р. йому, заляканому жахом репресій, довелося нищівно критикувати свою працю про лоцманів «за формалізм і буржуазну методологію» і своїх колег по Етнографічній Комісії за «народництво, націоналізм, еkleктизм, формалізм...»<sup>7</sup> В. Білого, Н. Загладу, Л. Шульгину та багатьох інших етнологів було засуджено до розстрілу, а майже через 20 років реабілітовано за відсутністю злочину.<sup>8</sup>

Історичні дослідження, незважаючи на значний масив популярної та політичної літератури, зробили мізерний внесок у наукову розробку проблеми. М. Різницька пише, що із усієї маси літератури з історії робітничого класу перших п'ятирічок до наукової літератури можна віднести півсотні статей<sup>9</sup>. Цілком зрозуміла причина такого бідного наукового багажу. Адже на початку 1930-х років серйозні історичні дослідження майже припинилися внаслідок політичних погромів української історичної науки.

<sup>6</sup> Заглада Н. В справі дослідження міської людности / Н.Заглада // Записки Етнографічного Товариства. – К., 1925. – Кн. I. – С. 51–53.

<sup>7</sup> Етнографічний Вісник. Вступна стаття (без підпису). – К., 1932. – № 10. – С. 4.

<sup>8</sup> Бабенко Л. Л. Ціна гідності – смерть / Л.Л. Бабенко // Репресоване краєзнавство. – К.: «Рідний край». Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. – С. 249–251.

<sup>9</sup> Резницкая М. Вказ праця. – С. 25.

Навіть така лояльна проблематика, як участь робітників у створенні матеріально-технічної бази соціалізму в 30-х роках майже зовсім не розроблялася<sup>10</sup>. А існуючі публікації були більше схожі на цитатники думок класиків марксизму-ленінізму і рішень партійних форумів, розбавлені цифровим матеріалом. Головним джерелом у таких дослідженнях, як правило, були тогочасні партійні журнали.

Такий стиль був домінуючий в українській історичній науці досить довго. Більшість сучасних фахівців з історіографії, насамперед В. Коцур, Г. Васильчук, вважають, що новий етап української історіографії розпочався від середини 50-х років, пов'язуючи таку хронологію із суспільно-політичними змінами після XX з'їзду КПРС. Однак у гуманітарній сфері ці процеси йшли досить повільно. Як пише відомий дослідник Я. Калакура, критика культу особи Сталіна справила загалом позитивний вплив на розвиток історичної науки, але не звільнила її від невластивих ідеологічно-пропагандистських і коментаторських функцій<sup>11</sup>.

Відповідно, у перших роботах кінця 50–60-х років XX ст. радянські історики відображали матеріальне становище робітників винятково як результат цілеспрямованої діяльності комуністичної партії. Завдяки чому було створено певну систему вивчення побутових умов міських верств населення, що носила переважно ілюстративний характер. Замість глибокого вивчення реального стану речей дослідники цитували численні партійні рішення та постанови. Окремі факти з історії побуту та міського благоустрою лише ілюстрували політику комуністичної партії<sup>12</sup>. Взагалі проблеми

---

<sup>10</sup> Розвиток історичної науки на Україні за роки радянської влади / Відп. ред. П. Калениченко. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 172.

<sup>11</sup> Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я Калакура. – К.: Генеза, 2004. – С. 347.

<sup>12</sup> Олійник Г. Піклування Комуністичної партії і радянського уряду про поліпшення житлово-комунальних умов трудящих Української РСР в роки другої п'ятирічки (1933–1937 рр.) / Г.Олійник // Наукові записки Ужгородського державного університету. – 1957. – Вип. 27. – С. 97–107;

матеріального становища робітників, їхніх побутових умов у 50–60-х роках ХХ ст. радянські історики намагалися уникати. Навіть у спеціальному ювілейному збірнику житлово-побутові умови міського населення розглядалися лише від кінця 50-х років, а про довоєнний період автори згадували побіжно<sup>13</sup>. Такий підхід використовувався й надалі в радянській та іноді й у пострадянській літературі.

В 60–70-х роках в Україні, як і по всьому СРСР, було підготовлено цілу низку робіт із соціальної структури міст, а точніше, історії лише однієї групи міського населення – робітництва. Поштовхом до активного висвітлення цієї проблеми, як писали С. Кульчицький та В. Сарбей, стала публікація статті у 1959 р., в якій влада закликала радянських істориків звернути увагу на цю проблематику<sup>14</sup>. Однією з перших монографічних досліджень цього плану була робота Г. Діденко, у якій розглядається становище робітничого класу України на початку та в середині 20-х років ХХ ст., де автор аналізує причини скорочення чисельності робітничого класу та його якісні зміни<sup>15</sup>.

Історії робітничого класу в найбільш драматичний період рубежу 20–30-х років ХХ ст. присвячена робота А. Слуцького<sup>16</sup>. Однак житлово-побутовим умовам автор приділяє лише кілька сторінок. Причому дослідник не розглядає саму житлову політику влади, а лише практику будівництва

---

Чумаченко В. К вопросу об улучшении социально-экономических условий труда рабочих Украины в период социалистической реконструкции народного хозяйства / В.Чумаченко // Великая Октябрьская социалистическая революция и социальный прогресс человечества. – Днепропетровск, 1968. – С.58-65.

<sup>13</sup> Підвищення добробуту трудящих за п'ятдесят років радянської влади. – Львів: Вид-во Львівського державного університету. – 1967. – 273 с.

<sup>14</sup> Кульчицький С. Проблеми історії робітничого класу / С.Кульчицький, В.Сарбей // Український історичний журнал. – 1986. – № 7. – С. 21.

<sup>15</sup> Диденко Г. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925). / Г.Диденко – К.: Изд-во АН УССР. – 1962.

<sup>16</sup> Слуцкий А. Б. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики. / А.Б. Слуцкий – К.: Изд-во АН УССР, 1963. – 501 с.

відомчого житла, надання ордерів тощо. Крім того, автор, як і наступні дослідники, говорячи про житлово-побутові умови робітників, не вказує на середню кількість квадратних метрів житлової площі на душу населення. Хоча такі дані знаходилися у відкритих джерелах і могли би продемонструвати справжню картину забезпечення робітників житлом.

У роботі цього ж автора також було відображено і ставлення офіціозу до громадського харчування як елементу трансформації побуту. Ріст і покращення роботи підприємств громадського харчування, на думку А. Слуцького, свідчили про зростання добробуту робітників. Цей погляд на стан обслуговування робітників був типовим для всіх публікацій радянських авторів. Хоча багато хто з них наводив дані про поганий стан справ у робітничих їдальнях, але вони подавалися як одиничні, нетипові для радянської дійсності.

Дослідниця С. Сирцова також доводила покращення житлових та матеріальних умов життя робітничого класу в 30-х роках ХХ ст.<sup>17</sup>. Автор дуже фрагментарно писала про ріст житлобудівництва, а висвітлення матеріального забезпечення робітників робила через порівняння споживання ними м'яса, яєць, молока у 1932 р., що не дає реальної картини їхнього матеріального становища.

Еволюція соціальної структури робітничого класу в Україні його якісний та чисельний ріст були головною темою історичних досліджень. Зрозуміло, що при такому масовому інтересі до цієї проблематики тематичний простір її дослідження поступово вичерпувався. Радянські історики вивчали соціальну структуру як усього робітництва, так і окремих регіонів. У центрі досліджень постають різні гендерні та вікові групи

---

<sup>17</sup> Сырцова С. Рабочий класс Украины на завершающем этапе социалистической индустриализации. / С. Сырцова – К.: Вища школа, 1979. – 191 с.



пролетарського населення міст України, шляхи поповнення робітничого класу<sup>18</sup>.

При тому, що у великих містах - Києві, Харкові, Одесі пролетаріат становив незначну частину жителів. Найбільш чисельним прошарком міського населення залишалися дрібні виробники – кустарі, прикажчики, візники, торгівці, рознощики тощо. Уся ця строката маса була досить мобільною, часто змінювала свій соціальний статус, але більшовицька ідеологія вважала їх дрібнобуржуазними верствами населення. Навіть прошарки радянських службовців і «нетрудових елементів» залишалися за бортом історичних досліджень. Єдиною спробою вивчення нетрудових прошарків населення українських міст стала праця Ф. Турченка, в якій розглядається уся класова структура міста<sup>19</sup>.

Великий масив літератури з історії соціальних процесів в Україні 20–30-х років ХХ ст. вимагав свого узагальнення. Солідний монографічний збірник з цієї проблематики було видано в Академії наук України. В ньому брали участь уже відомі фахівці С. Кульчицький, Ф. Турченко, Л. Ткачова та інші. На жаль, дрібнобуржуазні верстви населення в цій роботі також досліджені лише побіжно, автори більше розглядали залучення дрібних виробників-приватників до промкооперації<sup>20</sup>.

---

<sup>18</sup> Лобурець В. Поповнення рядів робітничого класу України в 1926–1932 рр. / В.Лобурець // Питання історії народів СРСР. – 1969. – вип. 8. – С.64–70; Лихолобова З. Поповнення робітничих кадрів Донбасу на початку реконструктивного періоду (1926–1928 рр.) / З.Лихолобова // Питання історії народів СРСР. – 1972. – вип. 13. – С. 81–90; Казанович Н. Зростання робітничого класу України і зміни у його складі в роки другої п'ятирічки / Н.Казанович // Вісник Харківського університету. Серія Історія КІРС. – 1970. – вип. 6. – С. 67–72.

<sup>19</sup> Турченко Ф. Г. Основні зміни в соціально-класовій структурі міського населення України в 20-ті роки / Ф.Г.Турченко // Вісник Харківського університету. – 1976. – вип. 145. – С. 68–74.

<sup>20</sup> Очерки развития социально-классовой структуры УССР (1917–1941). / С.В. Кульчицький, И.К.Рибалка, Ф.Г.Турченко та інш. – К.: Наукова думка, 1987. – 238 с.

Від середини 80-х років ХХ ст. вітчизняних істориків уже не влаштовували ті жорсткі політико-ідеологічні рамки, які не дозволяли їм виходити за усталені тематичні межі. Крім історії робітництва та колгоспного селянства, науковці починають вивчати також й інші соціальні групи населення. Якщо вивчення підприємницьких верств залишалося під негласною забороною, то з'явилися перші роботи Ю. Неженцева, Л. Ткачової з історії української інтелігенції<sup>21</sup>. Автори висвітлювали джерела формування нової інтелігенції, залучення колишніх спеціалістів до радянського будівництва, діяльність Комітету сприяння вченим тощо. Але спеціально умови праці та життя інтелігенції в 20–30-х роках ХХ ст. у них не вивчалися<sup>22</sup>.

В 70–80-х роках ХХ ст. нового рівня досягли також праці з історії матеріально-побутових умов робітників. Якщо порівняти їх із загальним масивом наукової та публіцистичної літератури про трудову активність робітничого класу, то, звичайно, їхня кількість буде зовсім незначною<sup>23</sup>. Побут робітників у них також висвітлювався як постійна турбота влади про добробут населення<sup>24</sup>. Ці роботи переважно еkleктичного характеру, автори трактують наявний матеріал досить своєрідно. Якщо Ткачова Л. згадує про провал радянської житлової програми в першу п'ятирічку та натякає, що житлова норма не перевищувала запланованих 7 метрів квадратних на

<sup>21</sup> Ткачова Л. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. / Л.Ткачова – К.: Наукова думка, 1985. – 190 с.

<sup>22</sup> Коцур В. Вказ праця. – С. 270.

<sup>23</sup> Коцур В. Вказ. праця. – С. 170.

<sup>24</sup> Мезенцев А. Діяльність партійних організацій та місцевих рад Донбасу по поліпшенню матеріального добробуту трудящих в період побудови фундаменту соціалізму (1926–1932 рр.) / А.Мезенцев // Наукові праці з історії КПРС. – 1976. – вип. 80. – С. 30–33; Ткачова Л. Піклування Комуністичної партії про поліпшення житлово-побутових умов робітників України в роки першої п'ятирічки / Л.Ткачова // Наукові праці з історії КПРС. – 1976. – вип. 80. – С. 34–41; Казанцев О. Турбота Комуністичної партії про підвищення матеріального добробуту гірників і металургів України в роки третьої п'ятирічки / О.Казанцев, М.Касперович // Там само. – С. 60–66.

людину, то А. Мезенцев пише, що в першу п'ятирічку «різко покращилися житлові умови».

Окремо варто згадати публікацію М. Мальцева, в якій автор уперше в історіографії коротко розглядає план типового чотириквартирного житла, що домінував у житловій забудові Донбасу<sup>25</sup>. Однак автор не ризикнув пов'язати форму житла із побутом населення й удався до демонстрації здобутків влади у будівництві побутових та житлових об'єктів.

Загальною хворобою для робіт цього періоду була підміна реального стану речей у побутовій галузі цитуванням відповідних рішень та постанов влади. Правда, на цьому етапі іноді вчені обмежуються ритуальними посиланнями на початку статті на рішення чергового з'їзду компартії та на одного із вождів, а сама публікація присвячена висвітленню конкретних процесів у суспільстві<sup>26</sup>. Замість відвертих політичних гасел, дедалі більше з'являється посилань на конкретні джерела. Іноді вся публікація перетворюється просто на цитування документів, статті рясніють великою кількістю цифрових даних. Наприклад, одна з найчастіше цитованих сьогодні стаття А. Епштейна явно перевантажена цифрами, тому читач просто не може детально аналізувати усю інформацію, а сліпо довіряє автору<sup>27</sup>. Хоча наведені автором цифри можна тлумачити зовсім інакше. Наприклад, автор вважає, що збільшення кількості лазень на шахтах і заводах в роки першої п'ятирічки означало покращення побутових умов робітників, але зрозуміло, що робітники просто не могли задовольнити свої щоденні гігієнічні потреби

---

<sup>25</sup> Мальцев М. Житлово-комунальне та культурне будівництво у Донбасі в роки першої п'ятирічки / М. Мальцев // Український історичний журнал . – 1971. – № 12. – С. 83–88.

<sup>26</sup> Ткачова Л. Піклування Комуністичної партії про поліпшення житлово-побутових умов робітників України в роки першої п'ятирічки / Л.Ткачова // Наукові праці з історії КПРС. – 1976. – вип. 80. – С. 34–41.

<sup>27</sup> Эпштейн А. И. Изменение социально-бытовых условий жизни рабочего класса Украины в годы первой п'ятилітки / А.И. Эпштейн // Вопросы истории СССР. – 1986. – вып. 31. – С. 48–54.

в умовах баракового співжиття<sup>28</sup>. А якщо подивитися на обстеження стану цих лазень відділами комунального господарства, то видно, що це було найслабше місце в забезпеченні побутових потреб міського населення.

Однак залучення широких масових статистичних джерел, а також методів економічного аналізу при вивченні соціальних процесів не могли не відбитися на якості наукових досліджень на рубежі 70–80-х років ХХ ст. Незважаючи на диктат правлячої партії, окремі науковці на базі вивчення статистичних матеріалів змогли заперечити цілу низку «залізобетонних» постулатів у радянській історіографії. В статті Л. Ткачової та С. Кульчицького вперше стверджувалося, що збільшення фондів споживання ще не забезпечувало стабілізації матеріального добробуту населення на досягнутому рівні<sup>29</sup>. Вчені, на відміну від своїх попередників, критично оцінюють матеріальний добробут і побутові умови життя міського населення в цей найскрутніший період.

Попри величезну бібліографію з питання історії робітництва історик В. Коцур робить обґрунтований висновок, що серед різних аспектів історії робітництва найменш дослідженим залишається питання його матеріального добробуту<sup>30</sup>.

Паралельно із соціальною історією плідно досліджувалася також історія окремих населених пунктів. Краєзнавчі студії в 20–30-х роках ХХ ст. мали численні наукові здобутки. Ці дослідження концентрувалися переважно на давній історії нашої держави. Однак, уже в той час було помітно ухил краєзнавства, під тиском влади, в бік економічної історії за рахунок

---

<sup>28</sup> Там само. – С. 52.

<sup>29</sup> Кульчицький С. Матеріальний добробут робітничого класу України в роки першої п'ятирічки / С.Кульчицький, Л.Ткачова // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – 1977. – Вип. 3. – С. 33–43.

<sup>30</sup> Коцур В. Вказ. праця. – С. 170.

скорочення інтересу до культури, історії, побуту населення<sup>31</sup>. Ця тенденція стала візитною карткою радянських регіональних досліджень. Репресії щодо української історичної та етнологічної шкіл у першій половині 30-х років ХХ ст. призупинили краєзнавчу роботу, багато вчених, аматорів, ентузіастів зазнали переслідувань. Лише у 50-х роках ХХ ст. помітно позитивну тенденцію – поява та зростання публікацій із краєзнавчої тематики<sup>32</sup>. Окремо варто зупинитися на найбільшому історичному проекті повоєнного часу – виданні Історії міст і сіл України у 26-ти томах, завдяки якому всі міста, містечка й багато селищ отримали свою біографію<sup>33</sup>.

Неможливо переоцінити цей титанічний труд тисяч науковців, краєзнавців, учителів. Проте в результаті втиснення багатющого історичного матеріалу у вузькі рамки радянського шаблону науково-пізнавальна вартість твору значно зменшилася. Міста 20–30-х років ХХ ст. в радянській історіографії виконували роль фону, такого собі театрального «задника», на тлі якого відбуваються соціальні та політичні перетворення. Про розвиток самого урбаністичного середовища навіть у таких великих містах, як Одеса, Київ, Харків, Дніпропетровськ автори обмежувалися кількома відомими фактами. Наприклад, з історії забудови Харкова було названо усього кілька об'єктів, при справді багатому обсязі нового будівництва. Такі наслідки цілком очікувані, якщо нагадати, що в спеціальних методичних вказівках, затверджених Головною редколегією УРЕ АН УРСР у 1963 р., вимагали від авторів відображати соціалістичні перетворення, приділяти головну увагу

---

<sup>31</sup> Жулицька О. Розробка теоретичних питань краєзнавства в радянській історіографії 20-х рр. ХХ ст. / О. Жулицька // Записки історичного факультету Одеського національного університету. – Одеса, 2004. – вип. 15. – С. 474–489.

<sup>32</sup> Тронько П. Українське краєзнавство в ХХ ст. (До 75 річчя всеукраїнської спілки краєзнавців)./ П.Тронько – К., 2002. – С. 54.

<sup>33</sup> Тронько П. Вказ.праця – 85 с.

післяжовтневому періоду та демонструвати керівну роль комуністичної партії<sup>34</sup>.

Якісно вирізняється том, присвячений історії Києва. В книзі про Київ автори подають багато даних про історію комунального господарства, про зведення нових будинків у 30–х роках ХХ ст., розвиток сфери обслуговування.

Незважаючи на певні недоліки видання, ця багатотомна праця послужила поштовхом для подальшого дослідження розвитку історії міст. Краєзнавці, музейні працівники, архівісти та професійні історики підготували кілька історичних нарисів, присвячених містам: Харкову, Одесі, Луганську тощо<sup>35</sup>. Однак побут мешканців та житлово-побутові умови висвітлювалися і в них досить побіжно. Іноді автори лише подавали цифри, намагаючись продемонструвати постійне зростання житлової площі на одного мешканця та покращення умов життя. В результаті складалася просто курйозна ситуація. Наприклад, з історії міста Дніпропетровська. Автори пишуть про населення міста станом на 1939р.: «Тут проживало 500 тисяч чоловік». А через кілька рядків читаємо: «Житловий фонд міста швидко збільшувався. Якщо у 1913 р. він становив 1526 тис. метрів, то в 1940 р. – 2144 тис. метрів»<sup>36</sup>. Якщо поділити загальний метраж житлового фонду на кількість мешканців то середня норма на душу вийде трохи більше 4 м. Такі

---

<sup>34</sup> Гордійчук І. Історія міст і сіл Української РСР. В контексті регіональних досліджень / І. Гордійчук // Історичні записки. Зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені В. Даля. – 2007. – вип. 6. – С. 27.

<sup>35</sup> Запоріжжю 200 (1770–1970). Історико-публіцистичний нарис. / Ред. колегія В.І. Петриків (голова) та інш. - Дніпропетровськ: Промінь, 1970. – 211 с.; Горловка. Біографія города. – Донецьк: Донбасс, 1967. – 160 с.; Павлик І. Горловка. Історико-економічний очерк / І.Павлик – Донецьк: Донбасс, 1971. – 127 с.; Лифанов В. Николаев 1789–1989. Страницы истории: Справочник. / В.Лифанов, В. Міющенко – Одесса: Маяк, 1989. – 168 с.

<sup>36</sup> Дніпропетровська область. Історія міст і сіл Української РСР в 26 томах / Гол. ред. колегії П. Тронько – К., 1969. – С. 91.

твердження в краєзнавчій літературі були непоодинокі. Наприклад, в історичному нарисі (Луганск. Исторический очерк. Донецк) автори пишуть, що за переписом 1939 р. населення міста Луганська становило 213 000 чоловік, а через шість рядків на цій же сторінці читаємо: «житловий фонд до 1940 р. збільшився у порівнянні із 1913 р. в 3,7 рази і склав 922,5 тисяч квадратних метрів»<sup>37</sup>. Поєднавши ці дві цифри, ми отримуємо досить мізерну середню площу, що становить 4,32 метрів квадратних на душу.

Окремо варто згадати тритомне видання історії Києва, що готувалося на базі Інституту історії АН УРСР<sup>38</sup>. В цій книзі автори використовують комплексний підхід до аналізу структури міста як єдиного середовища, який сьогодні є найбільш сприйнятним при вивченні міського середовища існування людини. Вони виділяють географію міста, житлове будівництво, архітектуру, комунальне господарство та благоустрій.

Таким чином, наприкінці 80-х років ХХ ст. політизована історія міського населення вже себе вичерпала. Звуження тем, диктат цензури перешкоджали подальшому розвитку історичних досліджень. Історики нагромадили значний статистико-економічний та архівний матеріал, який не могли реалізувати в рамках політичної системи.

Міська культура була предметом не тільки історичних досліджень. Загалом інтерес до міської тематики в 60-70-х роках ХХ ст. в колі радянських науковців був не випадковим. У цей час у світі загострилися проблеми, пов'язані зі швидкими темпами урбанізації – перенаселення міст, погіршення екологічної ситуації, криміналізація міських поселень тощо. Ключовою проблемою для радянських міст стало формування нового міського середовища. Оскільки досвід минулого не дав відповіді, як вирішити цю

---

<sup>37</sup> Луганск. Исторический очерк. - Донецк: Донбасс, 1969. – С. 117.

<sup>38</sup> Історія Києва в 3-х томах. т.3., кн.1. / Відп. ред. М.Супруненко – К.: Наукова думка, 1987. – 473 с.

проблему, то в контексті посиленої урбанізації постало питання комплексного вивчення побуту міського населення.

Відновлення наукових досліджень у радянській етнографії розпочалося уже після часткової демократизації суспільства у другій половині 50-х років. Сприяла подальшому вивченню розвитку міста Всесоюзна нарада етнографів, що відбулася у Львові у 1954 р. З'являються перші етнографічні роботи, присвячені побуту міста, а точніше, робітничого класу, що були побудовані переважно на матеріалах партійної преси<sup>39</sup>.

По суті віддзеркалює загальні тенденції монографія В.Зінич, що була першою етнографічною роботою з вивчення робітничого класу<sup>40</sup>. В ній автор не критично демонструє радянську дійсність у 50-х – на початку 60-х років, постійно порівнюючи умови побуту із дореволюційним життям робітників. Цікаво, що період 20–30-х років ХХ ст. для автора просто начебто не існує. Подібне ставлення до проблеми демонструють і в збірнику, що був підготовлений академією наук в цей же період.

Однак уже наприкінці 50-х років ХХ ст. в середовищі українських етнологів існувало розуміння актуальності проблематики побуту міста. Наприклад, Куницький О. пише, що дуже важливо відобразити побут робітників у великих будинках, однак тут є певні методичні труднощі, що пов'язані з розвитком національної традиції, використанням житлової площі, оздобленням стін, меблів тощо<sup>41</sup>. Хоча зрозуміло, що не методичні труднощі лякали українських етнографів, оскільки справжніх досліджень побуту мешканців комуналок, а саме такими були більшість багатоквартирних

---

<sup>39</sup> Зінич В. Нові риси в сімейному побуті робітників / В.Зінич // Народна творчість та етнографія. – 1957. – Кн. 3. – С. 87–92.

<sup>40</sup> Зінич В. Соціалістичні перетворення: паростки нового в культурі та побуті робітників Радянської України / В. Зінич – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 175 с.

<sup>41</sup> Куницький А. К вопросу о методике этнографического изучения рабочих Украины / А.Куницький // Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. – вып. XXIX. – М., 1957. – С. 21.



комунальних будинків, ні автор, ні інші етнографи здійснити не могли. Таким чином, побут мешканців багатоквартирного будинку, та й сам такий тип житла, просто ігнорувався. Адже комунальна квартира вже не вважалася радянською ідеологією осередком зміцнення солідарності робітників. Її просто воліли не помічати.

Відповідно, етнологи радянського часу, зокрема М. Приходько, О. Куницький, розглядали винятково індивідуальне житло робітників<sup>42</sup>. Особливо варто відзначити роботу М. Приходька. На базі широких натурних зйомок, а також архівного матеріалу йому вдалося підготувати розгорнуту монографію, в якій висвітлено еволюцію приватного помешкання робітників Донбасу<sup>43</sup>. Цікаво, що автор розглядає хату шахтаря як середовище, що постійно еволюціонує від типової сільської хати до сучасного будинку у зв'язку зі зміною побуту та способу життя мешканців шахтарських містечок.

У 20-х роках ХХ ст. було зібрано цікавий матеріал із облаштування житла невеликого містечка Лебедин. На основі фотоматеріалів, замальовок, креслень, а також архівних документів та експедиційних обстежень С. Таранушенко підготував розгорнуту статтю, присвячену дослідженню еволюції народних меблів у першій половині ХХ ст.<sup>44</sup>

У 60-х роках ХХ ст. працівники Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР підготували кілька досліджень з питань побуту робітників. Однією з перших у радянській повоєнній етнології була

---

<sup>42</sup> Куницький О. Розквіт і потреби міського народного житлобудівництва / О.Куницький // Народна творчість та етнографія. – 1957. – кн. 4. – С. 80–87; Приходько М. П. До питання про розвиток житла робітників Донбасу / М. П. Приходько // Народна творчість та етнографія. – 1957. – № 2. – С. 48–59.

<sup>43</sup> Приходько М. Житло робітників Донбасу. Процес виникнення і розвитку робітничих поселень / М.Приходько. – К.: Наукова думка, 1964. – 106 с.

<sup>44</sup> Таранушенко С. Українські народні меблі / С.Таранушенко // Народна творчість та етнографія. – 1957. – № 2. – С. 76–88.

праця А. Поріцького про побут робітників України в умовах капіталізму<sup>45</sup>. Безперечно, вона не була позбавлена певних ідеологічних штампів і мала основним своїм завданням показати страждання життя робітників за царизму, та все ж у цій праці цікаві підходи до визначення структури побуту робітників-сезонників, насамперед важкі житлові умови, бідний раціон харчування, особливо на сезонних роботах.

Ще у 50-х роках відбулося кілька загальносоюзних та республіканських нарад, на яких ідеологи підштовхували вчених до широкого висвітлення побуту робітників. У результаті, в роботах В. Миронова, В. Зінича демонструвалися здобутки радянського будівництва в галузі формування нового побуту<sup>46</sup>. Ці роботи носили ілюстративний характер і мали продемонструвати покращення матеріального становища робітників за роки побудови соціалізму. Наукова вартість цих робіт, зважаючи на специфічні завдання, що ставили перед собою дослідники, досить сумнівна.

Трохи згодом серед наукових досліджень радянського періоду вирізняються етнографічні та етносоціологічні дослідження побуту робітників етнологом А. Пономарьова. Вчений, обстеживши житлові умови, громадське харчування робітників заводів Ворошиловграда (Луганськ), Сєверодонецька, шахтарів Донбасу, виявив досить складні й далеко не комфортні умови робітників навіть у часи так званого «розвинутого соціалізму». Спираючись на соціологічні дослідження, вчений показує наявність великих черг у магазинах, низьку якість громадського харчування, тісноту і незабезпеченість житлом тощо. Його праці цікаві нам для

---

<sup>45</sup> Поріцький А. Я. Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму / А. Поріцький. - К.: Наукова думка, 1964. – 139 с.

<sup>46</sup> Миронов В. Культура и быт горняков Криворожья в период развернутого строительства коммунизма. Автореф. дис. ... канд. истории / В.Миронов. – К., 1964. – 16 с.

порівняльного матеріалу та методів вивчення структури домашнього побуту робітників<sup>47</sup>.

Подібні тенденції у вивченні міського побуту також помітно й у радянській історіографії, загалом у публікаціях М. Шмельової, Л. Анохіної, у яких розглядається побут винятково мешканців індивідуальних будинків<sup>48</sup>. Автори також торкаються проблем розвитку тогочасного масового житла, але обходять стороною розгляд комунальних квартир та інші форми вимушеного співжиття.

Дослідник І. Труфанов у роботі, присвяченій проблемам побуту міського населення, аналізує здобутки вітчизняної та зарубіжної історіографії, уточнює існуючі дефініції та розглядає предмет дослідження<sup>49</sup>. В роботі емпіричного характеру вже згадуваних Л. Анохіної та М. Шмельової на багатому етнографічному матеріалі вперше було здійснено комплексне дослідження побуту міського населення сучасного міста. Автори сформували структуру дослідження побуту, що включає соціально-демографічний портрет міста, заняття його мешканців, матеріальну культуру, громадський побут, дозвілля<sup>50</sup>. Монографія структурно складається з двох частин: перша – це блискучий опис побуту городян російської провінції на

---

<sup>47</sup> Пономарьов А. П. Из спостережень над сучасним сімейним побутом робітників Донбасу / А.П.Пономарьов // Народна творчість та етнографія. – 1973. – № 5. – С. 54–60; Пономарьов А.П. Сучасна сім'я і сімейний побут робітників Донбасу 1950–1975 рр. / А.П. Пономарьов – К.: Наукова думка, 1978. – 143 с.

<sup>48</sup> Анохина Л. Некоторые вопросы развития современного городского жилья / Л.Анохина, М.Шмелева // Советская этнография. – 1973. – № 3. – С. 61–64; Шмелева М. Об основных тенденциях развития материальной культуры русского городского населения за последнее столетие / М.Шмелева // Советская этнография. – 1974. – № 3. – С. 31–40.

<sup>49</sup> Труфанов И. Проблемы быта городского населения СССР / И.Труфанов – Л.: Изд-во ЛГУ, 1973. – 143 с.

<sup>50</sup> Анохина Л. Быт городского населения средней полосы РСФСР в прошлом и настоящем (На примере городов Калуга, Елец, Ефремов) / Л.Анохина, М.Шмелева. - М.: Наука, 1977. – 358 с.

початку ХХ ст., а наступна частина починається лише з аналізу даних перепису 1959 р. Побут робітників 1920–1930 років у монографії не розглядався<sup>51</sup>.

Варто зазначити, що етнологи у 80-х роках ХХ ст. дедалі частіше стали звертатися до вивчення культури та побуту населення міста. У цьому аспекті особливо помітною стала колективна монографія київських етнологів «Етнографія Києва та Київщини. Традиції і сучасність» (К., 1986). Комплексне дослідження охопило широке коло проблем з історії, етнографії від часів Київської Русі до сучасності. Розглядалися в історичній ретроспективі такі галузі культури, як житло, одяг, харчування міщан Києва. Як не дивно, 1920–1930 роки немовби випали з поля зору дослідників. Від розгляду культури початку ХХ ст. вони відразу переходять до 50–60 років ХХ ст. Лише в одному підрозділі «Київський центр розвитку народних традицій в архітектурі ХХ ст.» (автор В. П. Чепелик) розглянуто головним чином «український архітектурний стиль», що синтезував модерн і народні будівельні традиції<sup>52</sup>.

Однак наростання негативних тенденцій у середовищі міської культури примусило широкі кола громадськості звернути увагу на побутовий бік життя міста. Побут у розумінні вітчизняних дослідників мав досить широке трактування – по суті до побутового аспекту життя належало все, що не мало відношення до політики. Наприклад, у бібліографічному довіднику (Побут – турбота спільна.) розглядається велика маса проблем – сімейно-побутові відносини, мораль, духовність, свята й обряди, дозвілля, асоціальна поведінка тощо<sup>53</sup>.

---

<sup>51</sup> Там само. – С. 87.

<sup>52</sup> Етнографія Києва та Київщини. Традиції і сучасність. / За ред. В. Ф. Горленка – К.: Наукова думка, 1986. – 271 с.

<sup>53</sup> Побут – турбота спільна. Рекомендаційний бібліографічний довідник. – К.: Політвидав, 1990. – 110 с.

Таким чином, обмеження політичного характеру не дозволяли вітчизняним етнографам розглядати побут городян у 20–30-х роках ХХ ст. Ми бачимо, що етнографічний матеріал повинен був використовуватися винятково як елемент ілюстрації успішності радянського політичного проекту в масовій свідомості. «Етнографічне вивчення всіляко спрямовувалося не на розкриття неповторної сутності українського народу, специфічних рис його етнічної індивідуальності, характеру психології, самотності традицій, побуту, культури, а на розмивання національної свідомості, нівеляцію національної гідності з позицій ефемерних доктрин інтернаціоналізації, переплавлення народів і націй у так звану нову історичну спільність – радянський народ»<sup>54</sup>.

За час незалежності України відбулася ліквідація цензури як внутрішньої, так і зовнішньої, відкрилися перед науковим співтовариством нові теми, нові методологічні підходи та відповідно й нові архівні документи. Ці три фактори сприяли активному розвитку якісно нового етапу вітчизняної історіографії, що починається після 1991 р.

Українська історіографія першою чергою мусила переглянути попередні усталені стереотипи, розвінчати історичні міфи радянського режиму. Для пострадянської історіографії 90-х років ХХ ст. характерне категоричне заперечення досягнень попередників та відхід від теоретико-методологічної бази<sup>55</sup>. Дехто із сучасників навіть категорично заявив, що вся історія радянського суспільства виявилася наскрізь сфальсифікована<sup>56</sup>. Одразу виокремилися кілька основних напрямів в етнологічній та історичній

<sup>54</sup> Кирчів Р., Франко О. Становлення і розвиток української етнографії // Етнографія України. Вид. 2-ге, перероб. та доп. / За ред. проф. С. А. Макарчука. – Львів: Світ, 2004. – С. 27.

<sup>55</sup> Васильчук Г. Вказ. праця. – С. 9.

<sup>56</sup> Кульчицький С. Українська історична наука як знаряддя легітимізації пострадянського політичного устрою / С.Кульчицький // Записки історичного факультету Одеського національного університету. – Одеса, 2003. – вип. 14. – С. 79.

літературі, що були присвячені критичному осмисленню таких важливих історичних періодів, як українська революція 1917-1920-х років, НЕП, Голодомор 1932–33 р., політичні репресії, становлення політичної системи примусу в Україні.

Помітним явищем у висвітленні соціально-економічних змін в Україні в роки української революції стала монографія відомого вченого О. П. Реєнта. Поруч з іншими питаннями, у ній розкривається й житлова криза 1917–1920 рр. та шляхи її усунення<sup>57</sup>

Наприкінці 80-х років ХХ ст. було помітно певне ідеалістичне змалювання НЕПу. Але в роботі С. Кульчицького було зруйновано міф про те, що НЕП був геніальним винаходом, а навпаки, лише вимушеною імпровізацією<sup>58</sup>. Як імпровізацію, що мала масу економічних суперечностей, розглядає також цей період і О. Пиріг<sup>59</sup>.

Найбільш сфальсифікованими були саме реальні результати сталінського стрибка, котрі призвели до масового зубожіння усіх верств міського населення. Довелося провести значну працю, щоб сучасним вченим на основі джерельних даних розвінчати міф про неухильне зростання матеріального добробуту в роки сталінізму<sup>60</sup>.

Ситуація із житлом в роки комуністичного штурму подавалася в радянській історіографії винятково в ракурсі збудованих мільйонів метрів житлової площі, однак про реальні житлові умови не йшлося. Вінницький дослідник Кравченко П. наводить численні факти разюче жалюгідного

---

<sup>57</sup> Реєнт О. П. Українська революція і робітництво. Соціально-економічні та політичні зміни. 1917–1920. / О.Реєнт. - К.: Тов. «Богдана», 1996. – 250 с.

<sup>58</sup> Кульчицький Станіслав Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / Станіслав Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396с.

<sup>59</sup> Пиріг О. НЕП: більшовицька політика імпровізації. – К.: Київський національний торгово-економічний університет, 2001. – 274 с.

<sup>60</sup> Трубенюк О. Підвищення життєвого рівня робітників в 1926–1932 рр.: міфи і реальність / в інтерпретації вітчизняних і зарубіжних істориків / О.Трубенюк // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – вип. VI. – С. 102–128.

існування українського пролетаріату на новобудовах<sup>61</sup>. Правда, автор обмежується переважно періодом першої п'ятирічки, коли дійсно житлові умови усіх верств, а насамперед тих, хто був зайнятий на будівництві індустрії, були жахливими.

Як говорилося вище, в радянській історіографії соціальна структура міського населення висвітлювалася однобоко. Зовсім новий для вітчизняної науки підхід використав В.Підгаєцький, який уперше застосував синтез історичних методів та соціологічно-математичних обчислень<sup>62</sup>.

У 1990–2000-х роках було підготовлено кілька дисертацій, у яких уперше досліджується міське середовище в цілому. Так, Н.Гогохія, на нашу думку, вірно формулює історичне вивчення міста як оточуючого середовища, що відчувало на собі впливи суспільства і своєю чергою впливало «приручало» людей<sup>63</sup>. Однак автор не розповідає про планування житла, його внутрішнє начиння, навколо якого й формувався новий побут. Автор також не розглядає комунальну квартиру як один із основних типів радянського співжиття. Глибоке дослідження соціально-демографічних процесів у Донбасі в період сталінської реконструкції здійснила О. Кокорська<sup>64</sup>. Вона також торкається проблеми планування соціалістичних міст Донбасу, в тому числі й житлової архітектури. Хоча відсутня демонстрація внутрішнього устрою квартири, а також аналіз приватної забудови, що домінувала в Донбасі, особливо в другій половині 30-х років

<sup>61</sup> Кравченко П. Соціально-побутові умови на індустріальних будовах України (20–30-і роки ХХ ст.) / П.Кравченко. – Вінниця, 1997 – С. 4–12.

<sup>62</sup> Подгаецкий В. Города Украины в годы нэпа (вариант клиометрического подхода к анализу социальных структур) / В.Подгаецкий. – Днепропетровск, Изд-во ДГУ, 1994. – 186с.

<sup>63</sup> Гогохія Н. Т. Українське радянське місто 1929–1938 рр.: історико-соціальний аналіз. дис ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Гогохія Нані Томазівна. – Луганськ, 2003. – 211 с.

<sup>64</sup> Кокорська О. І. Соціальний розвиток міст Донбасу (друга половина 20-х – 30-ті роки ХХ ст.). дис ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Кокорська Ольга Іванівна. – К., 1995. – 179 с.

XX ст. Робота Д. Гриня, побудована на багатому статистичному матеріалі 20-х – першої половини 30-х років XX ст., відображає соціально-демографічні процеси в українських містах<sup>65</sup>. Автор вперше досліджує соціальну базу не тільки пролетарських верств населення, але й дрібної буржуазії.

Оскільки в радянський період становище населення міст висвітлювалося винятково через історію робітничого класу, то в 90-х роках активно починають досліджувати й інші верстви населення. Вченими переглядається взагалі роль інтелігенції в суспільстві. Відповідно з'явилися перші на цю тему праці Г. Касьянова, В. Даниленка, що змальовують соціально-історичний портрет української інтелігенції в цей складний період. У роботі вперше розглядаються: ставлення інтелігенції до режиму, проблема існування інтелігенції у ворожій атмосфері, скрутне матеріальне становище<sup>66</sup>.

Надалі історія української інтелектуальної еліти, переважно у дисертаційних дослідженнях, також розглядається окремими молодими авторами в руслі їхньої взаємодії з політичним режимом. Однак узагальнюючі праці почали з'являтися лише в першій половині 2000-х років. Так, варто згадати роботу М. Кузьменко. Автор дійсно використовує велику кількість архівних матеріалів, описуючи матеріально-побутові умови працівників інтелектуальної сфери, проте, що стосується житлово-побутових умов, то тут автор подає тільки негативний матеріал, що не дає об'єктивної картини. Про забезпечення науковців житлом пише також і В. Ткаченко<sup>67</sup>.

---

<sup>65</sup> Гринь Д.І. Соціально-демографічні процеси в містах України (1920–1930-ті роки) дис ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Гринь Дмитро Костянтинович - Чернівці, 2000. – 220 с.

<sup>66</sup> Касьянов Г. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки) / Г.Касьянов, В.Даниленко. - К.: Наук. думка, 1991. – 96 с.

<sup>67</sup> Ткаченко В. Питання матеріально-побутового забезпечення українських вчених у міжвоєнний період (1921-1939рр.) / А.Ткаченко // Український історичний журнал. – 2008. - № 6. – С. 125-134.



Зовсім інший підхід при висвітленні історії інтелігенції використовує О. Коляструк. Вона вивчає передусім щоденне, побутове життя працівників освіти та науки. Розглядаючи весь комплекс соціального стимулювання праці робітників інтелектуальної сфери, автор відтворює складнощі побутового життя мешканців міст, що часто перетворювалося на щоденну боротьбу за виживання<sup>68</sup>.

Не варто забувати також і про радянських службовців, що становили значну частину міського населення. В монографічному дослідженні М. Дорошко згадуються привілеї радянських чиновників у отриманні житла, однак відсутній аналіз самої структури житла, а отже, не з'ясовано також і специфіку побуту цієї верстви<sup>69</sup>. Сьогодні вивчається також і соціальний портрет окремих професійних груп радянського керівництва, як наприклад у монографії М. Виговського<sup>70</sup>.

Здавалося, що історія робітничого класу як частини міського населення в 20–30-х роках уже достатньо була вивчена в попередній період, однак молоде покоління істориків узялося активно розробляти цю тему вже без політичних обмежень. У дисертації Ніколаюк Т. розглядається житло, речі широкого вжитку як стимул мотивації робітників, що в умовах падіння купівельної спроможності робітників відіграло неабияку роль<sup>71</sup>. У дисертації О. Трубенюк висвітлюються житлові умови робітників у 20–30-х

---

<sup>68</sup> Коляструк О. До характеристики повсякденного життя інтелігенції Кам'янець-Подільського у середині 20-х років ХХ ст. / О.Коляструк // Освіта і культура на Поділлі. Зб. наук. Праць.– Кам'янець - Подільський, 2006. – вип. 7. – С. 255–261.

<sup>69</sup> Дорошко М. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20–30-х роки ХХ ст.: соціо-історичний аналіз / М.Дорошко – К.: Київський університет, 2004. – 154 с.

<sup>70</sup> Виговський М. Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції / М.Ю.Виговський – К.: Генеза, 2005. – 309 с.

<sup>71</sup> Ніколаюк Т. Політика держави щодо мотивації праці робітників у промисловості України (1929-1938 рр.): дис ... кандидата іст. наук / Т.Ніколаюк – Остріг, 1999. – 337с.

роках ХХ ст., коротко характеризується тогочасна житлова політика більшовиків<sup>72</sup>.

Однією з перших праць, у якій розглядаються житлово-побутові умови робітників у контексті житлової політики радянської влади, є велика за обсягом публікація О. Мовчан<sup>73</sup>.

Однак, як вважають деякі дослідники, вивчення матеріального добробуту трудящих на сьогодні ведеться не спеціально, а у зв'язку з іншими аспектами історії робітників, що дає змогу ставити завдання подальшого комплексного дослідження<sup>74</sup>.

На початку 90-х років ХХ ст. у вітчизняній історіографії один із найбільших прошарків міського населення 20-х років – підприємці, залишався «terra incognita». Першою працею, в якій розглядаються непмани не тільки як економічна група, але й соціально професійні особливості формування цього класу в Україні, стала робота О. Сушка<sup>75</sup>. Автор уперше опублікував дані про нетрудові категорії міського населення, їхні житлові умови, а також про мешканців міст, що здавали свою площу в оренду. До речі, до цього в радянській історіографії не згадували про масову практику здачі кімнат і кутків у піднайм, що процвітала в радянських містах і була важливим джерелом формування домашніх бюджетів. Більш детально систему приватного ринку житла продовжив досліджувати Ю. Волосник.

---

<sup>72</sup> Трубенюк О.М. Матеріально-економічне становище та умови праці робітників України (друга половина 1920–1930-х рр.): дис ... кандидата іст. наук / О.М. Трубенюк – К., 2000. – 209 с.

<sup>73</sup> Мовчан О. Житлово-побутові умови робітників та комунальне обслуговування УСРР. 1920-ті роки / О.Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – вип.17. – С. 229 - 277.

<sup>74</sup> Бабак О. Соціально-економічне та духовно-культурне життя робітничого населення Української СРР у 1920-х рр. Історіографія проблеми / Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / О.Бабак. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 15.

<sup>75</sup> Сушко О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємств в Українській СРР (1921–1929) / О.Сушко. – К.: НПУ ім. Драгоманова, 2003. – 304 с.

Цікаво, що сучасні професійні історики – Ю. Волосник, М. Олійник вивчають також і таємні механізми функціонування приватного капіталу в умовах співіснування адміністративної системи та вільного ринку<sup>76</sup>. Волосник Ю. розширив поле дослідження непролетарських груп населення в 20–30-х роках ХХ ст., показавши соціально-демографічний зріз цієї проблеми в докторській дисертації<sup>77</sup>.

Таким чином, соціальна структура міст у часи тоталітаризму активно почала опрацьовуватися в роки незалежності України. І хоча залишається досить багато відкритих та малоз'ясованих сторінок у цьому напрямі, історична наука зробила відчутний крок уперед. Етнологічна ж наука все ще шукає методологічні підходи до вивчення побуту міського населення. Лише на конференціях молодих учених під час дискусій зрідка постають питання необхідності дослідження субкультур міста, архітектоніки, міського простору і світосприйняття<sup>78</sup>.

Сучасні вчені також активно цікавляться різними професійними та статево-віковими групами в структурі міської культури 20–30-х років ХХ ст. Сьогодні активно досліджується побут студентів. У дисертації О. Лаврут є розділ, присвячений повсякденному життю студентів. Правда, автор більше розглядає матеріальне забезпечення студентської молоді, що є лише складовим елементом повсякденності<sup>79</sup>. В публікації В. Прилуцького

---

<sup>76</sup> Олійник М. Кустарно-ремісничє виробництво та «псевдокооперація» в Україні в 1921–1929 рр. / М.Олійник // Харківський державний педагогічний університет імені Г. Сковороди. Зб. наук. праць. Серія історія. – 1998. – вип. 2. – С. 141–150.

<sup>77</sup> Волосник Ю. Зародження нової буржуазії та розвиток приватновласницької діяльності в Україні в 1920-х та на початку 1930-х рр. дис. ... доктора іст. наук / Ю.Волосник. – Х., 2004. – 402 с.

<sup>78</sup> Аксьонова Н. Наукова літня школа «Методи дослідження культур у гуманітарних науках: старе і нове «поле» дослідження» / Н.Аксьонова // Народна творчість та етнографія. – 2006. – № 1. – С. 124.

<sup>79</sup> Лаврут О. Студентство Радянської України в 20-ті роки ХХ ст. дис. ... кандидата іст. наук / О.Лаврут. – Донецьк, 2004. – 202 с.

розкриваються механізми задоволення побутових потреб українського студентства в період Непу<sup>80</sup>.

Дедалі більше з'являється творів з історії ментальностей. Так, у роботі З. Лихолобової досліджується вплив побутових факторів, репресій, антирелігійної кампанії в Донбасі в 20–30-х роках ХХ ст. на соціально-психологічний стан мешканців регіону<sup>81</sup>.

Отже, за останній період було підготовлено достатньо праць, що розкривають соціальну структуру українських міст. Однак у нових умовах під впливом світових тенденцій в етнологічній та історичній науках зростає інтерес до вивчення повсякдення. Захоплення історією повсякденності в сучасному українському гуманітарному вимірі не випадкове. Занадто довго вітчизняна історія була позбавлена гуманістичного підходу, перетворюючи головну дійову особу історії – людину лише на гвинтики або декорації політичного спектаклю. Як пише С. Стельмах, в останні десятиріччя передбачається відхід від традиційної політично-орієнтованої історіографії до відтворення структури повсякденного досвіду<sup>82</sup>. Отож, цілком логічним є бажання молодого покоління сучасних етнологів, культурологів, соціологів розглянути не тільки соціально-економічний портрет різних верств населення, але й проникнути в глибину щоденного життя.

Особливістю сучасного стану вітчизняної історіографії повсякдення є значний масив літератури методологічно-історіографічного характеру, при досить незначних поки що успіхах у цій галузі. Вперше розробка самого

---

<sup>80</sup> Прилуцький В. Побут студентів в УСРР в 1920-х роках. / В.Прилуцький // Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник. 2006 – вип. 15. – С. 85–107.

<sup>81</sup> Лихолобова З. Міста Донбасу в роки радянської модернізації: особливості менталітету городян (кінець 1920–1930-і рр.) / З. Лихолобова // Нові сторінки Донбасу. Збірник статей. – 2006. – вип. 12. – С. 93–105.

<sup>82</sup> Стельмах С. У пошуках утраченої правди: теоретичні дискусії в сучасній українській історіографії / С.Стельмах // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2002. – вип. 63. – С. 14.

методу історії повсякденності пов'язана з науковою діяльністю О. Удод, якого можна назвати піонером теорії історії повсякденності на сучасному етапі<sup>83</sup>. Він один з перших сформулював завдання та цілі напряму, окреслив головні здобутки в російській та зарубіжній історіографії з даної проблематики. Особливо варто відзначити, що в роботах автора вперше в українській історіографії пропонується звернути увагу на людиновимірні, соціально-психологічні аспекти житла 30-х років ХХ ст.<sup>84</sup>.

О. Коляструк аналізує наявні дефініції та підходи до історії повсякденності, що використовують представники різних наук<sup>85</sup>. Цікавим авторським внеском є ознайомлення широких кіл науковців не тільки з російською історіографією та чиказькою школою, відомою нам із численних російських перекладів, але й з тенденціями у сучасній «історії знизу» в Італії та Німеччині.

В роботі В. Павлухіної, хоч вона і присвячена побуту радянського села, окреслено коло проблем, що має бути в об'єктиві дослідника<sup>86</sup>. Серед них і морфологія та типологія поселень, архітектура житла та його внутрішнє оформлення, система господарювання тощо. Таким чином, автор виступає за предметне вивчення матеріальної культури як основного чинника в роботі історика повсякденності. Досліджуючи роботи, присвячені цій проблематиці,

---

<sup>83</sup> Удод О. Історія повсякденності як складова історії України ХХ ст. / О.Удод // Історія та правознавство. – 2007. – № 19–21. – С. 104–117.

<sup>84</sup> Удод О. Житло і побут в структурі повсякденного життя українців (30-ті роки ХХ ст.) / О.Удод // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – 2003. – вип. 8. – С. 311–321.

<sup>85</sup> Коляструк О. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О.Коляструк // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 174–184.

<sup>86</sup> Павлухіна В. Деякі проблеми методології дослідження повсякденного життя українського селянства в 60–80-х роках / В.Павлухіна // Україна ХХ ст. Культура, ідеологія, політика. – 2007. – вип. 11. – С. 434–444.

Г. Васильчук приходять до висновку, що історіографія повсякденного життя села, робітників, інтелігенції, непманів перебуває на початковому рівні<sup>87</sup>.

Історія повсякденності часто висвітлюється у мікрорівнях, таких характерних для регіональних досліджень загалом. Як пише Я. Верменич, антропоцентризм, увага до людини, її оточення зближує краєзнавство з такими популярними на Заході напрямками історичної науки, як „історія повсякденності”, соціальна історія<sup>88</sup>.

Незважаючи на певні песимістичні прогнози, досить активно розвивається регіональна етнологія та історія. Оскільки місцеві краєзнавці працювали переважно самі на власному ентузіазмі, без суттєвої підтримки з боку держави, то в період економічної кризи годі було сподіватися нових значних досліджень із локальної історії. Однак, починаючи від кінця 90-х років, ми бачимо, що з’являється дедалі більше робіт, присвячених вивченню рідного міста. Нерідко спонсорами такого видання виступали місцеві органи влади.

Наприклад, у Харкові була підготовлена солідна монографічна робота з історії міста, в якій окремий розділ присвячений життю та побуту харків’ян<sup>89</sup>. У гарному подарунковому виданні, присвяченому історії Донецька, автори розкривають історію забудови Юзівки напередодні радянської модернізації, публікують плани та численні фотодокументи з історії рідного міста<sup>90</sup>. Яскравий, живий міський пейзаж відображено у книзі відомого знавця архітектури Харкова А.Лейбфрейда<sup>91</sup>.

---

<sup>87</sup> Васильчук Г. Вказ. праця. – С. 202.

<sup>88</sup> Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні: Спроби концептуального аналізу. Інститут історії НАН України. / Я.Верменич – К., Інститут історії НАН, 2001. – С. 162. (Історичні зошити)

<sup>89</sup> Історія міста Харкова ХХ століття / О.Ярмиш, С.Посохов, А.Епштейн та інші. – Х.: Фоліо, 2004. – 686 с.

<sup>90</sup> Юз і Юзівка. – Донецьк: Кардинал, 2000. – 320 с.

<sup>91</sup> Лейбфрейд А.Ю. Харьков: от крепости до столицы: заметки о старом городе. / А.Ю. Лейбфрейд, Ю.Ю. Полякова Х. - Фолио, 2004. – 335 с.

Багато сучасних краєзнавчих робіт є публіцистичними й назвати їх неупередженими ніяк не можна. Наприклад, роботи К. Кеворкян, В. Степкіна побудовані на власному суб'єктивному відчутті міста, однак вони містять багато цікавих епізодів зі зниклого або зникаючого середовища<sup>92</sup>.

В краєзнавчій літературі останнього десятиріччя етнологи та історики більшу зацікавленість виявили до віддалених періодів, недостатньо використовуючи можливості спілкування зі свідками першої половини чи середини ХХ ст.<sup>93</sup> Одночасно вченим - етнологам, краєзнавцям, історикам варто більше уваги приділити вивченню буденної історії на мікрорівнях – міського кварталу, будинку, родини, парафії тощо<sup>94</sup>.

Багато цікавої інформації з архівних матеріалів та преси використовують дослідники комунального господарства. Ці роботи написані з великими знаннями матеріальних пам'яток міського минулого, що оточували людей у їхньому щоденному житті – міський транспорт, водогін, електричне господарство тощо<sup>95</sup>. Часто авторами таких досліджень стають і самі працівники міського господарства. Ці роботи мають велике значення для історичної урбаністики, оскільки дають можливість науковцю краще відчутти

---

<sup>92</sup> Степкин В. История Донецка / В.Степкин. – Донецк, 2004. – 486 с.; Кеворкян К. Первая столица / К.Кеворкян – Х.: Фолио, 2002. – 282 с.; Волова Л. Александровск. Запорожье. Очерки истории города / Л.Волова, А.Чуприна. – Запоріжжя: Запорізька Січ, 1997. – 187 с.

<sup>93</sup> Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. – 405 с.

<sup>94</sup> Там само. – С. 218.

<sup>95</sup> Бейкул П. Київський трамвай до 100-річчя із дня пуску в експлуатацію / П.Бейкул, П.Брамський - К.: Будівельник, 1992. – 94 с.; Науменко І. З вершини століття: короткий нарис історії будівництва і розвитку електричного транспорту міста Дніпропетровська / І.Науменко. – Дніпропетровськ: Пороги, 1997. – 118 с.; Полунин Д. Вековой маршрут Одесского трамвая / Д. Полунин, В. Сарсакова, М. Титова. – Одесса: Маяк, 2003. – 237 с.; Галаневич П. Сто років житомирським електричним станціям і мережам. Історична хроніка / П.Галаневич. – Житомир: Журфонд, 1996. – 110 с.

взаємозв'язок між матеріальним світом міської культури та способом життя населення.

Сьогодні етнологічна урбаністика вже завойовує собі „місце під сонцем”. Застаріле та умовне тлумачення селянства, як виняткового носія етнічних традицій<sup>96</sup> сьогодні вже не задовольняє етнологів. Наприклад, у збірнику за редакцією С.Павлюка українські молоді науковці досліджують проблеми формування міської культури в ХХ ст., на жаль, переважно на матеріалах Західної України<sup>97</sup>.

Українські історики архітектури на сьогодні також відмовилися від розгляду тоталітарного культури, виключно як мистецького явища а охопили широке коло проблем. Яскравим прикладом є спеціальний збірник, що випустив університет «Львівська політехніка» із промовистою назвою «Архітектура як відображення ідеології». Варто відзначити дослідження М.Кушніренко та В. Яценко в яких простежується втілення генеральних планів будівництва міст Донбасу, показано їх реальне відображення у камені<sup>98</sup>. Однак, просторові особливості житла типового городянина знову архітектори оминають. На жаль невелика стаття І.Русанової в цьому ж збірнику далека від розкриття проблеми, крім того автор чомусь пише про досвід житлового будівництва в СРСР як про унікальне явище якого не було в практиці зарубіжного будівництва<sup>99</sup>, хоча поряд вміщена цікава стаття А.

---

<sup>96</sup> Будина О. Этнографическое изучение города в СССР / О.Будина, М.Шмелева // Советская этнография. – 1977. – № 6. – С. 21.

<sup>97</sup> Етнокультурні процеси в українському урбанізованому середовищі ХХ століття. Зб. науково-теоретичних статей / Гол.ред. С. Павлюк. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2004. – 184 с.

<sup>98</sup> Кушніренко М. Соціалістичні міста Донбасу: їхнє минуле, теперішнє та майбутнє / М. Кушніренко, В.Яценко // Вісник національного університету «Львівська політехніка». Архітектура. - Л., 2003. – вип.486. – С. 130-139.

<sup>99</sup> Русанова І. Еволюція архітектури житла як втілення ідеологічних прагнень епохи / І.Русанова // Вісник національного університету «Львівська політехніка». Архітектура. Л., 2003. – вип.486. – С.127.



Пфобіган яка розкриває маловідомий нам період соціально-архітектурного експерименту у Відні у період правління соціалістів<sup>100</sup>.

Уікаве дослідження Бурянової Ю., побудоване за принципом каталогу – вона вміщує коротку інформацію про пам'ятки конструктивізму в Україні<sup>101</sup>. Якщо більшість цих об'єктів відомі дослідникам, то порівняння їх з об'єктами цього ж періоду в Азербайджані зовсім новаторське.

Цікава ґрунтовна праця українського архітектора Т.Ладан, що присвячена аналізу житлового масиву Липки у 30-х роках ХХ ст. у якому найбільше відображено стиль цієї епохи<sup>102</sup>. Автор розглядає в контексті історії забудови центрального району появу нових архітектурно-просторових рішень у 30-х роках, зокрема – використання конструктивістських прийомів таких як горизонтальне членування будинків, або поява курдонерів тощо. Автор також вперше аналізує характерні принципи планування внутрішнього простору житла у багатоквартирних будинках в мікрорайоні Липки у Києві.

Історія забудови Харкова міжвоєнного періоду відображена в роботах І. Крейзер. Новим у сучасній історіографії є авторський погляд на сталінську забудову як частину світової традиції – стилю Ар Деко<sup>103</sup>. Аналізуючи стильові особливості забудови Харкова 30-х років ХХ ст. авторка приходить

<sup>100</sup> Пфобіган А. «Червоний Відень» і австромарксизм. / А.Пфобіган // Вісник національного університету «Львівська політехніка». Архітектура. - Л., 2003. – вип.486. – С. 106-111.

<sup>101</sup> Бурянова Ю. Великі очікування, нездійсненні мрії: зникаючі багатства архітектури конструктивізму в Україні та Азербайджані. / Ю.Бурянова – К., 2003. – 230с.

<sup>102</sup> Ладан Т.М. Принципи архітектурно-планувальних рішень житлових будинків 30-х рр. ХХ ст. в м. Києві та їх використання в сучасній практиці проектування. Дис. на здобуття наук. ступеня кандидата архітектури. / Т. Ладан – К., 2002. – 282с.

<sup>103</sup> Буряк А., Крейзер І. Метод и стиль в архитектуре Харькова 20-30-х гг. / А.Буряк, И.Крейзер // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – Харків, 1999. - № 4-5. – 128-130 с.; Крейзер І. Стилистический анализ архитектуры Харькова в 20-х-30-х гг. ХХ ст. / И. Крейзер // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – Харків, 2000. - № 2-3. – С. 163-164.

до висновку про подібність між сталінською еклектикою та багато в чому еклектичним стилем Ар Деко.

Сучасні тенденції свідчать лише про поглиблений аналіз архітектурного процесу як своєрідної метафори політичного розвитку людства, в якому відображаються пануючі ідеологеми<sup>104</sup>. Варто особливо відзначити роботу Б.Черкес, яка присвячена безпосередній реалізації ідеологічної утопії в громадських центрах. Докторська дисертація Б.Черкес стала результатом багаторічного захоплення автором таким непересічним явищем як тоталітарна архітектура<sup>105</sup>. Аналізуючи широке коло джерел та зразки європейської архітектури а також громадські центри українських міст Харкова, Києва а також Москви, Берліна, Варшави автор розкриває тотожність ідеологем із її втіленням у сакральних місцях сучасних міст.

Історія українських міст відображена також у підручниках та посібниках. У роботах методичного характеру, підготовлених викладачами Київського університету ім. Т.Шевченка, уточнюється періодизація та хронологія окремих історичних явищ, подається загальна оцінка подіям 20-30-х років ХХ ст.<sup>106</sup>

На відміну від України, історія життя та побуту міського населення досить плідно розробляється в Росії. Пошуки власної ідентичності, після

---

<sup>104</sup> Скубицька Ю.В. Перебудова Парижа Жоржем Османом у контексті культури модернізму / Ю.В. Скубицька // Наукові записки Києва-Могилянської академії. Теорія та історія культури. – 2007. – вип.62. – С. 19-23.

<sup>105</sup> Черкес Б.С. Національна ідентичність в архітектурі громадських центрів столичних міст в умовах ідеологічної детермінації. Дис. на здобуття наук. ступеня доктора архітектури / Б.С. Черкес. – К., 2006. – 402с.

<sup>106</sup> Новітня історія України (1900–2000) / Підруч. / Слюсаренко А. Г., Гусев В. І., Дрожжин В. П. та ін. / За ред. А. Г. Слюсаренка. – К.: Вища школа, 2000. – 653 с.; Литвин В. М. Історія України. Навчально-методичний посібник для семінарських занять / В. М. Литвин, А. Г. Слюсаренко, В. Ф. Колесник та ін. – К.: Знання – Прес, 2006. – 460 с.; В. Литвин Історія України. Навч. посібник / Литвин В., Мордвінцев В., Слюсаренко А. – К.: Знання, 2008. – 957с.

краху комуністичної системи, викликали значний інтерес серед російських учених до проблем соціальної історії російських міст у 20–30-х роках ХХ ст. Сприяв актуальності цих досліджень також великий масив сталінської житлової забудови у Москві та Ленінграді.

Повний історіографічний аналіз сучасної російської історії повсякдення відображено у вже згаданих роботах українських учених Г. Васильчук та О. Коляструк. Можемо зупинитися лише на тих працях, що присвячені історико-етнографічному дослідженню житла та побуту. Висвітлення етнографії побуту також базувалося на порівнянні матеріального становища до і після сталінської індустріалізації. За таким принципом було побудовано роботу Л. Гордона та Е. Клопова, у якій автори наводили факти, що побутові умови міського населення в 30–40-х роках ХХ ст. були гіршими, ніж у період НЕПу або навіть у часи царської Росії<sup>107</sup>.

Початок дослідження «історії знизу» в російській історіографії припав на середину 1990-х років. У цей час поширення набувають роботи зарубіжних істориків, найбільше американських, котрі несуть зовсім новий погляд на період, що був, здавалося, цілком вивчений у СРСР.

Однією із найбільш відомих в Росії є праця Лебіної Н., в якій задекларовано початок нового історичного напрямку – історії повсякденності<sup>108</sup>. Широкий перелік проблем, що розкриває авторка, також охопив і житлову сферу. В параграфі «Дом» вона розкриває складнощі розселення та оплати за житлову площу, а також психологічний клімат у комуналках Ленінграда.

---

<sup>107</sup> Гордон Л. Что это было? Размышление о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30–40-е годы / Л.Гордон, Е.Клопов. – М.: Издательство политической литературы, 1989. – С. 98–115.

<sup>108</sup> Лебина Н. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920–1930 годы / Н.Лебина. – СПб.: Нева Издательский дом «Летний сад», 1999. – 320 с.

Одна з перших робіт у російській історіографії, що прямо ставила завдання розкрити зв'язок між побутом та житловим середовищем, належить В. Ісаєву<sup>109</sup>. Автор на матеріалах Сибіру досліджує формування феномену радянського буття – комуналки. Правда, історична ретроспектива, показана автором, ще явно перебуває під впливом офіційної радянської історіографії. Так, видається суперечливим твердження автора, що наближення побуту до ідей соціалістичного будівництва почалося на основі прискореної індустріалізації<sup>110</sup>.

Перше дослідження житлової політики більшовиків належить А. Черних<sup>111</sup>. Автор досліджує механізми квартирного переділу в містах Росії, а також відмінності й особливості, що спостерігалися у містах із різним типом забудови. Проблема житла, як дзеркало повсякденності в умовах тоталітарного суспільства, що формувало «невільних людей», розкривається у публікаціях К. Герасимової. Вона одна з перших серед дослідників увела до наукового поля сам об'єкт комунальної квартири, яка до цього часу була витіснена на околиці белетристики<sup>112</sup>. Загалом у Петербурзі, де фонд комунальних квартир був чи не найбільший у СРСР, виникла ціла група науковців, що активно цікавляться цією проблемою, серед них С. Герасимова, Н. Лебіна, С. Чуйкіна, Ю. Обертайс та ін.<sup>113</sup>

---

<sup>109</sup> Исаев В. Коммуна или коммуналка? Изменение быта рабочих Сибири в годы индустриализации (вторая половина 1920-х – 1930-е годы) / В.Исаев. – Новосибирск: Наука, 1996. – 169 с.

<sup>110</sup> Там само. – С. 21.

<sup>111</sup> Черных А. Жилищный передел. Политика 20-х годов в сфере жилья / А.Черных // Социологические исследования. – 1995. – № 10. – С. 71–78.

<sup>112</sup> Герасимова Е. Массовое жилищное строительство и изменение в повседневной жизни горожан / Е.Герасимова // Телескоп. – 1998. – № 3. – С. 25–31; Герасимова Е. Советская коммунальная квартира / Е.Герасимова // Социологический журнал. – 1998. – № 1/2. – С. 224–243.

<sup>113</sup> Нормы и ценности повседневной жизни. Становление социалистического образа жизни в России 1920 – 30-е годы / Монографический сб. – СПб., 2000. – 420 с.

Поруч із соціальною історією комунальної квартири, що розглядається як джерело соціальних аномалій у містах епохи сталінізму, формується й інший погляд на житло 20–30-х років ХХ ст. Першою чергою сучасних дослідників цікавить досвід житлової кооперації. Це не дивно, адже всі країни колишнього СРСР у посттоталітарний період потребують реформи житлово-комунального господарства на нових засадах, у тому числі й на кооперативних. Савін Д. та Говоренкова Т. явно із певним сумом згадують постать управдома, який начебто міг зупинити занепад домового господарства в сучасних містах, забуваючи, що радянський управдом так з цим завданням у свій час і не справився<sup>114</sup>. Однак більшість науковців усе ж розглядають радянську житлову політику як форму безпосереднього управління людьми<sup>115</sup>. Найбільш об'ємна праця з цієї проблематики належить досліднику з Росії М. Меєровичу, який розглядає житлову кооперацію як ключовий етап житлової політики в СРСР<sup>116</sup>. Спроба об'єднати два підходи – мистецько-архітектурний та історико-соціологічний була втілена у серйозному монографічному збірнику, в якому були опубліковані роботи як російських, так і зарубіжних авторів<sup>117</sup>.

У сучасній російській історіографії з'являється дедалі більше робіт, переважно у вигляді дисертацій, у яких вирішуються проблеми

---

<sup>114</sup>Говоренкова Т. Жилищно-арендная кооперация. Опыт новой экономической политики и возможности его применения в современной России / Т.Говоренкова, Д.Савин // Жилищный альманах. – М., 1999. – Вып. 4. – 181 с.

<sup>115</sup>Орлов И. Жилищная политика советской власти в первое послереволюционное десятилетие. / И. Орлов // Наука – сервису: VIII международная научно-практическая конференция. – М.: МГУС, 2003. – С. 142–149.

<sup>116</sup> Меєрович М. Рождение и смерть жилищной кооперации. Жилищная политика в СССР в 1924–1937 гг. / М.Меєрович. – Иркутск: Изд-во Ир. ГТУ, 2004. – 274 с.

<sup>117</sup> Жилище в России: век ХХ. Архитектура и социальная история./ Сост. и ред. У. Брумфилд, Б.Блэр. – М.: Три квадрата, 2001. – 191 с.

повсякденного життя у 20–30-х роках ХХ ст. на локальному рівні<sup>118</sup>. Здебільшого ці роботи побудовані за принципом першочергового вивчення соціальної політики як форми управління побутом у СРСР. Такий же підхід використовують й автори збірника «Городская повседневность в России и на Западе», в якому аналізується соціальна політика влади в цілому<sup>119</sup>.

Про активний розвиток цієї тенденції в сучасній російській історіографії свідчить той факт, що всередині самого напряму виростають нові підходи. Наприклад, активно використовується метод усної історії. Певної популярності набуває також і мікроісторія<sup>120</sup>.

З часом російська історіографія вже потребувала якогось нового методологічного поштовху. З'являються перші роботи, де висвітлюється вже досить солідний досвід історичних досліджень повсякденності та вишукуються нові напрями для його подальшого розвитку. Наприклад, у 2003 р. в Петербурзі було видано монографічний збірник, у якому аналізується повсякденність різних соціальних груп – військових, ченців, чиновників<sup>121</sup>. Цікавий аналіз зарубіжної історіографії дає М. Коган у вищезгаданому збірнику. Автор не намагається подати читачам чіткого визначення самого предмета, але натомість окреслює досить чіткі рамки для

---

<sup>118</sup> Корнухова Г. Повседневность и уровень жизни городского населения СССР в 1920–1930-е гг. (На материалах Астраханской области). Дисс. ... кандидата ист. наук / Г. Корнухова. – М., 2004. – 190 с.; Хлынина Т. П. Страницы социальной истории советской Адыгеи: повседневная жизнь населения области в 1920-е годы / Т.П. Хлынина. – Майкоп: Качество, 2005. – 62 с.

<sup>119</sup> Городская повседневность в России и на Западе. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 2006. – 213 с.

<sup>120</sup> Лебина Н. О пользе игры в бисер (Микроистория как метод изучения норм и аномалий советской повседневности 20–30-х годов) // Нормы и ценности повседневной жизни. Становление социалистического образа жизни в России 1920–30-е годы. – СПб., 2000. – С. 7–26.

<sup>121</sup> История повседневности. Сб. науч. работ / Под общ. ред. М. Коган. – СПб: Летайя, 2003. – 208 с.

молодих науковців, що мають бажання працювати над проблемою повсякденності.

В той же час західна урбаністика має у своєму арсеналі серйозні наукові здобутки. Високі темпи урбанізації, розвиток та впровадження технологій сформували міську культуру в країнах Західної Європи та США набагато раніше, ніж у колишній Російській імперії. Отже, місто стало перед цілою низкою проблем теоретичного рівня вже наприкінці XIX - на початку XX ст. Початок вивчення міської культури був закладений у працях Ф. Броделя. Соціологія міста була започаткована М. Вебером і надалі продовжувалася в роботах американських дослідників. Узагалі, соціологія міста має досить широку історіографію<sup>122</sup>.

Дослідження міста представниками різних гуманітарних наук відбувалися паралельно до певного періоду. Загалом, якщо контакти між етнологами, істориками й соціологами в Європейській науці в середині XX ст. були спорадичними, то наприкінці XX ст. – на початку XXI ст. вони переростають у плідну співпрацю<sup>123</sup>.

Вивчення міського середовища вже не обмежувалося дослідженням лише демографічних процесів. Науковцям було цікаво проникнути за лаштунки побутового щоденного життя міста. Так, з'явилися кілька робіт, присвячених історії житла, у яких вивчаються внутрішнє планування житла, його дизайн, технічне устаткування<sup>124</sup>. Саме через цей матеріальний світ

---

<sup>122</sup> Яницкий О. Урбанизация, город, человек. Критика буржуазной социологии. / О.Яницкий – М.: Знания, 1974. – 63 с.; Дмитрієва В. Основні тенденції зарубіжних досліджень з теорії міста (моделі та методи вивчення) // Вісник Дніпропетровського університету. Історія–археологія. – 2001. – вип. 6. – С. 128–140.

<sup>123</sup> Айтов С. Историческая антропология и этническая психология: когнитивный диалог // Вісник Дніпропетровського університету. Історія і філософія науки і техніки. – 2005. – № 1. – С. 34.

<sup>124</sup> Gwendolyn Wright. Building the dream. A social history oh housing in America. / G.Wriht – N-Y: Pantheon Books, 1981. – 329 p.: John Burnet. A social

дослідники змогли реконструювати не тільки побутову історію, але й роль дому в сучасній масовій культурі. Особливо варто відзначити широкий спектр залучених джерел – комікси, фотографії, плакати, міські легенди, реклама тощо. Сучасна тенденція історичного пізнання на Заході відмовляється від «права першості» друкованих офіційних документів. Американські історики вважають, що в принципі усі історичні джерела ненадійні, просто одні достовірніші за інші<sup>125</sup>.

Природно, що історична наука на Заході розвивалася відмінним шляхом. Як писав Марк фон Хаген, тип соціальної історії, створений радянськими істориками в багатотомних виданнях, дуже мало подібний до того, що розуміють під цим терміном за кордоном<sup>126</sup>.

Найбільш плідні дослідження радянського суспільства відбувалися в США у повоєнний час, на що вплинуло й ідеологічне суперництво між двома наддержавами. Тут сформувалося кілька потужних наукових центрів – наприклад, Інститут Гаррімана, Чиказька школа советології тощо. В повоєнний час науковці досліджували цілий ряд проблем радянського суспільства – економіку, політичний устрій, культуру та мистецтво. Одночасно було започатковано також і вивчення радянської повсякденності. Оригінальною є робота В. Данхем, що досліджувала буржуазні споживацькі орієнтації в офіційній культурі сталінізму<sup>127</sup>. Зокрема вона неодноразово згадує про житло та інтер'єр вищого класу чиновників.

---

history of housing 1815–1970 / J.Burnet. – London: David and Chales, 1978. – 344 p.

<sup>125</sup> Constructing the American past. A source book of people history. – N.Y., 2006. – P. 46.

<sup>126</sup> Марк фон Хаген. Проблеми сталінізму і переосмислення радянського минулого / Марк фон Хаген // Український історичний журнал. – 1994. - №1 - С. 96.

<sup>127</sup> Vera S. Danham In Stalin's time. Middleclass values in Soviet Fiction / V.Danham. – Durham and London, Duke university press, 1990. – 288 p.



Загальна праця, присвячена повсякденному життю, належить Ш. Фицпатрік, що стала класичним взірцем високо наукового підходу при дослідженні історії повсякденності<sup>128</sup>. Можна стверджувати, що саме її робота справила найбільше враження на російських, а пізніше й на українських дослідників.

Американські дослідники також активно вивчали ті теми, що в СРСР були заборонені. Наприклад, рівень життя в СРСР або формування структури привілеїв. Загалом історія радянського минулого в зарубіжній історіографії була представлена двома основними напрямками – тоталітарним та теорією модернізації<sup>129</sup>.

Посилені процеси урбанізації та індустріалізації у 20–30-х роках ХХ ст. призвели до суттєвого збільшення міського населення, переважно за рахунок сільських мігрантів. Адаптація їх до нових умов життя, виживання у незвичному середовищі, житлові умови та побут безперечно мають значний науковий інтерес. Проте ця проблема недостатньо досліджена не лише у вітчизняній історіографії, але й у світовій етнології<sup>130</sup>.

Таким чином, огляд вітчизняної та зарубіжної історіографії дає можливість нам стверджувати, що на сьогодні не існує комплексного окремого наукового дослідження життя та побуту українського міста в період сталінізму. Вітчизняна етнологічна думка штучно була позбавлена реальної можливості вивчення історії радянських міст. Місто як окремий об'єкт історико-етнологічних досліджень ігнорувалося радянськими науковцями. Натомість, в історичних роботах міське середовище виступало лише тлом, на якому розгорталися політичні та соціальні явища. Звідси й суто

---

<sup>128</sup> Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Пер. с англ. / Ш. Фицпатрик – М.: РОССПЭН, 2001. – 336 с.

<sup>129</sup> Васильчук Г. Вказ. праця. – С. 202.

<sup>130</sup> Бромберже К. Етнологія Франції та нові об'єкти її дослідження. Криза, перші труднощі та становлення науки / К. Бромберже // Народна творчість та етнографія. – 2006 - № 6 – С. 14.

ілюстративний характер висвітлення міської проблематики. Як приклад можна навести спроби радянських науковців дослідити матеріально-побутові та житлові умови робітників у 20–30-х роках ХХ ст. Урбанізаційні процеси кидали виклик вітчизняним гуманітарним наукам – етнології, історії, соціології. Вже у 70–80-х роках ХХ ст. вітчизняна гуманітарна наука мала достатній теоретичний та методичний рівень, щоб дати відповіді на актуальні питання урбанізованого суспільства. Однак політична диктатура заважала подальшому плідному розвитку наукових знань про місто. Тому у творах багатьох дослідників того часу залишалися підходи, сформульовані в попередній період – догматизм, схематичне відображення суспільних процесів, відкрита ідеологізація історичного та етнографічного матеріалу. Лише після розпаду СРСР вітчизняні науковці отримали можливість комплексного дослідження міста.

Під впливом російської історіографії в останні роки в Україні починає розвиватися також історія повсякденності, яка поки що знаходиться у стані методологічного пошуку. Однак дослідження матеріально-побутових умов та економічного становища не можуть дати повної реальної картини щоденного побуту міського населення. Варто використати етнологічні методи дослідження матеріальної культури, що дасть можливість здійснити справжню реконструкцію побуту.

Таким чином, специфіка проблеми вимагає загальнонаукового дослідження із використанням здобутків етнології, історії, соціології, культурології тощо. Спроби радянських етнологів та соціологів досліджувати побут мешканців комуналок наштовхувалися на завчасно неприйнятні для радянської ідеології факти та висновки, тому такі дослідження були небажаними. Зовсім недослідженою залишається тема житла у місті, хоча для етнологів цілком зрозуміло, що саме структура житла визначає більшість побутових процесів. Незважаючи на численні заклики в середовищі істориків ширше використовувати здобутки суміжних наук, синтетичні дослідження із

історії побуту міського населення 20–30-х років у вітчизняній історіографії мало практикуються.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що узагальнюючої наукової праці, яка б висвітлювала різні аспекти життєдіяльності та побуту міського населення України 20–30-х років ХХ ст., досі не було.

## **1.2. Характеристика джерел.**

Дослідження такого цікавого явища, як побутове життя українських міст, потребує особливо копіткого пошуку та аналізу джерел. Адже щоденні практики людини, спрямовані на забезпечення її життєво необхідних потреб, залишають найменше історичних документів.

Для повного відображення побуту людини необхідно мати достовірну картину середовища, в якому вона задовольняє свої щоденні потреби. Для такої реконструкції варто залучити документи, що характеризують житловий фонд міст, стан комунального господарства, закладів побутового обслуговування тощо.

Значний масив документів зберігається у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Документи, що нас цікавлять, групуються у фонді ЦК КПБУ (Ф. 1.). Цей фонд добре опрацьований українськими дослідниками, однак в ньому є багато

документів, що раніше не використовувалися в науковому обігу. Це листи місцевих керівників про стан міського господарства та житлового фонду, обстеження системи громадського харчування. Іноді потрапляли сюди листи від робітників зі скаргами на незадовільні побутові умови.

Велика кількість документів, що розкриває особливості міського середовища, знаходиться у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Підприємства міського господарства знаходилися під подвійним управлінням – міських відділів комунального господарства та Відділу комунального господарства НКВС. Документи цього органу зберігаються у Ф. 5. У цьому фонді є звіти про стан житлового фонду в Україні, розвиток міського господарства, а також листування з керівниками міськрад з приводу проблем міського господарства. При реконструкції міського середовища як матеріального об'єкта без цього фонду обійтися неможливо. В 1933 р. функції цього відділу було передано Народному комісаріату комунального господарства, документи якого зберігаються у Ф. 26.

Різноманітні матеріали вміщує фонд 1 цього ж архіву, що належить вищому органу виконавчої влади – ВУЦВК. Тут зберігаються листи керівників комунальних підприємств, органів місцевої влади, що зверталися до влади з проблемами міського господарства. Тут також знаходяться й листи простих громадян, що намагалися вирішити свої житлово-побутові проблеми.

Розвиток житлового будівництва, розподіл житлової площі, формування системи контролю у сфері житла відображені в документах Житлово-орендної та житлобудівельної кооперації, що в 1924 р. була виділена із кооперації України в окрему організаційну структуру (Ф. 1204). Також в архіві зберігаються документи регіональних органів житлобудівельної кооперації та будівельних трестів. Наприклад, управління тресту робітничого та житлового будівництва (Ф. 817). Окремі елементи облаштування житла

можна дослідити за фондами тресту Укрмеблі (Ф. 2507). Інформаційна наповненість фондів ЦДАВОВУ України величезна, однак, на жаль, інформація про період другої половини 30-х років ХХ ст. в них майже відсутня.

Цікаві документи можна віднайти в Державному архіві міста Києва. Насамперед це документи Київського міського виконавчого комітету (Ф. Р. 1.) Дослідників зацікавляють звіти відділу комунального господарства про благоустрій міста, роботу міського транспорту, водогону та електростанцій. Не відомими широкому загалу істориків є анкети обстеження побутових комун м. Києва між 1930 і 1932 р., що містять детальний опис побуту робітників та дрібних службовців – харчування, домашній бюджет, спроби мікрокооперування, відпочинок тощо (Ф. Р. 11. – Оп. 1. – Спр. 36).

Унікальним джерелом є також і документи житлокооперативів міста Києва. Вони також зберігаються у міському архіві Києва у фондах 757–760. Особливий інтерес становлять протоколи правління житлокоопів та загальних зборів мешканців будинку. В них зафіксоване ставлення громадян до актуальних проблем – коли закривати на ніч ворота у будинку, графік відключення води, а також заяви громадян, що потребували покращення свого житлового становища.

Значний масив історичного матеріалу зберігається у фондах в Державному архіві Харківської області. Найбільша кількість документів зберігається у фонді Виконавчого комітету міської ради – фонд 408. Саме сюди зверталися громадяни з проханням допомогти у вирішенні «квартирного питання». Звичайно, першою чергою нас цікавлять документи, пов'язані з розподілом та експлуатацією житлового фонду (Ф. 408. – Оп. 2. – Спр. 594., Ф. 408. – Оп. 2. – Спр. 595 та інші). У цих документах містяться заяви мешканців міста із проханням надати їм житлову площу, протоколи перевірок житлових умов робітників та службовців. Стан міського господарства відображено у документах Відділу комунального господарства

Харківського губернського виконавчого комітету (Ф. 1153.) Тут знаходимо документи про благоустрій міста, діяльність міського транспорту, водогону, санітарного обозу тощо.

В окремому фонді містяться документи Харківської спілки житлово-орендних та житлово-будівельних кооперативів (Ф. 1401.) У цьому фонді зберігаються протоколи конфліктних комісій, протоколи зборів членів житлових кооперативів тощо. Є навіть фонди, що містять документи окремих районних організацій житлоспілки. Наприклад, фонд житлоспілки Жовтневого району міста Харкова – (Ф. 4501.) У цьому фонді зберігається листування райвиконкому із житлово-орендними кооперативами району за 1934–35 рр.

Розвиток міського середовища в м. Вінниці в 20–30-х роках ХХ ст. відображений у документах, що зберігаються в Державному архіві Вінницької області у фонді відділу комунального господарства (Ф. 152).

Документи приватного характеру наочно розкривають структуру побуту. Особові справи представників української інтелігенції – вчених, митців, викладачів вищих навчальних закладів - зберігаються у фондах архіву Інституту Рукописів Національної бібліотеки ім. Вернадського. Переважно ці документи ілюструють творчу діяльність, однак іноді є матеріали, що ілюструють і домашнє господарство суб'єкта. Наприклад, фонд професора математики М. Букреєва (Ф. 41) або щоденники краєзнавця К. Марченка, що описав свої враження від подорожі Україною під час Голодомору 1932–33 рр. (Ф. 133).

Дослідження міста в радянській історіографії було своєрідним додатком до соціально-економічної історії, що відобразилося на збірниках документів, опублікованих у радянський період<sup>131</sup>. Хронологічно збірники охоплювали

---

<sup>131</sup> Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.) Сб. документов и материалов. – К.: Политиздат Украины 1964. – 593 с.; Промышленность и

весь період та всю географію України з досить значною перевагою Південно-Східних регіонів. Укладачі збірників лише іноді подавали відомості про обсяг капіталовкладень у житлобудівництво та побутову сферу, що саме по собі мало говорить про структуру побуту. Окремі видання були повністю присвячені тільки документам із історії виробничої та політичної діяльності робітничого класу, без згадок про їхнє щоденне життя<sup>132</sup>.

Укладачі сучасних збірників документів намагаються охопити широкий спектр проблем людського життя. Найновішим є ґрунтовна праця, підготовлена викладачами Київського національного університету ім.Т.Шевченка, що присвячена історії Києва<sup>133</sup>. В останні роки в Україні було проведено величезну роботу із дослідження найтрагічніших сторінок вітчизняної історії – Голодомору 1932–33 рр. Учні, студенти, вчителі, науковці, загалом тисячі небайдужих людей долучилися до збору фактів із історії української голгофи. Лише в останні кілька років вийшло чимало збірників документів, які розповідають про голод в містах та містечках України<sup>134</sup>. Крім того, міські мешканці стали свідками цієї трагедії й на

---

рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926–1932 гг.) Сб. документов и материалов. – К.: Политиздат, 1966 – 594 с.; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР 1933–1941 гг. (Сб. документов и материалов 2 частях). – К.: Наукова думка, 1977.

<sup>132</sup> Промышленность и рабочие Донбасса: (Октябрь 1917 – июнь 1941). Сб. документов и материалов. – Донецк: Донбасс, 1989. – 240 с.

<sup>133</sup> Історія Києва: від княжої доби до сучасності. Зб. документів і матеріалів: Навч. посібник / За заг. ред. В. Ф. Колесника, А. П. Коцура, Н. В. Терес. – К.: Книга XXI, 2005. – 773 с.

<sup>134</sup> Український хліб на експорт: 1932–1933 / Упоряд. В. Сергійчук. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – 432 с.; Столиця відчаю. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустах очевидців. Свідчення, коментарі / Упор. Поліщук Т. – Х.: Видання часопису «Березіль», 2006. – 416 с.; Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 роки / Упоряд. Андре Граціоці. – Х.: Фоліо, 2007. – 255 с.; Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ – НКВД. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 604 с.

власні очі бачили наслідки сталінського терору проти українського селянства. Можна сказати, що голод тією чи іншою мірою відобразився майже на усьому міському населенні.

Дослідники Голодомору 1932–33 років в Україні Д. Мейс, В. Марочко, В. Сергійчук, Ю. Шаповал, С. Кульчицький, В. Даниленко, О. Стасюк, О. Веселова, С. Дровозюк, В. Кушнір та багато інших оприлюднили величезний масив документів, які засвідчують, що місто, хоча порівняно із селом меншою мірою, але також мало великі людські жертви від голоду.

Наприклад, сучасні дослідження з історії голодомору в Києві демонструють повний занепад міського середовища в 1932–33 роках. Голод викликав тиф, дизентерію, а програму боротьби з епідеміями неможливо було реалізувати через занепад комунального господарства та житлову кризу<sup>135</sup>.

Важливим джерелом є також і публікації в спеціалізованій періодиці. Особливістю джерельної бази дослідження є великий статистичний матеріал, опублікований у спеціалізованій періодиці 1920-х років на основі масових переписів. Уперше не тільки проаналізував, але й провів критичну оцінку методики перепису та збору даних відомий український вчений І. Вологодцев<sup>136</sup>. Загальна характеристика масових статистичних джерел відображена у підсумовуючій монографії М. Бойка<sup>137</sup>.

Розвиток української статистики та соціології на початку ХХ століття привів до активізації соціологічних досліджень різних груп, насамперед трудових, серед міського населення. Йдеться не тільки про дані перепису

---

<sup>135</sup> Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ / Український інститут національної пам'яті. Київська міська державна адміністрація / Відп. ред. В. І. Марочко. – К.: Фенікс, 2008. – С. 38.

<sup>136</sup> Вологодцев И. Особенности развития городов Украины / И. Вологодцев. – Х., Держвидав Господарство України, 1930. – 205 с.

<sup>137</sup> Бойко Н. К. Рабочий класс Украины в период социалистического строительства. Анализ массовых статистических источников 20–30-х годов / Н.К.Бойко. – К.: Вища школа, 1991. – 153 с.



1923 та 1926 років, але й про спеціальні обстеження бюджетів домоволодінь, житлових умов та інші, котрі проводилися за сприяння профспілки та профільних міністерств<sup>138</sup>.

Однак уже на початку 30-х років українська школа соціології потрапила під нищівний вал критики та цькування. В 1931 р. усі наукові дослідження, що їх проводило ЦСУ, припинилися, а науковців піддано репресіям. У 1934 р. вже увесь цвіт української соціології, демографії – академіка М. Птуху, учених І. Коваленка, А. Хоменка називали фашистами, а їхні роботи фашистськими пасквіліями<sup>139</sup>. Усі праці, що їх підготувало ЦСУ, розкритиковано за націоналізм і незабаром було вилучено із наукового обігу<sup>140</sup>.

Поруч із роботами соціологів, неможливо не згадати дослідження українських лікарів-гігієністів. У 20–30-х роках ХХ ст. в Харкові, а потім і в Києві, діяв Інститут соціальної гігієни, керівником якого був відомий український учений О. Марзеєв. Саме він приділяв велику увагу побуту міського населення. Він був одним із найавторитетніших спеціалістів із гігієни житла, проводив натурні обстеження житлових умов різних верств українського суспільства. В часописі «Профілактична медицина» О. Марзеєв та його учні публікували статті з обстеженнями житлових умов та самого житла міського населення. Ці публікації вміщують багато цифрових даних,

---

<sup>138</sup> Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року. – Х., 1933. – 211 с.; Каплунов І. Житлові умови міського пролетаріату УСРР / І. Каплунов, Д.Бухштейн // Вісники статистики України. – 1930. – Вип. IV. – С. 51–63; Шендерович О. Бюджет радянського службовця по великих містах на Україні / О. Шендерович // Статистичний бюлетень 1925. – № 12. – С. 66–95; Коваленко І. Дрібні міські володіння на околицях / І.Коваленко // Статистичний бюлетень. – 1925. – № 9. – С. 20–47.

<sup>139</sup> Канцелярський П. До питань класової боротьби в галузі соціальної статистики / П.Канцелярський // Соціалістична Україна. – 1934. – 5–6. – С. 51–62.

<sup>140</sup> Ліфшиц Н. Проти націоналізму в статистиці / Н.Ліфшиць // Соціалістична Україна. – 1934. – № 7–8. – С. 32–44.

планів, таблиць, які відображають простір побутового життя. Важко переоцінити ці обстеження, хоча сучасні дослідники часто їх ігнорують. У той же час, при обмеженому колі даних про побут людини, цінним джерелом можуть бути навіть дослідження відходів у містах, що їх проводили українські та російські лікарі-гігієністи<sup>141</sup>.

Порушувалося питання вивчення побуту робітників і в тодішніх періодичних виданнях, зокрема на сторінках журналу «Життя й революція» (1925–1934). У багатьох статтях О. Борзаківського, П. Тутківського, О. Лапогонова, В. Іванушкіна йшлося про успіхи радянського будівництва, але побіжно вони говорили і про проблеми індустріалізації, пов'язані з товарним голодом, дефіцитом товарів першої необхідності тощо<sup>142</sup>.

Найбільший обсяг інформації про форми житла ми можемо отримати із архітектурно-будівельних журналів, на сторінках яких у 20–30-х роках ХХ ст. активно обговорювалися проекти житлових будинків – «Соціалістичний Київ», «Українська радянська архітектура», «Проектирование и строительство городов», «Социалистический город» тощо. Публікації в них дають загальне уявлення про тенденції, що панували в будівельній практиці, площу приміщень, технічне обладнання житла тощо.

Архітектурно-просторова організація житлового простору сама по собі мало що скаже досліднику. Отже, необхідно залучити спеціалізовані видання, що були присвячені проблемам експлуатації житла. У 20–30-х роках ХХ ст. потужна орендно-будівельна кооперація видавала багато спеціалізованих часописів у містах Харкові, Одесі, Києві, зокрема «Жилище рабочего», «Жилищная кооперация Украины». Проблеми побуту також

---

<sup>141</sup> Маліков П. Склад сміття міста Харкова / П.Маліков // Профілактична медицина. – 1936. – № 9. – С.26–35; Вольфович М. Матеріали вивчення твердих покидьків м. Дніпропетровська 1931–1933 рр. / М.Вольфович // Профілактична медицина. – 1936. – № 9. – С. 38–41.

<sup>142</sup> Рева Н. Питання народного побуту на сторінках журналу «Життя і революція» / Н.Рева // Народна творчість та етнографія. – 1971. – № 4. – С. 16–19.

частково висвітлювалися у популярних періодичних виданнях, що були розраховані на масового читача: «Глобус», «Общественница» та ін.

У радянському джерелознавстві роль преси при висвітленні проблем побуту ігнорувалася. У спеціальному дослідженні Сидоренко М. висвітлення побуту робітників на сторінках преси розглядається лише на 2-х сторінках і через призму діяльності робітничо-селянської інспекції<sup>143</sup>.

Преса в радянській квазідемократичній державі відіграла демонстраційну роль сили народовладдя. В умовах постійних економічних криз, різкого падіння житлової площі, погіршення матеріального становища міського населення газета давала просту відповідь: хто винен у цих проблемах, що супроводжували повсякденне життя українських городян. Преса часто виступала як головний «бичуватель» таких аморфних явищ, як важка спадщина минулого, безгосподарність, розхлябаність тощо. Саме під машкарою критики цих явищ соціально-психологічного характеру дописувачі та журналісти малювали типову картину невлаштованості радянського побуту – неякісні послуги та товари, дефіцити, відсутність благоустрою міської території тощо. Найбільш активно усі побутові незручності висвітлювалися на сторінках місцевої преси. Наприклад, таке малодосліджене історичне явище, як боротьба за квадратні метри в умовах комунальної квартири, також іноді вихлюпувалося на сторінки газет. Один з анонімних дописувачів до харківської газети навіть свій сигнал почав із фрази: «Для майбутніх істориків, що вивчатимуть побут перехідного періоду, ми хочемо відзначити одну з найоригінальніших метод виживання квартиранта»<sup>144</sup>.

Хоча гарантії у достовірності критичних заміток дописувачів не було навіть у ті роки, коли преса, як вважалося, мала достатній вплив на життя

---

<sup>143</sup> Сидоренко М. Преса як джерело з історії робітничого класу України в період соціалістичного будівництва (1921–1941) / М.Сидоренко. – К.: Наукова думка, 1975. – 107 с.

<sup>144</sup> М.Б. Виверткий домовласник // Вісті ВУЦВК. – 1928. – № 75 (28 березня).

людини. Іноді виникали сумніви в об'єктивності робсількорів, котрі могли використати пресу як своєрідний інструмент розправи з місцевим керівництвом. Навіть говорили, що редакції просто завалені скаргами громадян, що не завжди відповідають дійсності<sup>145</sup>. Хоча офіційні органи намагалися переконувати читачів у тому, що дописувачі до газети цілком об'єктивні<sup>146</sup>.

Проблема побуту стала для працівників преси благодатною темою. Адже, з одного боку, партія тільки підштовхувала інтерес серед публіки та журналістів до різних новомодних дискусій про колективний побут, спільне виховання дітей, утворення побутових комун тощо. Навіть самі журналісти змушені були визнати, що на початку 1920-х років глибокий інтерес, що його проявляли до питань побуту робкори, пояснювався перш за все увагою, що приділяла партія цій проблемі<sup>147</sup>. Правда, від середини 1920-х років цей інтерес підупав, оскільки тепер владу більше цікавили питання промислового розвитку – будівництво заводів, електростанцій, залізниць.

Поруч із робсількорівським рухом у першій половині 1930-х років популярною стала так звана легка кавалерія. Бригади комсомольської молоді робили своєрідні «рейди» на заклади побутового обслуговування, у результаті яких з'являлися критичні матеріали про стан міських лазень, про погане харчування, необлаштованість гуртожитків. Діставалося також і різним проявам асоціальної поведінки – самогонникам, прогульникам, п'яницям.

Таку критичну інформацію вміщували без підпису або за підписом анонімним – «легка кавалерія», «комсомольський актив». Сама інформація

---

<sup>145</sup> Добрушин. Печать – обоюдоострое оружие / Добрушин // Пролетарская правда. – 1925. – № 79 (8 апреля).

<sup>146</sup> Р-Абр. Бюро скарг РСІ і пролетарське суспільство / Р-Абр // Вісті ВУЦВК. – 1928. – № 33 (7 лютого).

<sup>147</sup> Сип И. Рабочие и быт / И.Сип // Пролетарская правда. – 1925. – № 99 (5 мая).

подавалася лише у кількох рядках, не допускала альтернативної думки й закінчувалася, як правило, закликком «вжити заходів».

З іншого боку, різноманітні побутові історії, що розкривали життя тогочасного міського середовища, були звичною журналістською рутинною. Люди із задоволенням читали різні історії, що траплялися з їхніми сусідами навколо. Після встановлення фіксованого вихідного, часто такі матеріали виходили переважно у неділю, що давало змогу людям використати газету як елемент відпочинку, а не тільки масової пропаганди.

У 1925 р. провели обстеження читацької аудиторії на заводі «Арсенал» у Києві й виявилось, що половина робітників не читає газети. Крім того, робітників майже не цікавила інформація з-за кордону, вони прагнули більше дізнаватися про місцеві новини<sup>148</sup>.

Проте масив малоцікавої інформації про робітничий рух за кордоном усе збільшувався. Зростала також і кількість офіційних матеріалів. Із газет поступово зникали місцеві новини. Редактори місцевих видань просто не ризикували створювати власні інформаційні сигнали, а передруковували інформацію із центральних газет про численні з'їзди, конференції, накази й тому подібне. Таким чином, у 1930-х роках інформаційне наповнення місцевих газет, що раніше містило масу цікавої побутової інформації, постійно зменшувалося.

У науковому середовищі вже традиційним став погляд на документи приватного характеру – щоденники, записні книги тощо – як на суб'єктивні. І це цілком зрозуміло, оскільки ми не можемо судити про процеси в країні, суспільстві чи групі за висновками однієї особи. Лише маючи на руках загальний портрет автора таких документів, ми можемо говорити про презентаційність предмета.

---

<sup>148</sup> Кац А. Как читается газета / А.Кац // Пролетарская правда. – 1925. – № 81 (10 апреля).

Особливістю джерельної бази 1920–1930-х років залишається незначний обсяг документів приватного характеру, залученого до наукового обігу. Це цілком зрозуміло, оскільки репресивна система поширювала масовий страх серед населення України перед, здавалося, невідворотним арештом та репресіями. Тому серед городян приховувалися відверті стосунки між колегами, друзями та навіть родичами. Люди намагалися щонайменше спілкуватися один з одним, аби не потрапити на донощика та в сіті НКВС. Серед людей поширювалася впевненість, що таємна поліція має доступ до усього листування всередині країни, тому природно, що мало хто наважувався згадувати небажані для влади речі у приватному листуванні. Мало хто міг дозволити собі вести щоденник, адже відверті записи власних думок у критичному випадку стали б додатковими «доказами» для обвинувачення самого та його близьких. Показова у цьому плані доля щоденника С. Єфремова, котрого він надійно ховав, і лише завдяки близькій особі, яка знала про схованку, чекістам вдалося відібрати цей документ, що став доказом до обвинувачення<sup>149</sup>. Серед інших джерел важливе значення для дослідження проблеми має щоденник визначного письменника і громадського діяча В. Короленка, веденого ним у Полтаві протягом 1917–1921 рр.<sup>150</sup>. Побутове життя відображено в щоденнику А. Стародубова, мешканця Харкова із інтелігентної родини<sup>151</sup>.

Аналізуючи щоденники, ми можемо звернути увагу на такі речі, що не піддаються аналізу іншими групами джерел – частота соціальних контактів усередині родини, приготування та споживання їжі, догляд за тілом та одягом тощо.

---

<sup>149</sup> Єфремов С. Щоденники, 1923–1929 рр. / С.Єфремов. – К.: ЗАТ газета Рада, 1997. – 848 с.

<sup>150</sup> Короленко В. Дневник. 1917–1921. Письма./ В.Короленко. – М.: Советский писатель, 2001. – 642 с.

<sup>151</sup> Стародубов А. Записки очевидца. Дневник: В 2-х томах). / А.Стародубов – Дніпропетровськ, Gaudeamus 2001.

Література мемуарного характеру, на відміну від щоденників, має більш широкий соціальний зріз. Свої спогади залишали люди, що мали різний життєвий досвід. Їх об'єднує лише те, що вони свого часу мешкали у містах та містечках України, а отже були прямими свідками цих подій. У мемуарах відображено як спосіб життя загалом, так і багато елементів щоденного життя<sup>152</sup>.

Процес задоволення людиною своїх щоденних потреб залишає по собі незначну кількість документів. Для детального вивчення цієї проблеми необхідно сміливіше залучати різноманітні джерела. Цікаву інформацію із повсякденного життя дають кіно-фотодокументи, поштові листівки й навіть квитки на громадський транспорт тощо<sup>153</sup>. Наприклад, російські дослідники вивчають інформацію в меню закладів громадського харчування, що дає можливість конкретизувати певні деталі, які не завжди фіксуються в інших джерелах<sup>154</sup>.

Таким чином, для реконструкції побутового життя міського населення України в роки сталінізму доводиться користуватися досить широким спектром джерел, не всі з яких мають достовірні дані. Загальна політизація офіційної сфери, масова пропагандистська кампанія відображалася й на документах побутового характеру, хоча це не означає, що політичний аспект був домінуючим у приватному житті громадян.

---

<sup>152</sup> Рукопис. Український альманах щоденників, листів, документів, світлин у 2-х томах /заг. ред. І. Дзюби. – Т. 1. – К.: Криниця, 2004. – 608 с.; Кричевська-Росандіч К. Мої спогади. – /К.Кричевська-Розсандич. - К.: Родовід 2006. – 207с.; Суровцева Надія Спогади /Надія Суровцева. - К., Видавництво ім. О. Теліги, 1996. – 431 с.; Грищенко І. Нехворощани (Життя і долі селян Надросьяньського краю в ХІХ–ХХ ст.) / І.Грищенко. – Чернівці: Золоті литаври, 2004. – 306 с. Григоренко П. Спогади. / П. Григоренко – Детройт: Українські вісті, 1984. – 751 с.

<sup>153</sup> Машкевич Стефан Трамвайные копейки /Стефан Машкевич. - К.: Курчъ, 2004. – 80 с.

<sup>154</sup> Проблемы истории сервиса: Здравоохранение, культура, досуг. Сб. научных статей. – М.: МГОУ, 2004. – С. 182.

Приватне життя людини в історичному аспекті залишає для істориків значний простір. Якщо робітники знаходилися під пильним оком радянської соціології, і ми маємо чимало досліджень про їхній побут та нариси з економічної історії, то цілі верстви населення, що формували соціально-культурне обличчя великих міст, залишалися в тіні. Наприклад, такі прошарки, як непмани, маргінали, дрібні радянські службовці тощо. В той же час, елітарна група міського населення залишає по собі багато документів приватного характеру – листи, щоденники, спогади тощо.

Таким чином, різні верстви міського населення описуються на основі багатьох видів джерел. Тому для більш адекватного аналізу побутового життя усього зрізу міського населення варто виділити функціональні риси побуту, що були б характерні для усіх груп міських мешканців. Наприклад, житло, пересування у місті, забезпечення продуктами харчування та необхідними товарами. Такий підхід дасть можливість розглянути міський організм у цілому і створити об'єктивну картину урбанізованого середовища 20–30-х років ХХ століття.

Отже, на сьогоднішній день можна констатувати, що проблема вивчення міського середовища стоїть досить гостро. Завдання вивчення побуту міського населення були сформульовані ще в 1920-х роках. Однак і на сьогоднішній день не існує узагальнюючої етнологічної праці з історії побуту міста міжвоєнного періоду. Радянська історіографія розглядала місто лише як доповнення до політичної та соціально-економічної історії. Звідси ілюстративне висвітлення міської проблематики в радянській історіографії.

Українська історіографія в часи незалежності відмовилася від методологічного багажу попереднього періоду. Значні зусилля у 1990-х роках були спрямовані українськими істориками та етнологами на відновлення історичної правди. Висвітлення побутової сторони життя міського населення залишалося поза увагою вітчизняних дослідників. Не останньою чергою через небажання застосовувати здобутки суміжних



гуманітарних наук – етнології, соціології, психології тощо. А розвиток історії повсякденного життя в Україні лише знаходиться на старті й поки що перебуває у стані методологічних пошуків.

У той же час, предмет дослідження супроводжується значним масивом джерел. При вивченні побуту в ХХ ст. великий масив корисної інформації можна отримати завдяки офіційним документам, котрі відображають матеріальний світ міського середовища. Мікроісторичні дослідження через архівні матеріали розкривають також і саму структуру побуту, соціальні зв'язки тощо. Особливістю джерельної бази при вивченні побуту є широке залучення тих видів джерел, що в історичній науці часто вважалися другорядними, допоміжними. Різноманітна джерельна база дозволяє дослідити проблему всебічно і глибоко.

## РОЗДІЛ 2

### ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРЕДМЕТНО-ПРОСТОРОВОГО СЕРЕДОВИЩА УКРАЇНСЬКИХ МІСТ

#### 2.1. Концепції організації простору в теорії та практиці містобудування

Вивчаючи структуру міської забудови Середньовіччя або Античності, дослідник отримує інформацію про соціальні відносини, класову нерівність населення, розвиток науки та техніки тощо. Науковці також досить часто звертаються до аналізу містобудівних планів, щоб отримати більш повну картину світоглядних уявлень людини. Розвиток містобудівних концепцій ХХ ст. цікавить перш за все мистецтвознавців, істориків архітектури. Хоча про особливості відчуття простору, вписаного в соціальний ландшафт сучасного міста, останнім часом згадують також філософи, соціологи, психологи та географи. Фахівці архітектори, які б мали за специфікою своєї праці відмовитися від усяких "суб'єктивістських тлумачень простору", змушені визнати, що ідеї "одуховлення" простору, їх "вібрації" й дихання проходять від Аристотеля до Ейнштейна як обов'язкова риса усіх почуттів, модальності та тяглості. "Людина оцінює їх, – зазначали архітектори В. Антонов і С. Шубович, – в порівнянні зі "своїми просторовими ознаками" й заперечує при неможливості таких порівнянь, як це відбувається в нових кварталах"<sup>155</sup>.

Принципам забудови міста та їх трактуванню багато уваги приділяв блискучий російський вчений В. Іванов. Він зазначав: "місто розглядається як модель простору Всесвіту. Власне його організація відображає структуру світу в цілому. Відомо два основних геометричних типи такої організації - прямокутна й кругова. Вони не специфічні саме для міста, тому що самі ці

---

<sup>155</sup> Антонов В. Архитектурная композиция как система «среда-человек» /В.Антонов, С.Шубович – К.: НИИ теории и истории градостроительства и архитектуры, 1999. – С. 12.

символи, можливо, є архетипами, що використовуються в якості моделі світу й в інших контекстах. Але місто, оскільки він уже існує, досить швидко починає розумітися й плануватися у відповідності з цими універсальними схемами"<sup>156</sup>. Подібну концепцію обстоював Й. Груза, розглядаючи композицію стародавнього міста як модель світу.<sup>157</sup> О.Іконніков вважає, що такий підхід можна застосовувати й при вивченні сучасного урбанізованого суспільства. Він пише, що "з давніх давен місто було сюжетом утопій. Природно, що воно стало ним і в прогресистських архітектурних утопіях..., переповнених ейфорією, що була народжена успіхами науково-технічної революції"<sup>158</sup>.

Відповідно, трансформації містобудівельних концепцій у культурі сталінізму слід розглядати як еволюцію світоглядних уявлень, як боротьбу або симбіоз певних семиотичних рядів. Адже неможливо трактувати місто, збудоване у формі серпа або п'ятикутної зірки, з погляду архітектурної чи інженерної доцільності. Таким чином, у концепції вирішення просторової проблеми в УСРР (розселення, містобудування) через призму більшовицького ідеологічного та культурного змісту тексту актуалізуються світоглядні уявлення людини.

Радіально-кільцева форма міської забудови більш поширена в Україні й включає в себе центр (майдан, споруда), від якого відходять промінці-вулиці, котрі в свою чергу з'єднанні симетричними вуличними кільцями. Традиційно таке планування зберігалось на Поділлі, Волині, Київщині. На

---

<sup>156</sup> Иванов В. К семиотическому изучению культурной истории большого города / В. Иванов // Ученые записки Тартуского государственного университета. – вып. 720 (Семиотика пространства и пространство семиотики). Труды по знаковым системам. – Тарту, 1986. – С.9.

<sup>157</sup> Груза Иржи. Теория города / Пер с чеш. Л.Б.Мостовой – М.: Стройиздат, 1972. – С. 13.

<sup>158</sup> Иконников А. Утопическое мышление и архитектура: Социально-мировозренческие и идеологические тенденции в развитии архитектуры / А.Иконников – М.: Архитектура – С, 2004. – С.204.

Півдні України в поселеннях, що формувалися під час колонізації степової смуги, зустрічаються й прямокутні форми, що було викликано як природно-географічним ландшафтом, так і суб'єктивною волею російської адміністрації<sup>159</sup>. Прикладом також можуть бути міста-фортеці Середньовіччя та класичне планування міста ХІХ ст. Формування таких міст має природні причини й відбувається протягом значного проміжку часу. Можна сказати, що це міста, які історично формувалися на перехресті шляхів, що і зумовлювало таку форму міської забудови.

Усю історію людства можна було б умовно навіть поділити на періоди круглих та прямокутних міст. Однак, якщо говорити про форму міста, то виявляється, що причиною вибору того чи іншого зразка були не тільки такі фактори, як перехрестя комунікацій або потреби оборони та переміщення військ. Американський дослідник історичного розвитку містобудівних концепцій Н.Джонстон зауважує, що форма міста мало залежить від економічних умов, оскільки кільцево-радіальна форма була притаманна скотарям індіанцям, шайєнам та землеробським культурам<sup>160</sup>.

Чим можемо пояснити живучість круглого, радіального плану? В епоху Середньовіччя круглий замок був ідеальною оборонною спорудою. Однак і по-сьогодні архітектори не відмовляються від "круглих" міст, хоча така форма більше не диктується ні космологічними ідеями, ні оборонними факторами<sup>161</sup>. Фахівці досить давно задавалися питанням чим пояснюється чергування цих двох типів від часів античності, ренесансу, класицизму та навіть сучасності?

Якщо проаналізувати містобудівні проекти та пропозиції 20-х років, які, звичайно, залишилися лише в паперових макетах, помітно устремління

---

<sup>159</sup> Прігарін О., Марченко О. Сільські поселення і житло Степового Побужжя / О.Прігарін, О.Марченко – Первомайськ, 2003. – С.20 – 22.

<sup>160</sup> Джонстон Н. "Круглые" города. Рецензия / Н.Джонстон // В мире науки. – 1983. – №12. – С 100.

<sup>161</sup> Там же.

дизайнерів культури до мислення виключно загальнолюдськими, всепланетарними масштабами. Відбувається своєрідна відмова від кордонів. Найбільш яскравим соціо-культурним проектом цього часу, що проходить через усі сфери суспільного життя, є ідея світової революції - ліквідації кордонів, відмінностей між народами й створення єдиного рівного суспільства. Ідея рівності в дискурсі простору революційної культури початку 20-х років виражається саме в рівномірності. Головна мрія цієї культури за словами В.Паперного, "все добряче перемішати в одному казані й розлити потім рівномірним шаром по поверхні землі так, щоб уже не було різниці між містом та селом, між Сходом та Заходом, між чоловіками та жінками, між багатими та бідними, між розумовою працею та фізичною, між працею та відпочинком, між мистецтвом та життям"<sup>162</sup>.

Відмова від концентрації та прагнення до рівномірності розселення по всій території країни стало стрижнем ранньої більшовицької утопії. Так, В.Ленін говорив, що на початку ХХ ст. вже не було технічних перепон до того, щоб усе населення могло користуватися досягненнями культури, розміщуючись рівномірно по всій території<sup>163</sup>. Мало б хто вирішив сперечатися з таким твердженням у наш час надшвидкісних транспортних зв'язків та Інтернету, але аж ніяк не в епоху парового двигуна.

Відомий український архітектор, що працював над проектами нових міст, П.Хаустов писав про план міста Велике Запоріжжя: "і географічні умови, і потреби радянського будівництва вимагають, щоб місто було спроектоване по так званій "лінійній схемі". Широкі прямі вулиці перетворюють план Запоріжжя в правильну решітку. В кварталах цієї

---

<sup>162</sup> Паперний В. Культура два / В.Паперный. – М.: Новое литературное обозрение, 1996. – С. 100.

<sup>163</sup> В.И. Ленин о социальных проблемах архитектуры и расселения: Из произведений и писем В. И. Ленина. / Сост. и ред. М.Рабинович – М.: Стройиздат, 1990. – С. 100.

<sup>10</sup> Хаустов П. Великое Запорожье. – М.– Г., 1930. – С. 18.

решітки будуть розміщуватися інші райони"<sup>164</sup>. Важливо відмітити, що прямокутно-шахматна забудова, як видно з цієї цитати, обумовлювалася не тільки географічними вимогами, але й "потребами радянського будівництва". Сам архітектор не може їх пояснити, але підсвідомо розуміє настрої, що панують у суспільстві та яка забудова є популярною у влади на даний момент. Таким чином, прямокутно-лінійна забудова приваблювала радянських дизайнерів культури, причому як урбаністів так і дезурбаністів, перш за все своєю естетичною досконалістю, тотожністю загальної культурної парадигми, що панувала в суспільстві 20-х років. Одна з перших спроб використати лінійну схему забудови була реалізована в містечку Штегрес на Донбасі.

Однак при розгляді планувальних експериментів дезурбаністів першої половини 20-х років не можна не помітити присутність радіально-кільцевої форми нових міст. Так, наприклад, відомий експеримент з поселенням Ново-Чайкіно в Донецькій області в 1925р., яке було створено у круглій формі. Як зазначає В.Альошин, у пошуках українських архітекторів-теоретиків першої половини 20-х років (В.Міррер, А.Полоцький), з цим погоджується й автор, досить довго було помітно вплив доктрини Є. Говарда, що проявлялося в спробах створити планетарну систему розселення: центральне місто - місто супутники, саме в цих сателітах й мали бути реалізовані основні принципи соціалістичного розселення<sup>165</sup>.

Зрозуміло, що проекти міст-садів насправді мало відповідали найважливішій функції міста в радянській культурі - організатора та репрезентанта нового побуту й відповідно середовища, в якому ця нова людина формується. Так, план найбільш відомого шахтарського поселення в Ново Чайкіно на 920 дворів, передбачав будівництво садиб на дві сім'ї із

---

<sup>165</sup>Алешин В. Развитие представлений о социалистическом поселении в градостроительстве Украины в 1920-х – начале 1930-х годов/ В.Алешин – Автореф. дис... канд. архитектуры. – М., 1987. – С. 11.

будівлями для присадибного господарства - сарай, літня кухня, хлів для корови тощо<sup>166</sup>. Варто наголосити, що таке будівництво велося лише або з ініціативи окремих господарських суб'єктів, або самих громадян, які намагалися використати ідею підтримки житлокооперації для покращення власних житлових умов. Державні органи не передбачали фінансування подібних проектів у широкому масштабі.

Наприкінці 20-х років починається жвава дискусія навколо планування нових міст. Концепція Є. Говарда, що досить успішно вирішувала проблему маленького міста на 10 тис. жителів, орієнтованого на один чи кілька виробничих комплексів (завод, шахта), не могла бути використана при плануванні великих міст на 50-100 тис. жителів. Такі міста передбачали втілення найновіших архітектурно-планувальних експериментів з повним сучасним інженерним устаткуванням та транспортом, розвинутим новітнім комунальним господарством та системою побутового обслуговування населення. Це були насправді нові міста, що будувалися на зовсім новій науковій та інженерно-технічній основі. Саме в Україні наприкінці 20-х років ідеї урбанізму знайшли найбільше поширення. Державна комісія з планування міст Донбасу планувала розселити населення регіону в 9-11 містах з населенням в 250 – 300 тис. чоловік і з'єднаних між собою залізницею та швидкісним трамваєм<sup>167</sup>. Цей план передбачав концентрацію населення, але не заперечував парадигми культурного експериментаторства 20 – х років – рівномірності. Щоб це довести варто детальніше розглянути проекти та історію створення нових міст у Донбасі на рубежі 1920-1930 рр. Проектну діяльність було сконцентровано в Державному інституті проектування міст «Діпроміст». За перші 3 роки своєї діяльності «Діпроміст» склав генеральні плани реконструкції 27 міст: Запоріжжя, Донецька, Вінниці, Одеси,

---

<sup>166</sup> Юрченко П. Будівництво робітничих осель в Донбасі / П.Юрченко // Глобус. – 1924. – №27. – С.14.

<sup>167</sup> Станиславский А. Планировка и застройка городов Украины. / А.Станиславский. – К.: Будівельник, 1971 – С. 106 – 107.

Краматорська, Алчевська тощо<sup>168</sup>. Переважна більшість із них передбачала лінійну схему забудови.

Варто згадати хоча б відоме оригінальне рішення талановитого українського архітектора професора П.Альошина у плануванні міста "Тракторград" (м. Харків). Це дійсно унікальний в історії містобудування випадок, оскільки місто будувалося дійсно одним махом. 27 грудня 1929 р. архітектор отримав замовлення, а у квітні наступного року проект вже було затверджено й розпочалася забудова міста. Незважаючи на такий поспіх, будівництво "Тракторграду" є видатним доробком українського архітектора. Він створив лінійну систему функціонально-поточного зонування, в котрій відображалися найкращі здобутки світової архітектурної думки. Архітектор задумав місто як кілька рядів різних зон - селітебної, комунально-побутової, санітарної, виробничої тощо, котрі витягувалися вздовж одна одної. Таким чином місто набувало лінійної структури, що по суті не суперечило головним ідеям рівномірності, оскільки конструктивно не були виділені центр та прилеглі до нього квартали. Як писав один з дизайнерів культури 20-х років стосовно плану «Тракторграду», нове "соціалістичне місто не знатиме ні околиць ні центру"<sup>169</sup>. В цьому і полягала суть рівного міста - однакові квартали та будівлі незамкнуті на одній точці, що є доміантною над усім містом, вони є абсолютно рівними та взаємозамінними. Квартал, як основа архітектурного проектування, взагалі поступово зникав із практики забудови соціалістичних міст: „внаслідок лінійної забудови квартал архітектурно не вирішувався. Відсутній будь який центр кварталу"<sup>170</sup>.

В.Паперний вважає, що боротьба прямокутного принципу побудови нових міст у 20-х роках з ієрархією простору загалом характеризує

<sup>168</sup> Історія української архітектури. / Ю.Асєєв, В. Вечерський, О.Годованюк., інші.; за ред.. В. Тимофієнка. – К.: Техніка, 2003. – С.404.

<sup>169</sup> Мусьєв С. Тракторград / С.Мусьєв – Х.: Пролетар, 1931. – С.31.

<sup>170</sup> Зельцман А. Архитектура соцгорода и его элементов / А.Зельцман, Д.Меерсон // Планировка и строительство городов. – 1934. – №7 – 8. – С. 13.



"горизонтальність культури, поривання до рівномірного розширення поза державних кордонів. У масштабі країни - це спроби ліквідувати протилежність між містом та селом, замінити одне й друге агромістами, синтетичним типом поселень, що рівномірно розкидані по території країни"<sup>171</sup>. Можна погодитися, що головною ідеєю концепції культури 20-х років є динамізм - перманентний горизонтальний рух, яким панівна культура вкриває рівним шаром усю земну кулю. Отже, прямокутно — шахматна забудова міст відображає горизонтальний рух у революційній культурі.

Найбільш яскравим прикладом трансформації містобудівничої концепції може слугувати історія планування та забудови м. Запоріжжя. Хронологія роботи над проектом виглядала наступним чином: 16 серпня 1929 р. почалася робота над генеральним планом, який було затверджено ВУЦВК уже у квітні 1930 р. Потім починається другий період планування, який здійснює Інститут містобудівництва "Діпроміст". У квітні 1932 р. остаточний проект будівництва м. Велике Запоріжжя, як офіційно його називали в радянських документах, було завершено. Тоді ж, протягом квітня 1932 р., проект із небувалою швидкістю було затверджено всіма інстанціями, від профспілок і міськрад до Народного комісаріату здоров'я та Комісаріату комунального господарства. А 1 травня, до свята міжнародної солідарності трудящих, почала роботу Запорізька гідроелектростанція. Однак на шляху від архітекторського задуму до реалізації проекту відбувається чимало трансформацій.

В 1929 р. НКВС України виробив загальні вимоги до проекту міста Велике Запоріжжя, в яких вимагав від архітекторів враховувати те, що принцип нового розселення орієнтовано не на концентрацію, а навпаки – на децентралізацію населення<sup>172</sup>. Однак уже в 1933 р. головний архітектор

---

<sup>171</sup> Там само. – С.102.

<sup>172</sup> Задания на составление общего проекта планировки города «Большое Запорожье». – К. – Б.р. – С.18.

Запоріжжя І. Малозьомов пише: "людність розміщується за принципом трудового тяжіння тобто з максимальним наближенням, що припускається санітарними міркуваннями, житла до праці"<sup>173</sup>. Це, по суті, було повернення до розкритикованої та засудженої більшовиками практики скупчення робітників на фабричних околицях, адже скупченість, погані санітарно-гігієнічні умови власне й були найбільш важливим аспектом робітничого розселення. В 30-х роках існувала практика будівництва житлових будинків поблизу заводів та фабрик на околиці або за межею міста. Це тільки розмивало урбаністичний пейзаж поселень.

Насправді, навіть за короткий проміжок часу, коли місто проектувалося та одночасно будувалося, відбулися значні зміни в поглядах архітекторів на місто майбутнього. Внаслідок цього Запоріжжя могло б стати унікальним архітектурним пам'ятником радянської епохи, оскільки на одному проектному ландшафті уживалися дві утопії та одна реальність. В місті мали паралельно існувати втілений ідеал конструктивістів у вигляді робітничого селища № 6 та пізніший варіант забудови, що тяжів до класичного "сталінського ампіру".

План селища № 6 було спроектовано російськими конструктивістами В.Весніним та М.Коллі. Як пише Т.Бажанова, "генплан селища і його забудова становили характерну стильову єдність "чистого конструктивізму". Широкі смуги житлової забудови чергувалися з вузькими громадського призначення. Місто-конвеєр, місто нескінченного розвитку"<sup>174</sup>. Однак у ході реалізації генерального плану побудови міста було внесено ряд суттєвих змін. Зокрема, будівництво центрального кварталу змінювало все обличчя міста. "Архітектурна композиція кварталу, – наголошувала Т. Бажанова, – знаменувала собою ряд докорінних змін естетичного ідеалу радянського

---

<sup>173</sup> Малозьомов І. Соціалістичне місто Велике Запоріжжя / І. Малозьомов. – Х.: Український робітник, 1933. – С.25.

<sup>174</sup> Бажанова Т. Історія селища номер шість у Запоріжжі / Т.Бажанова // Архітектура України. – 1992. – №1. – С. 31.

містобудівництва. По-перше, вона була індивідуальною, по-друге, квартал набував периметральної забудови, а композиційна вісь, яка не мала у конструктивістських генпланах ані початку, ані кінця, зупинялася великим будинком у вигляді неповного кільця (автор – архітектор В.Лавров), який обіймав круглий внутрішній простір"<sup>175</sup>. Цілком символічним є те, що архітектори 30-х немов би зупиняють місто-конвеєр закритими круглими або периметральними ансамблями з висотними об'єктами.

Радянська архітектурна утопія лімітує розвиток міста у просторі й одночасно утверджує статичність, завершеність міського ансамблю. Споруди-домінанти, що замикають центр, мали лише підтвердити міф загальної стабільності, могутності та благополуччя країни. Вони немов крапка в кінці багаторічного культурного проекту. Цікаво, що в 30-х роках взагалі архітектори відмовляються від розробки довговічних генеральних планів, розрахованих на розвиток міста протягом кількох десятиріч. Серед архітектурно-будівельної громадськості розгорнулася кампанія під гаслом "скоротити строки генеральних планів"<sup>176</sup>.

Дійсно, якщо на рубежі 20-30-х років будівництво велося переважно в "нових" містах навколо промислових центрів, то з середини 30-х років поступово більша увага приділяється будівництву в історично сформованих містах. Головну увагу, звичайно, приділяли центральній частині міста, так зване будівництво "першої черги", хоча вона часто ставала й останньою. В генеральних планах реконструкції обласних центрів та столиці радянської України помітна спільна структура. Композиція тогочасного міста є такою – в центрі великий майдан круглої або напівкруглої форми, подібний до ярмаркової площі в середньовічному місті, що з'єднується з околицями широкими магістралями.

---

<sup>175</sup> Там само. – С. 32.

<sup>176</sup> Хаустов П. Скоротити складання і розгляд генпроектів / П.Хаустов //Українська радянська архітектура. – 1938. – №3. – С.29.

Цей майдан виконує роль містоформуючого центру й є найважливішою частиною генерального плану. Недарма стільки уваги приділялося саме центральним майданам у Києві та в інших містах. Інакше й не могло бути, адже кругле (радіально-кільцеве) місто більше сконцентроване на особливій ролі центру, котрий притягує до себе околиці. Радіальна форма, з яскраво вираженою ієрархією простору, визнає лише відцентровий напрямок. Оскільки міфологічне розуміння внутрішнього простору як простору закритого, що ховається у тіні, розповсюджується на всю окультуровану площу: інтер'єр, місто, дім чи країну<sup>177</sup>. Центр міста, в якому сконцентровані усі знакові будівлі радянської дійсності - обкомів, райкомів, театрів, приміщень ДПУ, палаців культури тощо, перетворюється на особливе місце з сакральним змістом. Навіть пленум спілки архітекторів у 1938 р. пропонував «покласти край існуючій практиці розпорошеного й випадкового розміщення об'єктів масового будівництва (школи, дитсадки, ясла та ін.), які перешкоджають правильній організації міського будівництва»<sup>178</sup>.

Весь простір міста повинен був узгоджуватися із домінуючим становищем центру, від якого розходилися потужні магістралі, з'єднанні між собою кільцевими дорогами. Звичайно, кожне наступне кільце мало бути більше за попереднє. Таким чином місто ділилося на зони забудови, кожна з яких мала окремий статус у системі радянського міфу. Віддаляючись від центру, простір забудови втрачає свою сакральність й наповнюється побутовим змістом. Характерно, що таке розуміння простору міста в радянській архітектурній не коментувалося. Вважалося, що оскільки

---

<sup>177</sup> Антонов В., Шубович С. Вказ. праця – С.15.

<sup>178</sup> Про планування й будівництво міст // Українська радянська архітектура. – 1938. – № 7. – С. 37.

ліквідовано приватну власність на землю, то громадські центри соціалістичних міст набували багато більшого значення ніж центри капіталістичних міст<sup>179</sup>.

Ця схема радіального районування міста була прийнята в російській імперії у ХІХ ст. й на її основі відбувалася міська реконструкція 30-х років. Яскравим прикладом цього є історія забудови Полтави. На початку ХІХ ст. центром губерньського міста стає круглий майдан, в основі якого стоїть пам'ятник на честь Полтавської битви. Від майдану розходяться вулиці, з'єднані між собою кільцями. В генеральному плані забудови Полтави, як обласного центру України, 1938 р. зберігається та ж сама система. Стосовно нового, переробленого плану м. Біла Церква тогочасні архітектори зазначали, що в ньому має зберегтися основна радіальна форма міської забудови з розходженням від центральної частини радіальних магістралей - вулиць Червоноармійської, Горького, Шолом-Алейхема і Шевченка<sup>180</sup>. Але оскільки ці магістралі губилися в сітці вузьких вулиць, то генеральний план передбачав широкі проїзди між основними радіальними магістралями поза центральним майданом ім. Десятиріччя РСЧА<sup>181</sup>. В 30-х роках під час реконструкції м. Житомира було збережено старий радіальний план розвитку міста, що існував ще з 1827 р.. У Дніпропетровську генеральний план забудови міста 1933 р. швидко вичерпав себе й надалі в проектній практиці усе яскравіше проглядалася радіально-замкнута схема просторового розвитку міста<sup>182</sup>.

Дуже незручним у плануванні був урядовий майдан у центрі Києва з його досить складним територіальним рельєфом. Проблема реконструкції

---

<sup>179</sup> Баранов Н. Композиция центра города / Н.Баранов – М.: Стройиздат, 1964. – С.13

<sup>180</sup> Грищенко О. Планування районних центрів. Біла Церква / О. Грищенко, С. Бронштейн // Українська радянська архітектура. – 1939. – № 9. – С. 10.

<sup>181</sup> Там само.

<sup>182</sup> Днепропетровск. Архитектурно-исторический очерк. – К.: Будівельник, 1985. – С. 70.

столиці обговорювалася архітектурною громадськістю досить довго й жоден з запропонованих проєктів так і не було визнано кращим. Як відомо, найбільш прийнятною для більшовицького керівництва України була модель відомого ленінградського архітектора Й. Лангарда, що передбачала будівництво величезного майдану овальної форми з проспектом для проведення демонстрацій. Домінуючим елементом мав стати монумент Леніну заввишки 70 м. Проєкт відомого київського архітектора В. Заболотного про розміщення урядового кварталу на початку Хрещатика було відхилено саме через неможливість створення великої парадної площі<sup>183</sup>. Напевне, Хрещатик не задовольняв партійних функціонерів ще й тому, що знаходився в низині, а згідно їх задуму нові квартали повинні були визначати архітектурне обличчя міста. Тому для центру було обрано територію між Софіївським майданом і Михайлівським собором, що стало для останнього фатальним.

Не було архітектурно вирішено й центр першої столиці радянської України – Харкова. Величезна площа в 11 гектарів була за межами масштабу людського сприйняття архітектурних об'єктів. Людина просто губилася в такому просторі, а навколишній архітектурний ансамбль просто не сприймався нею.

Більшість населених пунктів, що зазнали реконструкції в 30 – х роках, повторювали класичну концепцію містобудування, що існувала з ХІХ ст. У період повоєнної відбудови, коли багато міст перетворилося на руїни, принцип радіально-кільцевого планування остаточно домінує. В роки проведення великих, гучних парадів, які мали уособлювати міць, непохитність імперії, її непереможність, важливу роль центру в містобудівництві лише посилилася, адже форма міста лише відображала систему географічних та геополітичних уявлень мешканців країни.

---

<sup>183</sup> Ковалінський В. Нездійснені проєкти / В. Ковалінський // Андрієвський узвіз. – 1993. – № 28.

Таким чином, містобудівельні концепції у часи сталінського тоталітарного режиму зазнали певної еволюції – від домінування прямокутно-шахового планування до радіально-кільцевого. Прямокутна забудова немов би втілювала в камені утопічні мрії людей про позбавлення від тягара тисячолітніх традицій і патріархальних цінностей, ліквідацію кордонів і різних обмежень. Прямокутний принцип міської забудови став вираженням динамізму, перманентного росту та розширення утопії. Використавши ентузіазм молодіжного штурму, сталінський режим все більше відмовляється від будь якого просторово-архітектурного радикалізму, схилившись до рефлексії власного минулого, вважаючи свої творіння як остаточний, історично завершений етап розвитку країни, що і проявлялося в поверненні до традиційної «круглої» забудови міст.

## **2.2. Архітектурна композиція міст України**

Архітектурне середовище є сукупністю містоформуючих комплексів, різних об'єктів архітектурно-дизайнерської творчості та одночасно особливого відчуття простору міського мешканця, що визначає не тільки поведінкові стереотипи, але й загальні ментальні конструкції. Таким чином, форма міської культури складається як з параметрів географічного або антропогенного ландшафту, так і з тих характерних уявлень людини про простір, що еволюціонують з процесом розвитку соціальної структури суспільства.

Інваріантність підходів, багатогалузевість та певна доля суб'єктивізму породжували різні трактування предмету. Найбільш поширеним є розуміння архітектурного середовища як сукупності штучних та природних компонентів міста, що діють в певній залежності один від одного. Так, естонський дослідник Т.Нійт на основі таких понять, як функціональний

процес, архітектурне середовище, поведінкові прояви індивідуума створює власну оригінальну систему соціально-культурних норм, яку називає соціофізичне середовище, що складається з трьох взаємозалежних реальностей – місце, відносини, діяльність<sup>184</sup>.

Визначаючи актуальність подібних досліджень для сучасної історіографії, варто згадати слова заслуженого архітектора України професора М.Білика, який стверджував, що розуміння такого складного організму, як сучасне місто неможливе без симбіозу гуманітарних наук – історії, антропології, соціології, психології, теорії архітектури тощо<sup>185</sup>.

Архітектурне обличчя українського міста визначалося не тільки технічними досягненнями, але й особливостями урбанізації. В Україні основна маса міського населення концентрувалася у невеликих, за європейськими мірками, містах. За даними перепису 1926 р. 33,4% усього міського населення мешкали в містах із населенням понад 100 тис., 29,3% – в містах від 20 до 100 тис. й 37,3% – в невеликих містечках до 20 тис. чоловік<sup>186</sup>.

Українські міста початку ХХ ст. розвивалися своїм особливим шляхом. У зв'язку з тим, що будівельна гарячка в містах України розпочалася трохи пізніше від інших регіонів СРСР типовий міський ландшафт відрізнявся від міст не тільки Західної Європи або США, але й великих міст Російської імперії. Наприклад, збудовані у другій половині ХІХ ст. житлові будинки Харкова зберігали дрібний масштаб архітектурного членування, дрібність

---

<sup>184</sup> Нийт Т. Некоторые предпосылки для понимания поведения человека в социофизической среде // Психология и архитектура. Тезисы конференции. – Таллин, 1983. – Ч.2. – С.99.

<sup>185</sup> Білик М.С. Філософський зріз архітектурної діяльності і теорії формування складних систем в містобудуванні. / М.С.Білик – Тернопіль: Укр. Академія Арх.-ри, 1998. – С.41.

<sup>186</sup> Вологодцев И. Особенности развития городов Украины / И. Вологодцев. – Х.: Держвидав Господарство України. 1930. – С. 159.



будинкових деталей, що надавало забудові провінційного обличчя<sup>187</sup>. Зберігалися широкі незабудовані простори, площі, проїзди тощо.

Внаслідок цього людина почувалася в українських містах інакше ніж в Москві або в інших мегаполісах. Навіть у великих українських містах із населенням понад 100 тис. ритм життя був цілком провінційним. Городяни віддавали перевагу більш розміреному, спокійному стилю життя на старосвітський манер. Багато сучасників відзначали цю особливість українських міст. Наприклад, академік ВУАН О.Малиновський згадував про свій переїзд до Києва так: „Москва - величезне місто, столиця всього Радянського Союзу, життя у Москві вирує і це назовні проявляється у вуличному шумі і надзвичайно пошвавленні вуличного руху. На багатолюдних вулицях і площах завжди переповнені численні трамваї, шалено мчать автомобілі, автобуси, вантажівки, мотоциклісти, візники, ломові і легкові, на тротуарах - безліч перехожих, вуличних торгівців, черги біля магазинів... У Києві ми оселилися на дуже тихій вулиці: проїде візник чи автомобіль, водночас і поблизу багатолюдних вулиць... та й на цих людних вулицях, порівняно з Москвою, мир і спокій. Немає потреби раз у раз оглядатися на всі боки, щоб не бути роздавленим”<sup>188</sup>. Незважаючи на розмаїття технічних досягнень, як пише відомий фахівець з історії архітектури В.Чепелик, міське життя в Україні мало інший темп, зберігало традиції якщо не ХУІІ, то ХІХ ст.<sup>189</sup>. Українські дослідники вважали, що у

---

<sup>187</sup> Лейбфрейд А.Ю. Харьков. От крепости до столицы: заметки о старом городе. / А.Ю. Лейбфрейд, Ю.Ю. Полякова – Х.: Фолио, 2004. – С.270.

<sup>188</sup> Малиновський О. З щоденників / О. Малиновський // Вісник Академії наук України. – 1993. – №10. – С.84.

<sup>189</sup> Чепелик В. Морфологічні особливості українського архітектурного модерну початку ХХ ст. / В.Чепелик // Архітектурна спадщина України. – К., 1995. – Вип.2. – С. 137.

великих містах України не існувало специфічних, притаманних для великих міст Заходу, збудників психічної патології<sup>190</sup>.

Українські міста у масі своїй залишалися малоповерховими. Експерименти із висотного будівництва в Україні розпочалися пізніше ніж в країнах Європи або США. У Києві в 1912 р. було споруджено найвищий на той час 12 поверховий будинок Гінзбурга. До початку Другої світової війни вищих будинків в Україні не будували. На початок 30-х років багатопверхове будівництво у містах України було епізодичним. Будували переважно 3-4 поверхові будинки. Це при тому, що в Нью-Йорку який називали містом хмарочосів, середня поверховість забудови становила 4,7 поверхів. У середині 30-х років середня поверховість Харкова складала 2,5 поверхів, зберігалися цілі райони одноповерхової забудови<sup>191</sup>. Наприклад, у Києві на початок 30-х років нараховувалося 26491 житловий будинок, із яких більше 15 тис. були одноповерхові дерев'яні споруди, а також невелика кількість кам'яних та змішаних будинків в один поверх<sup>192</sup>.

Українські міста, що активно розширювалися в роки індустріалізації, також залишалися переважно одноповерховими. Одноповерхова забудова переважала в містах-лідерах по темпах урбанізації - Сталіно, Горлівці, Луганську. За даними 1935 р. Дніпропетровськ нараховував 21320 житлових будинків, із них – 87% одноповерхових, 9,6% – двоповерхових, 2,7% – трьох та більше поверхових<sup>193</sup>.

Українські міста, на відміну від європейських, мали чітку структуру добового часу, пов'язану зі змінами дня і ночі. Незважаючи на появу

---

<sup>190</sup> Хоменко А. Семья и воспроизводство населения (Избранные произведения). / А.Хоменко – М.: Статистика, 1980. – С.74.

<sup>191</sup> Эйнгорн А. Социалистическая реконструкция Харкова / А.Эйнгорн // Социалистический город. – 1935. – №10 – С. 11.

<sup>192</sup> Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф.Р. 1. – Оп. 1. – Спр.482. – Арк. 106.

<sup>193</sup> Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 6685. – Арк.59.

газового, а пізніше електричного освітлення, міське життя в нічну пору завмирало, що не поширювалося на маргінальні верстви населення.

Яскравих електричних вивісок не існувало, будинки, як правило, були обнесені міцними парканами, наглухо зачинялися на ніч. Електричне освітлення вулиць практикувалося у великих містах й переважно в їх центральній частині. Ліхтарі встановлювали через 100-160 м., а іноді й лише одну світлоточку, що освітлювала вуличний перехід, площу чи міст. Для жителів околиць світло на нічних вулицях було в диковину. Як написав до Харківської міськради один житель околиці міста в 1924 р., «установка стовпового електричного ліхтаря поблизу кладки через річку Н (нерозбірливо. - Авт.) по Клементіївській вулиці місцевими мешканцями було сприйнято із захватом»<sup>194</sup>.

Обличчя українських міст в 20-х роках майже не змінилося у порівнянні з початком ХХ ст.. Їх архітектура була побудована на ансамблевих композиціях минулих епох - класицизму, модернізму, українського стилю. Таким чином, втілення ідей конструктивізму гальмувалося і наявністю вже сформованого житлового середовища міст України. Велике, дороге та технологічне будівництво можна було вести лише в таких містах, як Харків, Київ, Одеса, що мали значний масив історичної забудови. Представники конструктивізму активно критикували ансамблеве мислення при проектуванні нових споруд. Вони вважали, що спроби створити архітектурний ансамбль є лише намаганням протягнути старі архітектурні форми<sup>195</sup>. Для прихильників цієї течії потрібно було багато вільного простору, щоб створити геть нову архітектуру.

Майже жоден із задумів конструктивістів не було втілено у життя в повному обсязі, а фрагментарні частини нової міської забудови не могли

---

<sup>194</sup> Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 408. – Оп.2. – Спр.532. – Арк. 11.

<sup>195</sup> Лоповок Л. К вопросу об архитектурном ансамбле города / Л.Лоповок // Зодчество. – 1930. – №5-6. - С.81.

створити цілісної картини нового міста й перетворювалися на її протилежність. Паперова архітектура 20-х років у макеті виглядала цілком логічно й владний наратив читався навіть не спеціалістами. Було помітно естетичне захоплення машиною. Й хоча зелені насадження стали важливою частиною конструктивістського розуміння будівництва кварталу все ж панівною залишалася ідея конвеєру. Ось як пише про один із небагатьох реалізованих проектів конструктивістів (селище № 6 у Запоріжжі) Т. Бажанова: „чіткі ряди розташованих широтно й меридіанно триповерхових будинків-брусків, горизонтальні пропорції вікон, гладкі білені стіни, вертикалі сходових кліток у червоній цеглі, плоскі дахи, балкони схожі на корабельні палуби... Для облицювання декількох житлових будинків кварталу-комуни, ансамблю містечка-лікарні використали туф – прийом, який прийшов безмовно з проекту машзалу Дніпрогесу”<sup>196</sup>.

Однак такі прийоми не завжди позитивно сприймалися городянами. Особливо, якщо будинок у конструктивістському стилі будували в щільній історичній забудові. Наприклад у Харкові експерименти в такому проектуванні розпочалися раніше ніж в інших містах, тому в окремих випадках було створено завершені комплекси, в яких ідеї функціоналістів знайшли своє повне втілення. Хоча кращий зразок ранньої радянської архітектури, харківський поштамт, різко виділявся на фоні завершеного ансамблю Привокзальної площі, чим вносив дисонанс у загальне сприйняття міського ландшафту<sup>197</sup>. В Києві, де такі стильові прийоми мали одиничний характер, їх сприйняття простою громадськістю значно утруднювалося. Наприклад, один з кращих зразків ідей конструктивістів в Україні кінотеатр "Жовтень", як пише М.Холостенко, не сприймався городянами, які навіть з гумором стверджували, що будівельники просто переплутали креслення й

---

<sup>196</sup> Бажанова Т. Вказ. праця – С. 31.

<sup>197</sup> Касьянов А. Харьков / А.Касьянов. – М., 1949. – С.18.

побудували його фасадом у двір<sup>198</sup>. Багато будинків того періоду втрачали також свою цілісну форму внаслідок типової тогочасної хвороби будівництва - надзвичайно низької якості робіт, незавершеності багатьох з них та економії в ході виконання замовлення<sup>199</sup>. А про вигляд житлових будинків кооперативу „Новий побут" у Харкові писали таке: „на брудному пустирі стоять п'ять будинків. Вузькі і довгі вони скидаються на високі паротяги, залишені на задньому плані залізниці для довготермінового ремонту"<sup>200</sup>.

Масове будівництво відбувалося переважно за типовими стандартними проектами. Визначити їх стильову приналежність досить непросто, однак загальна картина цього масового явища цілком ясна. Дешево стандартне масове будівництво першої п'ятирічки проводилося часто без плану та прив'язки до місцевості. Багато поселень були так погано сплановані, що нове будівництво просто не помічалось. Нові 2-3 поверхові будинки стандартного типу в Донбасі у першій половині 30-х років не були пристосовані до стилю звичного для їх мешканців життя. Ці будинки не мали обслуговуючих приміщень – туалетів, ванних кімнат, комор тощо. Отже, частину домового простору жителі поширювали на подвір'я. Ось як описував шахтарські містечка сучасник: „велике капітальне будівництво в Рутченково так розкидано на території селища, що можна об'їхати його все і не помітити будівництва. А як би воно велося по плану, й при тому було зосереджено на центральних ділянках, Рутченково б мало зовсім міське обличчя. Макіївка - селище, що забудовано гарними будинками, що стоять окремо й від сторін оточені туалетами, на шахті Софія гуртожитки забудовані навкруги рундуками, бараками, парканами, прибудовами. Навколо

---

<sup>198</sup> Холостенко Н. Проти спрощеного схематизму – за радісну архітектуру будованого соціалізму / Н. Холостенко // Соціалістичний Київ – 1933. – № 3. – С.12.

<sup>199</sup> Там само.

<sup>200</sup> Ал.Ф. Чи новий побут у "Новому побуті? // За новий побут. – 1935. – №7 (25 квітня).

нових будинків як правило виростають хліви, свинарники туалети, літні кухні»<sup>201</sup>.

Стосовно фасадів цих приміщень В. Унгерн писав: «вони нудні й неприємні,...На всі ці дерев'яні будівлі так і проситься вивіска «питейное заведение», або «заезжий двор», або «гостиница с номерами для приезжающих», або блідо-жовте пофарбування «доходних домиков», за стінами якого ховалося щось до болю нікчемне, вбоге та безпорадне. Не кращі й цегляні, казенного типу «губернських пересильних», або «казарми Н-ского піхотного батальйону» - двох і трьох поверхові будівлі... Крім того, українські фасади (але українські не типом, а місцем виробництва) відрізняються від московських своєю простою, спокійною і зрозумілою обробкою»<sup>202</sup>. В промислових містечках на рубежі 20-30-х років ХХ ст. будували будинки обох типів. Спільні їх простота та економічність вилилися у відсутність привабливого зовнішнього декорування, а житлове середовище набувало спотворених рис. Пізніше цей стиль не називали інакше як коробковою архітектурою. Про нові будинки в Горлівці, збудовані на початку 30-х років, писали, що „зовнішнє оформлення фасадів дуже бідне. Як із сторони фасаду так і двору будинок виглядає як коробка»<sup>203</sup>.

Зміна стилю в забудові міст Радянської України на початку 30-х років й по сьогодні викликає багато полеміки в спеціальній літературі. Більшість науковців погоджуються, що стильова трансформація була наслідком перевороту в ідеологічно-міфологічному просторі тоталітарної культури. Як висловився Б. Черкес, конкурсні проекти 30-х років засвідчили прагнення

---

<sup>201</sup> Петухов С. Планировка и застройка шахтных поселков Донбасса / С.Петухов // Социалистический Донбасс. – 1938. – №66 (21 марта).

<sup>202</sup> Унгерн В. Типові проекти / В.Унгерн // Зодчество. – 1934 – № 5 – 6. – С.89.

<sup>203</sup> Как не надо строить // Кочегарка. – 1934. – №47 (2 февраля).

архітекторів візуалізувати доступними засобами головні міфи нової радянської ідентичності<sup>204</sup>.

Загалом неможливо відокремити соціальне та просторове в системі міської культури, оскільки ці процеси цілком взаємопроникні, а особливо в умовах тоталітаризму. Українські філософи відзначають, що архітектура це слабкість диктаторів, оскільки вони хочуть бачити будівлі – знаки й будівлі – герби, їх точить жадання будівель-пам'ятників, вони потай мріють про будівлі-усипальниці для своїх жінок"<sup>205</sup>. Відомо, що особисто Сталін приділяв багато уваги проблемам архітектури, особисто розглядав проекти знакових для тоталітарної культури об'єктів таких, як Палац рад і навіть житлових будинків у Москві. Таку увагу влади до проблем архітектури можна пояснити певною специфікою тоталітарного мислення. Саме догматичність, уніфікованість, а більше ригідність психологічного патерну носія тоталітарної культури призводить до формування єдиної універсальної картини світу. Ця картина знаходить своє ідентичне вираження в архітектурі та містобудуванні як просторова модель світу. Чому ідентичне вираження? Тому, що, як писав Б.Гройс, тоталітаризм є створення цілого тотального простору, в якому зникає межа між мистецтвом й життям, між спогляданням і дією<sup>206</sup>. У свідомості типового радянського дизайнера культури немає різниці між справжнім життям та ідеєю. На практиці це призводить до того, що колгоспне буття українського селянина підмінюється помпезністю сільськогосподарських павільйонів на виставках народного господарства, а нервозність комуналок та „общаг" оспівуванням колективізму. Або, як чітко

---

<sup>204</sup> Черкес Б. Національна ідентичність в архітектурі громадських центрів столичних міст в умовах ідеологічної детермінації. – Дис... доктора архітектри./ Б.Черкес – К., 2006. – С.89.

<sup>205</sup> Хамітов Н. Служіння смерті у фашизмі та комунізмі / Н. Хамітов, О. Кіхно // Сучасність. – 1992. – №2. – С.83.

<sup>206</sup> Советское богатство: Статьи о культуре, литературе и кино. К 60-летию Ханса Гюнтера / Под. Ред. М.Балыниной, Е.Добренко, Ю.Мурашова – СПб.: Академический проект, 2002. – С.37.

висловився київський дослідник С.Іванов, „реалізм сталінської епохи базується на почутті впевненості, що предмет та його відображення це по суті одне й те ж саме. Зображуючи щось великим або маленьким можна тим самим збільшити або зменшити його в дійсності”<sup>207</sup>. Саме тому тоталітарна архітектура тяжіє до неусвідомленої гігантоманії. Вона не є прагненням до реалізації соціальної утопії, вона сама по собі вже є утопія, здійснена тут і тепер, а отже як усяка утопія має бути ідеально довершеною, що мовою архітектурної виразності призводить до помпезності, монументальності, що межує з гігантоманією. Універсум безмежний, а отже його копія у виконанні „соцреалізму” має бути такою ж величною та неосяжною.

Тому пошуки стилю в радянській архітектурі відбувалися непросто. Саме трактування соціалістичного реалізму як методу в архітектурній творчості мало що могло сказати архітекторам, перед якими стояли цілком приземлені практичні завдання. С. Іванов так описав процес пошуку ідентичності в радянській архітектурі: „за всією тріскотною цих визначень, чітко сформульованих та офіційно санкціонованих, не було нічого конкретного. На перший погляд від архітектора вимагали лише політичної лояльності. Теоретично це навіть залишало місце для певного естетичного плюралізму. Однак на практиці вже до середини 30-х років в СРСР сформувався специфічний творчий стиль, що являвся дзеркальним відображенням моноідеологічної концепції суспільства»<sup>208</sup>. Головними засобами архітектурної виразності стали ієрархія та субординація всієї композиції міста<sup>209</sup>.

---

<sup>207</sup>Іванов С. Архитектура в культуротворчестве тоталитаризма. Философско-эстетический анализ. / С.Иванов – К.: Стилос, 2001.– С.50.

<sup>208</sup> Іванов С. Там же. – С. 92.

<sup>209</sup>Черкес Б. Національна ідентичність в архітектурі громадських центрів столичних міст в умовах ідеологічної детермінації. – Дис... доктора архітектури. / Б.Черкес – К., 2006. – С.89.



Нарешті заклик до гігантоманії став однією з умов праці архітекторів, оскільки вони знали, що „...радянський народ (чит. – Комуністична партія ) вимагає від архітектора, щоб наші будинки і споруди відповідали величі і монументальності соціалістичної епохи, щоб вони віщували собою початок нової дійсної історії людства, щоб радянська архітектура була правдива, ясна і радісна, як усе наше щасливе життя, щоб вона не відставала від цього життя»<sup>210</sup>.

Якщо архітектура модернізму була побудована на підкресленні окремих деталей будівлі через колористику, різні матеріали тощо, то в тоталітарній стилістиці утверджується ідея монументальності як цілісного відображення пропорцій будівлі та її ідеологічно-функціонального змісту. Так, житловий будинок у Києві, збудований за проектом відомого українського архітектора А.Тація, було розкритиковано через надмірне захоплення деталями при оформленні фасаду, що начеб-то стирало загальне враження від „монументальності”<sup>211</sup>.

Помпезний стиль сталінської архітектури мав також і певне пропагандистське навантаження, особливо зі зміною соціальної структури населення міст. Архітектурі соціалістичного реалізму вдалося виробити свою мову, яка, як писала сучасний архітектор С. Лінда, "пряма та відверта у своєму лицемірстві як і радянська ідеологія"<sup>212</sup>. Як зазначав академік А.Іконніков, радянські міста у 30-х роках масово „оселяювалися” як результат сталінської колективізації та індустріалізації. Відповідно нові мешканці потрапляли під вплив нового архітектурного проекту, що являв собою популістський міф про наближення щасливого та багатого

---

<sup>210</sup> Завдання архітектора і "Архітектури радянської України" // Архітектура радянської України. – 1938. – № 1. – С. 13 – 14.

<sup>211</sup> Ніколаєв В. Будинок-шкатулка / В.Ніколаєв // Соціалістичний Київ. – 1935. – №9. – С.27.

<sup>212</sup> Лінда С. Присутність історії в архітектурі радянської та пострадянської України. // Вісник національного університету «Львівська політехніка». Архітектура. – Л., 2003. – Вип. 486. – С.118.

майбутнього<sup>213</sup>. Велич та масивність колонад суворих ордерів (підпор у вигляді колон, стовпів, пілястрів. – Авт.), нескінченність центральних проспектів мали справити неабияке враження на колишнього сільського мешканця, кардинально змінити його світовідчуття, стереотипи поведінки.

Для реалізації цього проекту в жертву приносилися десятки будинків, унікальні архітектурні та мистецькі пам'ятки, внаслідок чого з'являється величезні, незавершені забудовані простори з явним недотриманням масштабу. Під час конкурсу реконструкції урядового майдану в Києві декотрі дебютанти намагалися переконати журі в необхідності гігантських просторів, начебто особливістю сприйняття простих людей. Цікаво, що О.Довженко, який добре розумівся на психології сприйняття простору, сказав про центральну площу в Києві, що «периметр цього майдану надто великий... Але річ не в цьому, а в тому, що він взагалі занадто великий для людини. Радіус людського сприйняття має певні межі і очевидно, що розміри майдану мають бути прив'язані до людського сприйняття»<sup>214</sup>.

Деякі архітектори просто спекулювали та жонгливали позанауковими висновками аби виправдати власну кон'юнктуру позицію. Зокрема, архітектор Чечулін так виправдовував свій проект урядової площі: „я у своїй роботі спеціально пішов по лінії такої пишності. Це в українському дусі. Вони не зрозуміють якої-небудь тонкої лінії”<sup>215</sup>.

Радянські архітектори вже в середині 30-х років розуміли, чого від них вимагає влада. Архітектурний комплекс міста мав стати ілюстрацією до підручників із партійної пропаганди чи газетних статей. Так, архітектор В. Онащенко з цього приводу писав: „у наш час архітектура є могутнім

---

<sup>213</sup> Иконников А. Россия в мировом архитектурном процессе. Итоги XX века / А.Иконников // Архитектура и строительство Москвы – 2000, – №2 – С.21.

<sup>214</sup> Довженко О. Про архітектурне обличчя нового Києва / О. Довженко // Соціалістичний Київ. – 1937. – №6. – С.20.

<sup>215</sup> ЦДАГО України. Ф.1. Оп.20. – Спр.6686. – Арк.133.

фактором ідеологічного виховання мас. Вивчення живопису і скульптури дає майстрові архітектури ключ до обробки стіни барельєфом, горельєфом і фресками. Силует будинку відповідно увінчується об'ємною скульптурою"<sup>216</sup>.

Крім масштабності споруд, автори добивалися монументальності чисто декоративними й дуже дорогими масивними засобами, як це було при будівництві приміщення Ради Міністрів УРСР - бронзові капітелі, руст грубо колотого лабрадора висотою до трьох поверхів<sup>217</sup>. Загалом цей шедевр архітектора І. Фоміна похмурий, давить на людину своїми немасштабними архітектурними формами і своєю симетричною композицією дисонує із мальовничими київськими ландшафтами<sup>218</sup>. Згідно тоталітарного відчуття простору збереження людського масштабу в межах офіційного центру було справою безнадійною. Лише В.Заболотний при будівництві приміщення Верховної ради зумів зберегти людський масштаб, не впасти у гігантоманію, оскільки сам будинок було вдало вписано в оточуючий ландшафт<sup>219</sup>.

В нових кварталах радянських „соцмістечок" щільність забудови зменшувалася. В таких містах, як Сталіно, Краматорськ, Кривий Ріг центральні квартали забудовували 2-4 поверховими будинками, перед якими облаштовували невеликі сквери. Наприклад, центральна частина Донецька забудовувалася 2-3 поверховими будинками, рідше – 4-5 поверховими, ширина вулиць складала 25-40 м., бульварів - 50-70 м<sup>220</sup>.

---

<sup>216</sup> Онащенко В. Кілька думок до з'їзду / О. Онащенко // Глобус, – 1935. – №2 – 3. – С.17.

<sup>217</sup> Черкес Б. Архитектура в паутине большевизма / Б.Черкес. Э. Гофер // Архитектура и престиж. – 1996. – №2. – С.8.

<sup>218</sup> Яблонський Д. Життя та діяльність Володимира Гнатовича Заболотного - Президента Академії архітектури УРСР / Д. Яблонський, Н. Чмуліна, Л. Грачова // Вісник національного університету „Львівська політехніка". Архитектура. – Л., 2003.– № 486. – С. 101.

<sup>219</sup> Черкес Б., Гофер. Э. Архитектура в паутине большевизма // Архитектура и престиж. – 1996. – №2. – С.8.

<sup>220</sup> Донецк. Архитектурно-исторический очерк. – К., 1982. – С.33.

Саме така схема забудови, як вважають сучасні українські архітектори, формує найбільш гармонійне середовище для людини: „в невеликих історично сформованих містах, де переважає 2-3 поверхова забудова, сконцентровані історичні пам'ятки, сакральні споруди тощо, зменшений масштаб кварталу, наявність невеликих площ, переважно пішохідних вулиць. Все це разом створювало позитивний соціально-психологічний і естетичний ефект, сприяло органічному поєднанню людини і міського середовища»<sup>221</sup>.

Така просторова композиція вулиці гармонійно сприймалася мешканцями. Чого не можна сказати про центральну частину міста, що, незважаючи на будівництво цілого ряду нових споруд в 30-х роках, так і не отримала цілісного архітектурно-просторового завершення<sup>222</sup>.

Як вважають сучасні архітектори, в перших «соцмістах» так і не було досягнуто проектних показників<sup>223</sup>. Населення багатьох промислових містечок у другій п'ятирічці зростало набагато повільнішими темпами ніж було заплановано. Однак територія цих міст вийшла за межі плану, що пояснюється низькою щільністю забудови та неефективним використанням міської структури<sup>224</sup>. А іноді навіть відмовою місцевого керівництва від розвитку такої. Наприклад, мережа культурно-побутового обслуговування в Горлівці була збудована лише на 60% від запроектованої, в Краматорську – на 50%. Тільки центральна частина міста - група адміністративних споруд, площа та парк, – а також центральні квартали житлової забудови є завершеними містобудівними ансамблями<sup>225</sup>.

---

<sup>221</sup> Сабан Ю. Композиція ландшафту і організація забудови міста / Ю.Сабан // Вісник національного університету «Львівська політехніка». Архітектура.- Львів. 1992, – Вип. 375. –С. 141.

<sup>222</sup> Донецьк. Архітектурно-історический очерк. – К., 1982. – С.33.

<sup>223</sup> Кушніренко М., Яценко В. Соціалістичні міста Донбасу: їхнє минуле, теперішнє та майбутнє / М.Кушніренко, В.Яценко // Вісник національного університету «Львівська політехніка». Архітектура. – Львів, 2003. – Вип.486. – С.135.

<sup>224</sup> Там само.

<sup>225</sup> Там само.

У цілому лише окремі житлові масиви в історичних містах Харкові та Києві були створені на основі нової архітектури. Наприклад, в Одесі загальним недоліком визнавали розкиданість нового будівництва по всьому місту. Це пояснювалося тим, що використовувалися тільки пустирі. Таке розпилення будівництва не дозволяло створювати компактні, архітектурно завершені райони<sup>226</sup>.

Одночасно житлова забудова багатьох соціалістичних йшла шляхом малоповерхового будівництва. Навіть в Києві основна маса житлових будинків у центральній частині міста будувалася в 4-5 поверхів. Така висотність вважалася цілком достатньою для нормального сприйняття кварталу. В промислових містах на Сході України середня висотність кварталів була ще меншою, багатоповерхове житлове будівництво тут не отримало широкого застосування<sup>227</sup>.

Важливим елементом архітектурного обличчя будь якого міста є його колористика - гармонійне використання кольорів та відтінків при оформленні фасадів будинків. Так, у промислових містах на Сході та Півдні України в 30-х роках широко вживали теплі, яскраві відтінки. Наприклад, характерною особливістю житлових будинків у центрі Донецька було використання білих та жовтуватих кольорів при фарбуванні фасадів, які в поєднанні із світлими колонами та рустовим (грубо обтесаним або опуклим з лицьової сторони камінням. – Авт.)обрамленням сходових клітин створювали мажорний колорит<sup>228</sup>. А в Харкові фасад великого житлового будинку на 300 квартир планували обробити штукатуркою з крупним зерном із додаванням товченого мармуру й пофарбувати у жовто-палевий колір<sup>229</sup>. На сонячних променях споруда виблискувала, викликала позитивні емоції.

---

<sup>226</sup> Безчастнов М. Старая и новая Одесса / М. Безчастнов // Архитектурная газета. – 1938. – №4 (18 января).

<sup>227</sup> Донецк. Архитектурно-исторический очерк. – К., 1982. – С.35.

<sup>228</sup> Там само – С.42.

<sup>229</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф. 539. – Оп.10. – Спр.1185. – Арк.24 – 25.

Лише в Києві у районі Липок широко використовували сірий тон штукатурки із рустом в оформленні фасадів житлових будинків для партійної та радянської еліти. Перший поверх, як правило, декорувався гранітом або імітацією дикого каменя. Загалом, одноколірні, суворі та неприступні фасади житлових будинків у районі Київських Липок, немов романські замки середньовіччя справляли суперечливе враження<sup>230</sup>. Одночасно, В. Заболотний вважав, що таке фарбування створює ефект „камерності та інтимності“, що різко контрастувало з історичною забудовою<sup>231</sup>. В інших містах конструктивістське оформлення фасадів у сірих тонах, що нагадували необроблений бетон, перефарбовували у яскраві, теплі кольори<sup>232</sup>.

В теоретичних пошуках, якщо такими їх можна вважати, архітектурного стилю соцреалізму головною вимогою було відображення оптимізму та піднесеного буття радянської людини. Радість, рух вгору, щасливе майбутнє людей потрібно було передати шляхом архітектурно-будівельних форм. Часто такий ефект досягався не тільки кольоровим оформленням фасадів, а й використанням скульптур, стилізованих портиків та колон, вертикальним членуванням споруд. Нерідко захоплення радянських архітекторів дрібними деталями декору навіть перетворювалося на несмак. При оформленні павільйону України на виставці в Москві елементи декору, переважно на сільськогосподарську тематику, були настільки великими, що їх довелося переробляти. Якщо подивимося на світові тенденції у цій галузі, то помітно, що міжвоєнний дизайн був наповнений відчуттям постійного свята, оптимізму. Таку спільну рису помітила харківська дослідниця І.Крейзер, яка

---

<sup>230</sup> Ладан Т. Принципи архітектурно-планувальних рішень житлових будинків 30-х рр. ХХ ст. в м. Києві та їх використання в сучасній практиці проектування. / Т.Ладан. Дис... канд. архітектури. – К., 2002. – С.107.

<sup>231</sup> Там само. – С.60.

<sup>232</sup> Рооп А. Новая Горловка / А.Рооп // Социалистический город. - 1935. – №4. – С. 15.

вважає, що в забудові Харкова 30-х років відобразилися стильові мотиви Ар Деко, в якому також втілено гордий, одухотворений оптимізм, спрямованість вперед і вгору<sup>233</sup>. Будівництво Донбасу майже всюди позбавилося нудної коробкової архітектури, спостерігалось прагнення оздоблювати фасади нових будівель, зокрема прикрашати будинки скульптурними фігурами та групами<sup>234</sup>.

Попри думку про руйнацію обличчя історичних міст України в 30-х роках варто відзначити, що багато українських архітекторів бережно ставилися до оточуючого середовища. Так, під час архітектурної реконструкції Києва в багатьох випадках архітектори намагалися вписати нові споруди в існуючу забудову<sup>235</sup>. Іноді в "академічних кварталах" вдавалися до стилізації нових будівель, використовуючи форми класичних споруд<sup>236</sup>.

Реконструкція українських міст в 30-х роках ХХ ст. відбувалася також шляхом надбудов та перебудов житлового фонду, зі збереженням його стилю. Якщо в 20-х роках влада прагнула будувати нові «соцмістечка» в чистому полі, то в 30-х роках відбувається масове окультурення вже наявного простору. Так, за висновками архітектора М. Гончаренка, частина надбудов та реконструкцій робилася в стилі навколишніх будівель, що своєю композицією надавало несподіваної свіжості існуючим кварталам<sup>237</sup>.

---

<sup>233</sup> Крейзер И. Стилистический анализ архитектуры Харькова в 20-х-30-х гг. ХХ ст. / И.Крейзер // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – Харків, 2000. – № 2 – 3. – С. 165.

<sup>234</sup> Скульптурне оформлення новобудов Донбасу // Архітектура Радянської України. – 1939. – № 6. – С.37.

<sup>235</sup> Масленкова Г. Художественные особенности архитектуры Киева (1933 –1941 годы). – Автореф... дис. канд. искусствоведения. / Г.Масленкова – К., 1974. – С. 13.

<sup>236</sup> Там само.

<sup>237</sup> Гончаренко М. І. Практика реконструктивних робіт в Україні 1930-х років / М.І. Гончаренко // Архітектурна спадщина України. – 1994. – Вип. І. – С. 190.

Декларовані жорсткі теоретичні установки радикального переустрою старих міст за "соціалістичним типом" на практиці суттєво коригувалися потребами міста, причому історичне місто змінювалося, але в цілому зберігаючи та дещо доповнюючи свій вигляд<sup>238</sup>.

Житлові квартали реконструйованих міст, наприклад Києва, в більшості випадків мали привабливий для своїх мешканців вигляд. Ідея інтимності, закритого будинку із захищеним внутрішнім простором чітко простежувалася в будівництві житлових будинків у районі Липок другої половини 30-х років. Житлові комплекси іноді навіть проектувалися у вигляді фортець із головними воротами, арками, декоративними баштами тощо.

Цікаво, що при будівництві дешевого соціального житла в інших країнах часто використовувалися ті самі прийоми. Наприклад, у Відні в період правління соціалістів було реалізовано небачену до того програму житлового будівництва. Як зазначає з цього приводу А. Пфабіган, «район індивідуального житла є простим і позбавленим орнаментики, з зовнішнього боку і там де йдеться про тісно пов'язані репрезентативні та житлові території, зустрічаються часто масивні декорації, ковані залізні стрільчасті ворота, навіть нефункціональні конструктивні елементи, як наприклад вежі»<sup>239</sup>.

Поширення єдиного стилю відбувалося через широку рекламу адміністративних, спортивних та культурних споруд, які слугували центрами примусової соціалізації індивідуума. Стильовий напрямок у декорі громадських будівель наприкінці 30-х - 50-х років тяжів до копіювання палацового стилю. Замовники вимагали від художника-оформлювача

---

<sup>238</sup> Там само. – С. 194.

<sup>239</sup> Пфабіган А. «Червоний Відень» і австромарксизм / А.Пфабіган // "Вісник національного університету «Львівська політехніка». Архітектура. – Л., 2003. – Вип.486. – С. 109.



перенести фасадну помпезність в інтер'єр приміщень шляхом зображення блакитного неба з шовковими знаменами та рядом усміхнених облич<sup>240</sup>.

Оформлення фасаду скульптурами та барельєфами стало також візитною карткою радянського міста 30-х років, як і прикрашені багатою ліпниною карнизи. Орнамент у архітектурі це певний тип фронтального оздоблення простору, оскільки живопис та графіка володіють неосяжною можливістю магічного акту впливу<sup>241</sup>.

Архітектурне обличчя міста також визначалося масивами зелених насаджень. Низький рівень благоустрою громадської частини міст компенсувався великою кількістю зелені. Українські міста як би потопали у зелені. Звичайно, в центральних районах великих міст - Києва, Харкова, Одеси вулиці майже зовсім не мали зелених насаджень. Лише на запроектованих алеях та бульварах для піших прогулянок людей, висаджували дерева різних порід. Як і в XIX ст., коли в зонах відпочинку існували парки, що ставали улюбленим місцем відпочинку вишуканої міської публіки. Парки та сквери у той час закладали приватні особи або міська влада. У зонах відпочинку облаштовували альтанки, літні естради, водойми, встановлювали скульптури. Оскільки ціни на землю в містах росли швидко, то сквери й парки поступалися місцем дохідним будинкам та магазинам.

У роки війни та революції громадські парки постраждали найбільше. Під час паливної кризи дерева були вирубані мешканцями на паливо. Діти та жінки, яким було не під силу тягти важкі колоди, рубали кущі. На початку 20-х років кількість зелених насаджень у містах України різко скоротилася. Багато парків, що нещодавно були окрасою міста, було знищено. Парк Шато

---

<sup>240</sup> Мастерская монументальной живописи при академии архитектуры СССР. 1935 – 1948. / Сот. сб. Е.В. Шункова – Москва: Советский художник, 1978. С. – 180.

<sup>241</sup> Пучков А. Орнаментальні реалії О.М.Гінзбурга та архітектурознавчі споглядання О.Г. Габричевського: спроба методологічних кореляцій та культурний контекст / А.Пучков // Архітектурна спадщина України. – 1994. – вип.І.–С.185.

де Фльор, що розташовувався у центрі Києва перетворився на запущений, дикий масив, куди городяни побоювалися заходити навіть вдень. Колись улюблене місце відпочинку киян облюбували злодії, безпритульні, які рили нори на схилах Дніпра й там проживали. Чудовий парк ХІХ ст. у центрі Дніпропетровська з озером, що існував із середини ХІХ ст. з дубами, каштанами, липами та фруктовими деревами, на початку 20-х років перетворився на заболочену низину, зарослу бур'яном та дикосієм із звалищем сміття посередині<sup>242</sup>.

В 20-х роках ХХ ст. відсоток зелених насаджень в містах України був незначним. Могло скластися враження, що українські міста геть позбавлені зелені, але насправді дерев та кущів у системі міської забудови було немало. Це напряму пов'язувалося із особливістю житлового фонду тогочасних міст України. Більшість домоволодінь мала глухі паркани, які захищали необхідні для підтримання життєдіяльності мешканців льохи, сараї, приміщення для тварин, лідники тощо. А внутрішня частина майже кожного домоволодіння засаджувалася плодовими деревами і кущами, які давали тінь та затишок для мешканців будинків, поповнювали їх харчовий раціон. У Харкові в 1925 р. в межах міста нараховувалося 520 десятин під фруктовими садами. У них росло до 1,5 тис. фруктових дерев<sup>243</sup>.

В невеликих містечках, зокрема на Сході України, в зоні одноповерхової забудови між вулицею і будівлею влаштовували палісадник, де висаджували дерева й кущі, що було привнесено селянською традицією розташування хати відносно вулиці<sup>244</sup>.

Невеликі міста із населенням до 100 тис. чоловік також мали свої особливості. В багатьох з них міський пейзаж плавно перетікав у сільську

---

<sup>242</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.Р.5. – Спр. 2567. – Арк. 80.

<sup>243</sup> ЦДАВОВУ Україна. Ф.5. – Оп.2. – Спр. 2567. – Арк. 308.

<sup>244</sup> Приходько М.П. Житло робітників Донбасу. (Процес виникнення і розвитку робітничих поселень) / М.П. Приходько. – К.: Наукова думка, 1964 – С. 19.

ідилію. Міста були оточені та тісно зв'язані із великими масивами земель сільськогосподарського призначення. В Черкасах у 1926-1927 рр. з 3277 десятин загальної площі міста дещо більше однієї тисячі десятин займали будинки, вулиці, проїзди, площі та вокзал, а всю іншу землю - сіножаті, городи, рілля, фруктові сади, левади тощо<sup>245</sup>. Загалом, у 20-х роках кількість зелених насаджень в містах залежала не стільки від волі влади, скільки від господарської діяльності самого населення. Широкі масиви зелені відігравали не тільки естетичну роль у міському пейзажі, але й економічну.

На початку 30-х років міський ландшафт набуває нових рис. При проектуванні нових міст або реконструкції старих кварталів українські архітектори планували не менше 10% від площі кварталу під зелені насадження. Однак у реальності на початок 1931 р. відсоток зелених насаджень громадського користування в містах залишався незначним. Усього по Україні під парки і сквери відводилося лише 2,3% забудованої території<sup>246</sup>. Найбільш активно парки почали створюватися у нових містах – Запоріжжі, Сталіно. Висаджували дерева, як правило, добровольці – студенти, учні, робітники, переважно на суботниках та недільниках, приурочених до святкових дат.

Однак кампанійщина в озелененні міст справляла гарне враження тільки у звітах місцевого керівництва, а не на реальному міському ландшафті. Деревами, які масово висаджували на суботниках та інших акціях, після завершення кампаній ніхто не опікувався. Багато з них просто пропадало. Так, у селищі Жовтневе в Краматорську було закладено парк із 5000 саджанців, а через рік з них залишилося лише 1500 та й тих поламаних та напівзасохлих. Не поливали дерева й в інших парках<sup>247</sup>. Житлове будівництво на нових, неосвоєних ділянках неподалік від промислових

<sup>245</sup> ЦДАВОВУ Україна. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.2567. – Арк. 475.

<sup>246</sup> ЦДАВОВУ Україна. – Ф.26. – Оп.1. – Спр. 1. – Арк.25.

<sup>247</sup> Якимчук. Боротися проти варварського ставлення до деревонасаджень / Якимчук // Краматорська правда. – 1934. – №104 (8мая).

об'єктів, мало доповнюватися висадкою спеціальних захисних смуг. У реальності ці посадки садили самі мешканці, вони ж й опікувалися ними. Велика кількість зелених насаджень зберігалася лише в районах активного індивідуального будівництва, що в цей час розвивалося на околицях промислових міст та містечок.

У другій половині 30-х років у великих містах озеленення було поставлено на професійну основу. Спеціально створені організації займалися розведенням та висадкою декоративних рослин у парках та скверах. В 1935-1937 рр. у Києві висаджено 116000 саджанців, на Батиєвій горі збудовано питомник для їх вирощування та розарій. Щорічно в парках, садах, на вулицях висаджували близько 8 млн. квітів<sup>248</sup>.

Парки огороджували, що сприяло збереженню насаджень, на входах до них будували балюстради або арки в стилі класицизму. Більшість парків мала театральні приміщення, кінотеатри, майданчики, атракціони та інше устаткування для проведення культурного відпочинку громади<sup>249</sup>. Так, у Києві в 1935 р. було відкрито спеціальну майстерню по виготовленню скульптур, скульптурних груп та ваз для оформлення міських парків<sup>250</sup>. У майстерні виготовляли композиції як на сучасну тематику, так і за античними зразками. Було створено цілу низку стандартних фігур і композицій, які прикрашали міські парки і сквери, найчастіше у вигляді ваз та урн античної форми.

Наприкінці 30-х років зелені насадження значно збагатили антропогенний ландшафт українського урбанізованого середовища. Найбільше їх було в Запоріжжі - майже 29 м.<sup>2</sup> на одного мешканця. В 1929 р.

---

<sup>248</sup> ДАК. – Ф. 1. – Оп.1. – Спр. 8472. – Арк. 19.

<sup>249</sup> ДАК. – Ф. 1. – Оп.1. – Спр. 8472. – Арк. 20.

<sup>250</sup> ДАК. – Ф. 1. – Оп.1. – Спр. 7283. – Арк. 346.

у Києві нараховувалося 600 га парків та скверів або 10 м.<sup>2</sup> зелених насаджень на одного киянина<sup>251</sup>.

Користуючись методологією вітчизняних архітекторів, можемо виділити характерні типи забудови по відношенню до магістралей, осі координат руху тощо. При вивченні окремих районів сталінської забудови помічаємо, що нові архітектурні ансамблі 30-50-х років будуються переважно закритого типу. Іноді нові будинки в центрі міста зводилися суцільною стіною, відокремлюючи внутрішній простір кварталу від вулиці. У Харкові, Запоріжжі, Краматорську нові будинки розташовувалися так, щоб закрити простір між торцями і створити суцільний фронт забудови вулиць<sup>252</sup>.

Міська забудова справляла враження ніби нові будови штучно „втиснуті" у чуже середовище й мусять існувати в ідеологічно ворожому з точки зору культури оточенні. Вона нагадувала подібні центри колоніальної могутності, побудовані з одних і тих самих елементів: бар'єрів, воріт, просторових проміжків; відкриті простори - вони ж сектори обстрілу, що полегшують контроль, симетричні осі для зручності парадів та під'їздів; порядок, формальність, чистота, вирівняні майданчики, стандартні елементи, орієнтація по прямій лінії, висота та габарити як вираження сили; назва та фіксація речей в просторі та часі; правила поведінки та пишність ритуалу. До цього можна додати існування особливих місць, де властителі можуть дозволити собі розслабитися<sup>253</sup>. Саме так відомий американський теоретик архітектури К. Лінч трактує структуру колоніальних міст, саме тих, які виникають в чужому етнічному та культурному середовищі з метою збереження політичного панування. Що відбувається коли старі колоніальні

---

<sup>251</sup> Історія Києва в 3-х томах т.3., кн.1. / Відп. Ред. М.Супруненко – К.: Наукова думка, 1987. – С.255.

<sup>252</sup> Історія української архітектури / Ю.Асеев, В. Вечерський, О.Годованюк., інші.; за ред.. В. Тимофієнка. – К.: Техніка, 2003. – С.442.

<sup>253</sup> Лінч К. Образ города. / Пер с англ. В.Л.Глазычева – М.: Стройиздат, 1982. – С. 29.

стосунки розриваються запитує К. Лінч? Інколи це місто перебудовується й освоюється зовсім іншою культурою, а іноді, як це було в Делі, ієрархія та розчленування переймаються й адаптуються вже новою елітою<sup>254</sup>. Напевне, не менш яскравий зразок такої адаптації просторової ієрархії демонструє сьогодні й незалежна Україна.

Відчуття ворожості навколо „соціалізованих місць" пояснює чому в практиці будівництва житлових кварталів 30-х років домінують саме будівлі закритого типу. Дійсно, після утвердження в архітектурному житті України нового стилю помітно бажання архітекторів створити захищену, інтимну атмосферу в новобудовах. Так, В. Заболотний писав з цього приводу, що будинки для комуністичної еліти в Києві « відходять від червоних ліній, створюючи інтимні дворики та садочки»<sup>255</sup>. Під час активної забудови урядовго кварталу в Києві архітектори намагалися підкреслити межу між зовнішнім та внутрішнім простором через оформлення фасадів. Перспективне архітектурне збагачення вулиць здійснювалося за рахунок використання кутових курдонерів та по фронту вулиць<sup>256</sup>.

Вище вже зазначалося, що тоталітарна культура прагне до тотальної перебудови світу, однак через об'єктивні причини звичайно не може цього досягти. Таким чином, в архітектурно-культурному середовищі радянського міста можна помітити протиставлення між новими ансамблями, що несуть начебто цивілізаторську місію, та старою забудовою, що критично сприймається дизайнерами нової культури. В місті нові квартали своєю величчю та пишністю зосереджують на собі всю увагу людей. По суті

---

<sup>254</sup> Там само. – С.29.

<sup>255</sup> Заболотний В. Тридцать лет советской архитектуры на Украине. /Доклад В.И.Заболотного. – К., – Б. р. – С.28.

<sup>256</sup> Ладан Т. Ансамблеве мислення у 1930-ті роки в районі «Липки» Т. Ладан //Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – 1999. – Вип.6. – С.59.

тоталітарна культура сталінізму ігнорує стару забудову, вона наче її „не бачить”, діючи за принципом протиставлення.

Взагалі, трактування помешкання в міфопоетиці здавна пов'язано із символами захищеності та інтимності. Стіни будинку або кордони кварталу, а у ширшому значенні й усього міста, є межею, що відокремлює хаос від структурованого світу людини. Це типове бачення міста в історичному контексті взагалі, про що багато писали сучасні українські дослідники. „Відмінність міста від „не міста”, – наголошують окремі з них, – будується на протиставленні впорядкованого хаотичному. Перший – сакральний, центральний, сприятливий, другий – профанний, периферійний, небезпечний. Впорядковане місто відрізняється від побутового: воно наділене статусом особливого, величного”<sup>257</sup>.

В давній традиції образ будинку здавна пов'язувався з символом корабля, що є єдиною надією та захистом мандрівника у ворожому оточенні морської стихії. Така образна аналогія між стіною мешкання людини, що захищає її від хаосу оточуючого світу та бортом корабля, що відокремлює організований простір від небезпечної стихії, відома і у традиційній культурі слов'янських народів. С.Шубович слушно пише, що символічний зв'язок корабля та міста простежується в космогонічних аналогіях православних соборів, він згадується також у творах Альберті, а пізніше Брунома<sup>258</sup>. Подібне трактування може бути доцільним й при розгляді окремих житлових будинків сталінського періоду у вигляді кораблів. Наприклад, цікавим є проект відомого київського архітектора І.Каракіса, що створив у Києві на вулиці Січневого повстання житловий комплекс у формі літака, який є одним з кращих архітектурних доробків того часу. Такі приклади говорять про значне архаїчне коріння в системі просторової організації архітектурної

<sup>257</sup> Шубович С. Мифопоэтическая модель мира в современной архитектурной науке. / С. Шубович – Х.: Оригинал, 1999 – С. 21 – 22.

<sup>258</sup> Там само. – С.18.

культури сталінського періоду.

У просторових рішеннях перших новобудов кінця 20-х – початку 30-х років помітний надзвичайно сильний вплив футуристичної естетичної концепції. Лінійно-стрічкова забудова міст Краматорська, Запоріжжя, Харкова створювалася саме на конструктивістському відчутті простору, який базувався на одночасному огляді предмета з кількох точок. Футуристичний ідеал заперечував поділ простору на внутрішній і зовнішній. Взагалі, в основі творів футуристичного живопису, скульптури та архітектури лежить вираження руху в двох формах: "проникнення всередину" та "одночасність"<sup>259</sup>.

Архаїчна культура заперечує принцип одночасності. В просторовому вираженні не можна перебувати одночасно всередині й зовні. Більше того, зовнішнє середовище, як вже зазначалося, асоціюється з ворожістю та хаосом. Отже, в тоталітарній архітектурі важливого значення набуває рух всередину та навпаки, оскільки стіна будинку, межа кварталу, вихід із двору є пограничним місцем, яке має особливий емоційний статус у орієнтації індивідуума в просторі. Навіть невелика висота та бідне профілювання вхідних дверей не влаштовували радянських архітекторів. Розуміючи особливий статус пограничного місця, вони вимагали нефункціонально високих дверних коробок з пишним оформленням<sup>260</sup>.

Інтровертність культури "високого сталінізму" проявляється не тільки в певній буржуазності – «мій дім – моя фортеця», адже навіть представники вищої радянської еліти не мали впевненості середнього класу в своєму безхмарному майбутньому, а швидше прагнули захиститися від шкідливого впливу світу хаосу, що починався за стінами будинку, двору, кварталу та міста взагалі. Така просторова організація сталінської архітектури втілена в

<sup>259</sup> Гидион Зигфрид Пространство, время, архитектура. / сокр. перевод с нем. М.В.Леонене, И.Л. Черня. – М.: Стройиздат, 1976. – С.321.

<sup>260</sup> Иохелес Е. Новые стандарты столярных изделий / Е.Иохелес //Архитектурная газета. – 1938. – №13 (9 апреля).



естетичному ідеалі комплексу „оточеної фортеці“, де мешканці знаходяться у стані постійної фобії перед чужим, невідомим. Для посилення захисту внутрішнього „окультуреного“ простору будуються навіть будинки – фортеці. Приклад цього – зведення житлового комплексу в Києві на Печерську наприкінці 30-х років за проектом талановитого архітектора І.Довгалюка на місці колишнього форту, який навіть віссю висотних точок башт орієнтується на один з кутів форту. Вся конструкція кварталу нагадує принципи фортифікаційних укріплень: глухі високі фасади, що імітують фортечну стіну, укріплені ворота, перед якими розташовано менший квартал – нижній форт<sup>261</sup>.

В архітектурній утопії, подібно до всієї культурної парадигми тоталітаризму, шлях до тотального, завершеного суспільства лежить через низку культурних знаків, які існують у чіткій взаємодії і є одночасно сіткою координат для подальшого розвитку. Заради посилення цих знаків, які можна було б назвати специфічними маяками тоталітарної культури, відбувається постійна гіперболізація вигаданих та реальних героїв, здобутків та перемог, будинків тощо. Архітектурне середовище українських міст 30-50-х років слугувало певним комунікаційним каналом, за допомогою якого влада могла спілкуватися із своїми громадянами на рівні певних підсвідомих імпульсів, які визначаються специфікою людського сприйняття простору.

Таким чином, архітектурний стиль епохи сталінізму не можна звузити до простого визначення „еклектика“ й забути. Складні процеси, що відбуваються всередині популярної культури, еволюція політичного світогляду сталінської верхівки, зміна традиційного способу життя витворювали свої унікальні архітектурні ландшафти. „Паперова архітектура“ 20-х років, „штурмове“ будівництво періоду великого перелому та помпезність висоток 40-х років розкривають перед дослідниками нові

---

<sup>261</sup> Смик О. Житловий квартал в Звіринькому районі Києва / О.Смик // Архітектура радянської України. – 1939. – №7. – С.7 – 11.

можливості у вивченні просторової орієнтації панівної культури. Самовідчуття у просторі та часі тоталітаризму можна розкрити через цілий ряд опозицій – „внутрішнє та зовнішнє”, „сакральне та профанне”, „живе - неживе” тощо, що характерно для архаїчної культури. Не варто забувати, що ці опозиції є універсальними для сприйняття людиною оточуючих культуру ландшафтів, а отже мають відігравати свою роль і тепер.

\* \* \*

Отже, предметно-просторове середовище в Україні формувалося під впливом багатьох факторів – економічних, технологічних, соціальних. Однак на відміну від світового досвіду міста України стали одночасно свідками та учасниками гігантського сталінського експерименту. Містобудівничі теорії пов'язувалися з двома основними схемами урбанізованого організму - радіального та лінійного планів міської забудови. Кожен з них формувався під впливом глибокого, архаїчного відчуття простору.

В лінійній структурі нових міст, що була запозичена із західного досвіду, відбивалися світоглядні уявлення характерні для світу технократизму та поклоніння перед прогресом. Домінуючим ідеалом стала ідея перманентного руху, що заперечує кордони та межі. В реальності через невеликі обсяги будівництва, економічні труднощі та ідеологічну направленість нове міське середовище залишилося лише «паперовою утопією» й реального впливу на маси міських жителів не мало.

Зовсім інше відчуття простору спостерігаємо у культурі зрілого сталінізму, що різко відмовляється від експериментів конструктивістів. Повернення до спадщини класичного стилю означало одночасно й повернення до світовідчуття характерного для великих імперій. В основі просторової організації міст України було закладено ієрархічну структуру, в якій уся маса міської культури повинна була концентруватися на сакральному місці. Радіально-кільцева схема планування українських міст визнавала лише два напрямки руху - від центру або до центру. Архітектурне

оформлення композиції міста тепер мало бути повністю підпорядковане саме цій ідеї.

Міста України в 20-х роках зберігали багато патріархальних рис, що сприяло гармонізації стосунків людини із оточуючим середовищем. Цьому сприяла значна кількість зелені, широкі вулиці, переважно пішохідні, відсутність інтенсивного руху та головне, малоповерхова забудова. Крім того, багато будинків, особливо у малих містах, де мешкала більшість населення, за своєю архітектурною композицією нагадували традиційне житло.

Специфічне відчуття простору, що запропонували громадськості на хвилі захоплення функціоналізмом українські архітектори-конструктивісти, суперечило усталеному обличчю міста. Незважаючи на масове захоплення цим напрямком, нові будинки, що зводилися окремо без дотримання ансамблевих принципів забудови, не змогли вписатися в існуюче архітектурне оточення. Реалізації конструктивістської утопії у межах „соцмістечок” завадили також економічні труднощі та трансформація естетичного ідеалу.

Центр топосу став втіленням у камені ідентичності сталінського режиму, що виражалось у гіпертрофованій величі та гігантоманії. Однак у своїх експериментах радянські архітектори вийшли за межі гармонії — головного принципу архітектури. Відповідно, центральна частина міста перестала сприйматися пересічним громадянином.

У той же час забудова невеликих та „другорядних” в тоталітарній культурі міст чи кварталів зберігала прийнятний масштаб, була насичена зеленню та різнобарвною гаммою фасадів, дахів, декоративних елементів тощо. Малоповерхова забудова, широкі вулиці та багато зелені створювали інтимне відчуття міста, кварталу, дому, що є основою гармонійного розвитку урбанізованого середовища.

## **РОЗДІЛ 3**

### **ЖИТЛО ТА ІНТЕР'ЄР У СИСТЕМІ МІСЬКОЇ КУЛЬТУРИ**

#### **3.1. Функціонально-просторова організація приватного будинку в міській забудові**

Формування сучасного типу міського житла малої родини в Європі відбувався в середині ХІХ ст. У 20–30-х роках ХХ ст. у цілому завершився пошук у плануванні внутрішнього простору міської квартири або будинку та

їх внутрішнього обладнання. І хоча окремі елементи житла продовжували ускладнюватися, загальна картина мало мінялася у світовій практиці.

В Україні у цей час в міській забудові продовжувало переважати традиційне житло. Його архітектурно-просторова організація формувалася під впливом природно-кліматичних умов, методів господарювання, фінансово-економічних можливостей забудовника тощо. Внутрішнє планування житла відображало просторову орієнтацію на основі багатой міфопоетичної картини світу українського селянина. Однак поступово традиційне житло втрачає свої етнічні сакральні риси під натиском глобальної уніфікації. Але й воно справляло певний вплив на просторову організацію міського помешкання, надаючи йому окремого етнічного колориту. Як зазначав О.Удод, український народ у ХХ ст. зазнав кілька крутих переломів, що відбилися не тільки на житлі, але й на його соціальній психології, ментальності, культурі<sup>262</sup>.

Пошук дешевого масового житла на початку ХХ ст. у різних країнах відбувався по-різному. В США йшли шляхом здешевлення будівництва, впроваджуючи індустріальні принципи зведення житла, зменшення його площі, створення пересувних чи розбірних будинків. У Німеччині створювали будівельні товариства-кооперативи, що вело до здешевлення житла. У Відні влада виділяла земельні ділянки та будувала просте соціальне житло за рахунок нових податків на предмети розкоші.

Світові тенденції не могли оминути архітектурно-будівельну громадськість України. Однак особливість політичного ладу і соціально-економічного розвитку нашої держави в умовах тоталітаризму наклали свій відбиток на побутову міську повсякденність. Держава активно регламентувала усі форми життя людини, в тому числі й задоволення її

---

<sup>262</sup> Удод О. Житло і побут в структурі повсякденного життя українців (30-ті роки ХХ ст.) /О.Удод // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – 2003. – вип.8. – С.313.

потреб у житлі. Крім того, процеси урбанізації в Україні мали відмінний від інших країн характер, що також відобразилося на формуванні житлового простору в містах.

Наявний житловий фонд після закінчення Першої світової війни та революції мав жалюгідний вигляд. Руїнація комунального господарства у містах та вища від нормальної амортизація житла, безгосподарське ставлення мешканців комунальних квартир призвели до катастрофічного погіршення житлових умов усіх верств населення України. Одночасно міське житло під тиском економічних та політичних процесів набувало нових рис, мало відмінну від загальносвітового досвіду внутрішню структуру. Завдяки наявності великої кількості тогочасних статистико-демографічних обстежень сьогодні існує можливість реконструювати архітектурно-просторову організацію типового житла українських городян 20-х років.

Найбільш поширеним типом житла в містах залишався одноквартирний будинок. Основна маса міського населення була сконцентрована у невеликих містах, де панувала малоповерхова забудова в один, два поверхи. У тезах доповіді про стан житлового господарства начальник відділу комунального господарства НКВС УРСР Владіміров у 1927 р. писав, що із загальної маси домоволодінь в Україні 95% становили одноповерхові будинки, 4% – двоповерхові й лише 1% – триповерхові й вище<sup>263</sup>. Архітектурне обличчя невеличких міст до 100 тис. осіб формувалось у XVIII–XIX ст., і форма житла мало чим відрізнялася від традиційної української хати. Наприклад, у Полтаві в 1925 р. налічувалося 6926 одноповерхових, 413 двоповерхових будинків й 31 триповерховий. Це не дивно, оскільки 37% усіх будинків у місті були дерев'яними, а інша третина взагалі глинобитними<sup>264</sup>. На перший погляд, у великих містах відсоток

<sup>263</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр. 2336. – Арк.214.

<sup>264</sup> Статистичний довідник по Полтавщині на 1925р. – Полтава, 1925. – С.279-281.

багатоповерхової забудови мав би бути досить значним. Однак, серед міст України тільки Одеса мала найбільшу кількість багатоповерхових будівель. З усієї забудови в Одесі три та більше поверхових будинків нараховувалося 12%, у Києві – 9,5%, Катеринославі – 3,8%, а в Харкові – 2,1%<sup>265</sup>.

Навіть у такому досить розвинутому та європейському місті, як Київ, у середині 20-х років переважав тип невеликого помешкання. Середня кількість окремих квартир на одну будівлю становила – 3,3. Житлова площа середньої квартири складала 9,6 квадратних сажень, а середня кількість кімнат – 2,3<sup>266</sup>. При обстеженні житлових умов працівників залізниць у 1925 р. виявилось, що 73,6% усіх будинків мали не більше чотирьох квартир кожен. Це пояснювалося малоповерховою забудовою в зоні залізниць, де 90% усіх будинків були одноповерховими<sup>267</sup>.

Умови життя мешканців великих міст зумовлювалися домінуючим типом забудови. В містах зі значним відсотком кам'яних багатоповерхових будинків, як в Одесі або Катеринославі, житлові умови були кращими, ніж в інших містах. Інша ситуація складалася у Харкові, який аж ніяк не відповідав статусу столиці Радянської України. В ньому домінувала забудова з одноповерхових мішаних та дерев'яних будинків, кількість квартир в одному домоволодінні була незначною. Відповідно, мешканці Харкова були гірше забезпечені житловою площею, ніж жителі інших міст. Крім того, у порівнянні з іншими містами більший відсоток харків'ян мешкав у найпростіших приміщеннях – в однокімнатній квартирі без кухні.

Тип житла та його якість залежали й від розташування району. Цікаві обстеження умов проживання робітників у різних містах у 20-х роках

---

<sup>265</sup> Мотолянський С. Одесса в жилищном отношении / С.Мотолянський // Жилищно-кооперативное строительство. – 1925. – №6. – С.22.

<sup>266</sup> Статистично-економічний довідник Київщини. – К.: Пролетар, 1925. – С.311.

<sup>267</sup> Ефимов А. Жилищный вопрос на украинских жилищных дорогах / А.Ефимов // Профилактическая медицина. – 1925. – №5. – С.79.

проводили санітарні лікарі. Так, в Одесі, що мала найкращі житлові умови, обстеження квартир робітників-водників на Пересипі показало, що лише 4,96% з них відповідали усім санітарним вимогам, а задовільними визнано тільки 16%<sup>268</sup>. У всіх інших були нездорові умови для проживання, оскільки вони розташовувалися на першому поверсі й мали одну кімнату або кімнату та кухню. Відповідно, ці будинки погано опалювалися, в них накопичувалася сирість, не останньою чергою й через те, що білизну прали в житловому приміщенні.

Житлозабезпечення міських мешканців у різних регіонах було неоднаковим. Найгірша ситуація із житлом склалася на Сході України. Праця на шахті у 20-х роках для багатьох шахтарів була сезонною, відповідно найбільш поширеним типом житла ставали землянки або казарми. Під час проведеного в 1922 р. обстеження виявилось, що 45% гірників мешкали в одній кімнаті, яка одночасно була і спальнею, і кухнею, а 33% – в будинку, що складався з кімнати та кухні. Кухня зберігала функції житлового приміщення. Крім того, будинки шахтарів часто мали флігелі або веранди, які в літній час використовували для снання.

Шахтарські будинки цього періоду, як пише етнограф М. Приходько, еволюціонували від типової землянки<sup>269</sup>. На відміну від сільської хати, в робітничих будинках з'явився фундамент, трохи збільшувалася площа, подекуди використовувалися нові матеріали – етерніт, лінолеум тощо. Однак традиційним житлом робітників Донбасу залишався подвійний тип житла з однією або двома спальнями. Такий тип житла домінував у 20–30-х роках ХХ ст., про що свідчать і проекти того часу<sup>270</sup>. Незважаючи на певні еволюційні зміни в індивідуальному будівництві, вони носили екстенсивний

---

<sup>268</sup> Чацкий Д. Как живут водники? / Д.Чацкий // Вестник жилищной кооперации. – 1923. – №3. – С.20.

<sup>269</sup> Приходько М. До питання про розвиток житла робітників Донбасу / М.Приходько // Народна творчість та етнографія. – 1957. – №2 – С.57.

<sup>270</sup> Там само.



характер. Жодних якісних удосконалень в усталений побут, насамперед в задоволення щоденних потреб мешканців, такий тип житла не приніс. Це стосується насамперед почуття комфортності, приготування їжі, прання, відправлення фізіологічних потреб.

Більшовицькі ідеологи часто говорили, що саме ліквідація приватної власності на землю в містах та відповідно усунення головної перешкоди перед індивідуальним будівництвом – дороговизни землі – будуть сприяти розвитку робітничого будівництва. За даними статистичних обстежень більшість нових будинків, що їх зводили в цей час робітники нічим не відрізнялися від примітивних сільських хатинок<sup>271</sup>. Більшість із них будувалася із дешевого місцевого матеріалу – дерева, саману, шлаку тощо. Кімнати мали по 12–15 м<sup>2</sup>, висота стелі не перевищувала 2,6 м. Жодних внутрішніх зручностей не існувало, у дворі обов'язково розташовувалися сарайчик та яма під вбиральню<sup>272</sup>.

Радянські чиновники в першій половині 20-х років покладали великі надії на вирішення житлової проблеми через масове робітниче будівництво. Для цього створювалися й певні передумови, зокрема, безкоштовно виділяли земельні наділи, видавали кредити, на пільгових умовах відпускали будівельні матеріали. Та, як свідчать економічні розрахунки, навіть найпростіший будинок із цегли коштував робітнику близько 2000 крб., досить значну суму при його низькій заробітній платі. Висока вартість будівництва, масове безробіття, бідність міського населення примушували людей будувати лише дешеве житло. Наприклад, Харківська міськрада за роки НЕПу виділила робітникам 647 десятин землі під приватну забудову, переважно на околиці міста. Але внаслідок дорожнечі будівництва, з тих, хто

---

<sup>271</sup> Мовчан О. Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті рр. / О.Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – вип.17. – С.255.

<sup>272</sup> Рабочее жилищное строительство в г. Харькове // Жилище рабочего. – 1924. – №1. – С.19

отримав ділянки в 1925–1926 рр., через 2 роки закінчили будівництво лише 10%<sup>273</sup>.

Однак приватне будівництво ширилося скрізь. Високі темпи індивідуального житлового будівництва в роки НЕПу зумовлювалися приростом масового дешевого та примітивного робітничого житла. Якщо взяти загальні дані по 36 окружних містах, то більшість новозведених будинків носила чисто споживацький характер й була розрахована на мешкання однієї родини. Понад 80% усіх новозведених будинків на 1925 р. мали площу до 50 м<sup>2</sup> <sup>274</sup>. Згідно з переписом 1926 р. середній розмір приватного домоволодіння становив тільки 42 м<sup>2</sup> житлової площі, на якій проживало 7,8 мешканців.

Роль дерева у масовому житловому будівництві у 20-х роках поступово падала. Якщо на початку 20-х років 86% усього новозбудованого житла було із дерева, то вже за кілька наступних років частка дерев'яних будинків у загальній масі помешкань скоротилася до 20%<sup>275</sup>. Ширше застосовувалися цегла, шлакоблоки і саман.

У звіті Артемівського комунгоспу про ситуацію із будівництвом у місті наприкінці 20-х років ХХ ст. записано таке: "...будинки, що зводяться індивідуальними забудовниками, головним чином мішані або глинобитні, невеликий відсоток лише кам'яних та цегляних. Дах взагалі або черепичний, або залізний та етернітовий. Загальний розмір будинку сягає 20 метрів квадратних на квартиру. Будинки переважно одно- та двоквартирні та зовсім мало три- та більше квартирних"<sup>276</sup>.

---

<sup>273</sup> Від хати до багатоповерхових будинків // Вісті ВУЦВК. – 1928. – №5 (6 січня).

<sup>274</sup> Бухштейн Д. Жилищное строительство наших городов / Д.Бухштейн // Коммунальное хозяйство Украины. – 1926. – №2. – С.23.

<sup>275</sup> Там само.

<sup>276</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.Р. 5. – Оп.3. – Спр.2045. – Арк.53.

Нове житлове індивідуальне будівництво все ще залишалося одноповерховим. У середині 20-х років найбільшу кількість житлової площі будували робітники та дрібні службовці, що мали вільні кошти. В 1925 р. приватний забудовник звів 3386 будинків, що дало 118 332 м<sup>2</sup> житлової площі. В той же час будівельні організації збудували й увели в експлуатацію лише 34 236 м<sup>2</sup> житлоплощі, комунальне господарство – 52 663, промислові підприємства – 45 886<sup>277</sup>. У Луганську в 1924 – 1925 рр. приватники збудували 10 910 сажнів<sup>2</sup> житлової площі, а комунальники та підприємства – лише 1780<sup>278</sup>.

Приватний будинок, незважаючи на будівництво кооперацією та трестами багатоквартирних житлових споруд, відігравав головну роль у формуванні архітектурного обличчя українського міста у 20-х роках. Напередодні сталінської індустріалізації в українських містах було націоналізовано лише 20% будинків. У націоналізованих спорудах зосереджувалося 46,8% усієї житлової площі, оскільки там були великі та середні багатоквартирні будинки<sup>279</sup>. На 1927 р. приватний житловий фонд у містах України становив 53%, а на 1 січня 1930 р. вже 57%, що пояснюється активним приватним будівництвом насамперед у попередні роки<sup>280</sup>.

В руках приватника залишалися маленькі будиночки, використати які для подальшого перерозподілу житла вже було неможливо, що суттєво гальмувало вирішення житлової проблеми. Яскраво характеризує приватний житловий сектор кінця 20-х років те, що лише 10% усіх приватних будинків були муровані, а середня їхня площа становила не більше 35 м<sup>2</sup><sup>281</sup>.

---

<sup>277</sup> Там само. – Ф. 5. – Оп.2. – Спр.2336. – Арк.218.

<sup>278</sup> Там само. – Спр.2354. – Арк.244.

<sup>279</sup> Пути народно-хозяйственного развития УССР. – Х., 1928. – С.327.

<sup>280</sup> Каплунов І. Житлові умови міського пролетаріату УСРР / І.Каплунов, Д.Бухштейн // Вісник статистики України. – 1930. – Вип.6. – С.52.

<sup>281</sup> Пути народно-хозяйственного развития УССР. – Х., 1928. – С.328.

Активізація приватного будівництва була короткочасною. Наприкінці 20-х років кількість приватних забудовників різко скорочується, а кооперативне малоповерхове індивідуальне будівництво поступово зникає. Конкурси міст-садів, що ініціювала робітнича кооперація 20-х років, втрачають свою актуальність, нові типи житла поступово заповнюють нові радянські міста<sup>282</sup>.

В 30-х роках темпи індивідуального будівництва продовжували уповільнюватися, в умовах загальної економічної кризи простим робітникам і службовцям було не до будівництва. У великих містах відсоток площі приватних будинків помітно поступався обсягам державного та кооперативного будівництва. Зменшувалася їхня частка в загальній масі житлового фонду і внаслідок руйнувань. Наприклад, у Києві приватний житловий фонд на початку 30-х років становив понад третину всієї забудови, а в 1933 р. – 26,2%<sup>283</sup>. Надалі ця цифра зменшувалася. Та все ж, незважаючи на тотальну націоналізацію та ліквідацію приватного капіталу в житловій сфері, на початку 30-х років українські міста зберігали значний масив приватної забудови. За деякими даними, на початок 30-х років у руках приватника залишалося близько половини усього житлового фонду міст України<sup>284</sup>.

У другій половині 30-х років приватний будинок і далі займав важливе місце в системі міської забудови. Правда, в Києві та Одесі, з їхнім значним житловим фондом багатоповерхової забудови, приватне домоволодіння не відіграло домінуючої ролі. Зате в промислових містах на Сході України, що мали нечувані темпи урбанізації й де зосереджувалася значна частина

---

<sup>282</sup> Меерович М. Рождение и смерть жилищной кооперации. Жилищная политика в СССР в 1924-1937 гг. / М. Меерович – Иркутск: Изд-во Иркутского ГТУ, 2004. – С.193.

<sup>283</sup> Арчинський В. На житловому фронті не все гаразд / В.Арчинський // Соціалістичний Київ. – 1933. – №1-2. – С.30.

<sup>284</sup> Гамзе М. Проблема приватно-власницького фонду в другій п'ятирічці / М.Гамзе // За робітниче житло. – 1932. – №1. – С.5-6.

міського населення, приватний будинок становив від 30 до 50 відсотків усього житлового фонду. Згідно з довідкою заступника голови РНК Порайка, направленою в ЦК КПБУ в травні 1937 р., денаціоналізоване житло в Києві становило 18% усієї житлової площі, у Харкові – 32%, Дніпропетровську – 38,1%<sup>285</sup>. В Миколаєві 50% площі припадало на приватний фонд, який складався переважно із глинобитних будиночків середньою площею 34 м<sup>2</sup><sup>286</sup>.

Наприкінці 30-х років влада знову повертається до малоповерхової забудови. З одного боку, стало зрозуміло, що стандартні проекти міського багатоквартирного будинку в містах з найбільшими темпами урбанізації неможливо використати ефективно. Багатоквартирні, багатоповерхові будинки вимагали розвинутої міської інфраструктури, якої у шахтарських колоніях та заводських поселеннях не було. Однак головною причиною повернення до одноповерхової забудови була все ж таки економічна вигода, насамперед для держави. Отримати ділянку під забудову могли тільки кваліфіковані робітники, що служило додатковим стимулом для працівників заводів і шахт. До того ж, держава не вкладала в індивідуальне будівництво коштів, а навпаки – продавала індивідуальному забудовнику необхідні будівельні матеріали за завищеними цінам. Поширення наприкінці 30-х років індивідуального будівництва давало змогу більше використовувати місцеві матеріали – ракушняк і вапняк. Житлове будівництво без водогону, каналізації, ліфтів давало нечувану економію дефіцитних цементу та металу<sup>287</sup>.

Збудовані наприкінці 30-х років нові помешкання мало чим відрізнялися від будинків попереднього періоду. Архітектурно-планувальна концепція залишалася та ж сама, в її основі був двокамерний поділ житла.

---

<sup>285</sup> Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України ( далі ЦДАГО України.) – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7122– Арк.46-49.

<sup>286</sup> ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7122. – Арк.35.

<sup>287</sup> История советской архитектуры (1917-1954): Учеб. для вузов / Под ред. Н.П.Былинкина, А.В.Рябушкина – М.: Ситройиздат, 1985. – С.130.

Звичайно, відбувалися й певні якісні зміни, зокрема, розширювалася площа житла, з'явилися трикімнатні будинки, почали ширше використовуватися промислово виготовлені будівельні матеріали. Як свідчать обстеження житла Інститутом комунальної гігієни одразу після війни, робітники, навіть отримавши типовий проект одноквартирного будинку, вносили в нього низку змін згідно зі своїми уявленнями про традиційне житло. Вони відмовлялися від другого виходу з будинку, намагалися розташувати споруди за народними традиціями тощо. Не приживалися у помешканнях також водогін і каналізація. У будинках шахтарів кінця 30-х – початку 40-х років збільшилася кількість кімнат, оскільки поширенішим став двокімнатний будинок, відповідно розширилася і площа домоволодіння. Площа кімнат також збільшилася, хоч і не набагато. Наприклад, велика кімната в приватному будинку шахтарів, яку називали “вітальня” або “зала”, мала лише 15–16 м<sup>2</sup>. Спальні були значно меншими<sup>288</sup>.

Типове житло українського городянина середнього достатку – це одноповерховий будинок із місцевих будівельних матеріалів, що за формою та конструкцією відповідав традиційному житлу конкретного регіону. Від сільської хати воно відрізнялося незначним збільшенням житлової площі та покриттям даху. Іноді будинок зводився на два входи для проживання кількох родин (це пояснюється високим попитом у містах на оренду квартир. – Авт.). Форма житла зберігала двокамерний поділ, у результаті чого превалювала однокімнатна квартира з кухнею. Рідше траплялися дві кімнати. На відміну від сільської хати, долівка у них була переважно з дерева, хоча зустрічалися й цементні та глиняні. Стіни майже скрізь отиньковувалися та білилися. В заможних родинях стіни оклеювалися паперовими шпалерами. Будівлі були міцно пов'язані з цілим комплексом господарських споруд, що

---

<sup>288</sup> Юровский Л. Индивидуальный жилой дом в рабочих поселках Донбасса. / Л.Юровский. Л.: Изд-во академии архитектуры УССР, 1948. – С. 10.

зумовлювалося виробничою діяльністю домоволодіння – хліви, сараї, погребі, сажі, курники, рідше стайні тощо.

Приєднаних садиб до водогону майже не зустрічалося. Вбиральні ретирадного типу розташовувались у глибині двору, ні ватерклозетів, ванних кімнат чи душових у будинках індивідуальної забудови не було. Як зазначає В.Зінич євеликі глиняні будинки робітників нічим не відрізнялися від сільських будівель як зовнішнім виглядом, так і внутрішнім плануванням та обладнанням. У таких будинках була переважно одна кімната, в якій, як правило, стояли ліжка, стіл, скриня і кілька стільців<sup>289</sup>.

Задоволення побутових потреб у будинках індивідуального житлового фонду в містах України відповідно стикалося з певними труднощами. Культурні практики, притаманні урбанізованому середовищу, не могли прижитися в містах України. Сільські риси способу життя в господарстві пересічного міського жителя зберігалися, незважаючи на світові тенденції у розвитку житла. При еволюційному розвитку суспільства такий тип житла рано чи пізно мав би зникнути, однак в Україні будівництво нового приватного житла гальмувалося соціально-економічними, а іноді й політичними причинами.

Таким чином, кількість приватних будинків поступово скорочувалася й переставала відігравати провідну роль у великих містах. По-перше, одноповерхові будинки мали високу амортизацію й поступово багато будинків руйнувалося. По-друге, влада здійснила масований наступ на приватника, внаслідок чого приватний житловий фонд також значно зменшився. Дещо повільніше цей процес відбувався в малих містах. Одноповерхова забудова продовжувала визначати архітектурне обличчя міського середовища на Сході та Півдні України.

---

<sup>289</sup> Зінич В. Соціалістичні перетворення – паростки нового комуністичного в культурі та побуті робітників Радянської України / В.Зінич – К.: Наукова думка, 1963. – С.136.

### **3.2. Архітектурно-просторові пошуки оптимального типу багатоквартирного будинку**

На початку ХХ ст. змінювалися вимоги мешканців міст до житла. На перший план виходили такі переваги, як простота, зручність, функціональність та економічність. Світовий досвід свідчить, що великі багатокімнатні квартири мали у той час невеликий попит. Велика рента, плата за комунальні послуги примушували городян шукати дешевше та простіше житло. Забудовники відмовлялися від невиправдано високих приміщень, використання дорогих оздоблювальних матеріалів, нефункціонального планування квартир. Великі ж квартири у містах Європи потроху перетворювали на житло пансіонного типу. Часто власники, щоб здати в найм багатокімнатну квартиру, ділили її на кілька помешкань. Зокрема, такий процес постійно відбувався у містах Німеччини у 20-х роках, особливо в умовах економічної кризи. Так, в 1931 р. у Німеччині було 376 000 квартир, що налічували по 7 та більше кімнат, щомісяця з них робили 680 нових квартир<sup>290</sup>. Пошук дешевого масового житла на початку ХХ ст. у різних країнах відбувався різними шляхами. При плануванні нових будинків усе частіше застосовувалася формула, що її свого часу сформулював архітектор Ле Корбузьє стосовно нового зручного житла – ясність, чистота, досконале домашнє обладнання<sup>291</sup>.

---

<sup>290</sup> Коток Н. Развал городского хозяйства в странах капитализма / Н.Коток // Коммунальное дело. – 1933. – № 5-6. – С.51.

<sup>291</sup> Ле Корбузьє Шарль. Архитектура XX века /Шарль Ле Корбузьє М.: Прогресс, 1970 – С.130.



В Україні внаслідок специфіки урбаністичних процесів на рубежі XIX-XX ст. сформувався відмінний від західноєвропейського тип житла. На початку XX ст. домінували як за площею, так і за кількістю домоволодінь дрібні споживчі будинки, розраховані на 1–2, рідко більше родин. У центральних районах міста зберігався досить пошарпаний житловий фонд багатоквартирних будинків, які активно освоювалися новими міськими мешканцями. Наприклад, у Харкові в центральній частині міста в 1926 р. лише 18.5% родин мали окремі квартири, 36,7% проживали в одній кімнаті, 14,5% мешкали в двох або більше кімнатах в комунальних квартирах, а 24,6% займали тільки частину кімнати<sup>292</sup>.

Загалом, в 20-х роках майже половина родин в усіх містах проживала у помешканнях, де кухня використовувалася й іншими родинами. Не всі вони жили в комуналках у нашому розумінні, адже часто це були невеличкі будинки на 2–3 родини. Зазвичай частину будинку або кімнату здавали іншій родині або своїм родичам. Відносини в таких будинках регламентувалися договором найму або родинними стосунками.

Українські міста на початку 20-х років залишалися малоповерховими, а отже, кількість квартир на одне домоволодіння була незначною. Між одно-двоквартирним будинком та багатоповерховим дохідним домоволодінням з десятками квартир окреме місце займали проміжні будинки міщанського типу на 4–6 квартир. Правда, площа квартир у таких будинках була невеликою. На прикладі Харкова першої половини 20-х років XX ст. можна стверджувати, що площа квартири в 4-квартирному будинку на околиці міста була в півтора рази менша, ніж в індивідуальному будинку, і становила лише 32 м<sup>2</sup> <sup>293</sup>. Внутрішня квартирна організація таких житлових помешкань мало чим відрізнялася від індивідуального будинку на околицях великих міст або

---

<sup>292</sup> Історія міста Харкова XX століття. / О.Ярмиш, С.Посохов, А.Епштейн та інші - Х.: Фоліо. - 2004. – С. 240.

<sup>293</sup> Коваленко І. Дрібні міські володіння на околицях / І. Коваленко // Статистичний бюлетень. – 1925. – №9. – С.45.

в невеликих містечках. Квартира однієї сім'ї складалася з однієї кімнати та кухні, житлова площа доповнювалася низкою господарських споруд – сараїв, погрібників, курників, літніх кухонь тощо, котрі розташовувалися у дворі. Задоволення побутових потреб у таких домоволодіннях не відрізнялося від індивідуальних помешкань.

У цей період в українських містах та містечках робилися спроби створити новий тип житла. Українські архітектори мали достатньо інформації про розвиток архітектурної думки за кордоном. Незважаючи на різноманітність урбаністичних ідей, головними серед них залишалися ідеї Е. Говарда про місто-сад. Спроба втілити принцип міста-саду вилася у масове захоплення будівництвом робітничих поселень. Будували їх профспілки, підприємства, відділи комунального господарства або ж кооперативні організації.

Зазвичай таке будівництво супроводжувалося масовими кампаніями у пресі, їм приділяло неабияку увагу партійне керівництво. Зводилися вони переважно за різними проектами, за принципом економічної доцільності. Найбільш поширеним став 4-квартирний двоповерховий будинок. В будинках “Донвугілля” та “Коксобензолу”, що зводились у невеликих поселеннях Донбасу, використовували передову техніку та ставили високі вимоги до гігієнічних мінімумів. Але, на відміну від західного досвіду, в цих будинках 2/3 квартир були однокімнатними<sup>294</sup>. Далеко не в усіх житлових будинках робили централізоване опалення, надаючи перевагу пічному.

Харківський відділ комунального господарства у 1924 – 1925 рр. звів кілька 4-квартирних будинків на 140 квартир, що стало новим явищем у вітчизняному містобудуванні. Серед перших житлових експериментів значний вплив мали англо-американські будівельні традиції. За основу взято типовий будинок котеджного типу, правда, з певними поправками.

---

<sup>294</sup> Кондратьев Н. Типы рабочих жилищ / Н.Кондратьев // Профилактическая медицина. – 1925. – №5. – С.87.

Помешкання розташовувалися у двох поверхах, їхня загальна площа становила майже 45 м<sup>2</sup>, мали водогін, каналізацію, душові кімнати, були добре освітлені. Здавалося, що такі будинки могли цілком задовольнити навіть досить вибагливих мешканців. Але насправді в ці квартири заселили не одну, а дві, три, а то й чотири родини. Тому всі санітарно-гігієнічні норми були порушені, спільне використання кухні через прохідну кімнату створювало додаткові незручності для мешканців, внаслідок чого ідея двоповерхового котеджу була скомпрометована<sup>295</sup>.

Найвищу оцінку отримали будинки Південнорудного тресту, що зводилися в середині 20-х років у невеликих шахтарських селищах. В основі лежав той самий 4-квартирний одноповерховий будинок. Двокімнатна квартира мала площу 52 м<sup>2</sup>, була обладнана туалетом, ванною кімнатою та, що особливо підкреслювали дослідники, великою верандою<sup>296</sup>. Веранда в 20-30-х роках стала важливим компонентом приватного робітничого будинку, про що йшлося раніше. Наближеними до загальноєвропейського блочного житла були будинки тресту “Югстали”. В цих будинках котеджного типу були запроектовані 3 окремі кімнати, загальною площею 81 м<sup>2</sup>, вбиральні та приєднана до кухні духова кімната<sup>297</sup>.

Однак це було показове будівництво, що відбувалося за проектами вітчизняних архітекторів під контролем лікарів-гігієністів. Поруч з цими містечками велося масове спрощене, часто безпроектне, житлове будівництво різними господарськими суб'єктами.

Наприклад, шахтоуправління будували дешеве житло – бараки, гуртожитки, малоповерхові будинки тощо. Все це житло, за рідкісним винятком, мало досить низьку якість. Як виявило обстеження ЦК профспілки металістів у 1926 р., житлове будівництво, що вели держоргани у Луганську

---

<sup>295</sup> Там само – С. 88.

<sup>296</sup> Марзеев А. Новые рабочие жилища на Украине / А.Марзеев // Профилактическая медицина. – 1925. – №8. – С.75.

<sup>297</sup> Там само. – С.78.

й Сталіно, було вкрай нераціональне, а житло непридатне для проживання взимку<sup>298</sup>. Оскільки у 20-х роках праця на шахтах для багатьох робітників залишалася сезонним підробітком, то трести не бажали вкладати великі кошти в будівництво житла для малокваліфікованих сезонних працівників. У той же час заводи, навпаки, мали велику потребу в кваліфікованих робітниках, котрих вони могли привабити в першу чергу кращим житлом, і таким чином закріпити їх за собою.

Великих багатоквартирних будинків у середині 20-х років у містах України майже не зводили. Основне житлове будівництво зосереджувалося в невеликих заводських та шахтарських поселеннях. У містах із населенням понад 100 тисяч відбувалося відновлення наявного житлового фонду, що постраждав під час війни та революції. Виявилося, в 1926 р. будівництво великих нових будинків з площею понад 500 м<sup>2</sup> велося досить рідко, а в Харкові їх будували на той момент не більше 10<sup>299</sup>.

Багатоквартирні будинки у містах України зводила також житлово-будівельна кооперація. При цьому за основу проектів, як правило, брали досвід дореволюційного будівництва дохідних багатоквартирних будинків. Правда, з'явилися і значні зміни. В більшості випадків архітектори відмовлялися від практики освітлення сходів через скляні куполи. Зменшилися площі вітальні та допоміжних приміщень – коридорів, вбиралень і ванних кімнат. Непопулярними стали також еркери та великі балкони. Загалом, зовнішнє оформлення більшості будинків було виконано у стилі конструктивізму, хоча іноді вживалися й класичні або модерні мотиви. На відміну від західного досвіду, українські архітектори використовували великогабаритні секції, що дало змогу будувати досить просторі

---

<sup>298</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.Р. 5. – Оп.2. – Спр.2354. – Арк. 118.

<sup>299</sup> Бухштейн Д. Жилищное строительство наших городов / Д. Бухштейн // Коммунальное хозяйство Украины. – 1926. – №2. – С.23.

приміщення<sup>300</sup>. Вони відмовлялися від анфілади кімнат, яка використовувалася в дореволюційному будівництві, та довгих коридорів. Великі кімнати були переважно правильної форми, обов'язково мали хол, що освітлювався другим світлом через фрамуги, й з'єднував кімнати із допоміжними приміщеннями. Більше половини квартир мали 3 та більше кімнат. Майже всі будинки такого типу були обладнані водогоном, каналізацією, електричним освітленням та централізованим опаленням.

Однак ні міста-сади, ні скопійовані з минулого багатоквартирні будинки не цікавили владу, оскільки вони були далекими від політичних завдань, які ставила перед собою більшовицька партія. Російський дослідник М. Меєрович пише, що ще в 17 – 20-х роках більшовики мали чітку стратегію управління людьми через житло. Вона передбачала, що робітники мають становити організовану масу, розчленовану на трудові колективи, виробничі відносини в яких підкріплені та посилені побутовими відносинами, що виникають у процесі сумісного проживання<sup>301</sup>. Можливо, в уявленні більшовиків ця картина була не настільки ясною, як пише М.Меєрович, однак досвід теоретизування західних утопістів ще з XVII-XVIII ст. звичайно їм був відомий. Британський соціаліст Л. Браун так описував “ідеальне” житло: “...в приміщенні, оточеному добре засадженим садом, знаходиться 50–60 квартир, із яких жодна не має кухні, лише в невеликому куточку знаходиться невелика газова плита. Замість 50–60 кухонь, де зайнята приготуванням їжі домашня господиня, в нижньому поверсі розташована найновіша кухня, що обладнана новими машинами, котрі зберігають багато часу..., комора та приміщення для миття посуду знаходяться також поблизу,

---

<sup>300</sup> Василенко Л. Интернациональные взаимосвязи и их влияние на новаторскую архитектуру УССР в 1920-е начале 1930-х годов. Автореф. дис... канд. Архитектуры /Л.Василенко. – М., 1991. – С.16.

<sup>301</sup> Меєрович М. Рождение и смерть жилищной кооперации. Жилищная политика в СССР в 1924-1937гг. / М. Меєрович. – Иркутск: Изд-во Иркутского ГТУ, 2004. – С.209.

тут же й велика їдальня, що може слугувати залом для зборів, а протягом усього дня кімнатою для дитячих ігор”<sup>302</sup>. Для втілення у практику цієї утопії більшовикам потрібен був житловий механізм, яким і стало соціалістичне місто (соцмістечко). Остаточно ідеал майбутнього містечка шліфувався в ході дискусії між урбаністами та дезурабністами.

Врешті такий ідеал нового житла було сформульовано лише наприкінці 20-х років. Згідно з ним побутові процеси виносилися за межі житла, навіть приготування їжі відбувалося в кількох спеціалізованих фабриках-кухнях, розташованих на околиці міста й з’єднаних шосейними дорогами зі споживачами. Таким чином, житло втрачало своє головне значення – сімейного простору – й перетворювалося на дім-машину.

Соціалістичне місто задумувалося більшовиками як чисте поле для соціального експерименту. Радянські архітектори зрозуміли, що влада хоче не тільки просто розселити тисячі робітників нових заводів, але й розв’язати завдання реконструкції побуту, виховання людини на нових соціалістичних засадах<sup>303</sup>. Однак старе урбаністичне середовище із забудовою міщанського типу та сусідством класово чужих соціальних елементів перешкоджали формуванню нової людини. Нове місто, за словами архітектора С. Мусьєва, всією своєю організацією життя та побутом буде мало схоже на старе, оскільки соціальний склад нового міста буде цілком монолітним і складатиметься з робітників, службовців та членів їхніх родин<sup>304</sup>. Але, крім гомогенного соціального середовища, важливу роль мало відігравати в нових містах і облаштування квартир та абсолютно революційне архітектурно-будівельне вирішення житлового простору.

Незважаючи на активну полеміку в архітектурному середовищі, радянська влада наприкінці 20-х років сформулювала своє бачення житла

---

<sup>302</sup> Браун Л. Женский труд и домашнее хозяйство / Л.Браун – Петербург, 1906. – С.31.

<sup>303</sup> Мусьєв С. Вказ. праця – С.10.

<sup>304</sup> Там само. – С.25.

майбутнього. Так, Б.Вікторів у популярній брошурі “Соціалістичні міста Донбасу” виклав головні принципи побудови нового міста. Його населення ділилося на дві категорії: одні мешкали у перехідному типові житла, інші – вже досягли повного усупільненого побуту, тому житло для них мало інші форми. Таким чином, перший тип житла (“А”) вважався перехідним і проектувався з розрахунку на те, що в ньому певний час збережеться можливість приготування їжі в індивідуальному осередку<sup>305</sup>. Усупільнений сектор мешканців будинків, які ще не стали справжніми “комунарами”, мав бути не менше 50%.

Тип житла “В” мали населяти справжні комунари, оскільки в ньому вже повністю ліквідують усі елементи домашнього вогнища із заміною його працею спеціалізованого персоналу – із прибирання приміщень, чистки взуття, одягу тощо<sup>306</sup>.

Цікаво, що автор проекту при однаковій кубатурі та щільності заселення обох типів житла відводив для ідеального його варіанту вдвічі більшу площу для перукарень, пралень, магазинів, розподільників та закладів громадського харчування. Але під культурне обслуговування мешканців житла обох типів площа мала бути однаковою. Напевне, в цій утопії справжні комунари бачилися владою вже завершеним типом нової людини, якій культурне обслуговування вже було непотрібне, оскільки сам побут та організація життя в утопічному помешканні ставили його на інший цивілізаційний щабель.

Загалом, житловий комбінат, на думку архітектора В. Мойсеєнка, вирішувався у шести основних формах<sup>307</sup>. Найпростіша та найпримітивніша

---

<sup>305</sup> Вікторів Б. Соціалістичні міста Донбасу / Б.Вікторів. – Х.: Шляхи індустріалізації, 1930 – С.14

<sup>306</sup> Там само. – С.19.

<sup>307</sup> Мойсеєнко В. Поиски новых форм социалистического жилища / В.Мойсеєнко // Вопросы массового жилищного строительства. – К., 1963. – С.15.

форма колективного житла передбачала об'єднання під одним дахом житлових осередків і приміщень культурно-побутового обслуговування, які розміщувалися на першому поверсі. Зазвичай такі будинки будувалися або тільки для сімейних, або для однаків. Найбільш прогресивною та відповідно найбільш затратною формою помешкання В.Мойсеєнко вважав житловий комбінат, у якому є окремі будинки для сімейних та однаків, а все культурно-побутове обслуговування (кухня, їдальня, бібліотека, ясла для дітей тощо) винесено в окреме приміщення. Таку форму житлового будівництва використовували при проектуванні соцмістечка “Новий Харків”<sup>308</sup>.

Однак дуже швидко стало зрозуміло, що механізація побуту в даній ситуації неможлива. Влада та архітектори, що працювали над створенням вимог для проектувальників, були змушені зробити певний маневр. Так, у проектному завданні до будівництва соцміста Маріуполя було записано, що високі темпи виробничих потужностей в СРСР та підвищені вимоги до житла не дають змоги спрогнозувати його тип навіть на найближчі 15 років. Але будувати потрібно зараз, тому влада бере за взірець другий тип будинку – перехідний, у якому зберігаються кухні та окремі кімнати. В тому ж завданні від архітекторів вимагали таке: “...квартири проектуються з таким розрахунком, щоб вони могли надалі бути включені в усупільнений сектор, для чого замість кухні влаштовується ніша в одній із кімнат, яка тимчасово служить кухнею та їдальнею.

Розміри кухонної ніші мають бути достатніми для розташування стола та раковини й у всякому випадку бути не менше 2 метрів квадратних<sup>309</sup>. Таким чином, приготування та споживання їжі в таких будинках розглядався як вимушений тимчасовий процес. Подібний підхід був і при проектуванні спалень та допоміжних приміщень.

---

<sup>308</sup> Там само. – С.15-16

<sup>309</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.67. – Арк. 6.



Було збудовано лише кілька показових будинків для повного усупільнення побуту. Один із найрадикальніших зразків усупільнення побуту втілено у соцмістечку “Новий Харків”, де було збудовано житлові комбінати з кількох корпусів різного призначення. Вони мали спеціальні осередки для неодружених, схожі на комфортні гуртожитки. Квартири для сімейних були дуже малих розмірів, кімнати пристосовані лише для снання. В квартирах, крім кімнат, передбачалися передня, санвузол та місце для розігріву їжі в кімнаті<sup>310</sup>. Приготування їжі в квартирі не передбачалося.

Ще на самому початку втілення в життя програми будівництва міст-утопій стало зрозуміло, що їхній так званий економічний ефект виявився цілковитим блефом. Наркомат праці УСРР в 1930 р., ознайомившись з експлуатаційними витратами будинків і усупільненим побутовим сектором, прийшов до висновку, що проживання робітника у такому будинку-утопії коштуватиме йому дорожче, ніж у звичайних помешканнях<sup>311</sup>.

Реалізація утопії в камені наприкінці 20-х – на початку 30-х років носила фрагментарний, незавершений характер і реального впливу на формування житлового середовища не мала. Оскільки жодного такого соцміста у завершеному вигляді збудовано не було, то незакінченими залишалися й самі комбінати<sup>312</sup>.

А після відомої постанови Пленуму ЦК ВКП в 1931 р. “Про перебудову побуту” житлова кооперація, на яку влада поклала головну роль у

---

<sup>310</sup> Моисеенко В. Коллективное жилище на Украине в 1923-1933 гг. (исследование взаимосвязи между социальным и архитектурными структурами): Автореф. дис... канд. архитектуры / В.Моисеенко. – М., 1968. – С.10.

<sup>311</sup> Гогохія Н.Т Українське радянське місто 1929-1938 рр.: історико-соціальний аналіз. Дис... канд. іст. наук / Н.Т. Гогохія. – Луганськ, 2003. – С. 124.

<sup>312</sup> Станіславський А. Планировка и застройка городов Украины / А. Станіславський. – К., 1971. – С.109.

забезпеченні городян житлом, задекларувала свою готовність зводити будинки з індивідуальними квартирами, окремими кухнями тощо<sup>313</sup>.

Найбільш яскравим зразком співіснування двох концепцій на одному майданчику було м. Велике Запоріжжя, яке проектували й почали будувати як соціальний експеримент із усупільненим побутом, але в ході будівництва змушені були змінити концепцію планування квартир. В 1933 р. автор І. Малозьомов писав, що, крім громадських квартальних розподільників, у квартирах були кухні<sup>314</sup>.

Власне сама концепція житлового комбінату зазнала критики з боку радянських ідеологів. Н.Крупська, одна з найактивніших послідовників реконструкції побуту на соціалістичних засадах, писала про показовий будинок-комуна, збудований Мілютіним : “...на будівництво його відпускають 10 мільйонів карбованців. Якщо ж ми подивимося на плани цього будинку, то там багато розкоші усякої, а врешті-решт виходить щось убоге, якийсь будинок для старих радянських холостяків”<sup>315</sup>. На початку 30-х років, незважаючи на велику кількість конкурсів, жодна комісія не змогла вибрати з усіх проектів хоча б один для типового будинку-комуни<sup>316</sup>.

В результаті скорочення лімітів на житлове будівництво і постійного тиску згори на архітекторів і будівельників на рубежі 20–30-х років ХХ ст. відбувається різке скорочення площі та кубатури житлових приміщень. Виник власне гібрид ідей урбаністів про винесення побутових функцій за межі житла із різким скороченням фондів на житлове будівництво. Окремі квартири набрали досить скромного вигляду, щоб не сказати більше.

---

<sup>313</sup> Житлова кооперація в другому п’ятиріччі // За робітниче житло. – 1932. – №1. – С.1-3.

<sup>314</sup> Малозьомов І. Соціалістичне місто Велике Запоріжжя. / І. Малозьомов. – Х.: Український робітник, 1933 – С.25.

<sup>315</sup> Крупская Н. Педагогические произведения в 10 томах. Т.6. / Н.Крупская – М.: Изд-во академии педагогических наук СССР, 1959. – С.179.

<sup>316</sup> Муравьев И. Квартал-коммуна / И.Муравьев // Проектирование и стандартизация в строительстве. – 1932. – №1. – С.42.

Зменшується площа коридорів, кімнат, обслуговуючих приміщень та кухонь, знижується висота стелі до 2,8 – 2,6 м. Так званий об'ємний коефіцієнт, що визначав економічність проектування житлового будинку, знизився з 1926 р. по 1930 р. майже вдвічі<sup>317</sup>. В окремих випадках площа кухонь, туалетів, коридорів скорочувалася до мінімуму. Кімнати були прохідними з невеликою площею. Душові кімнати влаштовували в кухні або в коридорі. У 20-х роках сам принцип безпосереднього зв'язку кухні із ванною, туалетом або умивальником вважався цілком припустимим та гарним<sup>318</sup>. Загалом скорочення площі обслуговуючих приміщень призводило до браку комфортності<sup>319</sup>.

З метою економії будинки позбавлялися каналізації. Іноді в будинках будували люфткалозети, які тільки додавали антисанітарії житлу. Вбиральні простого, ретирадного, типу будували поруч самих будинків. Під час обговорення проектів стандартних будинків на секції Союзжитлобуду, які вже почали зводити в Донбасі, архітектори з метою економії навіть відмовилися від вентиляції кухонь та інших приміщень, хоча для каркасного будинку вони були просто необхідні<sup>320</sup>. Крім того, в планах не передбачалося ні вбиралень, ні ванних кімнат, ні центрального опалення, а відповідно прання, гігієнічні процедури та приготування їжі мали відбуватися на кухні. Крім того, якщо більшість квартир складалася з однієї кімнати, то зазвичай кухню використовували і як житлову площу.

Стандартне дерев'яне будівництво набрало масового розмаху. Згідно зі спеціальним рішенням НКВС України 1932 р. нове кам'яне багатоповерхове житлове будівництво дозволялося лише в 17 головних промислових центрах,

---

<sup>317</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.30.

<sup>318</sup> Ладан Т. Принципи архітектурно-планувальних рішень житлових будинків 30-х рр. ХХ ст. в м. Києві та їх використання в сучасній практиці проектування. Дис... канд. архітектури./ Т.Ладан – К., 2002. – С. 124.

<sup>319</sup> Там само.

<sup>320</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф. 26. – Оп.1. – Спр.35. – Арк..23.

усі інші міста мали задовольнятися одно- і двоповерховими стандартними дерев'яними будинками каркасного типу. В Донбасі, де розгорнулося масштабне житлове будівництво, лише в Луганську, Сталіно, Ворошилівському та Ново-Краматорську дозволялося будувати житлові кам'яні будинки не менше трьох поверхів з каменю із центральним опаленням, тимчасовим облаштуванням очистки стічних вод (маються на увазі придомові, переважно дерев'яні септики, досить недовговічні у використанні), електрикою, водогоном тощо<sup>321</sup>. Решта населених пунктів мали вдовольнятися здешевленим типом житла.

У спрощеного будівництва багатоквартирних будинків було багато вад. Новозбудоване житло, навіть з покращеним плануванням, було мало пристосоване до вимог часу. Головними замовниками часто виступали промислові підприємства та шахтоуправління, котрі намагалися економити на всьому. Масове стандартне будівництво багатоквартирних будинків було надзвичайно простим. Комісії з обстеження житлового будівництва часто доповідали ЦК КП(б)У про численні недоліки в житловому будівництві. Зокрема, в будинку харківського кооперативу “Луч” ванни та вбиральні були дуже тісні, прохід між ванною та умивальником не перевищував 20 см. Зразком того, як не треба будувати, комісія вважала кооператив “Цегельник”, у будинку якого в 12 квартирах були кімнати розміром 2,25 на 2,20 метра<sup>322</sup>. Т.Ладан дослідила, що в Києві в районі Липок в цей період у 2–4-кімнатних квартирах були кімнати по 7,2–7,8 м<sup>2</sup> <sup>323</sup>.

В іншому випадку інспекція так доповідала про результати обстеження будинків для шахтарів у Горлівці в 1934 р.: “...в квартирах відсутні вбиральні й у дворі їх також немає. Замість пристойної вбиральні стоять чотири кілки, горизонтальна обшивка у 5 дощок і навіть немає розподілу.

<sup>321</sup> Там само. – Арк.38.

<sup>322</sup> ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6481. – Арк.. 119.

<sup>323</sup> Ладан Т. Вказ. праця – С.130.

Невідомо, де жіноча, а де чоловіча вбиральня. Немає також сараїв та погрібників. Ми оглянули кілька квартир у цьому будинку. В них є місце, де запроектовано поставити ванну, але чому вона має стояти у кухні?”<sup>324</sup>.

Тобто, часто на одному будівельному майданчику втілювалися на практиці протилежні містобудівельні концепції. Як писали радянські історики архітектури, в одному часовому та просторовому відрізку співіснували учорашні мрії про місто-сад та радикальні експерименти, спрямовані на колективізацію побуту, а між ними розвивалося будівництво, жорстко зумовлене труднощами тієї епохи, коли архітектори жертвували багато чим заради подолання житлової кризи<sup>325</sup>.

Таким чином, на рубежі 20-х – 30-х десятиліть на хвилі мистецьких дискусій у радянській Україні народився новий тип багатоквартирного будинку, що не був пов’язаний із попередніми архітектурними пошуками, але відповідав реаліям того часу.

Багато новозбудованих помешкань для робітників були позбавлені комунальних зручностей, оскільки у більшості випадків масове житло будувалося за принципом – чим дешевше, тим краще.

**Відсоток мешканців націоналізованих будинків, що користувалися комунальними службами на середину 30-х років<sup>326</sup>:**

Тип будинків	Водогін	каналізація	Центральне опалення	Електричне освітлення
Старі будинки	15,2	10	4,8	70,8
Нові будинки РСФСР	67,5	60	41,2	93,5
Старі будинки	17,4	13,7	9,8	78

<sup>324</sup> Как не надо строить // Кочегарка. – 1934. - №47 (26 февраля)

<sup>325</sup> Архитектура Советской России /А. Журавлев, А. Иконников, А. Рочегов. М.: Стройиздат, 1987 – С.83.

<sup>326</sup> Кобалевский В. Организация и экономика жилищного хозяйства в СССР /В. Кобалевский. – М.- Л.: Изд-во Наркомхоза РСФСР, 1940 – С.66.

Нові будинки	71,3	69,7	45,1	95,7
--------------	------	------	------	------

Найменші зрушення серед усіх комунальних зрушень відбувалися в Україні в галузі введення у нових будинках централізованого опалення. У сферах забезпечення жителів цих будинків водогоном і каналізацією картина була далекою від ідеальної, єдине, на що влада спромоглася, так це забезпечення їх електричним освітленням. За всіма цими показниками Україна відставала від міст РСФРР. Однак наявність цих зручностей не свідчила про їхню задовільну роботу. Всередині будинків вони досить часто діяли не в повному обсязі, з перервами, а то й узагалі існували тільки на папері.

Саме відсутність продуманої композиції житлового простору, що базується на детальному вивченні побуту мешканців цих квартир, і стало головним недоліком у плануванні та будівництві передвоєнних років в Україні. В цей же час у США, наприклад, було розроблено цілу низку архітектурно-планувальних стандартів для дешевого житлового будівництва. Американській квартирі були притаманні простота, ясність та розумне планування, що поєднувалося з майже максимальним використанням її площі<sup>327</sup>. Загальна площа будинків для американських робітників суттєво не відрізнялася від площі будинків в українських містах. Наприклад, у США в робітничих будинках зменшували площі спальних кімнат, ліквідовували господарські приміщення. Однак, завдяки чіткому функціональному зонуванню та зменшенню площі допоміжних приміщень за рахунок механізації побутових процесів американським архітекторам вдалося добитися високого рівня комфорту масового житла. Радянські ж проекти масового житла навіть у багатоповерхових будинках тяжіли до збільшення площі кімнат і кухонь, функціональне зонування квартир не передбачалося,

<sup>327</sup> Хигер Р. Малоэтажные дома в США. Планировка квартир. – М., 1944. – С.10.

усі кімнати мали бути ізольованими, що збільшувало площу коридорів. Внаслідок цього здешевлення житлобудівництва стало утопією.

У квітні 1934 р. вийшла відома постанова уряду СРСР “Про покращення житлового будівництва”, яка поставила перед архітекторами зовсім нові вимоги. В містах заборонялося зводити житлові будинки менше чотирьох поверхів, висота стель підвищувалася до 3 м, мінімальна площа кімнати становила 10 м<sup>2</sup>, обов’язковими були усі комунальні зручності. В середині 30-х років починається активний пошук стандартного житлового осередку. Архітектори відмовилися від освітлення першим світлом допоміжних приміщень, скоротилася площа передпокоїв та кухні. Загалом архітектурні пошуки відповідали світовим тенденціям, але суперечили радянським реаліям. Українські архітектори розуміли, що для задоволення нових мешканців квартири всіма зручностями вони мають бути розраховані на проживання однієї родини<sup>328</sup>. Однак їм доводилося виходити із реальностей радянського побуту. Більшість ізольованих квартир, навіть збудованих нещодавно, перетворювалася на комуналки. Масове покімнатне заселення новозбудованих квартир перекреслювало усі спроби архітекторів створити органічне внутрішньоквартирне просторове середовище. Саме тому архітекторам доводилося збільшувати площу кімнат, кухонь, допоміжних приміщень, оскільки ними мала користуватися не одна сім’я, а дві, а то й більше. Інколи в новозбудованих квартирах заселяли навіть кухні й так звані кімнати для примусів, як це трапилось у Харкові по вулиці Артема, 7<sup>329</sup>. Мешканцям доводилося прати та готувати їжу в кімнатах і коридорі.

Зовсім інша ситуація склалась у будівництві елітного житла. На початку 20-х років партійна та господарська еліта в СРСР мешкала в готелях, окремих квартирах, реквізованих особняках. Схильність до буржуазних

---

<sup>328</sup> Молокин А. Архитектура жилых домов / А.Молокин // Харьковский рабочий. – 1938. – №31 (8февраля)

<sup>329</sup> Короткие сигналы // Харьковский рабочий. – 1938. - №5 (7января).

цінностей та буржуазного способу життя дуже швидко проявилася у представників радянської номенклатури. Вони вимагали не тільки окремих квартир, але й окремих будинків із рівним їм сусідським середовищем.

У нових квартирах для радянської еліти відобразилися ті уявлення про побут, що стали характерними для зрілого тоталітаризму. Відмовившись від ліворадикальних ідей, сталінський режим дедалі більше звертався до цінностей, що, як ще недавно заявляли більшовицькі ідеологи, були підвалинами буржуазного суспільства. Домівка для міських мешканців 30-х років уже не була комбінатом для виховання або побутовою машиною, а виконувала свої нормальні функції – місце для відтворення та існування людини як виду. І якщо родинний, інтимний простір у романтичній фразеології 20-х років отримував наліпки типу “міщанське кубло”, то в 30-х роках ставлення до приватності як основи родини вже відіграло певну роль у плануванні квартир. Мешканці пропонували архітекторам так планувати квартири, щоб інтимна її частина була зовсім відокремлена від “парадної”(окремий хід із спальні в санвузол)<sup>330</sup>.

Нове будівництво житла для спеціалістів розпочалося в 1928 р. зі створення комісії під керівництвом А. Енукідзе. З кожним роком кількість таких будинків зростала. Серед них, звичайно, були й невеликі об’єкти, що за своїм плануванням майже нічим не відрізнялися від типових масових будинків. Однак більшість центральних новобудов для “спеціалістів” була зразком розкоші та успішності їхніх мешканців. Так, наприклад, у висновку про проект будинку для спеціалістів по Брест-Литовському шосе у Києві від 7 квітня 1933 р. читаємо: “...площа кухні, в якій має розташуватися ліжко для домашньої робітниці – замала. Необхідно площу кухні збільшити... до 6–

---

<sup>330</sup> Райз И. Дом по улице 25 Октября / И. Райз // Архитектурная газета. – 1937. – №83 (18 декабря).



6,5 метрів, не враховуючи площі, що займає ліжко домашньої робітниці, що має бути в гіршому випадку відділена від кухні шторкою”<sup>331</sup>.

Побажання влади стосовно обладнання кухонь нішами для прислуги було швидко реалізовано. Коли розпочалося планування другого будинку для спеціалістів у 1934 р., то в програму вимог до проекту вже було закладено обов’язкове розташування кімнати або ніші для хатньої робітниці площею в 6 м<sup>2</sup> <sup>332</sup>. У типових проектах 1933 р. в СРСР для будинків спеціалістів у 3–4-кімнатних квартирах така ніша для домробітниці вже була запроектована.

В той час, коли у світі поступово відмовлялися від великих квартир з метою прагматичнішого використання наявної житлоплощі, в СРСР у будинках для радянської еліти спостерігалася зворотна тенденція. Будуючи житло для своєї еліти, радянська влада відмовлялася від запозичень 20-х років і пішла шляхом збільшення площі квартир навіть за рахунок здорожчання будівництва. На засіданні урядової комісії із будівництва будинків для спеціалістів у травні 1934 р. було заплановано зменшення кількості квартир майже на чверть, але в той же час збільшувалася площа середньої квартири на 36%<sup>333</sup>. Надалі ця тенденція продовжувалася. Одночасно зростала висота стелі до 3,2 – 3,4 м, на відміну від практики 20-х років, коли цілком обґрунтованою вважали висоту приміщень у 2,6 м.

При плануванні такого житла за зразок брали дореволюційні дохідні будинки, що не відповідали світовим стандартам. Скопійованими з них були відокремлення вітальні від кухні, збільшення площі допоміжних приміщень, нефункціонально великі спальні та влаштування “чорного” ходу в квартирах, яким мала користуватися прислуга.

Яскравим прикладом недоліків у такому плануванні є місце кухні в системі ієрархії житлового простору. В радянській архітектурній практиці

<sup>331</sup> ДАК – Ф.Р. 437. – Оп.1. – Спр. 7. – Арк.119.

<sup>332</sup> Там само. – Спр. 47. – Арк.28.

<sup>333</sup> Там само. – Спр.70. – Арк..2.

другої половини 30-х років кухня витіснялася на маргінес житлової площі<sup>334</sup>. В той же час у Європі та США кухня перестала бути темним, задушливим місцем, де хазяйнує прислуга й де господарі бувають лише епізодично. Завдяки новітньому дизайну, широкому розвитку домашніх приладів та примусовій вентиляції кухня ставала центром архітектурної композиції тогочасного європейського житла, гордістю справжньої господині.

Багатий досвід будівництва нового елітного житла українські архітектори отримали при проектуванні урядових кварталів у Києві після переїзду до нього столичних установ. Одними із найрозкішніших стали житлові будинки для працівників Раднаркому на Липках, працівників друкарні “Комуніст” та акторів опери. Окремі квартири склалися з 4 – 5 кімнат загальною площею понад 100 м<sup>2</sup>. Усталеним принципом стало відокремлення інтимної частини квартири – спальні, ванної кімнати, вбиральні – від решти її простору<sup>335</sup>. Завдяки розташуванню санітарного вузла біля спальної кімнати виникає новий тип планування квартири із його розміщенням в глибині квартири<sup>336</sup>. В другій половині 30-х років у будинках, зведених у центральній частині Києва, відбувається диференціація кімнат за площею з виділенням головної житлової кімнати, яка отримує парадний зв’язок із входом.

Інші приміщення – вітальня, їдальня, кабінет – будувалися анфіладою, як у дореволюційних дохідних будинках. На сходовій площадці проектувалися лише дві квартири, що давало можливість наскрізного провітрювання, а також освітлення ванних кімнат першим світлом.

У той же час у масовому стандартному будівництві наприкінці 30-х років утверджується практика проектування 3–4 квартир на одній сходовій

---

<sup>334</sup>Виннер В. Планировка квартиры В. Винер // Социалистический город. – 1935. – № 10-11. – С.52-53.

<sup>335</sup>Благодатний А. Проблеми квартири / А.Благодатний // Соціалістичний Київ. – 1937. – № 3. – С. 16-17.

<sup>336</sup>Ладан Т. Вказ. праця – С.126.

площадці. Кватирки мали значно менші розміри, функціонального членування внутрішнього простору не існувало. За наявності допоміжних приміщень вони освітлювалися другим світлом. Часто душові кімнати проектували в прохідних шлюзах або на кухні.

Таким чином, багатоквартирний будинок у 20 – 30-х роках ХХ ст. пройшов складний шлях у системі життєдіяльності міського населення України.

Відставання у галузі технічного оснащення житлових приміщень, відірваність вітчизняної архітектурної думки від світових тенденцій, а головне – специфіка розподілу житлової площі та відсторонення від її творення замовника негативно вплинули на планування багатоквартирного будинку в УРСР. Покімнатно-посімейне заселення нових багатоквартирних будинків знищувало будь-яку можливість технічної еволюції житла та створення нових форм побуту. Недоліки у проектуванні, постійна економія коштів не давали змоги розвинути прогресивним формам житлового будівництва. Навіть при зведенні елітного, дорогого житла, незважаючи на використання нових технологій, не враховувалися нові тенденції розвитку домашнього господарства, а лише копіювався вже застарілий досвід житлового будівництва початку ХХ ст.

### **3.3. Трансформація інтер'єру міського помешкання**

Розвиток внутрішнього оформлення міського житла 20 – 30-х років ХХ ст. важко реконструювати, оскільки через війну, зміни суспільного ладу,

економічні реформи тощо більшість житлового фонду цих часів було знищено або докорінно змінено. Однак існують специфічні документи – меблеві справи, – які висвітлюють типове облаштування квартир або ставлення мешканців комуналок до житлового середовища, що дає змогу реконструювати загальну картину.

Традиції умеблювання кімнат міських мешканців були пов'язані з соціальною стратифікацією урбаністичного середовища. Мешканці дорогих дохідних будинків у центрі міста нерідко замовляли дорогі та вишукані меблі, привезені з-за кордону або виготовлені місцевими майстрами. Головними модними на той час тенденціями у дизайні помешкання залишалися ампірні мотиви попередніх часів. У технології обробки меблів зберігалось багате різьблення, інкрустація, використання яскравих деталей. Мешканці робітничих околиць великих міст і напівсільських містечок обмежувалися в облаштуванні традиційними скринями, лежанками, лавками, мисниками для посуду, переважно простої форми і примітивного виробництва.

В роки української революції змінюється функціональне навантаження квартир, оскільки проживання у великих будинках однієї родини ставало економічно не вигідним. Маса людей переїжджала з місця на місце. Внаслідок великого напливу людей у міста України в побуті городян дедалі більше з'являється речей, що свідчать про кочовий спосіб їхнього життя. В будинках, через перебої в опаленні, з'явилися металеві розбірні печі. В кімнатах почали застосовуватися ширми, популярними стали металеві складні ліжка, привнесені військовим побутом. З приходом у 1919 р. військ більшовиків в Україну ставлення городян до житла як сімейної твердині змінилося. Усе майно «класових ворогів», що втекли або зникли у вирі революції, – від квартир та особняків до ножів і виделок – вважалося державною власністю. Нові мешканці, що вселялися в спустілі квартири хто за ордером, а хто самостійно, почали користуватися речами колишніх

власників. Усе умеблювання та домашнє начиння вважалося невід'ємною частиною квартири, а отже, й власністю нових мешканців.

Перехід власності від однієї особи до іншої за нормальних умов завжди супроводжується певними правовими актами і документами. Однак у даній ситуації нічого подібного не було – люди просто вселялися у помешкання й брали те, що їм було потрібно. Хоча згідно з положенням про реквізиції житлових приміщень уся обстановка та меблі переходили у користування нових мешканців за описом, насправді мало хто складав такі документи<sup>337</sup>. Пізніше цьому грабунку надали правовий термін – «революційне право».

Більшість нових господарів не могла оцінити естетичну та мистецьку вартість домашнього начиння, власниками якого вони стали. Для них воно було елементом невідомого їм життя так само, як буржуазні квартири з ліпниною, високими стелями, бронзовими прикрасами тощо. Звичайно, в умовах політичної нестабільності, постійних міграцій, відчуття дармівщини і недбальства мешканці комуналок масово знищували меблі. Крім того, саме в цей період у містах розпочалася надзвичайно гостра паливна криза. Жителі багатоквартирних будинків, щоб отопити величезні панські квартири, рубали дерева в парках і садках, розбирали старі будинки, палили паркет, меблі тощо. Про сумну долю багатьох дерев'яних предметів інтер'єру можна судити з акту, що склали працівники пожежного відділу комунгоспу м. Олександрівська у лютому 1921р.: «ми, що нижче підписались, склали цей акт у тому, що по наказу завідувача пожежним відділом спалили шафу NRBV для опалювання печі в пожежному підвідділі в чому й розписуємося»<sup>338</sup>. Правда, про абсолютну більшість предметів обстановки не залишилося подібних «некрологів», і вони зникли безслідно.

---

<sup>337</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 141.

<sup>338</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.5. – Оп.1.- Спр.393. – Арк.114.

Принцип розподілу безкоштовного житла призводив лише до руйнування житлового фонду, тому держава почала пошук господарів квартир, що мало зупинити руйнацію міського середовища. Саме такий принцип було закладено в закон про меблі. На з'їзді працівників комунального господарства в 1921 р. один із виступаючих зазначав: «величезна кількість меблів зруйнована, розграбована, спалена тільки тому, що добувалася без усілякої праці, що вона не враховувалася й не описувалася тими особами й організаціями куди меблі віддавалися, вважалася дармовим майном, котре легко придбати знову шляхом реквізиції. Усяке ж вселення та виселення, що означало обов'язкове залишення меблів на місці, було причиною свідомого руйнування меблів тими, хто вже не мав можливості ними користуватися»<sup>339</sup>. 25 грудня 1921 р. було прийнято закон про меблі. Згідно нього меблі, що їх залишила буржуазія або які були в неї відібрані, ставали власністю держави. Влада забороняла вивозити меблі, а тільки дозволяла користуватися ними; контроль за дотриманням цього правила покладалася на будинкові комітети, що в цей час тільки формувалися.

Місцеві органи влади видавали спеціальні накази, якими намагалися затвердити право громадян та організацій на користування меблями, але без права власності. Оскільки тут існувала певна колізія, – які меблі вважати власністю громадян, а які ні, адже в роки квартирного переділу ніхто ніяких документів на них не складав. Офіційно юридичні консультації з цього приводу роз'яснювали, що “усе майно, в тому числі меблі, що експропрійовані на базі революційного права або взагалі перейшли у володіння трудящих до 24 серпня 1922 р. вважається майном, що перейшло у власність держави”<sup>340</sup>. Таким чином, експропрійовані меблі ставали частиною власності робітників і міської бідноти, які вселилися в колишні панські квартири. Комуногоспи зберігали відібрані у буржуазії меблі на

---

<sup>339</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.827. – Арк.123.

<sup>340</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр. 2625. – Арк.7.

складах, якщо була така можливість. Надалі кожен “трудолюбивий” мав право отримати у користування необхідні йому речі. Для цього варто було написати заяву із проханням до житлового відділу або відповідної комісії міських органів влади. В окремих випадках нові мешканці квартир могли закріпити за собою частину умеблювання. Наприклад, в Одесі у 1923 р. комунальна влада передавала у власність меблі в комунальних квартирах робітникам та службовцям за невелику плату<sup>341</sup>.

Розподіляли меблі також і житлові кооперативи, котрі володіли майже половиною націоналізованого житлового фонду в таких містах, як Одеса і Київ. Наприклад, правління житлового кооперативу по вулиці Ольгівській у Києві в 1924 р., вирішило: «...комод, письмовий стіл, стіл із мармуровою дошкою, диван класичний із оббивкою, 2 крісла й роги передати т. Манілову. 3 поламаних крісел узяти до канцелярії правління. Шафу гардеробну передати тов. Єгорову у тимчасове користування, а до приїзду Єгорова уступити Манілову»<sup>342</sup>. Таким чином, ми бачимо, що окремі мешканці при бажанні могли навіть підібрати меблевий гарнітур і створити затишок у своїй оселі. Правда, такі випадки були винятком і якщо мешканець комуналки не був поважним чиновником у новій державній системі, то створити вишуканий інтер'єр було досить непросто.

Реквізовані меблі потроху осідали в руках радянських чиновників, які знаходили можливість їх «приватизувати». Такий механізм описав М. Хвильовий у сатиричній новелі «Іван Іванович». Середній чиновник облаштував своє помешкання досить розкішно: «...шість чи то сім турецьких килимів, беккеровський рояль, дюжина віденських стільців, наукова бібліотека, дубовий письмовий стіл з відповідним на ньому приладдям, великий стіл (з чорного чи червоного дерева) для їдальні, кілька ліжниць з

---

<sup>341</sup> Там само. – Спр.2579. – Арк. 14.

<sup>342</sup> ДАК. – Ф. 757. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 9.

пружними матрацами”<sup>343</sup>. Герой М. Хвильового при зустрічі з працівником комунгоспу, що мав узяти на облік реквізовані меблі, просто «забув», які меблі належали йому, а які він отримав від колег, що реквізували їх у якогось поміщика.

Непросту справу обліку меблів влада знову поклала на плечі будинкових комітетів. Правління кооперативів та будинкові комітети не мали відомостей про те, хто із мешканців утік від Червоної армії, хто привласнив меблі, а хто ні, тому вони просто опитували сусідів про належність меблів. Якщо меблі, якими користувався мешканець, належали йому, то він мав це засвідчити письмово<sup>344</sup>.

Непоодинокими були випадки, коли мешканці комуналок привласнювали частину обстановки. Наприклад, один підприємливий мешканець Харкова продав своєму родичу не тільки квартиру, але й речі, що належали комунгоспу<sup>345</sup>. В протоколах засідання київського кооперативу по вулиці Червоноармійській знаходимо згадку про мешканця, котрий при виїзді умудрився забрати з собою і всю обстановку квартири, що також належала комунгоспу<sup>346</sup>. Більшість мешканців комуналок вважала, що побутові речі мають належати тільки їм, адже уявлення про дім як про приватний простір домінувало серед городян і жодні казармені експерименти не могли його ліквідувати. Крім того, у їхній пам’яті залишалися відголоски воєнного комунізму, коли кожен міг отримати квартирне начиння за так званим революційним правом.

Показово, що під час опитування робітників на початку 20-х років виявився важливий суб’єктивний фактор. Коли робітників попросили

---

<sup>343</sup> Хвильовий М. Г. Сині етюди. Новели, оповідання, етюди / Упор. та передм. І.Ф.Драча. – К.: Радянський письменник, 1989. – С.339.

<sup>344</sup> ДАК. – Ф.757. – Оп.1. – Спр. 22. – Арк. 7.

<sup>345</sup> Державний архів Харківської області (Далі – ДАХО). – Ф. 1401. - Оп.1. – Спр.2. – Арк.127.

<sup>346</sup> ДАК. – Ф. 754. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.2



оцінити особисті предмети, вони свідомо або несвідомо занижували вартість меблів у порівнянні з такими речами, як одяг або особисті робочі інструменти. Виявилося, що меблі до останнього часу не мали попиту в робітників<sup>347</sup>. В умовах товарного і житлового голоду, занепаду індивідуальної квартири та житлової кризи більш вартісними з точки зору практичного використання були предмети щоденного вжитку, а вишукане умеблювання здавалося чимось аморфним та нереальним. Крім того, робітники не мали уявлення про вартість меблів, адже вони їх отримували безкоштовно.

Сам інтер'єр помешкань городян був небагатим і складався з невеликого набору різних за своїм призначенням меблів, як правило, різнотипних. В одному помешканні знаходилися дорогий різьблений буфет у стилі рококо та нефарбований табурет. Наприклад, у дрібного службовця харківського комунгоспу в одній кімнаті стояли 3 стільці та трюмо, в іншій – стіл та ікони<sup>348</sup>.

Чим вищий соціальний статус мали радянські службовці, тим вищі запити висували вони і до свого забезпечення. Наприклад, завідувач клубу при Полтавському міськвиконкомі взяв у оренду в комунгоспі великий гарнітур, демонструючи при цьому явно «буржуазні» замашки. Згідно з описом, гарнітур складався з «...буфету стильного, дубового, різьбленого, середина відкривається під скло – 1, етажерки альковної з точеними ніжками, із чотирма полицками – 1, напівкрісел, м'яких, оббитих темно-червоним плюшем – 2, табурета простого нефарбованого – 1, ліжка живописного полуторного, з картинами – 1»<sup>349</sup>. Офіційна влада не підтримувала прагнення нової радянської еліти до розкоші, тавруючи «буржуазний» стиль життя та рекламуючи казармений аскетизм. Її заклики до населення відмовитися від

---

<sup>347</sup> Струмилин С. Г. Проблемы экономики труда / С.Г. Струмилин – М.: Госполитиздат, 1957. – С.389.

<sup>348</sup> ДАХО. – Ф.408. – Оп.2. – Спр.609. – Арк. 62.

<sup>349</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.2625. – Арк.2.

важкого, негігієнічного, естетично занепадницького умеблювання відповідали світовим тенденціям, хоча й були викликані політичними, а не естетичними чи санітарно-гігієнічними факторами.

У 20-х роках у середовищі радянських архітекторів і дизайнерів поширеними були ідеї німецького архітектурного товариства «Баухауз», що пропагувало новий тип житла, побудований на принципі раціоналізму та функціоналізму. В основу нової концепції інтер'єру радянські дизайнери, під впливом ейфорії від соціальних потрясінь, намагалися покласти знеособлення та спрощення внутрішнього обладнання квартири. Меблі мали слугувати лише для задоволення найнеобхідніших потреб людини – сон, приготування і споживання їжі, зберігання одягу та побутових предметів. Звідси й казармений стиль у нових експериментальних зразках домашнього начиння квартир. У пресі пропагувалися такі спроби Ленінградської меблевої фабрики, чії вироби були прості, міцні, дешеві й без претензії на дешевий шик<sup>350</sup>. Меблі ж російських буржуа, що дісталися у спадщину міським мешканцям, стали символом міщанства й морального занепаду. Під вал марксистської критики потрапили комоди і шафи, секретери та великі сімейні ліжка<sup>351</sup>.

Інтер'єр міських квартир в Україні наповнювався не тільки фабричними меблями, але й виробами народних майстрів. Вони наслідували столичні, петербурзькі зразки, хоча здебільшого їхні меблі були логічні за конструкцією, прості за формою, ясні за композицією<sup>352</sup>. Правда, за рахунок запозичень довгий час у декорі зберігалися ампірні мотиви – багата різьба

---

<sup>350</sup> Выставка по внутреннему оборудованию рабочих жилищ // Жилище рабочего. – 1925. – №13-14. – С.15.

<sup>351</sup> Лебина Н. Обыватель и реформы. Картины повседневной жизни горожан в годы НЕПа и хрущевского десятилетия. /Н.Лебина, А. Чистяков – С-Петербург, 2003. – С.42.

<sup>352</sup> Таранушенко С. Українські народні меблі / С.Таранушенко // Народна творчість та етнографія. – 1957. – №2. – С.80.

карнизів на шафах або над диваном, шишки, котрими прикрашали диван чи комод<sup>353</sup>.

Художні картини поступово зникали з інтер'єру міського помешкання, оскільки з погляду нових мешканців вони не мали естетичної цінності. Для того щоб прикрасити стіни, використовували гобелени – виткані малюнки, вишивки тощо. Сюжети таких картин були цілком аполітичними – пейзажі, репродукції класичних творів або релігійні зображення. Одночасно у 20-х роках, так само як і на початку ХХ ст., в міських небагатих помешканнях дедалі більшого поширення набуває фабричний малюнок. Для прикрашення кімнат використовували вирізки із журналів, плакати, фотографії політичних діячів.

На рубежі 20–30-х років світові тенденції в дизайні зазнають кардинальних змін. Утверджується новий, космополітичний стиль – Ар-деко. У цей час в Україні, пошматованій репресіями, економічною кризою та голодом, усяке культурне й духовне життя завмерло. Погром «лівацьких закидів» у сфері реконструкції побуту торкнувся й конструктивістських експериментів оформлення квартир.

Після ліквідації приватного капіталу виробництво меблів перейшло від кустарних майстерень до державних організацій. Однак у своїй більшості новий виробник працював за старими зразками. Реальної необхідності у розвитку нових стильових напрямів у меблевому виробництві працівники промисловості не бачили. Радянська еліта швиденько перейняла естетичні смаки, характерні для нуворишів кінця ХІХ – початку ХХ ст. А основна маса городян була деморалізована загальним занепадом життя в СРСР. Українські лікарі-гігієністи намагалися привернути увагу фахівців до проблеми виробництва меблів. Розглядаючи нові зразки меблів на виставці 1933 р., вони констатували, що меблева промисловість імітує міщансько-буржуазні зразки дореволюційного часу, які ні розмірами, ні конструкцією не пасують

---

<sup>353</sup> Там само.

до сучасного житла і не відповідають потребам культурного робітництва. Нові робітничі оселі, констатували фахівці, умебльовують нераціональними та негігієнічними меблями. Вони тільки загромождали житлове приміщення, затрудняли догляд за ним і тим самим погіршували санітарно-гігієнічні умови життя людей<sup>354</sup>.

Меблі старого зразка в середині 30-х років займали до 40 % корисної площі кімнати (але це лише при повному комплекті умебльованої кімнати. – Авт. )<sup>355</sup>. Крім того, часто виробники меблів виготовляли таку продукцію, що навіть не відповідала середнім розмірам людського тіла та функціональному призначенню.

Нові будинки в 20 – 30-х роках ХХ ст. зводилися за принципом максимального спрощення та здешевлення будівництва. В реальності відбувалося зменшення кубатури жилого простору й меблі старого зразка не поміщалися в нових квартирах. Стрічкоподібне розташування вікон, зниження висоти кімнат до 2,6 м, характерні для будинків кінця 20-х – початку 30-х років, вимагали й нових рішень від виробників домашнього начиння.

Голова тресту Укрмеблі в 1933 р. з цього приводу зазначав: «...стиль та форми меблів, що задовольняють соціалістичне будівництво ще не встановлені. Спроби в цьому напрямі московських зацікавлених організацій провести конкурс на кращі меблі були безуспішні, оскільки вони не були пов'язані з виробничими можливостями, не задовольняли побутові потреби й взагалі відірвані від практичних можливостей. Установлення одноманітності форм, таким чином, є черговим завданням»<sup>356</sup>. Оскільки на початку 30-х років стандартів на меблі не існувало, то і габаритні розміри виробів та окремих їхніх деталей були дуже різні й не пов'язані з житлово-побутовими умовами

---

<sup>354</sup> Резнікова Т. Виставка меблі / Т.Резнікова // Профілактична медицина. – 1933. – № 10. – С.52

<sup>355</sup> Там само. – С.53.

<sup>356</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.2507. – Оп.1. – Спр.341. – Арк. 1.

населення<sup>357</sup>. До того ж, якість виробів українських меблевих фабрик була надзвичайно низькою. На складах підприємств накопичувалася велика кількість бракованих товарів. Під час обстеження якості дерев'яних виробів на підприємствах Укрмеблів неодноразово виявлялися їхні головні недоліки – грубо замазані сучки, великі щілини, недостатньо відшліфовані поверхні, погана якість фурнітури<sup>358</sup>.

Більшість споживачів не розуміла спрощеного підходу до виробництва меблів, оскільки на відміну від європейської традиції він не був пов'язаний із філософією самого житла. Наприклад, Харківський торг, що краще розумівся на попиті, в середині 30-х років затвердив технічні стандарти до вітчизняних меблів. Вони вимагали при виробництві шаф і буфетів збільшити та покращити різьблення на верхній частині коробки, зовні вироби мали бути пофарбовані під колір натурального дерева, покращити фурнітуру, збільшити фільонки тощо<sup>359</sup>. Тогочасні споживачі вбачали у меблях не тільки утилітарне значення, але й прагнули, щоб усі предмети інтер'єру відповідали їхнім смакам.

Лише в другій половині 30-х років влада та будівельна індустрія звернули увагу на проблему інтер'єру в новому будівництві. Група радянських архітекторів Академії архітектури в 1935 р. провела обстеження робітничих помешкань<sup>360</sup>. Виявилось, що внутрішнє оформлення квартири формувалося під впливом випадкових факторів, оскільки про інтер'єр не турбувалися ні архітектори, ні меблеві організації, що викидали на ринок набір стандартних виробів, котрі не відповідали вимогам споживачів. Частими були випадки, коли робітники, отримавши нову квартиру, не могли з комфортом розташувати меблі в новому помешканні. І нарешті, обстеження

---

<sup>357</sup> Там само.

<sup>358</sup> Там само. – Арк. 25-26.

<sup>359</sup> Там само. – Арк. 27.

<sup>360</sup> Якуб Э. Рабочему жилищу – лучшее оформление /Э. Якуб // Жилищная кооперация – 1936. – №1. – С. 27-29.

продемонструвало, що в країні відсутня культура інтер'єру, в жодному зі зведених будинків не існувало чітко визначеного та планово організованого простору.

Від кінця 30-х років меблі стають більш строгими за формою, зменшується декор, майже зникають башточки, багаті різьблені карнизи на шафах. Відповідно до світової моди в меблях більше стає плавних, заокруглених поверхонь. При декоруванні починають використовуватися і символи, що асоціювалися з офіційною радянською символікою – п'ятикутна зірка, серп та молот, колоски пшениці.

Найпоширенішими предметами інтер'єру, доступними простим громадянам, залишалися металеві односпальні ліжка. Їх виробляли, як правило, з відходів виробництва, переважно з чорних металів, фарбованих у блакитний чи коричневий кольори<sup>361</sup>. Частини ліжок інколи були нікельовані, а цілністю нікельовані вироби зустрічалися рідко й коштували дорожче. Для більшості мешканців міст поширеним атрибутом умеблювання квартир ще на початку ХХ ст. став шифон'єр, що поступово заміняв архаїчну скриню. Звичними предметами інтер'єру стали також стільці фабричного виготовлення з прямою спинкою з мінімальним оздобленням. Відійшли у минуле гнуті та різьблені ніжки. Одночасно стільці та крісла оббивали дерматином, що мав імітувати шкіру. Загалом, наслідуючи загальні тенденції, меблі позбавлялися надмірних прикрас та оздоблення, почав широко застосовуватися геометричний орнамент.

Центральним елементом інтер'єру став буфет, що набув символу заможності та стабільності родини. Мешканці напівсільських околиць міст і містечок користувалися мисниками й саморобними шафами, але буфет як елемент умеблювання ставав дедалі поширенішим у помешканнях середніх прошарків населення радянського міста. Наприкінці 30-х років у оздобленні

---

<sup>361</sup> Василенко А. Предметы ширпотреба / А. Василенко // Макеевский рабочий. – 1939. - №194 (24 серпня)

цього елемента інтер'єру дедалі більше використовували скло та мідні деталі, часто завеликі в розмірі всього виробу. Описуючи дизайн квартири 30-х років, один із сучасників зазначав: «...нинішні меблі походять від схрещування дерев'яного фанерного конструктивізму із “золотим руном”. Щодо стилю меблі (особливо буфет) стали еклектичні. З одного боку, на ринок пішли наступом адвокатські гарнітури, з іншого – романтичний, виконаний на блясі віночок начебто для “утеплення” робітничої квартири, “оздобив” холодну суворість операційного столу»<sup>362</sup>. В 30-х роках усі спроби радянських дизайнерів меблів виробити свій стиль наштовхувалися на специфічну реакцію тресту Укрмеблі. Відомий український архітектор А.Вербицький у 1939 р. писав, що “як і раніш, меблі виробляються й досі за поганими типами, а кращих зразків запропонувати не вдалося”<sup>363</sup>. Меблі, що їх виготовляла в кінці 30-х років українська промисловість були розраховані на заможного споживача. Шафи, буфети, ліжка виготовлялися великих розмірів, іноді їх просто не могли занести в звичайну квартиру. Підприємства також продавали готові гарнітури із кількох елементів, що коштували більше тисячі карбованців, занадто дорого для масового споживача<sup>364</sup>.

Загалом, для мільйонів міських мігрантів міське житло в 30-х роках мало надзвичайно спрощені форми – бараки, гуртожитки, напівземлянки тощо. Меблів у таких приміщеннях не було, або якщо й були, то саморобні, збиті з грубих дощок. Тому завершений гарнітур у приміщенні, що створювався за міським зразком, ставав чимось неймовірним. Наприклад, О.Стаханова, який отримав у нагороду квартиру з меблями, вразила розкішна обстановка – буфет, диван, комод для білизни, гардини на вікнах. Усе це

<sup>362</sup> Ушаков Н. Нові меблі – новим квартирам / Н.Ушаков // Соціалістичний Київ. – 1935. -№4. – С.24.

<sup>363</sup> Вербицький А. Нотатки про меблі / А.Вербицький // Українська радянська архітектура. – 1939. - №4. – С.38.

<sup>364</sup> Як виготовляються меблі // Більшовик. – 1938. - №167 (15 серпня)

було незвичним для простої людини<sup>365</sup>. У помешканні дрібного радянського функціонера в шахтарському містечку знаходилося: “...меблів небагато – в дитячій ліжка, стіл, кілька стільців та велике дзеркало. В кімнаті великий стіл, вазони й книги, переважно партійно-виховного характеру. Картин немає, тільки фото вождів та членів родини”<sup>366</sup>.

Умеблювання житла в новозбудованих містах у 30-х роках ХХ ст. набирало дедалі більше міських рис. Одразу після Другої світової війни було проведено санітарно-гігієнічне обстеження житлового фонду шахтарів Донбасу, збудованого переважно в другій половині 30-х років. Виявилось, що у внутрішньому оформленні житла був майже відсутній оригінальний живопис. Міські риси житла виражалися переважно в наявності фабричних меблів і тканини, орнаментики на стінах за фабричними трафаретами, зрідка траплялися шпалери та лінолеум<sup>367</sup>. У художньому оздобленні стін індивідуальних помешкань переважало гладке кольорове забарвлення, декоративні прийоми зустрічалися рідко, лише у сільській місцевості<sup>368</sup>. В містах при декорі стін використовували фабричні трафарети у вигляді горизонтальної, рідше вертикальної стрічки рослинного орнаменту за національними мотивами. Трафаретний малюнок виконувався у стриманих кольорах.

Загалом, в індивідуальному будівництві при обробці стін городяни традиційно використовували вапно. У будинках, що зводили підприємства або організації, застосовували сучасніші матеріали – шпалери або фарба. Кольорове рішення в багатьох випадках у нових приміщеннях тяжіло до

---

<sup>365</sup> Гогохія Н. Українське радянське місто 1929-1938 рр.: історико-соціальний аналіз. Дис... канд. іст. наук. / Н.Гогохія – Луганськ, 2003. – С.137.

<sup>366</sup> Рассказ о работнице Елизавете Макаровне Самохваловой // Звезда. – 1934. – №56 (8 марта)

<sup>367</sup> Юровский Л. Индивидуальный жилой дом в рабочих поселках Донбасса / Л.Юровский. – Л.: Изд-во академии архитектуры УССР, 1948. – С.17.

<sup>368</sup> Там само.



строгих, темних відтінків. На першому з'їзді радянських архітекторів М. Булганін критикував нові квартири, оскільки мешканці, за його словами, скаржилися на те, що їхні стіни пофарбовані в темні, некомфортні кольори<sup>369</sup>.

Стандартизація торкнулася не тільки меблів, але й столярних виробів у нових квартирах. Перші стандарти вікон та дверей з'явилися ще в середині 20-х років. Пошук нових форм виробів у столярній галузі йшов паралельно зі світовими тенденціями – двері ставали легшими, тоншими, зникли металеві кутики. На початку ХХ ст. досить популярним було дверне полотно із серединкою, що ділила двері на 4 прямокутники. В 20-х роках широко застосовуються вертикальне членування полотна 3-4 фільонками.

Дизайн столярних виробів розробляли самі виробники, для яких головним завданням було домогтися за рахунок стандартизації та типізації окремих деталей максимальної економії, часто навіть за рахунок їхньої якості. Тому на початку 30-х років будівельні організації відмовлялися від стандартів у виробництві вікон і кімнатних дверей. Вікна проектувалися згідно із загальним архітектурним рішенням фасадів. Незважаючи на можливість виробництва великого скляного листа, зберігалася мода на густе переплетіння віконного простору. Вікна облаштовували однією або двома невеликими кватирками, що обов'язково відчинялися.

В середині 30-х років змінюється також і дизайн дверного полотна. Хрестоподібне оформлення дверей ще залишається, але багато виробників використовують вертикальний поділ полотна на три або чотири рівні частини завдяки фільонкам. Двері, особливо вхідні, стають більш масивними. Часто зверху додавали фільонку або фрамугу, щоб візуально збільшити весь виріб.

Певний вплив на оздоблення квартир на рубежі 30–40-х років ХХ ст. справляли й громадські споруди. Великі зали прикрашалися скульптурами,

---

<sup>369</sup> Первый всесоюзный съезд советских архитекторов. Постановления и материалы. – М., 1937. – С.53.

багатою ліпниною, розетками та медальйонами. Поруч з блакитними, рожевими тонами настінного розпису використовували масивні бронзові елементи – дверні ручки, сходи, канделябри тощо. Переплетіння різних стилів та іноді несмак замовників цих споруд, що прагнули тільки вразити, спантеличити простого трудівника, до кінця сталінської епохи сформували свій власний стиль, який називають і сталінським ампіром, еклектикою, і сталінським дизайном. Однак у помешканні переважної більшості городян цей стиль так і не знайшов свого застосування, залишившись лише елементом комуністичної утопії.

Таким чином, розвиток інтер'єру в умовах радянської екстремальної урбанізації мав свої особливості. Внаслідок квартирного переділу зник завершений інтер'єр, у якому кожна річ мала свій зв'язок з предметами, що її оточують. Меблі стали річчю чисто утилітарною. Єдність стилю в оформленні житла була доступною лише партійній еліті або тим верствам населення, що населяли напівсільські околиці міст і невеликі міста де зберігалися традиційні уявлення про внутрішній простір помешкання.

Еволюція виробів меблевої промисловості та розвиток житлового будівництва в СРСР відбувалися різними, не зв'язаними між собою шляхами. В той час, коли мільйони українських громадян мешкали в бараках, напівземлянках, комуналках, вели “кочовий” спосіб життя, радянська меблева промисловість нав'язувала їм непотрібні меблеві гарнітури цілком “буржуазного” типу. Одночасно в 30-х роках фабричні меблі та елементи декору входять до усталеного побуту міського населення, але лише як фрагменти, без дотримання єдиного стилю. Сталінський стиль, або сталінський дизайн, формувався на базі показових громадських споруд, але не в типовій комуналці, що залишалася занадто вузьким полем для інтер'єрної творчості її мешканців.

\*\*\*

Таким чином, пошуки нової форми архітектурно-просторової організації масового житла в 20–30-х роках ХХ ст. в Україні залежали від політичних та економічних умов, що склалися в Україні. Самі замовники - мешканці міст – переважно були усунуті від прийняття рішень у цій сфері.

Практика одночасного проектування квартири та її інтер'єру в радянській дійсності не приживалася. Внутрішнє оформлення житла було справою творчості самих мешканців, яка стримувалася специфічним розподілом внутрішнього начиння в реквізованих приміщеннях та економічними труднощами. Розвиток масового міського інтер'єру відповідав недостатній еволюції міського способу життя в Україні в цей період.

Спроба створення в 20-х роках нового типу житла за наближеними до західноєвропейських зразків будинків і архітектурних концепцій завершилася невдачею, однією з головних причин чого стала гостра житлова криза і настійливі вимоги робітників забезпечити їх хоча б мінімальною житловою площею. Поширилася практика наслідування в житлобудівництві архітектурно-просторової організації дохідних багатоквартирних будинків дореволюційного типу. Однак, такі приклади вирішення квартирної проблеми не влаштовували радянську владу через неможливість використання їх для ідеологічної обробки мешканців і виховання їх у дусі комуністичної ідеології.

Наступним кроком у реалізації партійних завдань більшовиків стало створення соцімістечок, які мали чітке завдання змінити міський побут і виховувати людину на соціалістичних соціальних принципах. З цією метою планувалися й поодинокі будувалися спеціальні житлові комбінати, які мали на практиці втілити в архітектурно-просторове середовище міст України виховні завдання більшовицької партії. Під впливом реальності влада мусила відступити від цього варіанту і повернутися до перехідного типу житла, в якому зберігалися кухні, окремі кімнати тощо. Але і ця утопія влади зазнала фіаско, що супроводжувалося зменшенням кубатури квартир, відсутністю

вбиралень, ванних кімнат, центрального опалення тощо, а відповідно й погіршенням побутових умов їхніх мешканців.

Спроба повернутися до будівництва масового житла із високими якісними стандартами в середині 30-х років ХХ ст. не могла бути успішною через високу вартість такого будівництва та відсутність необхідної інфраструктури.

У той же час з'явився тип житла для партійної, урядової та артистичної еліти, який був незрівнянний своєю комфортністю з масовою забудовою українських міст. Він свідчив про те, що більшовицькі ідеологи відійшли від ліворадикальних оцінок побутової комфортності як буржуазного пережитку і почали його пропагувати як приклад успішності в умовах комуністичного проекту. Однак, за своєю архітектурно-просторовою структурою і цей тип будинку суттєво поступався передовим зразкам житлобудування Європи й Америки.

## РОЗДІЛ 4

### КОМУНАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ ТА УМОВИ ЖИТТЯ ГОРОДЯН

#### **4.1. Криза міського середовища напередодні непу**

Зміна способу життя мешканця великого міста відбувалася під впливом політичних, економічних, демографічних та інших факторів, зумовлених революційними подіями 1917–1920 рр. Простір міської культури модерного періоду був породжений і багато в чому залежав від розвиненої інфраструктури комунального господарства, у тому числі транспорту, системи побутового обслуговування тощо, яка впливала на формування нового стилю життя людини, змінювала його ритм.

Формування нового міського стилю життя, відмінного від звичного селянського, було прямо пов'язане з технічним прогресом. Міське життя мало залежить від зміни дня і ночі, відстані, природного рельєфу, погоди тощо. Освітлення вулиць робить привабливим нічне життя міста, важкодосяжні для сільської місцевості відстані долаються за лічені хвилини завдяки громадському транспорту, важка щоденна праця у своєму господарстві замінена широкою системою послуг.

Прорахунки та відверті утопічні експерименти радянської влади призвели до загального краху всієї системи забезпечення життя людини в

умовах великого міста. Комунальне господарство й життя в містах завмерли. Великі населені пункти обезлюдніли.

В окремих випадках міське середовище стає просто непридатним для життя людини. Письменник В. Домонтович, згадуючи про ситуацію в Києві часів “воєнного комунізму”, писав, що “...вмирало місто поступово. Вже давно минув той час, коли, божеволіючи від шалу, проносилися по місту вантажні авта з людьми у шкірянках і солдатських шинелях. Вщух галас. Не гуркотіли трамваї. Іржавіли рейки. Між камінням бруківки росли трави. Люди своєю появою не наважувалися порушити урочисту порожнечу вулиці”<sup>370</sup>.

Криза комунального господарства стала для мешканців міст найбільш яскравим спадком епохи “воєнного комунізму”. Цілковита розруха господарства проявлялася у тому, що було ліквідовано усі міські зручності. Припинилися постачання води та робота асенізаторних обозів, майже завмер рух транспорту, не проводилися ремонти, були розібрані на дрова паркани, порубані зелені насадження тощо.

Холод став чи не головним противником радянського режиму. Населення багатоквартирних будинків, у яких проживала переважно інтелігенція, непристосована до таких умов, опинилося у безвиході. Для більшості громадян, що залишилися у великих містах, зима була найскладнішим випробуванням на виживання. Люди вирубували садки навколо покинутих будівель, сквери та парки навіть під страхом покарання. Про зиму 1919–1920-х років Ю. Клен писав: “Київ був без палива, люди рубали дерева у Кадетському гаю і котили їх додому (для цього в кожен кінець вбивали по цвяху, до якого прив’язували мотузку), воду носили з криниць поза містом, вночі палили каганці, а базари були порожні”<sup>371</sup>.

---

<sup>370</sup> Київські неокласики / Упор. Віра Агеєва. – К.: Факт, 2003. – С. 286. / Українські мемуари.

<sup>371</sup> Там само. – С. 287.

Катастрофічне становище з опаленням будинків склалося в Полтаві на зиму 1920–1921 рр. Всі дерев'яні паркани навколо громадських місць, а то й приватних будинків, були порозбирані, багато дерев у парках і приватних садибах повирубвані, ціни на дрова для багатьох мешканців стали недоступними. Тільки окремі, заможніші городяни, до яких аж ніяк не належали робітники і дрібні службовці, могли за велику платню організувати доставку з лісів під Полтавою підводу – другу дров, а потім “розтягувати” їх на опалення помешкання протягом усіх холодних місяців. Омріяна кімнатна температура взимку для багатьох полтавчан становила 9 градусів тепла, що аж ніяк не відповідало санітарно-гігієнічним нормам<sup>372</sup>. Таке становище з опалюванням було фактично в усіх містах України.

Правда, ще в 1919 р. Комунальний відділ при НКВС видав спеціальний циркуляр про боротьбу з несанкціонованими вирубками зелених насаджень у містах, забороняв громадянам розбирати на паливо дерев'яні колоди, паркани, частини будинків<sup>373</sup>. Але під впливом хвороб, масової смертності населення комунальний відділ у 1920 р. дозволив лікарням, госпіталям та яслам самостійно розбирати старі будинки на дрова<sup>374</sup>. Але й подібні заходи не могли виправити паливної кризи.

Централізоване опалення багатоквартирних дохідних будинків у Києві майже скрізь вийшло з ладу. Не було палива для постійної роботи будинкових котлів, труби замерзали й виходили з ладу. З настанням холодів, згадував С. Єфремов, у помешканнях часто замерзала вода “й потрібно було кілька годин, щоб відігріти труби”<sup>375</sup>. В побут мешканців увійшов винахід ХХ ст. пічка-буржуйка. Такі пічки, часто німецькі, були величезною

<sup>372</sup> Короленко В. Дневник. 1917–1921. Письма / В.Короленко. - М.: Советский писатель, 2001. – С. 327.

<sup>373</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 24.

<sup>374</sup> Там само. – Спр. 380. – Арк. 19.

<sup>375</sup> Єфремов С. Щоденник. 1923–1929 / С.Єфремов. – К.: ЗАТ Рада, 1997. – С. 48. / Серія „Мемуари”

цінністю. Вчений В. Петров (псев. В. Домонтович), який сам пережив лихоліття 20-х років, згадував: “...чавунна буржуйка – червоний, благодатний, палаючий бог!.. – стояла посеред кімнати. Рура виходила в димохід або через квартиру чи шибку фрамуги надвір”<sup>376</sup>.

Але й очікуваний прихід весни не приносив полегшення, оскільки потрібно було прочистити дренажні системи, зібрати і вивезти сніг та сміття, вичистити хідники тощо. Оскільки ні коштів, ні людей, як завжди, не вистачало, то голова комунального господарства розпорядився: “...до виконання перелічених робіт залучати усе працездатне населення при безумовному залученні нетрудового елемента й радянських службовців за посередництва домових комітетів у загальному порядку трудової повинності”<sup>377</sup>.

Щоб зберегти тепло, мешканці великих будинків забивали димарі та вентиляційні шахти ганчірками, що призводило до пожеж. Київська міськрада тільки на початку 1922 р. прийняла спеціальне рішення про негайне відновлення центрального опалення, оскільки немало будинків було знищено пожежами, що виникали через опалення приміщень залізними печами<sup>378</sup>. На початку 20-х років кількість пожеж у зимово-осінній період була вища у кілька разів за дореволюційний час. Немало цінних будинків згоріли через порушення пожежних правил мешканцями.

До революції Київ, Одеса, Харків, Дніпропетровськ та інші міста уже мали розгалужену міську мережу електричного освітлення, водогін та каналізацію, високий коефіцієнт забрукованих, охайних вулиць. Складна система міського водогону, транспорту та освітлення потребувала постійного кропіткого обслуговування, висококласних фахівців і значних коштів. Ще з початком світової війни різко зросло навантаження на міське господарство,

---

<sup>376</sup> Київські неокласики / Упор. Віра Агеєва. – К.: ФАКТ, 2003. – С. 287. / Українські мемуари

<sup>377</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 380. – Арк. 5.

<sup>378</sup> ДАК. – Ф.Р.1. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 7.



оскільки населення багатьох великих міст збільшилося за рахунок розквартированих військ, біженців або державних службовців. Саме на цей період припадає пік експлуатації комунального господарства, надалі спостерігаємо вже його повну руйнацію. Причинами такого занепаду були не стільки бойові дії, скільки безглузда політика більшовицької влади.

17 липня 1919 р. усі підприємства, що надавали громадянам комунальні послуги, були націоналізовані Декретом ВУЦВК України. Місцеві водогони, електростанції, асенізаторні обози та транспорт перейшли у державну власність. Потрібно згадати, що розвиток комунального господарства в попередні роки відбувався завдяки вдалому поєднанню субсидій місцевих органів влади та приватної ініціативи. Іноді водогони, каналізаційні мережі або трамвайні маршрути перебували в оренді у підприємців, як це було в Києві чи Одесі. У Харкові було навпаки – будівництво водогону здійснювалося приватними інвесторами, котрі безвідповідально поставилися до своїх обов'язків, і місцева влада була змушена викупити його. В цілому, комунальні підприємства були власністю міських дум, але приватна ініціатива відіграла важливу роль у фінансуванні комунальної інфраструктури.

Згідно з положенням про облік, реквізицію та розподіл житла від 6 липня 1919 р. квартирна плата йшла винятково на оплату праці двірника, опалення, подачу води, вивезення сміття тощо. Власник будинку отримував лише мізерний відсоток від загальної суми, що набігала від користування комунальними послугами. До того ж, власник не мав права виселяти громадян за несплату комунальних послуг. А службовці та трудящі взагалі звільнялися від оплати послуг, що надавалися комунальними службами. Однак, при стрімкій деформації соціальної структури жителів тогочасних великих міст – Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси – зникли прошарки населення, які могли замовляти та оплачувати комунальні послуги. Тому плата за комунальні послуги для трудящих спочатку була чисто

символічною. Але і її не сплачували, через що борги за комунальні послуги постійно зростали. Тому під тиском інфляційних процесів та внаслідок дотримання головних принципів “воєнного комунізму” більшовики взагалі відмовилися від введення плати за квартиру та послуги.

Не рятували кризового становища комунального господарства й інші заходи радянської влади. На перший погляд, у результаті квартирного переділу більшість “нових” мешканців мали б отримати нове середовище з високим рівнем комфорту, але без економічно-фінансової підтримки такого покращення не відбулося. Більше того, в результаті класової деформації суспільства було ліквідовано й економічне підґрунтя для фінансування комунального господарства. Тому замість нового комфортного житла усі мешканці отримували розвалену інфраструктуру, котра не могла забезпечити їхніх потреб і загрожувала здоровому існуванню людини у місті.

На початку 20-х років перед мешканцями багатоквартирних будинків постала нагальна проблема фізичного виживання, а не комфорту. Колишні комунальні зручності – опалення, водопостачання, каналізація – перетворилися на пастку. З кризою комунального господарства люди значну частину часу мали витратити лише на пристосовування до надзвичайно складних умов проживання. У дворах багатоповерхових будинків мешканці почали самовільно копати криниці, які часто стояли по сусідству із тут же збудованими туалетами. Нерідким явищем стали городи на колишніх клумбах і квітниках, оскільки тільки так люди могли забезпечити себе городиною.

Негативно на повсякденне життя громадян вплинула і тотальна націоналізація дрібних підприємств сфери послуг. На початку 1920 р. більшість таких підприємств перейшла в комунальну власність, на їхній основі створювалися артілі та державні підприємства, до праці в яких залучалися колишні власники. Відбувалося укрупнення цих підприємств, що

при тодішніх дефіцитах та відсутності коштів призводило лише до зменшення обсягів комунальних послуг.

За кількаразового зменшення чисельності населення різко скоротилася також і кількість перукарень, лазень, майстерень з лагодження взуття, одягу тощо. Однак скорочення чисельності цих підприємств відбувалося набагато швидшими темпами, ніж зменшення кількості населення. Так, у Проскурові в 1920 р. за офіційними даними було націоналізовано 28 перукарень, на базі яких відкрили 4 комунальні перукарні на 36 місць, що не відповідало потребам міста<sup>379</sup>. Та насправді їх було лише 3, про що свідчить такий факт: “...відділ Проскурівського міського комунального господарства доводить до відома місцевих громадян, що з 7 серпня цього року буде відкрито в місті Проскурові три радянські перукарні в таких місцях – у приміщенні колишньої перукарні Садовського, в приміщенні колишньої перукарні Кеслера, в приміщенні колишньої перукарні Мільтштейна”<sup>380</sup>. Оскільки бачимо, що нові радянські перукарні розташовувалися в старих приміщеннях, то навряд чи там можна було розмістити більше крісел, ніж їх існувало до реквізиції. Таким чином, обсяг перукарських послуг скоротився приблизно в 9 разів, що аж ніяк не відповідало зменшенню кількості населення.

Радянська система побутового забезпечення, що в цей час знаходилася у стадії експериментаторства, не могла задовольнити потреби навіть тих верств населення, в інтересах яких вона працювала. Цікавий експеримент проходив у Одесі, де комітет з покращення побуту студентів створив спеціальні студентські перукарні, їдальні та майстерні. В цих побутових закладах працювали студенти, які й обслуговували своїх товаришів на

---

<sup>379</sup> Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Р-2625. – Оп. 2. – Спр. 83. – Арк. 12.

<sup>380</sup> Там само. – Спр. 52. – Арк. 106.

безкоштовній основі за так званими товарними карбованцями й талонами. Але й ця схема себе не виправдала і підприємства збанкрутували<sup>381</sup>.

Значні міграційні процеси позначалися не тільки на соціально-класовій структурі тогочасних міст, але й різко змінили побут і звичний устрій життя людей. У ході реквізицій, переїздів, мобілізацій тощо громадяни втрачали майно, одяг, предмети повсякденного вжитку, котрі в умовах тотального дефіциту купити було ніде. Новоутворенні житлові помешкання (комуналки, бараки, гуртожитки), навпаки, позбавляли громадян приватного простору або суттєво його звужували, а отже, не задовольняли особисті потреби людини. Без води і палива з погіршенням умов проживання та санітарно-епідеміологічної ситуації в місті ускладнювалися не тільки побут міських мешканців, але й дотримання нормальних гігієнічних процедур, що створювало серйозну епідеміологічну небезпеку.

Міська влада іноді була цілком безпорадною перед проблемою нестачі фахівців, палива, коштів тощо. Так, в Олександрівську не могли знайти сажотрусів, здатних лагодити димарі, і тому комунгосп був змушений шукати їх у концтаборах<sup>382</sup>. Раніше цю важливу для кожного господаря роботу виконував цілий цех майстрів, котрі існували за рахунок замовлень приватних осіб. Частково приватна ініціатива давала можливість вирішити проблему забезпечення найнеобхіднішими послугами, але розраховувати на них міг незначний відсоток населення.

Наприклад, в Одесі під час обстеження міських дитячих закладів виявилось їхнє катастрофічне матеріальне становище – відсутність матраців, простиралл, термометрів тощо. Але в той же час у яслах на вулиці Скобелева,

---

<sup>381</sup> Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. Р. 3. – Оп. 1. – Спр. 809. – Арк. 73–75.

<sup>382</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 395. – Арк. 109.

де знаходилися діти з “буржуазних сімей”, умови утримання були цілком пристойні, а харчування калорійне<sup>383</sup>.

Спроба централізованого управління комунальним господарством у містах одразу ж провалилася. При НКВС існував головний відділ комунального господарства, що створював свої відділи у губерніях і повітах, так звані комунгоспи, котрі мали займатися безпосереднім забезпеченням потреб населення. Ці органи мали по десять, а то й більше підвідділів: благоустрою, очистки, ремонтний, житлово-ревізійний тощо. Незважаючи на те, що “комунгоспи” були наділені широкими повноваженнями, вони не могли вирішити найважливіші комунальні проблеми суспільства. Ще в 1919 р. відомий київський архітектор П. Альошин, який на той час займав посаду головного архітектора Києва, писав, що усі потреби населення будь-якого міста, як фізичні, так і духовні, мають бути задоволені за рахунок місцевої ініціативи незалежно від політики центру<sup>384</sup>. Однак політика “воєнного комунізму” в своїй основі суперечила самоврядуванню місцевих громад, вела лише до збільшення бюрократичного апарату.

Система управління міським господарством у цей час була неготовою взяти на себе піклування про створення комфортних умов для проживання мешканців. Не останню роль у цьому відіграло те, що відділи комунального господарства були переобтяжені додатковими функціями. Крім величезного обсягу роботи, що стосувалася безпосередньо задоволення потреб міського мешканця, перед комунальниками перших років радянської влади ставилися незвичні для них завдання. Після націоналізації усіх комунальних підприємств, серед них і дрібних, місцевим органам влади потрібно було організувати роботу лазень, перукарень, пралень, швацьких майстерень та майстерень з лагодження одягу, взуття тощо. На відділи комунального господарства покладался також такий важливий обов’язок, як забезпечення

---

<sup>383</sup> ДАОО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 151. – Арк. 63–64.

<sup>384</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 31.

громадян продуктами харчування, наділення городів для робітників та службовців на околицях міста. Вони мали також виконувати функції, властиві органам центральної влади. Міста ставали головною ареною боротьби ворогуючих сил, тому місцеві органи комунального господарства також розподіляли приміщення для військ та радянських органів влади, підвозили громадським транспортом боєприпаси, утримували табори військовополонених і неблагонадійних. Зокрема, Кременчуцький відділ комунального господарства був зобов'язаний організувати конвоювання та охорону в'язнів. Саме для виконання цих нетипових для органів комунального господарства функцій місто мало виділяти спеціальний трамвай<sup>385</sup>.

В Олександрівську комунгосп займався також створенням системи побутового забезпечення паралельно з ветеринарно-епідеміологічною та протипожежною діяльністю. В його функції входили утримання майстерень з ремонту годинників, лагодження одягу та взуття, організація засівання городів для робітників тощо<sup>386</sup>. Під тиском такої всеосяжної діяльності, що звалилася на непідготовлений радянський апарат, комунальники часто стикалися з проблемами, вирішити котрі, на перший погляд, здавалося просто неможливим.

Головною причиною провалу комунальної політики перших місяців радянської влади була її заполітизованість. Замість того, щоб сконцентрувати всю свою діяльність на забезпеченні задоволення найнеобхідніших потреб людини, більшовики намагалися використати органи комунального господарства для втілення утопічних соціальних проектів. У офіційному положенні про організацію відділів комунального господарства ДПУ УСРР від 1921 р. так і було сказано: "...комунальна політика на місцях повинна ставити собі такі завдання: перетворення всіх поселень у комуни

---

<sup>385</sup> Там само. – Спр. 393. – Арк. 149.

<sup>386</sup> Там само. – Спр. 395. – Арк. 102.

сільськогосподарського та промислового характеру, усупільнення нерухомості та підприємств і правильне їх забезпечення засобами виробництва, що направлене на забезпечення потреб окремої місто-одиниці”<sup>387</sup>. Звичайно, жодного практичного уявлення, що це за “комуни”, тоді не було.

В периферійних органах у цей час ситуація була ще гіршою. Так, комунгосп на Волині, за свідченням сучасників, не маючи чіткого господарського плану, ставив перед собою грандіозні завдання, які неможливо було виконати. Оскільки не існувало схеми фінансування, то не було і контролю за коштами, що витрачалися. Основною статтею витрат місцевого комунального відділу стало утримання надзвичайно роздутих штатів<sup>388</sup>.

Перед комунальниками постали невластиві для них проблеми, дискусії навколо яких і замінили справжню методичну роботу. Власне, інакше й не могло бути. Адже без коштів, без чіткої структури, господарського плану та щонайменшої надії на фінансування у достатньому обсязі працівники муніципального господарства виконати свої функції просто не могли. Не дивно, що Харківський комітет комунального господарства визнав діяльність місцевих відділів незадовільною через такі причини: недостатня кількість політичних та господарських працівників, повна відсутність коштів відділів комунального господарства та будівельних матеріалів<sup>389</sup>.

Робилися спроби вирішити комунальну проблему через створення централізованої, вертикальної системи управління комунальним господарством, що не відповідало світовому досвіду й дореволюційному в Україні. Керівництво комунальними службами брав на себе комунвідділ при НКВС УСРР та його органи на місцях. Як зазначалося у згаданому

---

<sup>387</sup> Там само. – Спр. 28. – Арк. 1.

<sup>388</sup> Коммунальное хозяйство Волини // Коммунальное хозяйство Украины. – 1925. – № 2. – С. 81.

<sup>389</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 396. – Арк. 2.

положенні: “...комунвідділ концентрує та об’єднує усю діяльність місцевих органів, керує їхньою господарською діяльністю, направляє її та інструктує, інформує їх і проводить своїми розпорядженнями, указами та роз’ясненнями й порадами комунальну політику центральної влади”<sup>390</sup>.

Будівельна ініціатива комунальних відділів НКВС була обмежена винятково санітарно-гігієнічною інспекцією та ремонтно-відновлювальними роботами, а все капітальне будівництво мав здійснювати Комітет державних споруд при уряді України<sup>391</sup>. Таким чином, міська влада не могла вести відновлювальні роботи або нове будівництво господарських об’єктів у межах міста. Багато функцій міських органів влади дублювалися зростаючим бюрократичним апаратом, що тільки завдавало додаткової плутанини.

Структура відділів комунального господарства постійно змінювалася й потребувала постійного втручання центральних органів влади при втраті реального впливу на органи комунального господарства з боку самих мешканців. Тому боротьба між центральними органами влади та місцевим самоврядуванням, якого на практиці не існувало, перетворювалася просто на “внутрішньосімейну” боротьбу, що мало стосувалася інтересів мешканців міст.

У 1920 р. в Катеринославі відбувся з’їзд діячів комунального господарства, на якому депутати з усіх районів міста підтвердили, що на місцях панує плутанина у повноваженнях та функціях різних владних структур. Представники комунвідділів підтверджували, що в округах існує втручання різних органів влади в діяльність місцевого самоврядування і просили уряд твердо розмежувати функції комунвідділів та органів Ради народного господарства, земвідділів та органів охорони здоров’я тощо<sup>392</sup>.

<sup>390</sup> Там само. – Спр. 28. – Арк. 4.

<sup>391</sup> Декрет об учреждении Комитета Государственных Сооружений СНК УССР // Известия. – 1919. – № 80 (7 июля).

<sup>392</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 396. – Арк. 27.



У 1920 р. так і не було створено системи управління комунальним господарством. Більшість місцевих органів влади лише намагалася утримати існуючий стан міського господарства. Так, Житомирському комітету комунального господарства знадобилося 6 років для відновлення комунального господарства й період 1919–1920-х років був лише періодом залатуванням дірок у міському господарстві, а початок відновлювальних робіт відтягнувся аж до травня 1922 р.<sup>393</sup>

Часто місцеві органи влади тільки видавали накази, виконати котрі було просто неможливо. Наприклад, у момент найбільшої розрухи Подільський губкомгосп у 1920 р. видав наказ № 436, у якому вимагав за півтора місяця, крім інших робіт, відремонтувати дахи, водостоки, вікна, двері й печі в усіх будинках міста<sup>394</sup>. Подібні накази свідчать, що на початок НЕПу багато місцевих органів комунального господарства ще перебувало в полоні ілюзій “воєнного комунізму”.

Таким чином, на початку 20-х років ХХ ст. криза комунального господарства по суті зруйнувала звичний спосіб життя міста й поставила його існування під загрозу. Досягнення прогресу – централізоване опалення, транспорт, водогін, каналізація тощо – стали пасткою для мешканців українських міст, котрі повинні були вести постійну боротьбу з атрибутами радянської дійсності – голодом, холодом, розрухою.

Налагодження міського господарства стримували величезні масштаби його руйнувань під час революції та відсутність у нового уряду необхідних коштів. Однак головним стримуючим фактором стала волонтаристська політика радянського уряду стосовно тарифів на оплату комунальних послуг. Ліквідація товарно-грошових відносин у комунальному господарстві знищила головну статтю доходів дореволюційного міста – орендну плату, яку

---

<sup>393</sup>Коммунальное хозяйство на Волыни //Коммунальное хозяйство Украины. – 1925. – № 2. – С. 81.

<sup>394</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф. Р. 5. – Оп. 1. – Спр. 2579. – Арк. 19.

отримував міський бюджет від торгових та житлових приміщень. Саме завдяки цим коштам міські думи спромоглися у попередній час створити в багатьох містах України досить розгалужену систему комунального господарства, що відповідала європейським стандартам.

Серйозною проблемою для успішної комунальної діяльності тогочасних місцевих органів влади стала також заполітизованість і відсутність відповідної чіткої організаційної структури. Боротьба за “новий побут” у містах передбачала ліквідацію старого середовища життя людини та створення нового, революційного типу людського співіснування, що в умовах тотальної розрухи було неможливим. Саме існування таких гігантських, прожектерських планів загалом розхолоджувало працівників комунального господарства. Під тиском гасел та політичних обіцянок люди чекали на створення міст-садів, колоній-утопій тощо для міських мешканців, а органи влади виявилися нездатними реалізувати свої прожекти типовими для “воєнного комунізму” методами і ліквідувати системну кризу комунального господарства.

#### **4.2. Комунальне господарство України в роки НЕПу**

З початком НЕПу надзвичайно важливим для більшості жителів українських міст стало функціонування міських комунальних служб, що забезпечували найнеобхіднішими послугами громадян, побут яких був пристосований до зручностей великого міста. Для багатьох городян НЕП і

почався із завершенням часів сумнозвісної “розрухи”, що супроводжувала соціальні експерименти більшовиків.

Оскільки стара структура міського розселення була ліквідована, і за роки НЕПу кількість міського населення постійно збільшувалася, то проблема побутового забезпечення городян мала гострий характер. Громадяни були позбавлені комфортних умов, їхній житловий та приватний простір звужено тіснявою комуналок, відповідно вони потребували більше побутових послуг, що їм мало надати житлове господарство.

Грошовий товарообіг у галузі комунального господарства було запроваджено в 1921 р., коли згідно з наказом РНК про впровадження головних засад нової економічної політики було заборонено підмінити заробітну плату соціальними благами (житлом, платою за проїзд та комунальні послуги). Тепер кожен громадянин сам мав сплачувати за комунальні послуги, а негрошова винагорода становила лише 2 % у заробітній платі робітників.

Від травня 1922 р. усі мешканці націоналізованих будинків мали сплачувати квартирну плату та за комунальні послуги. Однак цілком зрозуміла необхідність сплачувати за спожиту воду, електрику або квартирну плату викликала пасивний опір. Мешканці комуналок, навчені досвідом тотального розподілу, не поспішали перебудовуватися на ринкові відносини, тому не бажали віддавати гроші за те, що вони звикли отримувати безкоштовно.

З доповіді голови комунального господарства України в 1923 р. видно, що перехід на ринкові відносини відбувався непросто. “Перш за все, – наголошувалося у ній, – варто відзначити, що від загального безкоштовного постачання житлом, водою, світлом та іншими комунальними послугами ми перейшли до господарського розрахунку, на відміну від інших господарських органів, шляхом надзвичайно важкої боротьби. Багато радянських органів та

маси населення не викорінили уявлення, що комунальні послуги повинні бути предметом безкоштовного користування”<sup>395</sup>.

Хронічно не вистачало коштів не тільки для відбудови, але й для нормальної роботи підприємств. Після запровадження плати за комунальні послуги надходження до міських бюджетів швидко зросли.

#### **Динаміка бюджету комунального господарства**

##### **міст у 1922-1925 рр. (млн крб.).**

	1922–1923 рр.	1923–1924 рр.	1924–1925 рр.
Доходи	15.1	53	74.7
Видатки	16.1	46.1	58.6

Таким чином, ми бачимо, що запровадження плати за комунальні послуги підвищувало дохідність підприємств у 1923 р. на 251 %, у 1924 – на 40 %, у 1925 – на 21 %<sup>396</sup>. У 20-х роках майже всі види комунальних послуг стали прибутковими. Значні кошти в міський бюджет давали трамвайні перевезення, водогін, каналізація та електричне освітлення. Київський відділ комунального господарства звітував, що в 1924 р. прибутки водогону збільшилися майже у півтора раза, дохід від експлуатації трамвая зріс удвічі, загальна прибутковість у порівнянні з минулим роком становила 30 %<sup>397</sup>. У 1925 р. доходи комунального господарства Миколаєва вирости настільки, що становили 40,52 % усього міського бюджету, що було набагато більше, ніж до революції<sup>398</sup>. Прибутки від продажу комунальних послуг часто йшли не на розбудову самої системи міського господарства, а на інші потреби. В окремих містах більше половини усіх прибутків комунгоспів йшло на загальні міські витрати.

<sup>395</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф. Р. 5. – Оп. 1. – Спр. 2634. – Арк. 2.

<sup>396</sup> Танатар М. Коммунальный бюджет Украины / М.Танатар // Коммунальное хозяйство Украины. – 1926. – № 2. – С. 11.

<sup>397</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 2372. – Арк. 33.

<sup>398</sup> Там само. – Спр. 2379. – Арк. 6.

Доходи міського бюджету від оренди житлових приміщень впали удвічі, адже квартирна плата в УСРР була по суті номінальною і становила для робітників 6 % від загального заробітку. Натомість плата за комунальні послуги виросла.

Високі тарифи за користування електрикою, водогоном, каналізацією змушували громадян з низькими статками – дрібних радянських службовців, робітників – відмовлятися від цих зручностей. Так, у звіті Миколаївського відділу комунального господарства за 1925–1926 рр. зазначалося, що місцеві жителі часто купують воду в приватних водоносів, оскільки послуги міського водогону для них занадто дорогі. 525 абонентів миколаївського водогону, а це майже 20 %, відмовилися від послуг міського водопостачання<sup>399</sup>.

Здорожчання комунальних послуг, їхня часткова недоступність впливали на стиль життя та побут міських мешканців. Повсякденне життя міських жителів не еволюціонувало в кращий бік і зберігало багато елементів побуту мешканців сільської місцевості. Не приживалися вбиральні та каналізація в малих та багатоквартирних будинках на робітничих окраїнах. Як свідчили фахівці харківського водного господарства, дрібні домоволодіння, що приєднувалися до каналізації в останні роки, обходилися, в більшості випадків, без ванн, що суттєво зменшувало витрати води в цих будинках<sup>400</sup>.

Згідно з положенням про квартирну плату від 1924 р. встановлювався новий класовий тариф на користування комунальними послугами. Плату за воду, електрику та каналізацію визначав кожен регіон окремо, виходячи із собівартості та потенційних грошових можливостей міських мешканців. Старе положення, яке запровадили з 1921 р., не мало диференціації за якістю житла. До того ж, раніше плата за користування комунальними послугами

---

<sup>399</sup> Там само. – Арк. 32.

<sup>400</sup> Черкес Д. Канализация г. Харькова / Д.Черкес. – М.: Мосполиграф, 1930. – С. 10.

нараховувалася на всіх мешканців будинку, а коли хтось не міг її сплатити, борг розподілявся серед усіх інших мешканців.

Дискримінаційна політика в оплаті комунальних послуг спочатку начебто давала досить позитивні результати, що дозволило налагодити комунальне господарство. Однак незабаром стало помітно, що в містах з високим відсотком промислового пролетаріату міське господарство ставало збитковим. Відповідні підрахунки показали, що робітничі селища Харкова виявилися збитковими, будинки, де проживали відповідальні працівники та непмани, давали невеликий стабільний прибуток, а будинок по Нетиченкському бульвару, заселений тільки робітниками та службовцями нижчої кваліфікації, приніс великі збитки<sup>401</sup>. Мешканці робітничих селищ платили квартирну плату в середньому по 24 коп. за квадратний сажень площі на місяць, а на її утримання було потрібно 55 коп. Прибутковість змішаних будинків коливалася від 24 коп. до 1 крб. 58 коп. залежно від соціального складу мешканців, що створювало видиму прибутковість таких будинків<sup>402</sup>.

Подібна картина спостерігалася і в Києві, де обстеження робітничої контрольної інспекції виявило, що на потреби першочергового ремонту робітничих будинків потрібно 900 тис. крб., тоді як їхній валовий річний дохід не набагато перевищував 500 тис. крб., із яких майже дві третини йшли на утримання службовців та експлуатаційні витрати<sup>403</sup>. Так, у звіті київського комунгоспу за 1926 р. прямо вказувалося на одну з причин зниження дохідності багатьох будинків – “загальна пролетаризація населення, низька квартирна плата та накопичення домових справ у судах понизили до

---

<sup>401</sup> Рудницький В. Новое жилищное строительство и квартирная плата / В.Рудницький // Коммунальное хозяйство Украины. – 1925. – № 5. – С. 8.

<sup>402</sup> Там само.

<sup>403</sup> Гор. Киев Состояние жилого фонда Киева // Коммунальное хозяйство Украины. – 1925. – №2. – С. 84.

крайнього ступеня внески орендної плати і збільшили загальний борг будинків міськгоспові до значної суми”<sup>404</sup>.

В окремих містах, де відсоток промислового пролетаріату був незначний, комунальні підприємства отримували достатній прибуток. Так, єдиним містом України, де послуги комунальних підприємств давали прибуток, була Одеса. Високе соціальне скупчення так званих нетрудових елементів, що платили економічно обґрунтовану ціну за спожиті послуги, давало змогу наповнювати міський бюджет.

Важливою статтею прибутків міських комунальних господарств була плата за оренду вільних виробничих площ. Наприклад, у Житомирі в 1924 р. найбільші прибутки давала оренда складських та торгівельних приміщень – 212 тис. крб., орендовані домоволодіння – 36 тис., електричне освітлення – 86 тис. та інше. Саме стабільні прибутки та заохочення приватного капіталу дали можливість місту вже в 1925 р. відновити довоєнний рівень виробництва електроенергії й навіть перевершити його, суттєво зменшити затрати та підвищити ефективність господарства<sup>405</sup>.

Падіння темпів дохідності пов’язано з тим, що в середині 20-х років усі резерви комунальних підприємств, що працювали без технічних допусків, були повністю використані. Загалом, відбудова комунального господарства велася в позаплановому порядку. Цілий ряд новобудов постав без урахування наявних комунальних ресурсів, покладаючися на дотації із загальнодержавного бюджету<sup>406</sup>. Міське господарство потребувало негайної відбудови.

Одним з найважливіших та найдорожчих елементів міського господарства був водогін. Ця складна система водозабору, фільтрації, подачі

---

<sup>404</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 2372. – Арк. 31.

<sup>405</sup> Гринев Е. Коммунальное хозяйство на Волыни / Е.Гринев // Коммунальное хозяйство Украины. – 1925. – № 3. – С. 53.

<sup>406</sup> Горев М. Перспективы развития коммунального хозяйства / М.Горев // Коммунальное хозяйство Украины – 1925. – № 1. – С. 5.

й обліку води потребувала значних адміністративних та технічних зусиль, а також великих капіталовкладень. Водогони у великих містах України раніше були справжнім шедевром техніки, хоч на початку 20-х років більшість із них уже застаріла. Наприклад, київський водогін на початок НЕПу вже мав більше 40 років. Якщо роботу водогону в Києві вдалося поновити досить швидко, то вийти на його довоєнний рівень було непросто. Виявилось, що загальна потужність довоєнного водного господарства Києва становила 3,5 млн. відер на рік. В 1922 р. – лише 486 тис., а в 1924 р. – вже 1,5 млн відер<sup>407</sup>. Зі збільшенням населення міста після громадянської війни зростало й навантаження на міську водомережу, однак вийти на довоєнний рівень міський водогін зумів лише напередодні скасування НЕПу.

В 20-х роках мережа водогону в кілометрах постійно зростала. Однак, поруч із цим не помітно збільшення споживання води на душу населення. Наприклад у Полтаві довжина водопровідної мережі в 1925 р. порівняно з довоєнною зросла з 36,9 до 55 км, кількість водорозбірних будок – з 720 до 917. Але споживання води залишалось порівняно невеликим, майже на довоєнному рівні (у 1913 р. – 650 тис. м<sup>3</sup>, у 1925 р. – 658 тис. м<sup>3</sup>)<sup>408</sup>. Це означає, що водогін мало вплинув на покращення побутових умов мешканців, оскільки в цей час відбувався приріст населення. Більше того, ріст мережі без збільшення споживання води виглядає досить дивно та нелогічно.

На побутові умови городян впливала насамперед кількість нових приєднань до домоволодінь, яка залишалася в Україні досить невисокою. Найбільший відсоток таких домоволодінь був у Одесі (97,5%), а значно

---

<sup>407</sup> ДАК. – Ф. Р. Ф. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 30.

<sup>408</sup> Єрмак О. Історія обласного державного підприємства «Полтавводоканал». До 100-річчя заснування Полтавського міського водопроводу. 1900–2000. / О.Єрмак – Полтава: Дивосвіт, 2000. – С.104.



менший у Харкові (28%), Києві (31,6%), Житомирі (7,5%), Артемівську (5,7%)<sup>409</sup>.

Під час обстеження комунального господарства у 1924 р. було встановлено, що в країні існувало 36 водогонів, хоча не всі з них були в робочому стані. В містах з наявним водогоном проживало 2.248 тис. чоловік або 44,2 % всього міського населення України, однак далеко не всі вони користувалися водопровідною водою<sup>410</sup>. В цей час великі міста з населенням понад 100 тис. чоловік водогін мали лише 38,5 % домоволодінь, за винятком Одеси і Катеринослава, де цей відсоток становив понад 50, а в менших містах він доходив до позначки 3<sup>411</sup>. У середині 20-х років лише 20 % міського населення України було забезпечено водопровідною водою. Відбудова такої затратної галузі, як водогін та каналізація не могла відбуватися без достатнього фінансування.

Загальні дані про комунальні послуги, зокрема й водогін, не відображають реального показника споживання населенням цих послуг. Якщо в повоєнні роки втрата води через безгосподарність, технологічну відсталість водогонів зроста й становила в середньому до третини виробленої води, то реальне споживання громадянами послуг водогону лише впало у порівнянні з довоєнним періодом. Однак тут варто згадати про головну проблему комунальних служб 20-х років – величезні, ніким до кінця не підраховані втрати води на шляху до споживача.

Треба критично ставитися до узагальнюючих цифр загальної потужності водогону. Адже можливості комунального господарства та його реальні послуги – це не одне і те ж саме. В загальній сумі видатків на водогони були величезні витрати палива, води, електроенергії тощо.

---

<sup>409</sup> Вологодцев І. Водопроводи громадського користування по містах України в 1923–1924 рр. / І.Вологодцев // Статистичний бюлетень. – 1925. – № 11. – С. 46.

<sup>410</sup> Там само. – С. 42.

<sup>411</sup> Там само. – С. 43.

Тогочасні фахівці з цього приводу зазначали: “...цікаво простежити, як впливає потужність водогону на згубу води. Порівнюючи відсоток згуби води на водогонах великих міст, напр. Харків – 12,4 відер, Київ – 22,9, Катеринослав – 25,4 та відсоток згуби на водогонах малих міст, напр., Вінниця – 32,6, Житомир – 40,5, можна констатувати, що відсоток згуби на більш потужних водогонах менший, ніж на слабших. Це явище пояснюється тим, що великі водогони устатковані більшою кількістю водолічильників, що дає їм змогу провадити більш точний облік води”<sup>412</sup>.

Невідремонтвані водолічильники, діряві труби, недосконала система обліку води приводили до продажу комунальними підприємствами необлікованої води. Особливо великий відсоток необлікована вода становила у Житомирі (45,4 %), в Лубнах (46,3 %), Києві (41 %), Ізюмі (43 %) тощо. Менше 20 % необлікованої води було лише у невеликих містах – Бердянську, Гадячі, Зінов’євську, Каховці, Могилеві<sup>413</sup>.

У відповідній літературі, особливо радянській, часто наводяться цифри про великі успіхи з розвитком НЕПу в галузі водогону. Однак детальний аналіз офіційних документів свідчить про протилежне. Наприклад, статистичний бюлетень зафіксував, що в найбільш успішні роки НЕПу (1927–1928) загальна вартість виробленої продукції водогону в Україні зросла майже на один мільйон карбованців, що становило до 9 % росту. Однак тут же наводилася середня чисельність водогонів (середня, тому що не враховувалися дні, коли окремі водогони не працювали через аварії, ремонти,

<sup>412</sup> Панадіяді О. Стан наших водогонів / О.Панадіяді // Коммунальное хозяйство Украины. – 1926. – № 2. – С. 57.

<sup>413</sup> Вологодцев І. Водопроводи громадського користування по містах України в 1923–1924 рр. / І.Вологодцев // Статистичний бюлетень. – 1925. – № 11. – С. 46.

будівництво тощо), яка свідчать, що їхня кількість скоротилася з 24 до 22,3, що дає нам ті ж самі 9 %, але тепер уже падіння виробленої продукції<sup>414</sup>.

Таким чином, не варто користуватися узагальненими даними по виробленій продукції в кубах та карбованцях, оскільки облік спожитої населенням води майже не проводився, а дані в карбованцях не дають змоги стверджувати, що ці послуги дійсно надавалися людям. Реальним показником, котрий міг би відобразити споживання громадянами води, стали би дані про її витрати на одну особу, але такі підрахунки зробити неможливо, оскільки майже третина водомірів була зламана або взагалі відсутня. Можна лише навести спостереження відомого українського фахівця зі статистики І. Вологодцева, які визначають тенденцію водопостачання: "...при відсутності водомірів норма душевого споживання робить стрибок угору"<sup>415</sup>.

Тому варто користуватися насамперед показником доступності централізованого водопостачання, про що може свідчити наведена таблиця.

**Кількість приєднаних до водогону домоволодінь  
та протяжність мережі в 1924, 1929 рр.**

Міста з чисельністю жителів, тис.	Приєднані садиби, %		Протяжність мережі по відношенню до довжини вулиць, %	
	1924 р.	1929 р.	1924 р.	1929 р.
Більше 100	38,5	33	73,0	72,5
Від 50 до 100	21,2	14,5	44,2	31,2
Від 50 до 20	12,7	9,0	23,6	22,9
Від 20 до 10	8,3	2,8	15,4	14,2

<sup>414</sup> Зведена таблиця показчиків по комунальному господарству // Статистична хроніка. – 1927. – № 6. – С. 42.

<sup>415</sup> Вологодцев І. Водоснабження городов Украины / І.Вологодцев – Харьков, Вид-во Центрального статистичного Управління, 1924. – С. 9.

Помітно, що протягом “відбудовного” періоду владі так і не вдалося відновити в повному обсязі роботу однієї з найголовніших галузей міського господарства – водогону. З таблиці видно, що по багатьох показниках рівень забезпечення мешканців українських міст водогоном у 1929 р. упав порівняно з початком НЕПу. Це пов’язано з тим, що приватне будівництво, яке розгорнулося на околицях великих міст та поблизу промислових об’єктів, у більшості випадків було позбавлене комунальних вигод, оскільки приєднання до водогону призводило до подорожчання будівництва.

Відбудова промисловості й нехтування санітарно-епідеміологічними нормами та екологічними стандартами вже наприкінці 20-х років створили для мешканців українських міст серйозні проблеми. З доповідної записки керівництва тресту “Укрводоохорона” стає зрозуміло, що наприкінці 20-х років спостерігається значне забруднення річок України, на яких були розташовані великі населені пункти. Зникнення риби, мікробіологічні дані, хімічні тести, кишкові хвороби людей і тварин, на думку керівництва тресту, свідчили про забруднення Дінця, Інгульця, Південного Бугу, Дніпра та його приток – Десни, Гнилоп’яті, Стугни тощо<sup>416</sup>.

Народний комісаріат охорони здоров’я (НКОЗ) повідомляв комунальний відділ НКВС про цілу низку фактів, що вказували на погіршення ситуації із забезпеченням населення водою. Напевне, вперше за час розвитку урбанізації міське населення України зіткнулося з глобальною проблемою – кризою навколишнього середовища і техногенною катастрофою. В місті Сталіно навесні 1929 р. підвищився вміст аміаку, азотистого та азотного квасу у воді, збільшився вміст кишкової палички. В Одесі кількість шкідливих бактерій на кубічний сантиметр у 1928 р. становила 10–40 одиниць, а навесні 1929 р. – 100–250, отже, виросла у середньому в 8 разів<sup>417</sup>. Крім того, випадав осад, і вода від хлорування

<sup>416</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф. Р. 5. – Оп. 3. – Спр. 1419. – Арк. 267.

<sup>417</sup> Там само. – Арк. 166.

ставала каламутною. Дослідження водогонів Сталінської округи виявили, що з усіх джерел питної води за рівнем шкідливих хімічних та бактеріологічних елементів придатними для споживання можна було вважати не більше 15 %<sup>418</sup>. Як наслідок, у цій окрузі в другій половині 20-х років спостерігався постійний ріст кишкових захворювань у людей. Кількість зафіксованих там захворювань на 10 тис. населення з 1925 по 1928 рр. зросла у 2,5 рази<sup>419</sup>.

Перші ознаки серйозних екологічних проблем, що впливали на стан здоров'я людей, з'явилися на Сході та Півдні України, саме там, де різко почала зростати кількість населення міст і розвиватися промисловість. У містечку Єнакієве ситуація з водогоном, за словами місцевого керівництва, була катастрофічною – обладнання зношене, води не вистачало навіть для промислових потреб, її мешканці брали з річки Булавки та колодязів, вона мала велику жорсткість<sup>420</sup>. Директор Запорізького заводу «Комунар» писав до президії міськради з приводу роботи водогону: "... від з середини літа минулого 1928 р. відбулося погіршення роботи міського водогону настільки стрімко, що на сьогодні виникла можливість зриву виробництва"<sup>421</sup>.

Приріст населення міст в 20-х роках повністю нівелював усі тимчасові успіхи у відбудові міського водогону. Із загальної кількості міст лише 41 мали водогони, що становило 12 % від усієї кількості водогонів у СРСР, хоча міське населення в промислово розвинутій республіці становило 25 % від загальносоюзного<sup>422</sup>. Каналізацію мали лише 4 міста України – Харків, Київ, Одеса, Дніпропетровськ<sup>423</sup>.

У робітничих околицях тогочасних міст умови життя були набагато гіршими, ніж у центральних районах. Там спостерігаємо надзвичайну

---

<sup>418</sup> Там само. – Арк. 212.

<sup>419</sup> Там само.

<sup>420</sup> Там само. – Арк. 33–34.

<sup>421</sup> Там само. – Спр. 1417. – Арк. 90.

<sup>422</sup> Там само. – Спр. 748. – Арк. 5.

<sup>423</sup> Там само.

скупченість населення, відсутність водогону та інших комунікацій, антисанітарію та забрудненість навколишнього середовища. Так, у середині 20-х років відбулося обстеження домогосподарств на околицях Харкова, які загалом відображали становище і в інших містах. На околицях, де проживали переважно робітники, Заїківка, Сабурова Дача, Чугуївка, Паротягобудівельне селище, відсоток приєднаних до водогону домогосподарств був надзвичайно низьким (0–1,4 %), а електричне освітлення мали менше чверті усіх помешкань<sup>424</sup>.

У середині 20-х років лише великі міста мали широку мережу водопровідних труб. Правда, водогін та каналізація існували переважно в центральних частинах міста. Загалом, у великих містах з населенням понад 100 тис. чоловік лише 38,5 % усіх домоволодінь було приєднано до водогону, а в найменших містах – лише 3,1 %. У середньому ж лише 22 % домоволодінь було приєднано до водопровідної мережі<sup>425</sup>.

В містах, де були зосереджені великі промислові об'єкти та робочі ресурси, зберігався надзвичайно низький рівень забезпечення громадян водою. Одночасно ці міста мали значну мережу водогону, що охоплювала в середньому 50–60 % вулиць. Наприклад, на початку 30-х років у Сталіно 50 % мешканців мали водогони і витрачали в середньому 7 літрів води на день на душу населення<sup>426</sup>. У Дніпропетровську майже 90 % мешканців були охоплені мережею водогону, але витрачали 54 літри на душу, що було майже вдвічі менше від запланованого<sup>427</sup>. Подібна ситуація була у Миколаєві, Кременчуці, Запоріжжі.

---

<sup>424</sup> Коваленко І. Дрібні міські володіння на околицях / І.Коваленко // Статистичний бюлетень. – 1925. – № 9. – С. 30.

<sup>425</sup> Коммунальное строительство Украины в свете кредитных заявок на 1925–1926 год // Коммунальное хозяйство Украины. – 1926. – № 1–2. – С. 11.

<sup>426</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 39.

<sup>427</sup> Там. само.

Провінційні містечка також мали водогін, який, правда, знаходився у жахливому стані. В цих невеличких містечках припадало до 10 літрів у середньому на душу населення на день<sup>428</sup>. У невеликих містах часто взагалі не було подомових приєднань, а воду продавали тільки зі спеціальних будок відрами.

Особливо важка ситуація склалася в електрогосподарстві країни. У НЕП Україна вступила у темряві – зникло вуличне освітлення, потухли яскраві вітрини, зупинилися трамваї. В ході воєнних дій електрична галузь зазнала найбільших збитків. У 1923 р. виробництво електроенергії порівняно із довоєнним у Києві становило 46 %, Полтаві – 39 %, Кременчуці – 16 %<sup>429</sup>. Відновлення роботи електростанцій було головним завданням комунального господарства у налагодженні нормального життя міста. В середині 20-х років майже у всіх містах України було відновлено постійну роботу електричного господарства.

В 1924–1925 рр. спостерігаємо у всіх містах України різке підвищення прибутків електростанцій. Незважаючи на те що електрогенеруючі підприємства працювали на старих парових або дизельних машинах, що призводило до великих втрат (до 30 % дизельного пального), прибутки в 1925 р. виросли порівняно з минулим роком у Києві на 200 %, Харкові – на 122 %, Катеринославі – на 192 %, Вінниці – на 142 %, Умані – на 122 %, Охтирці – на 172 %<sup>430</sup>. Високі прибутки з'явилися через високі ціни на електричну енергію. Система оплати за послуги комунального господарства була спрямована на більшу диференціацію оплати, серед яких користування електроенергією було найдорожчим.

Незважаючи на високі ціни, у країні постійно зростав попит на електроенергію. Електростанції працювали з максимальним навантаженням.

---

<sup>428</sup> Там. само.

<sup>429</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2634. – Арк.14.

<sup>430</sup> Попов В. Коммунальные электрические станции Украины / В.Попов // Коммунальное хозяйство Украины. – 1925. – №2. – С.59.

Електростанція Луганська, що мала потужність 400 кВт, у травні 1925 р. була доведена до 600 кВт, а вже в серпні з'явилася необхідність ще збільшити її потужність. І вона була доведена до 850 кВт на годину, внаслідок чого станція повністю вичерпала свої резерви<sup>431</sup>.

У середині 20-х років у Полтаві споживання електроенергії виросло на 320 % порівняно з довоєнним рівнем, але і це не задовольнило потреби міста. Нестача електроенергії гостро відчувалася і в інших містах. У Миколаєві електростанція була перевантажена, і місто стояло на порозі катастрофи. Ледь працювало київське електрогосподарство, використовуючи останні резерви та практикуючи масове відключення абонентів у часи пік. Харківська електростанція через перевантаження відмовилася підключити 2000 нових абонентів<sup>432</sup>.

Голова миколаївського окрвиконкому був змушений повідомити уряд Радянської України, що через аварію дизелів станція зупинилася й відремонтувати її своїми силами немає можливості<sup>433</sup>. Про ситуацію на одній із найстарших електричних станцій у Києві, що була збудована у 1898 р., один із робітників писав: "...застарілі котли замість 18 років працюють 20–27 років. Парові турбіни вибухали, й підняти їхню потужність більше неможливо. В 1921 р. – 12 млн кВт, у 1924 р. – 21 млн кВт, що становить близько 85 % довоєнного виробництва. Далі тупик"<sup>434</sup>.

Таким чином, спостерігався постійний ріст виробництва електроенергії майже у всій Україні, особливо у другій половині 20-х років. Головними споживачами стали нові промислові та побутові підприємства, що в роки НЕПу активно розвивалися, і значний прошарок нових "буржуа" – непманів, які могли дозволити собі платити за таку дорогу розкіш, як електричне

<sup>431</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 2336. – Арк. 20.

<sup>432</sup> Там само. – Арк. 11.

<sup>433</sup> Там само. – Ф. Р.5. – Оп. 2. – Спр. 1568. – Арк. 202.

<sup>434</sup> Кочегар Петров. Освещение Киева // Пролетарская правда. – 1925. – № 26 (3 февраля).



освітлення. Всі електростанції України були прибутковими. В 1926–1927 рр. в окремих містах, наприклад у Харкові та Полтаві, виробництво електроенергії збільшилося порівняно з довоєнним періодом у 3–5 разів.

Але чи означав такий приріст виробництва якісний стрибок у забезпеченні широких верств населення електричною енергією?

### **Розподіл виробленої електроенергії за різними категоріями**

Споживачі	Маріуполь	Кривий Ріг	Чернігів	Артемівськ	Умань	Харків
Приватні помешкання	18 636	9021	74 800	2816	105 625	невідомо
Освітлення вулиць	16 647	1387	8167	39780	17 990	497 691
Державні та профспілкові організації	76 900	34 850	48 900	40 000	30 700	невідомо
Разом	241 977	55 279	138 955	556 375	208 174	797 000

### **споживачів у першій половині 20-х років (кВт/год)**

На освітлення приватних помешкань витрачалося в промислових містах мало електроенергії. В містах, що тяжіли до сільськогосподарської округи, без розвинутої промислової та адміністративної мережі, як наприклад Умань і Чернігів, державні та профспілкові організації споживали електроенергії небагато. В той же час у промислових містах більше освітлювали різні установи, а на освітлення помешкань витрачали електроенергії менше. Таким чином, лише в тих містах, де не було розвинутої промисловості, мешканці могли впливати на відпуск електроенергії.

Рівень споживання електричної енергії на одного мешканця в українських містах залишався низьким. Споживання електричної енергії на освітлення лише у великих містах досягало до 20 кВт/год. на одного

мешканця на рік. У Києві воно становило 9,6, Одесі – 14,4, Катеринославі – 15,5, у Полтаві 10, 5, а в окремих провінційних містах і того менше<sup>435</sup>. У Бердянську на одного жителя припадало в середньому лише 4 кВт, а в Ахтирці взагалі тільки – 1 кВт<sup>436</sup>. У Сумах електрикою для освітлення користувалося лише 25 % усього населення, а споживання електроенергії на освітлення помешкань становило тільки 7 кВт/год. на одного мешканця<sup>437</sup>.

Незважаючи на постійний ріст валових показників, електрична енергія стає дедалі менше доступною для переважної більшості населення. Так, на околицях Харкова лише 18 % помешкань робітників мали електричне освітлення<sup>438</sup>. В Києві робітники та дрібні службовці через дорожнечу не могли користуватися електроенергією. Як зазначав один із дописувачів у “Пролетарскую правду” в 1925 р.: “...за одну лампочку вираховують 1 крб. 45 коп. в місяць, а за дві лампочки 2 крб. 20 коп. Це непосильно для робітника, що отримує 25–40 крб. Ось чому тільки 1700 робітників подали заявку на проведення, а провели світло до себе тільки 200 робітників”<sup>439</sup>.

Облік спожитої електроенергії в той час частково вівся за допомогою електрорічильників, а в більшості вираховувався від кількості ламп або електроодиниць. Тому з метою економії незаможні верстви міського населення освітлювали за допомогою електрики одну кімнату. Нормою споживання електроенергії для невеликих міст, наприклад Херсона, була одна “економічна” лампа у 16 свічок, яка брала в середньому 5 кіловат-годин на місяць. Для керівних працівників, так званих відповідальних, ця норма була удвічі більшою<sup>440</sup>. Таким чином, за підрахунками комунальників,

<sup>435</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 2336. – Арк. 25.

<sup>436</sup> Там само. – Спр. 1568. – Арк. 60–62.

<sup>437</sup> Там само.

<sup>438</sup> Коваленко І. Дрібні міські володіння на околицях / І.Коваленко // Статистичний бюлетень. – 1925. – № 9. – С. 32.

<sup>439</sup> Осипович. Менше плата – больше потребителей / Осипович // Пролетарская правда. – 1925. – № 26 (3 февраля).

<sup>440</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 751. – Арк. 313.

середня норма споживання електроенергії для будинків з електричним освітленням мала становити 5–10 кіловат-годин на місяць.

Кількість виробленої електроенергії майже не впливала на усталений ритм мешканців міст України. В Умані на початку НЕПу працювало 6 тис. ламп, вуличного освітлення не було. У Таращі підключеними до електроенергії наприкінці 1923 р. було лише 516 абонентів, причому ще 3 місяці тому ця цифра була вдвічі менша. В Черкасах для освітлення приміщень використовували 4200 ламп, котрі освітлювали 1200–1300 приміщень<sup>441</sup>. У Вінниці, що в 20-х роках стала неформальною столицею Правобережної України внаслідок специфічного військово-адміністративного статусу, кількість підключених до електромережі абонентів становила 3018<sup>442</sup>.

Електроенергію для освітлення використовували економно. Через дорожнечу неосвітленими залишалися прибудинкові території та внутрішньобудинковий простір. Мешканці багатоквартирних будинків часто скаржилися, що господарі або орендатори не хочуть встановлювати електричне освітлення у під'їздах, на сходах та в господарських спорудах. Так, невеличкий кооператив у Києві по вулиці Красноармійській 77, що розташовувався в невеликому 3-поверховому будинку й був заселений переважно робітниками і дрібними кустарями, мусив відмовитися від електричного освітлення. В 1927 р. члени кооперативу на загальних зборах ухвалили: "...через великі витрати з освітлення електрикою парадного ходу та кімнати двірника – освітлення парадного ходу електроенергією припинити. Для освітлення кімнати двірника придбати лампу та керосин"<sup>443</sup>.

Подібні проблеми спостерігалися й у галузі очистки та благоустрою міст. Напередодні громадянської війни в Україні було збудовано 4

<sup>441</sup> Там само. – Оп. 2. – Спр. 562. – Арк. 4

<sup>442</sup> Там само. – Спр. 566. – Арк. 6.

<sup>443</sup> ДАК. – Ф. Р. 2994. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 2.

каналізаційні мережі й розпочалося будівництво каналізації у Полтаві. За роки війни система очистки та відводу нечистот зазнала значних руйнувань. Було зруйновано київський та одеський колектори, в результаті чого усі нечистоти зливалися просто у водойми. Цю проблему не вдалося вирішити аж до Другої світової війни. Будівництво полтавської каналізації постійно гальмувалося через нестачу коштів. Навіть кошти, що були виділені на добудову каналізації, рішенням РНК передали харківському комунгоспові. Саме тому будівництво полтавської каналізації перетворилося на довгобуд і було завершено лише в 1929 р. Більше 200 тисяч мешканців Києва проживало в районах без каналізації.

В той же час постійний приріст населення, особливо у великих містах, збільшував навантаження на очисні споруди. Так, у Харкові в 1919 р. навантаження на каналізаційну мережу досягло свого піку й перевищило у 5 разів довоєнний рівень, після чого пішов спад. Однак уже в 1925 р. у зв'язку зі зростанням чисельності міських жителів перекачування стічних вод перевищило рівень 1919 р., а наступного року збільшилося ще на 25 %<sup>444</sup>. Подібна ситуація була і в інших містах. У звіті київського комунгоспу йшлося, що від початку світової війни до діючого устаткування підприємств не було додано жодної більш-менш значної нової одиниці, крім однієї помпи. Зрозуміло, що тільки інтенсивні заходи змогли забезпечити продуктивність підприємства за умов безперервного зростання кількості населення<sup>445</sup>.

Довжина очисної мережі наприкінці 20-х років виросла на 41 км і становила 526,7 км. Роботою каналізації було охоплено до 30 % вулиць (у Полтаві – до 10%)<sup>446</sup>. Насправді кількість приєднаних будинків до каналізаційної мережі була незначною. Новозбудована каналізація у Полтаві мала лише 19 домових приєднань. Головний ефект від роботи каналізації

---

<sup>444</sup> Черкес Д. Канализация г. Харкова / Д.Черкес. – М.: Мосполиграф, 1930. – С. 9.

<sup>445</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 2372. – Арк. 12.

<sup>446</sup> Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 16.

полягав у зменшенні підґрунтових вод, особливо після злив або в період танення снігів, що спричиняло виникнення епідеміологічних ситуацій у місті. Так зване забезпечення каналізацією насправді означало будівництво або ж колекторів для стічних, паводкових та дощових вод, або ж вулиць, що обслуговувалися асенізаторськими валками.

Розвиток каналізаційної мережі як важливої складової міського господарства не оминув проблем, характерних для галузі у цілому. Насамперед це нестача коштів на реконструкцію та подальший розвиток мережі, що призводило до надзвичайного навантаження та зношення обладнання.

Важливим елементом комунального господарства міст були комунікації та громадський транспорт. На рубежі століть найпоширенішим засобом швидкого пересування у місті був трамвай. На початку ХХ ст. вводиться автобусне сполучення, а пізніше – тролейбусне. Однак в Україні, як і в більшості міст СРСР, найдоступнішим видом громадського транспорту залишався електричний трамвай, на який і падала лєвова частка пасажирських перевезень. У ході війни трамвайний парк України зазнав серйозних руйнувань, і відновити його було досить непросто. Трамвайне сполучення на початку 20-х років майже припинилося. Напередодні НЕПу в Україні кількість поїздок на трамваї на одного мешканця порівняно з 1914 р. скоротилася у Харкові на 10 %, у Києві – майже вдвічі, в Одесі – більш ніж у три рази<sup>447</sup>.

Трамвайний парк у Києві під час війни був повністю знищений, рейки розібрані, шпали пішли на паливо, електроенергія не подавалась. Умовно справними залишалися лише 2 вагони із понад 150 одиниць дореволюційного трамвайного парку<sup>448</sup>. Зрозуміло, що на відбудову такого господарства було

---

<sup>447</sup> Там само. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 2336. – Арк. 27.

<sup>448</sup> Гаврилук А. Ентузіаст трамвайного руху / А.Гаврилук // Глобус. – 1931. – № 23–24. – С. 16.

потрібно багато часу та зусиль. На відміну від Києва, руйнування трамвайного господарства Одеси становило лише 8 % від довоєнного, але поповнення його бюджету впало катастрофічно. Піком розрухи Одеського трамвайного парку стали 1920–1921 рр., коли перевезення пасажирів велося лише 2 місяці, а їхня кількість становила лише 2,4 % від показників 1915 р.<sup>449</sup> Правда, були й винятки. Як, наприклад, у Вінниці, де трамвайний парк майже не постраждав і справно виконував свої функції. Найбільших збитків міське господарство Одеси зазнало передусім від реквізицій та грабунків. Так, газовий завод від бойових дій зазнав збитків на суму в 49 тис. крб. станом на 1921 р., а від реквізицій та грабунків – на 148 тис. Те ж саме стосувалось і трамвая<sup>450</sup>

Відбудова трамвайного сполучення відбувалася нерівномірно. Його загальна продуктивність по Україні за 1923–24 фінансовий рік становила приблизно 50–60 % від довоєнного навантаження<sup>451</sup>. Навіть у середині НЕПу, коли починає кількісно зростати міське населення та збільшуватися навантаження на міські комунікації, київський трамвай перевозив на добу лише 43 % пасажирів від довоєнного рівня, одеський – 33, катеринославський – 80, лише харківський та вінницький – по 140–150%.

Нове трамвайне будівництво в роки НЕПу майже не велося. Наприклад, в 1925 р. ще не було відновлено рух трамвая в Кременчуці, котрий був побудований до війни, а після її завершення довгий час працював як залізничне вантажне сполучення між підприємствами. На жовтень 1924 р. в Україні існувало лише 8 міст з умовно діючими трамваями із загальною довжиною шляхів у 617,2 км. Хоч за 1924 р. було прокладено в Катеринославі – 4 км, у Києві – 9,6 км, в Одесі – 2 км. В 1925 р. новозбудована трамвайна мережа становила в Катеринославі – 2,8 км, у

<sup>449</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 563. – Арк. 8.

<sup>450</sup> Убытки города Одессы от разрушений благоустройства городов // Коммунальное дело. – 1922. – № 1. – С. 147–148.

<sup>451</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 1568. – Арк. 38.

Харкові – 4,5 км<sup>452</sup>. Якщо порівняти продуктивність трамвайного парку радянської України першої половини 20-х років із дореволюційним періодом, то помітно, що в Одесі це лише 31,8 %, Катеринославі – 54 %, Житомирі – 53 % попередніх перевезень<sup>453</sup>. А в Києві кількість перевезених пасажирів упала у 2,5 рази<sup>454</sup>.

У цілому, високі показники кілометражу трамвайних колій не означали забезпечення широких верств населення послугами цього виду транспорту. По-перше, трамвайне сполучення перед війною будувалося переважно в центрі міста й не могло з'єднати з ним робітничі околиці. Багато робітників, що переселилися до центральних районів у колишні буржуазні квартири, не могли швидко потрапити на місце роботи. Не могли зручно добратися до центру міста, де концентрувалися офіційні установи, й радянські службовці, що наймали квартири та кімнати на околицях.

Найбільш негативним фактором було те, що значна частина трамвайних шляхів узагалі не експлуатувалася. Так, у Києві та Одесі, містах з найбродвинутішим трамвайним парком, протяжність експлуатованих шляхів становила відповідно 57 % та 36 % від загальної довжини трамвайних колій<sup>455</sup>. До того ж, трамвайне сполучення стабільно працювало в літні місяці, а взимку іноді трамвайний рух завмирав через снігові заноси на місяць, а то й більше. Катастрофічно не вистачало рухомого складу, котрий з кожним роком зазнавав дедалі більшої руйнації. Наприкінці 1924 р. по всій Україні збереглося 757 моторних вагонів, із яких придатними до експлуатації було 53,6%, у ремонті – 11,4 %, потребували ремонту – 16,8 %, непридатних для ремонту – 18,2 %. Загальна кількість причіпних вагонів становила 210

---

<sup>452</sup> Вологодцев І. Електричні залізниці по містах України за 1923-1924 рік / І.Вологодцев // Статистичний бюлетень. – 1925. – № 10. – С. 34.

<sup>453</sup> Там само. – С. 38

<sup>454</sup> Там само.

<sup>455</sup> Там само. – С. 35.

одиниць, з них придатних до експлуатації – 58 %, у ремонті – 4,3 %, потребували ремонту – 15,2 %, непридатних для ремонту – 22,4 %.

Від середини 20-х років починається новий період у розвитку міського транспорту України. В 1925 р. вийшов на довоєнний рівень експлуатації київський трамвай, у 1926 р. – харківський, а у 1928 р. завершилася відбудова катеринославського трамвая. У 1927 р. одеське трамвайне господарство також завершило відбудову й навіть збільшило протяжність ліній та відкрило нові маршрути.

Проте в 1927 р. лише 9 міст України мали власний трамвай, а загальна довжина трамвайних колій досягла 650 км, що становило 25 % від загальносоюзного показника<sup>456</sup>. Це пояснювалося ще й тим, що в Україні трамвай могли мати міста тільки з населенням у 40 тисяч осіб, тоді, як у Росії навіть міста з населенням менше 20 тисяч мали трамвай.

У 1929 р. кількість поїздок на рік на одного мешканця порівняно з 1924 р. зростає у Харкові більше ніж утричі, у Києві – в два з половиною рази, в Одесі – більше ніж у три з половиною рази. На тлі майже непомітного зростання кількості трамваїв і протяжності мережі радянські трамваї працювали за межами усіх розрахунків та допусків. Річ у тім, що різко зріс попит на послуги трамвайного парку майже у всіх містах. Використовувати єдину альтернативу трамвая – приватного візника – для більшості городян у роки НЕПу було занадто дорого. Для більшості робітників, переселених у центральні райони міста, віддалені від місця їхньої роботи, трамвай став звичним щоденним засобом пересування.

Комфортність трамвайних перевезень була низькою. Наприклад, київський трамвай до 1931 р. перевіз у півтора рази більше пасажирів ніж до революції при одночасному зменшенні трамвайного парку на 8 %. Це

---

<sup>456</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 748. – Арк. 10.



призвело лише до погіршення умов перевезень. Якщо до революції на один вагоно-кілометр припадало 4,9 пасажирів, то в 1931 р. уже 10 осіб<sup>457</sup>.

Були спроби поліпшити трамвайні перевезення пасажирів. У 1928 р. почалося виробництво трамваїв на Київському заводі імені Домбаля. За першу п'ятирічку було виготовлено 275 вагонів, майже половина з яких залишилася у Києві<sup>458</sup>. Наприкінці 20-х років трамвайники мусили шукати різні шляхи виходу з кризи. Так, катеринославський трамвай працював по 20 годин на добу, київський з 1931 р. перейшов на цілодобову роботу. В Одесі у 1929 р. підприємства змінили графік робочих змін, щоб уникнути перевантаження трамвайних маршрутів<sup>459</sup>. Але це мало допомагало справі. Сучасники згадували, що "...в Одесі в години пік, після того як пролунають гудки заводів, люди висіли на сходах (трамвая. – М. Б.) кетягами, тримаючись за двері, поручні та один за одного. Їхали, стоячи на полиці швелера збоку вагона, тримаючись за стійки відкритих вікон (вікна відкривалися зверху вниз). Тому ватман постійно знаходився у стані стресу, оскільки доводилося вираховувати: чи не зачеплять кетяги транспорт, що йде попереду, або стовпи між трамвайними шляхами на заміських маршрутах. Під'їжджаючи до якого-небудь воза з негабаритним вантажем, ватман стишував хід і давав попереджувальний дзвоник, кетяг розсипався, його складові обганяли перепону стороною та знову звішувалися з площадок"<sup>460</sup>. Щоб ефективніше використовувати наявний рухомий склад, доводилося збільшувати швидкість руху поїздів, що призводило до аварій і трагічних випадків. Наїзд трамвая на пішохода або гужовий транспорт у великих містах став звичним явищем.

<sup>457</sup> ДАК. – Ф. Р. 11. – Оп. 1. – Спр. 482. – Арк. 109.

<sup>458</sup> Бейкул С. Київський трамвай. До 100-річчя з дня пуску в експлуатацію. / С.Бейкул, К.Братський – К.: Будівельник, 1997. – С. 22.

<sup>459</sup> Там само.

<sup>460</sup> Полуниін Д. Вековой маршрут Одесского трамвая. / Д. Полуниін, В. Сарсакова, М. Титова. – Одесса, Маяк, 2003. – С. 143.

Таким чином, на початку 30-х років рухомий склад трамвайного депо виріс зовсім непомітно, одночасно різко збільшилася кількість пасажирів, що вело до погіршення їх обслуговування. Загалом, на той час трамвай став не просто демократичним видом транспорту, але й єдиним, оскільки приватних перевізників було усунуто, що тільки збільшило попит на трамвайні перевезення. Сприяла підвищенню популярності трамвая і зміна соціально-демографічного обличчя міста. Крім робітників, масовим споживачем послуг комунального транспорту стало дрібне та середнє радянське чиновництво, що не могло користуватися приватним транспортом або таксі.

Наприкінці 20-х років поступово зростає кількість міського населення. У Києві, Харкові, Одесі воно перевалило за півмільйонний рубіж. Санітарний стан багатьох міст був незадовільним. Відновлене комунальне господарство виявилось нездатним надати мігрантам якісні послуги. Не відбулося технічного переоснащення міського господарства.

У містах загострювалася ситуація з лазнями. У 1924 р. міська комісія Києва констатувала поганий їхній стан, особливо на околицях. Навіть були пропозиції розробити план реконструкції лазень на околицях за рахунок тих, що існували в центрі<sup>461</sup>. Правда, до початку 30-х років цей проект так і не реалізували. Попит на послуги лазень в Україні з кожним роком зростав. При цьому навантаження на лазні становило лише 50 % від їхньої пропускнуої спроможності, що пояснювалося технічними причинами – відсутністю води, освітлення тощо. Наприклад, у Харкові їх щоденне навантаження становило 4000 помивок у день. Хоча пікове навантаження відчувалося лише 10 днів на місяць, решту днів лазні не працювали з технічних причин<sup>462</sup>.

Насправді, корінні городяни лазнями користувалися епізодично. Найбільше ці заклади відвідували узимку, а літом послугами лазень майже не

---

<sup>461</sup> ДАК. – Ф.Р.1. – Оп.1. – Спр. 102. – Арк. 33.

<sup>462</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф. Р. 5. – Оп. 3. – Спр. 751. – Арк. 278.

користувалися. Виняток складала ті особи, чий побут був зовсім невлаштований – студенти, мешканці бараків, тимчасові робітники тощо.

Отже, у радянській та сучасній літературі помітна тенденція до переоцінки результатів НЕПу в усіх формах співжиття суспільства України. Однак за роки НЕПу влада не змогла впоратися з таким головним завданням, як відбудова та технічна переоснащеність комунального господарства міст. Вдалося тільки призупинити саморуйнування міста, відродити мінімальний обсяг послуг водогону, електрики, транспорту, однак серйозного покращення у комунальному обслуговуванні населення не відбулося.

За цей час стиль життя городян під впливом розвитку комунальних послуг змінився не міг. Комунальні вигоди не стали загальнодоступними та поширеними. Якщо до революції прошарок заможних громадян, що користувалися електричним освітленням, централізованим опаленням та каналізацією, постійно зростав, то в роки НЕПу комунальна ситуація по суті не змінилася. Мешканці околиць, робітничих поселень та незаможні городяни, як і раніше, залишалися відрізнаними від комунальних зручностей, покладаючись у своєму повсякденному житті винятково на своє господарство.

За роки НЕПу виявилась повна неспроможність нової влади накопичити необхідний потенціал для дальшого розвитку комунального господарства, що дало явні негативні наслідки. Специфіка економічної та управлінської політики радянської влади у містах полягала у тому, що одним із головних джерел наповнення міського бюджету були комунальні платежі. Відсутність зовнішніх джерел фінансування і монополізація ринку комунальних послуг спричиняли постійне зростання цін на них та створення штучного дефіциту.

В період реконструкції міського господарства України в 20-х роках було закладено цілу низку суперечностей, які в майбутньому стали суттєвою перешкодою у вдосконаленні комунальних послуг. Витрати на них влада

намагалася перекласти винятково на заможні верстви населення – нову радянську буржуазію. Це призвело до того, що комунальні підприємства не шукали нових шляхів для саморозвитку, а вдавалися до екстенсивних методів підвищення ефективності своєї діяльності.

#### **4.3. Розвиток міського господарства України в 30-х роках та умови життя городян**

Зрушення в комунальному господарстві України мали б відбутися з початком індустріалізації, оскільки саме реконструкція побуту оголошувалася головним завданням культурної революції. Перший п'ятирічний план мав на меті створити передумови для звільнення жінок від

малоефективного хатнього господарства, що дало б нові робочі руки для промисловості. Здійснити такий глобальний проект більшовики планували через механізацію та усупільнення хатнього господарства, колективне виховання дітей, зрівняння жінок у правах з чоловіками.

Згідно з планом розвитку комунального господарства на першу п'ятирічку було поставлено завдання в нових містах, насамперед у Запоріжжі, Харкові, Сталіно, довести споживання води на одного мешканця до 100 літрів у день, забезпечити каналізацією 100% домівок населення, забрукувати 100% вулиць та висадити 50м<sup>2</sup> зелених насаджень на душу<sup>463</sup>.

Такі глобальні перетворення мали відбуватися лише в нових містах, що були затверджені спеціальним переліком РНК СРСР від 1 березня 1931р. Будівництво в цих нових містах передбачалося за рахунок скорочення і так незначних капіталовкладень у старі міста<sup>464</sup>. В роки першої п'ятирічки на розбудову водогону в Києві та в містах Правобережної України планували виділити майже 600 тисяч карбованців, тоді як лише на будівництво водогону в м. Запоріжжі мали використати понад 2 млн крб та 4 млн 160 тис. крб на водопровід у м. Харкові<sup>465</sup>.

Акумулявання великих коштів у виробничих гігантах не сприяло покращенню побутових умов у містах. Більше того, окремі міськгоспи, що мали певну позитивну динаміку ще з 20-х років, також почали відчувати брак коштів, спеціалістів і дефіцитних матеріалів. У документах Одеського комунального господарства за 1931 р. констатувалося: "...за останні роки збільшується розрив поміж зростанням загального економічного життя міста, зокрема його промисловості, і розвитком його комунального господарства в галузі комунального будівництва, що призводить до загрози для безперебійного задоволення в майбутньому потреб господарства міста...

---

<sup>463</sup> ЦДАВОВУ України – Ф.26. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.20.

<sup>464</sup> Там само. – Спр.24. – Арк. 111.

<sup>465</sup> Там само. – Арк. 157.

Такий стан створився головню внаслідок значних вилучень протягом останніх років із прибутків комунального господарства на загальні потреби місцевого бюджету і особливо через систематичне погіршення умов постачання одеського комунального господарства дефіцитними матеріалами, устаткуванням тощо”<sup>466</sup>.

Щоб подолати дефіцити необхідних матеріалів, у квітні 1931 р. було проведено технічну нараду Головного управління комунального господарства, яка постановила: “1. Відзначити, що фонди будівельних матеріалів, виділені Держпланом на комунальне будівництво 1931 року, не тільки повністю не забезпечують капіталовкладень, але й постачання матеріалами ударних будинків, особливо у частині чавунних рур.

2. Пропонувати Сектору комунальних підприємств разом з Комуногоспом незалежно від перегляду питання про фонди в Раднаркомі розподілити існуючі фонди будівельних матеріалів, маючи на увазі першою чергою ударних будівництв, особливо по районах Донбасу, Запоріжжя та Харкова”<sup>467</sup>.

Наприкінці 1929 р. на нараді Головного відділу комунального господарства УРСР відзначали катастрофічне становище із забезпеченням міст мідним кабелем, що так був необхідний для електрифікації країни. Унаслідок нестачі ресурсів заводи могли виділити Україні лише 8,5 км мідного кабелю, і це в той час, коли загальна сума заявок була в 10 разів більшою<sup>468</sup>. Через дефіцит матеріалів не могли під’єднати до електромережі навіть заводи, не кажучи вже про будинки. Тому НКВС України просив в уряду дозволу закупити необхідну кількість електричного дроту за кордоном<sup>469</sup>.

---

<sup>466</sup> Там само. – Спр.60. – Арк.1.

<sup>467</sup> Там само. – Спр.35. – Арк.37.

<sup>468</sup> Там само. – Ф.Р. 5. – Оп.3. – Спр.2030. – Арк.149.

<sup>469</sup> Там само. – Арк.25.

Нарада Головного відділу комунального господарства НКВС від 12 червня 1930 р. постановила: "...внаслідок незабезпечення комунального будівництва дефіцитними матеріалами, підтвердити попереднє рішення НКВС про повне зняття із планового забезпечення наступні округи: Біла Церква, Глухів, Ізюм, Кременчук, Конотоп, Коростень, Куп'янськ, Мелітополь, Первомайськ, Проскурів, Чернігів, Черкаси, Лубни й т.д.", усього 24 міст<sup>470</sup>. Крім цього, було законсервовано або взагалі знято із фінансування та закрито багато проектів. Наприклад, було припинено газифікацію міст Донбасу, законсервовано будівництво водогону в Херсоні, Зінов'євську, заморожено будівництво електростанції<sup>471</sup>.

Ситуацію з коштами та дефіцитними матеріалами так і не вдалося вирішити. Вже у 1932 р. планувалося вкласти в реконструкцію комунального господарства України понад 132 млн. крб., однак вдалося реально виконати план фінансування лише на 82%<sup>472</sup>.

Радянському керівництву з розвитку комунального господарства нарешті стало зрозуміло, що плани завищені й виконати їх нереально. Такі проєкти призводили лише до більших витрат, оскільки кошти розпорошувалися й більшість об'єктів неможливо було завершити. Країну вкрили сотні довгобудів і недобудованих, законсервованих об'єктів. Недовиконання планів стало звичним явищем, правда, про це мало хто насмілювався говорити широкому загалу. Так, за перший квартал 1933 р. плани з капітального будівництва по таких потужних трестах, як Донбасжитлобуд, Укрпостачбуд, Укрбудлегпром було виконано лише на 30–40 %<sup>473</sup>.

Загальна економічна криза на початку 30-х років позначилася й на становищі комунального господарства. Запроваджені картки з кінця 20-х

---

<sup>470</sup> Там само. – Ф.Р. 5. – Оп.3. – Спр.2031. – Арк.26.

<sup>471</sup> Там само. – Арк..28.

<sup>472</sup> Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.137. – Арк.174.

<sup>473</sup> Там само. – Арк.52.

років змусили комунальників зменшити тарифи на окремі послуги, оскільки населення просто не могло їх оплачувати, що завдало серйозних збитків. Голод виштовхував мільйони селян із села у пошуках харчів. Частина з них потрапляла на новобудови у міста за рахунок так званих вербовок. Проживали вони в бараках, землянках, тимчасових приміщеннях без будь-яких комунальних зручностей. Однак робітничий пайок давав можливість вижити, а декому й допомагати своїм близьким.

Документи радянських будівельних організацій за першу половину 30-х років свідчать, що в період голодомору майже не зустрічається нарікань на нестачу робочої сили. Українські селяни стали по суті безкоштовною багатомільйонною армією, готовою працювати лише за харчі. Та після спаду голодомору частина селян починає повертатися назад. Крім того, масова паспортизація також виганяла цих невільників із міст. Багато селян йшли на новобудови лише для того, щоб заробити грошей на зимовий період й весною поверталися до дому. Так, у січні 1934 р. на будівництві міських комунальних об'єктів працювало 21,9 тис. робітників, але на кінець березня їх залишилося 16,3 тис.<sup>474</sup>

Голод призвів також і до погіршення становища робітників, що обслуговували міське господарство. Якщо робітники отримували картки, то часто не вистачало фуражу для утримання гужового транспорту, не відпускалися кошти на ремонт та амортизацію обладнання, особливо у невеликих містах. Наприклад, у Полтаві через відсутність кормів довелося зарізати коней із міського асенізаційного обозу, внаслідок чого нечистоти тривалий час не вивозилися з міста, що ускладнило епідеміологічну

---

<sup>474</sup> Там само. – Арк.56.



ситуацію. В Полтаві почалася епідемія тифу, жертвами якої стали сотні людей, що були ослаблені постійним голодуванням<sup>475</sup>.

Гальмував розвиток вітчизняного комунального господарства і залишковий принцип фінансування української економіки. Міста України в 20-х роках мали гірші показники із забезпечення комунальними благами порівняно з містами РСФСР. Вони відставали від Росії за кількістю споживання води та протяжністю каналізації, а також трамвайного сполучення. Розподіл коштів на реконструкцію міст здійснювався централізовано, й місцеві керівники мусили випрошувати у загальносоюзного керівництва кошти на завершення будівництва об'єктів міської інфраструктури<sup>476</sup>.

Однак ще болючішою проблемою в першій половині 30-х років стали постійні дефіцити матеріалів, особливо трамвайних рейок, електричного кабелю, гідравлічних насосів, труб тощо. Проблеми з постачанням цегли та цементу можна назвати лише тимчасовими перебоями порівняно з технологічно містким обладнанням. При розподілі чавунних труб для будівництва водогонів у першій п'ятирічці України виділили лише 8,9 % від загальної кількості, на що український представник навіть був змушений заявити про свій протест<sup>477</sup>. Розподіл цінних матеріалів здійснювала Всесоюзна заготівельна оптова контора (ВЗОК), що знаходилася у Москві. Саме на діяльність цієї контори було найбільше нарікань будівельників із України. Московський ВЗОК постійно затримував, а то й скорочував поставки дефіцитних будівельних матеріалів, що призводило до невиконання графіку робіт.

---

<sup>475</sup> Єрмак О. Історія обласного державного підприємства “Полтавводоканал”. До 100-річчя заснування Полтавського міського водопроводу / О.Єрмак – Полтава, Дивосвіт, 2000. – С.116.

<sup>476</sup> Гогохія Н. Українське “соцмісто” 1930-х років: мрії та реальність / Н.Гогохія // Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка. – 2003. – №6. – С.193.

<sup>477</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.5. – Оп.3. – Спр.1417. – Арк.301.

Спроба влади провести повну перебудову комунального господарства “наскоком” провалилася. Якщо плани на другу п’ятирічку були вже більш реальними й передбачали капіталовкладення в будівництво переважно нових каналізаційних колекторів, насосних станцій, електростанцій тощо, то нові обставини знову змусили радянське керівництво міняти плани фінансування. На початку 30-х років основні капіталовкладення направлялися до Східного регіону. Планувалося створити ідеальну систему комунального забезпечення в промислових містах – Харкові, Сталіно, Дніпропетровську тощо. Кошти на будівництво таких проектів, як міста ”Тракторград”, “Запоріжжя” продовжували надходити за рахунок будівництва у “старих містах”<sup>478</sup>.

Однак від середини 30-х років ситуація кардинально міняється. Після перенесення столиці до Києва було розроблено план реконструкції міста, який передбачав збільшення капіталовкладень насамперед у розвиток комунального господарства та благоустрою міста. В 1935-1939 рр. у міське господарство Києва було вкладено 234 млн крб, приблизно 45 млн щорічно<sup>479</sup>. За цей період було приєднано до водогону більше 900 садиб, на околицях міста будувалися водозабірні будки, яких наприкінці 30-х років було вже 311. Лише на зовнішнє впорядкування міста було витрачено за цей період 92 млн крб, забруковано 700 тис. квадратних метрів вулиць, прокладено 500 тис. квадратних метрів тротуарів, переважно асфальтованих<sup>480</sup>.

Зменшилося фінансування на будівництво капітальних об’єктів на Сході. На розвиток комунального господарства всієї Сталінської округи в 1938 р. витрачено 20 млн крб, а Києва – 90 млн крб, чого було явно недостатньо. Недобудовані водогони, трамвайні мережі, електростанції та каналізації лягли важким тягарем на місцеві бюджети і промислові

---

<sup>478</sup> Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.111.

<sup>479</sup> ДАК. – Ф. Р.. – Оп.1. – Спр.8472. – Арк.10.

<sup>480</sup> Там само. – Арк.15.

підприємства. Більшість прийнятих на початку 30-х років проектів із благоустрою населених пунктів вдалося завершити лише наприкінці 30-х років. Зміни у пріоритетному фінансуванні інших галузей виробництва також стали однією з причин відставання розвитку міського господарства.

Його становище ускладнювалось і різким приростом населення. На будівництво промислових гігантів шляхом “вербовок” набирали голодуючих селян, котрі тільки так могли врятуватися від голоду та репресій. Ці нові “горожани” жили в переповнених гуртожитках, де в одному приміщенні було до 100 ліжок, без води, з пічним ненадійним опаленням, з непрацюючими лазнями тощо.

Водогін став, напевне, головним показником благоустрою міста. У 1929 – 1931 рр. найбільший відсоток населення, що мало доступ до централізованого водопостачання, був у Одесі – 98%, Києві – 64%, Дніпропетровську – 90%, Зінов’євську – 72%, Кременчуці – 80%<sup>481</sup>. В інших містах цей відсоток був незначним. У середньому лише чверть населення у невеличких містах користувалася водою з міської мережі. Якщо ж подивитися на витрати води (а це, як ми вже говорили, не завжди означає реально спожиту кількість), то помічаємо таку картину. Середньодушові витрати води в Одесі становили 101 літр на день, у Києві – 67, Харкові – 50, Дніпропетровську – 54, Миколаєві – 27, Полтаві – 30. А от у робітничих містах виробництво води було значно меншим і становило в Запоріжжі – 22, Кременчуці – 16, Каховці – 10, Сталіно – 7, Луганську – 5,5 літрів на душу населення<sup>482</sup>. Загалом, якщо відкинути 4 великі міста в Україні, то середня норма споживання води в невеличких містах України становила 12,3 літри на особу<sup>483</sup>.

---

<sup>481</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.1. –Арк.38.

<sup>482</sup> Там само.

<sup>483</sup> Там само. – Ф.Р.5. – Оп.3. – Спр.2031. –Арк.. 127.

В цілому, середньодушкове споживання води в містах України, обладнаних водогоном, становило майже 29 літрів на день, тоді як по СРСР – 50 літрів, а по РСФСР – 60-80 літрів. У той же час у світі споживання води становило 150-200 літрів води на день<sup>484</sup>.

Навіть під час світової економічної кризи, що призвела до скорочення споживання усіх комунальних послуг у світі й розорення багатьох компаній, що обслуговували міста, рівень споживання води був незрівнянно вищим, ніж в Україні. Наприклад, у Берліні напередодні економічної кризи рівень споживання води на душу населення становив 148 літрів, а вже у 1932 р. – 130 літрів<sup>485</sup>.

Навіть у містах зі значною водогонною мережею та середньою нормою споживання води, зберігалися робітничі околиці, куди водопровідна вода не потрапляла або потрапляла у недостатній кількості. Під час обстеження стану водогонів у 1931 р. виявилось, що багато робітничих околиць споживає води удвічі менше, ніж у центральних районах міста. Наприклад, у Харкові на одну особу припадало води в день 46 літрів у центрі, а на околиці – 20, а в Дніпропетровську – 43 в центрі та лише 12 літрів на околиці<sup>486</sup>.

Тобто, найбільше невиконання п'ятирічних планів розвитку водогону було саме в тих регіонах, які більшовики називали пріоритетними. Правда, робітничі селища Східного регіону й до революції були позбавлені доступної системи комунальних послуг. За роки НЕПу, за рідкісним винятком, не було будівництва нових підприємств комунального циклу. Тому на Сході України мали починати з нуля створення комунального господарства, що потребувало великих коштів, копіткої підготовчої роботи та великої кількості фахівців.

---

<sup>484</sup> Там само.

<sup>485</sup> Коток Н. Развал городского хозяйства в странах капитала / Н.Коток // Коммунальное дело. – 1933. – №2-3. – С.46.

<sup>486</sup> Лабораторин О. Факты и цифры / О. Лабораторин // Коммунальное дело. – 1931. – №5 - 6. – С.97.

Такі зміни в пріоритетах спричинили гальмування реконструкції комунального господарства у багатьох промислових центрах України. Активно розвивалася мережа комунального господарства навколо виробничих гігантів, котрі забезпечували околиці побутовим газом, водогонном, електрикою. Наприклад, мешканці найвідомішого радянського соціально-архітектурного експерименту – соцміста Велике Запоріжжя – отримували воду з насосної станції “Запоріжсталі”, а технічна хлорована вода подавалася для потреб “Дніпрокомбінату” та “Дніпрогесу”. Значний обсяг робіт із прокладання водогону здійснила також бавовняно-прядильна фабрика у Полтаві.

Перші новобудови-гіганти мало сприяли піднесенню рівня життя трудящих та забезпеченню широких верств населення комунальними зручностями. Так, у роки екстремального господарювання перших п’ятирічок, щоб завершити будівництво соцміста у Запоріжжі, водогінні труби робили з дерева, що призводило до 50% втрат води<sup>487</sup>. За два роки довелося повністю замінити всі труби на металеві, однак завданих господарству міста збитків ніхто не рахував.

Стрімко збільшувалася мережа водогону та домових приєднань і в інших містах. У тому числі й у Дніпропетровську, але Кайдацька насосна фільтраційна станція та її насосне обладнання, резервуари для хлорування води залишалися на рівні 1909 р. Рури також були зроблені з дерева, тому вже в 1934 р. робітниче поселення Нові Кайдаки залишилося без води через аварійний стан водогону. Протягом кількох місяців довелося ремонтувати рури, стягуючи їх металевими обручами та накладаючи гумові латки.

Застаріле комунальне обладнання і перенаселення міст не тільки погіршували умови життя городян, але й становили реальну небезпеку для людей. Приміром, у Дніпропетровську в 1931 р. через недосконалу систему

---

<sup>487</sup> Кузьменко Н. Водний горизонт. К 110-летию Запорожского водопровода. / Н. Кузьменко, Н. Михайлов – Запорожье, 2004. – С.26.

очистки води, котра працювала з перевантаженнями, виникла епідемія тифу. Врятувати ситуацію міг лише спеціальний закордонний фільтр, коштів на який, звичайно, ж не було<sup>488</sup>.

У Вінниці в 1934 р. планували довести потужність міського водогону до 4500 м<sup>3</sup> фільтрованої води при реальній потребі населення в 9000 м<sup>3</sup> на день. Погане забезпечення населення водою викликало в місті епідемічні захворювання<sup>489</sup>.

Необлаштованість муніципального господарства та постійна боротьба з побутовими труднощами негативно впливали на стосунки серед населення, змінювали усталений спосіб життя. Навіть забезпечення водою залишалося болючим питанням у багатьох містах України. Так, голова столичного водного господарства в 1934 р. мусив визнати: "...на сьогодні вода по місту розподіляється таким чином, щоб забезпечити водою першою чергою важливі виробничі, в тому числі й оборонні, одиниці в основних районах міста.

В окремих районах вода подається періодично. За останні 2 літні місяці "водотрест" по підйому води перевиконав план.

Для забезпечення повністю населення й промисловості міста необхідно 200 тисяч метрів кубічних води в години масового розбору, а зараз подається 110-117 тисяч, які також зриваються через відсутність бензину"<sup>490</sup>. А в багатьох провінційних містах ситуація була ще гірша.

В літні місяці, коли споживання води зростало, утворювався дефіцит технічної та питної води. Водоканали в містах переходили на так званий літній графік роботи, що означало постійні відключення води за планом і без. Громадян попереджали, що керівництво пекарень, дитячих, медичних закладів і житлових кооперативів мало створити добовий запас води.

---

<sup>488</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф. 26. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.43.

<sup>489</sup> ДАВО. – Ф.Р.152. – Оп.7. – Спр.332. – Арк.28.

<sup>490</sup> ДАК. – Ф. Р.1. – Оп.1. – Спр. 12406. – Арк.22.

Житлові будинки не були обладнані аварійними танками для зберігання води, тому мешканці комуналок просто наповнювали нею відра та інший домашній посуд. У Дніпропетровську в 1935 р. мешканці робітничих селищ Кайдаки, Фрунзе скаржилися на незадовільну роботу водного господарства: “...тисячі людей не можуть умитися. Селища отримують воду лише раз в три–чотири дні, а іноді воду відключають на кілька днів без попередження”<sup>491</sup>.

Гостро переживали цю проблему громадяни більшості житлових масивів. Оскільки значна частина міського населення проживала у комуналках, де користування сантехнічними приміщеннями й відповідно водою чітко регламентувалося, то в періоди нестачі води боротьба людей навколо суспільного простору тільки посилювалася. Навіть важко уявити, скільки зусиль коштували мешканцям на переповнених кухнях і у ванних кімнатах зайвий літр чи відро води.

На початку 30-х років відійшли у минуле будки, в яких городянам продавали воду з централізованого водогону, їх замінили звичайні водорозбірні колонки загального користування. Але це мало зарядило покращенню забезпечення населення водою. У скарзі громадянина Фонталіна йшлося про недоліки в роботі водорозбірної колонки по вулиці Васильківській: “На великий подив, вода поступає одне відро на годину, але це є справжня дійсність, від якої неможливо утекти. Ця ненормальність призводить до цілого ряду перекручень, незручностей та проблем, особливо зараз. У таку жарку пору біля водогону збираються величезні черги за водою. Люди зморені спекою, змушені цілими годинами стояти у черзі за водою, тоді як це справа п’яти хвилин. У результаті цього виникають суперечки серед черги, а іноді навіть суперечки закінчуються бійкою, звичайно, ж з перемогою сильнішого”<sup>492</sup>. Взагалі черги біля водорозбірних колонок були

---

<sup>491</sup> А.Р. Летние шутки “Водоканала”// Звезда. – 1935. – №123 (30 мая).

<sup>492</sup> ДАК. – Ф.Р1. – Оп.1. – Спр. 12406. – Арк.41.

типовою картиною для міського пейзажу 30-х років, особливо літом. Походи по воду та відстоювання у чергах відбирало у мешканців українських міст багато часу. Часто ці функції перекладали на дітей.

Однією з причин незадовільного постачання населення водою стала зношеність мережі водогону, насамперед труб. На президії Київської міської ради в 1934 р. присутні говорили про те, що мережа, яка існує з 1871 р., знаходиться в жахливому стані, тому комунальники бояться навантажувати її на повну потужність. Якби у трубах було створено нормальний тиск і запущено достатню кількість води, тоді б аварії відбувалися одна за одною<sup>493</sup>.

Недостатній тиск у трубах та періодичність подачі води народжували нові форми споживання цих комунальних послуг. Громадяни встановлювали чергування для того, щоб набрати воду про запас, обмежували користування кухнею, ванною та клозетом у період, коли вода була у трубах, аби всі мешканці могли скористатися цим благом. Нарешті, в 1934 р. Київрада зобов'язала усі багатоквартирні будинки обладнати на першому поверсі або у підвалі дворівні крани, завдяки яким громадяни могли набирати воду у відра в той час, коли тиск води у системі падав. Таким чином, навіть ті громадяни, що проживали в будинках з повним сантехнічним обладнанням, носили відрами воду з першого поверху, а ті, кому пощастило менше, – із водорозбірних колонок. У Харкові комісія міськради виявила відсутність води на горішніх поверхах житлових будинків<sup>494</sup>. Низький тиск води у трубах та ще й помилка працівника водоканалу призвели до перенасичення хлором водопровідної води, що в 1932 р. викликало отруєння мешканців одного з будинків<sup>495</sup>. Голова комунального сектору ЦК КПБУ у 1935р. заявляв, що

---

<sup>493</sup> Там само. – Ф.Р1. – Оп.1. – Спр.7970. – Арк.7.

<sup>494</sup> Історія міста Харкова ХХ століття. / О.Ярмиш, С.Посохов, А.Епштейн та інші - Х.: Фоліо, 2004. – С.242.

<sup>495</sup> Отравление газом //Харьковский рабочий. – 1938. – №2 (3 января).



навіть у Києві помітно гостру нестачу води. У більшій частині міста вода вище другого поверху не піднімається, навіть лікарні не забезпечені водою<sup>496</sup>.

У невеликих поселеннях, що були віддалені від промислових об'єктів, також спостерігався хронічний дефіцит води. Так, робітниче селище Красногорівка поблизу Краматорська взагалі не мало централізованого водопостачання. Місцевим жителям доводилося користуватися водою з одного колодязя<sup>497</sup>. У шахтарському містечку Сталіно-Макіївка норма споживання води у 1935 р. становила лише 35 літрів, а по окремих шахтоуправліннях і того менше – 12 літрів на добу на одну особу<sup>498</sup>. Навесні 1934 р. забезпечення населення Горлівки питною водою тільки погіршилося й за перші 15 днів травня становило 42 тис. кубометрів, замість потрібних 50. Головними причинами, крім, звичайно, “шкіднків”, називали слабкість водогону, оскільки мотори потужністю у 180 кінських сил не забезпечували необхідного тиску, а також недостатню подачу електроенергії<sup>499</sup>. Це після того, коли на Сході країни було введено в дію понад 10 нових водогонів.

У забезпеченні міських жителів водою Україна набагато відставала від капіталістичних країн Європи, де воно ще в 20-х роках стало цілком звичним явищем. У Європі ще напередодні Першої світової війни було прийнято низку законів, що зобов'язували міське самоврядування обов'язково будувати водогони, каналізаційну мережу та очисні споруди в усіх містах із населенням понад 10 тис . осіб.

На відміну від капіталістичної дійсності, робота водогону та комунальних служб у більшості маленьких містечок навколо виробничих гігантів була незадовільною. Про ситуацію з водопостачанням у містечку

<sup>496</sup> ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6686. – Арк.3.

<sup>497</sup> Забытый поселок // Социалистический Донбасс. – 1938. – №77(3 апреля).

<sup>498</sup> Гогохія Н. Українське «соцмісто» 1930-х років: мрії та реальність / Н.Гогохія // Вісник Луганського Державного педагогічного Університету ім. Тараса Шевченка. – 2003. - №6 – С.195.

<sup>499</sup> Слободяник В. Вода должна быть в нужном количестве. / В.Слободяник // Кочегарка. – 1934. – №115 (21 мая).

Шлакова Гора в Краматорську писалося в 1939 р. так: “...поселення погано забезпечується водою. Біля двох водопровідних колонок черги. Бувають дні, коли в колонках води не буває зовсім. Помийні ями переповнені, сміття вивозять рідко”<sup>500</sup>. Подібна картина спостерігалася у більшості невеличких шахтарських та промислових містечок Східної України.

В результаті економічних прорахунків і специфіки сталінської модернізації навіть у таких упорядкованих містах, як Київ до 1940 р. водоканалізаційне господарство, прилади та агрегати півстолітньої давності були зношені до краю<sup>501</sup>. Перед початком Другої світової війни майже у всіх великих містах місцеві органи влади оцінювали стан комунального господарства і насамперед централізованого водопостачання як незадовільний.

Будівництво гідротехнічних споруд потребувало значних капіталовкладень і коштувало набагато дорожче, ніж зовнішнє облаштування міста, електричне освітлення чи трамвайні вагони. Виконання плану капітального будівництва завжди балансувало на межі зриву. Так, по капітальному будівництві у Києві наприкінці 30-х років із запланованих 53 млн. крб. виконано робіт за 10 місяців 1938 р. лише на 29,5 млн крб, найбільше недовиконання плану спостерігалось по водоканалу, каналізації, артезіанському водогону<sup>502</sup>.

Серйозні прорахунки влади негативно позначилися й на такій важливій галузі міського господарства, як електрофікація. Наприкінці першої п’ятирічки електричною енергією задовольнялося фактично не більше 10–15% населення, та й то переважно у великих окружних містах. Середньорічне споживання електроенергії на одного жителя України становило 5,5–17,7 кВт

<sup>500</sup> Затягивают ремонт квартир // Краматорская правда. – 1939. – №181 (9 августа).

<sup>501</sup> Анисимов Александр Геростратов замисел. / Александр Анисимов. - К.: КУРЧ. 2004.– С.71.

<sup>502</sup> ДАК. – Ф. Р.1. – Оп.1. – Спр.10733. – Арк.5.

замість необхідних 35 кВт<sup>503</sup>. Звітуючи про стан комунального господарства в Києві у 1931 р. один з керівників міста зазначав, що із забезпеченням електроенергією місто відчуває значні труднощі: в поточний зимовий період місто може бути забезпечене тільки при умовах різкого зменшення споживання електроенергії промисловістю та населенням<sup>504</sup>.

У Горлівці в період першої п'ятирічки електроенергія приватним абонентам узагалі не відпускалася. Лише в 1933–1934 рр. у промисловому містечку з кількома десятками тисяч робітників було спожито 4 млн кіловат, що становило лише 5% від загальної кількості відпущеної електроенергії<sup>505</sup>. Загалом, у цей період Горлівський район, де було зосереджено велику кількість потужних заводів, споживав до 200 млн кВт електроенергії. Однак у зв'язку зі специфікою розподілу ресурсів, комунальні господарства отримували електроенергію останньою чергою і її, як завжди, не вистачало.

Навіть місцеві партійні керівники мусили визнати, що робітники не забезпечені найнеобхіднішими комунальними зручностями. Голова Дніпропетровського обкому партії Хатаєвич, зокрема, говорив, що у його місті ситуація неприпустима – скрізь бруд, ями на тротуарах, робітники сидять у квартирах у півночі без електрики та гасу, навіть газету почитати не можуть<sup>506</sup>. У 1937р. голова міськради Білої Церкви також скаржився до ЦК КПБУ, що в місті вся енергія йде на потреби промисловості та військових об'єктів, а робітники і службовці позбавлені можливості не тільки культурного співжиття, але й навіть не можуть увечері почитати газету<sup>507</sup>.

Загалом, у другій половині 30-х років ХХ ст. виробництво електричної енергії відставало від зростаючого попиту. В Мелітополі будівництво нової

<sup>503</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.1 –Арк. 36.

<sup>504</sup> ДАК. – Ф. Р.11. – Оп. – 1. – Спр.482. – Арк.107.

<sup>505</sup> Сделать Горловский район передовым образцовым районом социалистического Донбасса. Доклад тов. Меламедовского // Кочегарка. – 1935. – №4 (4 января).

<sup>506</sup> Там, где грязь в почете // Звезда. – 1934. – №56. (11 марта)

<sup>507</sup> ЦДАГО України Ф.1. – Оп.20. – Спр.7122. – Арк.9.

електростанції в 1935–1936 рр. гальмувалося нестачею коштів і нарешті було заморожено. А існуючі електростанції не могли задовольнити усіх абонентів, тому відмовилися від нових приєднань побутового характеру<sup>508</sup>.

Енергії не вистачало навіть для підприємств оборонного характеру. В Дніпропетровську довелося встановити ліміти споживання електроенергії для алюмінієвого заводу та заводу ім. Петровського<sup>509</sup>. Величезний дефіцит електроенергії відчували не тільки промислові міста, але й культурні та адміністративні центри – Київ та Одеса.

В 1936 р. було запроваджено жорсткі ліміти на споживання електроенергії в містах. Усі старі і так обмежені ліміти було скорочено ще на 15%, заборонялося освітлення приміщень лампами потужністю більш ніж 50 Вт, забороняли користуватися електронагрівачами в години вечірнього максимуму<sup>510</sup>.

В 30-х роках почали з'являтися й нові для України проекти по забезпеченню городян комунальними вигодами. В 20-х роках у світі збільшення міського населення супроводжувалося появою та розвитком нових видів комунального господарства, наприклад централізованого теплопостачання. В цьому виді обслуговування міських жителів Україна набагато відставала від світової практики. У 1929 р. збудована перша теплоцентраль у Парижі по вулиці Берли на кілька кварталів, а от у Нью-Йорку загальна довжина тепломережі вже становила 60 км<sup>511</sup>.

У 1935 р. почалося будівництво першої теплоцентралі у Києві, що мала принести в будинки киян централізоване постачання тепла, замінивши груби та парові котли. Перший теплопровід мав обслуговувати район залізничного

---

<sup>508</sup> ЦДАГО України Ф.1. – Оп.20. – Спр. 6891. – Арк.3.

<sup>509</sup> Там само. – Арк.3. – С.18.

<sup>510</sup> Галаневич П. Сто років Житомирським електричним станціям-мережам. Історична хроніка. / П.Галаневич – Житомир: Журфонд, 1996. – С.36.

<sup>511</sup> Брагинцев. Централизованное паровое отопление городов / Брагинцев // Коммунальное дело. – 1931. – №10-11. – С.50.

вокзалу, а також через вулиці Комінтерну та Шевченка вийти на вулицю Володимирську, де до нього мали підключити приміщення обласного комітету та Центрального Комітету партії більшовиків<sup>512</sup>. Але одразу виникла потреба збільшення потужності ТЕЦ. Керівник залізниці писав Голові Держплану Ю.Коцюбинському: “...треба зауважити, що у зв’язку з переводом столиці УСРР до Києва і будівництвом у 1935–36 рр. урядових будинків потрібно вже зараз ставити питання про початок з 1935 р. будівництва другої черги ТЕЦ. Вартість другої черги біля 9 млн”<sup>513</sup>.

Однак підключення великої кількості будинків потребувало додаткових витрат, на що місцеве керівництво йшло неохоче. Директор тепломережі звітував: “У 1937 р. від привокзальної ТЕЦ було прокладено 5,1 км. тепломагістралі для постачання тепла 40 споживачам, що розташовані в районі залізниці та по трасі Комінтерну, Тимофіївська, Короленка, Леніна. План приєднання до тепломережі не здійснюється, і Київенерго 1937 р. відпустив тільки 9,3 % тепла від передбаченого планом. Широкому запровадженню теплофікації перешкоджає неможливість забезпечити приєднання коштами та матеріалами”<sup>514</sup>. І надалі вивести київську ТЕЦ на повну потужність не вдалося. В наступні роки спостерігалось систематичне недовиконання плану приєднання нових абонентів, хоча цей план був зовсім незначний. У 1938 р. мали приєднати 48 абонентів, реально наприкінці року було приєднано 13. На наступний рік було заплановано підключити до тепломережі лише 28 нових будинків, переважно адміністративних.

У 30-х роках почалася централізована газифікація міст. Газові заводи працювали переважно для потреб промисловості, а обслуговування приватних абонентів було лише додатковим навантаженням, яке потребувало будівництва розгалуженої мережі газового господарства. Мешканці міст не

<sup>512</sup> Заславський М. Перший теплопровід у Києві / М.Заславський // Соціалістичний Київ. – 1935. – №1. – С.19.

<sup>513</sup> ДАК. – Ф.Р.1. – Оп.3. – Спр.334. – Арк.21.

<sup>514</sup> Там само. – Оп.1. – Спр.11274. – Арк.114.

поспішали встановлювати досить дорогі газові плити, а продовжували користуватися старими плитами або унікальним винаходом ХХ ст. газовим примусом – надзвичайно зручним, економічним і так само небезпечним.

Газове господарство до революції працювало лише в Москві та Одесі. Була цілком реальна можливість використовувати побутовий газ у помешканнях гірників. Газ отримували у ході виробництва коксу, відповідно його ціна була низькою. Але використати цей дармовий газ було непросто, оскільки потрібно було збудувати резервуари для його зберігання, встановити компресори, прокласти мережу, що, враховуючи розкиданість шахтарських поселень малоповерхової забудови, було досить дорого. Тому рівень використання газу у побуті в Україні не відповідав загальносвітовим тенденціям. За підрахунками вітчизняних спеціалістів, наприкінці першої п'ятирічки комунальне господарство Донбасу теоретично могло споживати не більше 5% видобутого в регіоні коксового газу<sup>515</sup>. Складалася навіть парадоксальна ситуація, як наприклад в Одесі, де введений у дію в 1932 р. потужний газовий завод вдалося запустити на повну потужність лише наприкінці 30-х років. До того ж, у 1935 р., коли було ліквідовано картки, багато одеситів відмовилися від послуг газового господарства й перейшли на використання дешевшого у побуті газу або вугілля<sup>516</sup>.

Споживання побутового газу було досить мізерним, хоча його отримували на Донбасі як відходи від металургійного виробництва. Однак через небажання місцевих чиновників витратити кошти на газифікацію “блакитне” паливо до робітничих будинків не потрапляло. Стримувала розвиток газової мережі також і відсутність доступного обладнання. Наприкінці 30-х років вітчизняна промисловість випускала побутові газові

---

<sup>515</sup> Молотов А. Газифікація та боротьба з витратами. /А.Молотов . – Х.: ДВОУ, 1932. – С.47.

<sup>516</sup> Помци Г. Газ – это свет и тепло. Историко-познавательный очерк. очерк / Г. Помци, Ю. Прийма. – Одеса: Астопринт.1997. – С.37.

плити за зразком американських, із вбудованою духовою шафою і полицею для посуду.

Лише наприкінці 30-х років централізоване постачання “блакитного палива” в помешкання городян почало здобувати більшу популярність. В Одесі чверть усього споживання газу припадала на приватного споживача, а загальна кількість газифікованих квартир наближалася до 4 тисяч<sup>517</sup>. В 1940 р. у Харкові побутовим газом було забезпечено 7 тисяч квартир, що охоплювало 7-8% населення міста<sup>518</sup>. В 1934 р. в Донбасі на основі відходів коксохімічного виробництва почав працювати перший газопровід. В 1937 р. було газифіковано більше 500 квартир, а в 1940 р. – 3000<sup>519</sup>(за іншими даними 2575). Невелика кількість квартир було обладнано газом в Макіївці. В інших містах, у тому числі й у Києві, централізованого газопостачання не було.

Такі звичні для нинішнього міста побутові зручності, як центральне опалення та газопостачання у той час були більше диковиною і не впливали на усталений спосіб життя людей та їхню поведінку. Основою домашнього вогнища залишалися громіздкі груби, переносні “буржуйки” та гасові примуси. При різкому звуженні приватного простору, в умовах як житлової кризи, так і стрімкого росту комуналок з їхніми незмінними загальними кухнями, ці прості предмети побуту ставали надзвичайно цінними. Гас для примусів перетворився на предмет першої необхідності – його купували про запас, ним спекулювали, його обмінювали, крали. Сам примус був бажаним подарунком, а ті, хто умів його лагодити, ставали поважними людьми. Запасні частини для цього нехитрого апарата також були цінними, адже зламаний примус залишав без гарячої їжі усю родину.

---

<sup>517</sup> Там само. – С.45.

<sup>518</sup> Історія міста Харкова ХХ століття. / О.Ярмиш, С.Посохов, А.Епштейн та інші - Х.: Фоліо, 2004. – С.242.

<sup>519</sup> Донецьк. Архитектурно-исторический очерк. – К.: Будивельник, 1982. – С.24.

Небувалий приріст міського населення вже у 20-х роках супроводжувався загостренням однієї з найболючіших проблем урбанізації – громадського транспорту. Якщо у 20-х роках суттєвих зрушень у цій галузі не спостерігалось, то від середини 30-х років ідуть активні пошуки вирішення цієї проблеми. Відбувається модернізація трамвайного парку, з'являється автобусне та троллейбусне сполучення. Тролейбусні маршрути уведено в Дніпропетровську, Сталіно, Харкові. Набував поширення і автомобільний транспорт, який завдавав місту переважно збитків через низьку кваліфікацію автослюсарів та водіїв. Автобуси та троллейбуси курсували у центральних районах міста й не могли справитися зі зростаючим пасажиропотоком. У 30-х роках міста закупували велику кількість автобусів і троллейбусів, незважаючи на їхню збитковість.

В Одесі з 1933 р. почали працювати 7 автобусів, які приносили прибуток перші два роки, але з часом через постійні ремонти та простой їх експлуатація стала збитковою. В 1936 р. вони становили 100 тис. крб<sup>520</sup>. Подібна ситуація склалася й у Харкові та Києві де комунальне господарство загалом було прибутковим, але автотранспорт завдав збитків.

Головні причини збитковості цього виду громадського транспорту, як зазначали фахівці, полягали у низькому рівні ремонтних робіт і великому відсотку бракованої продукції місцевих заводів – поршнів, водяних насосів та ін. До того ж, низька кваліфікація шоферів та погані умови експлуатації призводили до того, що автотранспорт масово ставав на ремонт, так і не пройшовши необхідний кілометраж<sup>521</sup>. В окремих містах навіть відмовилися від автобусного сполучення через його дороговизну.

З кожним роком навантаження на трамвайну мережу зростало. Особливо складна ситуація виникла на початку 30-х років, коли в містах

---

<sup>520</sup> Полунин Д. Вековой маршрут Одесского трамвая. / Д. Полунин, Д. Сарсакова, М.Титова. – Одесса.: Маяк, 2003. – С.153

<sup>521</sup>ЦДАВОВУ України – Ф.26. – Оп.1. –Спр.126. –Арк.5-7.



почали переводити трамвайне сполучення на ширші рейки. В умовах тотального дефіциту така реконструкція призвела до величезних втрат. У Харкові в 1930 р. в самий розпал переобладнання Котловської трамвайної магістралі, що зв'язувала центр з робітничими районами, виявилось, що загальносоюзне відомство “Сталь” не може постачити рейки, внаслідок чого місто залишилося із розритими вулицями та відрізними робітничими околицями.

Коли міська рада Запоріжжя у 1931 р. звернулася до ВЗОК з проханням надати їй рейки для перешивки колії, то дістала відповідь, що жодних перспектив отримати їх місто не має, оскільки навіть уже видані деяким комгоспам наряди були скасовані. Тролейбусний дріт і кабель також не могли виділити навіть за рахунок інших міст. Єдине, що місто могло отримати, це необхідну кількість шпал<sup>522</sup>.

Прокладання троллейбусних і трамвайних маршрутів скрізь гальмувалося дефіцитом рейок та кабелів. Коли чиновники підраховали, скільки потребувало комунальне господарство України рейок для трамваїв, то виявилось, що лише потреби Одеси і Дніпропетровська були задоволені на 100%, усі ж інші міста відчували гострий дефіцит цих матеріалів. У середньому заявки на рейки в Україні були задоволені лише на 49%<sup>523</sup>.

Заважав реконструкції трамвайного господарства бурхливий наплив у міста маси зубожілих селян, що шукали порятунку від голоду. Трамвайне господарство, що перебувало у стані реконструкції, фактично паралізував гігантський ріст пасажиропотоку. Так, якщо Одеський трамвай перевіз у 1928 р. 63 млн. пасажирів, то в 1932 р. – 154 млн.<sup>524</sup>. У кілька разів виросло навантаження на київську, харківську та інші міські залізниці.

---

<sup>522</sup> Там само. – Ф.Р.5. – Оп.3. –Спр.2030. –Арк.157.

<sup>523</sup> Там само. –Арк.193.

<sup>524</sup> Полунин Д., Сарсакова Д., Титова М. Вказ. праця – С.150.

Трамвайне господарство майже у всіх містах залишалося достатньо прибутковою справою. Кількість пасажироперевезень зростала з року в рік. Однак помітна цікава закономірність – розбіжність між виконаними перевезеннями та кількістю рухомого складу на лініях. Так, київський трамвай у 1938 р. виконав план із кілометражу на 86%, а із перевезення пасажирів – на 102%<sup>525</sup>. Подібну картину спостерігаємо й у харківському транспортному господарстві. В 1937 р. план випуску вагонів на лінію недовиконувався на 5–6%, а із перевезення пасажирів перевиконувався на 3–5%<sup>526</sup>. Таким чином, постійно зростало експлуатаційне навантаження на рухомий склад. У реальному житті це означало, що менша кількість трамваїв повинна була перевозити більшу кількість пасажирів.

Аби справитися зі зростаючим пасажиро потоком, трамвайники мусили збільшувати швидкість рухомого складу і шукати внутрішні резерви. Експлуатаційна швидкість київського трамвая зросла з нормальних 10,3 км на годину до 13,5, а одеського навіть досягла 16 км. І це при тому, тут варто згадати, що у нормальних умовах тогочасний трамвай був транспортом підвищеного ризику. До 30-х років вагони будувалися без автоматичних дверей, вікна не відчинялися, існували навіть спеціальні літні, відкриті вагони. Щоб збільшити щеплення коліс із рейками у вагоні знаходилися ящики з піском, яким посипали рейки. Частими були аварії та нещасні випадки. Зі збільшенням навантаження на рухомий склад і експлуатаційної швидкості, аварії та сходження трамвая з рейок почастишали. В середньому на київському трамваї відбувалося за рік 100 випадків сходу трамваю з рейок і 60 випадків зіткнення вагонів<sup>527</sup>. У 1932 р. в Одесі переповнений трамвай, що піднімався по Нарішкінському спуску, раптом втратив керування й

<sup>525</sup> ДАК. – Ф.Р.1. – Оп.1. – Спр.10733. – Арк.7.

<sup>526</sup> Робота харківського трамваю // За зразковий трамвай. – 1937. – №59 (29 червня).

<sup>527</sup> Вчорашній І. Поліпшити технічне керівництво трампарками / І. Вчорашній // Київський трамвайник. – 1937. – №3(7січня).

покотився донизу: “Обидва вагони, переповнені пасажирами, зім’яло в гармошку, вижило, говорили, мало”<sup>528</sup>. Подібна трагедія сталася й на крутому спуску по вулиці Глибочицькій у Києві.

Незадовільний технічний стан трамваїв призводив до постійних затримок у русі, що паралізували міський транспорт, особливо в години пік. Так, у Києві в 1937 р. через постійні неполадки наприкінці дня з 286 вагонів залишалися діючими тільки 105. На такому маршруті, як 16, що з’єднував центр із промисловою Петрівкою, залишалось лише 2 вагони<sup>529</sup>. Це була типова картина для більшості міст України. У Харкові за два тижні трамвайний парк у 1937 р. недодав 589 вагонів на маршрути через простой та ремонти<sup>530</sup>. Навіть новозбудовані трамвайні парки не витримували непосильного навантаження. У середині 30-х років було збудовано Макіївський трамвайний парк, укомплектований новими моторними та причіпними вагонами вітчизняного виробництва. Однак, за 9 місяців 1939 р. в парк, через аварії, відправлено 528 вагонів, а простой становили 3100 вагоногодин<sup>531</sup>. Трамвайні маршрути, зазвичай, мали одну колію, а на зупинках були зроблені роз’їзди, де водій чекав на зустрічний потяг. У випадку аварії рух транспорту міг бути паралізований на всій лінії.

Та незважаючи на постійні зриви, аварії та несправності рухомого складу, трамвай залишався прибутковою галуззю. Трамвайне господарство, як сказано у стенограмі президії Київської міської ради, стабільно виконувало та перевиконувало план, на відміну від автомобільного транспорту<sup>532</sup>.

<sup>528</sup> Полунин Д., Сарсакова Д., Титова М. Вказ. праця – С. 165.

<sup>529</sup> Два листи пасажира // Київський трамвайник. – 1937. – №8 (7 лютого).

<sup>530</sup> Пасажири вимагають // За зразковий трамвай. – 1937. – №20(3 березня).

<sup>531</sup> Шушерина Л. О самом наболевшем / Л.Шушерина // Макеевский рабочий. – 1939. – №244 (23 октября).

<sup>532</sup> ДАК. – Ф.Р.1. – Оп.1. – Спр.10733. – Арк.5.

З кожним роком навантаження на трамвайний парк зростало. Поїздка громадським транспортом в годину пік перетворювалася на цілу баталію. По-перше, запізнення на роботу в той час могло бути прирівняне до самовільного невиходу на роботу, що загрожувало робітникам звільненням, втратою продуктових карток, житла або з 1939 р. й тюремним ув'язненням. По-друге, ніколи точно не можна було сказати, буде йти наступний трамвай, чи не станеться обрив ліній або зіткнення вагонів. Тому мешканцям міст залишалося або здобути право на користування громадським транспортом “з боєм”, або йти пішки. Трамваї були переповнені – люди їхали на підніжках, висіли на поручнях та один на одному. В 1936р. за ініціативи П.Постишева міська влада розгорнула боротьбу із „висунами” – міліція знімала „висунів”, у вагонах встановили нові поручні й замки, щоб закривати двері, але це не допомогло<sup>533</sup>.

Взагалі, міська влада своїми розпорядженнями регламентувала поведінку громадян при користуванні громадським транспортом. Згідно з правилами на зупинках мали створюватися черги, пасажирів зобов'язані були заходити лише через задні двері, а виходити через передні. Пільгові категорії мешканців мали право також заходити до трамвая через передній посадковий майданчик. Однак після півгодинного чекання на трамвай на зупинках утворювалася тіснява, ніякої черги ніхто не дотримувався, й люди намагалися будь-що потрапити всередину або хоча б на підніжку, адже ніякої гарантії прибуття наступного трамвая не було<sup>534</sup>. В таких умовах громадський транспорт увійшов у радянський побут як перманентна конфліктна зона: “...у вагонах, переповнених пасажирами, при різких ривках за відсутності поручнів і держаків падають, забиваються. В результаті

<sup>533</sup> ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.2 – Спр. 6914. – Арк.9.

<sup>534</sup> Вагон идет в парк // Звезда. – 1934. – №12 (14 января).

постійні скандали, тим більше, що люди у вагонах налаштовані надзвичайно нервово, й будь-яка дрібниця викликає неприємності”<sup>535</sup>, - свідчили очевидці.

Часто нервозна атмосфера у вагоні шукала виходу, і жертвою агресивної поведінки пасажирів ставали переважно кондуктриси. Адже пасажиримали заходити через задні двері, де знаходився кондуктор, і купувати в нього талончик на проїзд. Спалахувало багато конфліктів між пасажирими і кондуктором, що цілком зрозуміло. Послуги трамвайного депо були надзвичайно низькими, але за них потрібно було віддавати свої “кровні” копійки, до того ж, не якійсь безликій установі, а конкретній особі. Тому в образі кондуктора персоніфікувалася уся система комунальних послуг, стихійний протест пасажирів проти їхнього низького рівня. Саме з цими працівниками трамвайного парку, переважно жінками, й відбувалися часті конфлікти і навіть бійки пасажирів.

Про конфлікти між кондукторами та пасажирими в 1936 р. говорили на президії міськради у Києві так: “...кондуктори недостатньо коректно обходяться з населенням, контролерський склад не на висоті. До того ж, у наших кондукторів немає звички обійти усіх пасажирів.., бувають випадки, що пасажиримпросто виганяють кондуктора та йдуть без нього”<sup>536</sup>. Особливо рішучо налаштовані кондуктриси викидали з вагона шапки злісних “зайців”. Відповідно, постраждали пасажиримне залишалися у боргу – могли відібрати рулон з талонами, за який кондуктору потрібно було внести кошти у касу або й вдатися до насильства<sup>537</sup>.

Обсяги послуг міського транспорту постійно відставали від швидких темпів росту населення в містах України, а їх якість знаходилася на низькому рівні.

---

<sup>535</sup> Державний архів міста Києва. – Ф.- Р-1. – Оп.1. – Спр.7970. – Арк.12

<sup>536</sup> Там само. – Арк.11.

<sup>537</sup> Полунин Д., Сарсакова Д., Титова М. Вказ праця. – С.143.

Згортання НЕПу призвело й до ліквідації розгалуженої системи обслуговування міських жителів. Ліквідовувалися приватні магазини, перукарні, ремонтні майстерні, підприємства громадського харчування. Чи не найболючіше городяни відчували закриття й націоналізацію лазень, що спричинило погіршення фізичного стану населення. Комунальні лазні працювали дуже погано – черги, відсутність води, погані санітарно-гігієнічні умови та часті простой знизили завантаження лазень до 60–70 % від їхньої середньої потужності<sup>538</sup>.

В 30-х роках в умовах найгострішої економічної кризи в Києві було збудовано лише три громадські лазні. Останню – Солом'янську – будували 2 роки, до того ж, вона не мала парної начебто через шкідливість для здоров'я людей<sup>539</sup>. У звіті за 1931 р. про роботу комунального господарства м. Києва зазначалося: "...усі 8 комунальних лазень були збудовані й зосереджені в центральних районах міста. Крупні робітничі райони зовсім не мають лазень. Пропускна спроможність тих, що існують, дорівнює приблизно 5 купанням на душу на рік. Фактично ж середня спроможність лазень дорівнює 3,5 купанням на рік"<sup>540</sup>. До того ж, у лазнях Києва панували антисанітарія, цвіль та грибок, не вистачало навіть справних тазів. А ті, що є, іржаві, без ручок та діряві. Це при тому, що в умовах голоду та розрухи в місті різко погіршилася епідеміологічна ситуація. Як стверджують В.Марочко та О.Мовчан, статистики захворювань на висипний тиф, дизентерію, скарлатину свідчить, що в 1932 р. на вулицях міста шаленіла епідемія<sup>541</sup>.

На засіданні пленуму секції комунального благоустрою Київміськвиконкому багато хто критикував діяльність місцевих лазень.

<sup>538</sup> Рескін М. Культурна лазня – частина нового побуту / М.Рескін // Соціалістичний Київ. – №4. – С.41.

<sup>539</sup> Там само.

<sup>540</sup> ДАК. – Ф.Р.1. – Оп.1 – Спр.482. – Арк.110.

<sup>541</sup> Марочко В. Санітарно-епідеміологічна ситуація в м. Києві 1932-1933 років / В. Марочко, О.Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2008. – вип.18. – С.310.

Зокрема, зазначалося, що діючі лазні можуть обслуговувати лише незначну частину населення. Якби кожен киянин вирішив скористатися їхніми послугами, то міг би це зробити не частіше ніж раз на три місяці<sup>542</sup>.

На засіданні президії Київської міської ради 1938 р. роботу лазне-прального комбінату визнали незадовільною, оскільки план обслуговування робітників було виконано лише на 75% через постійну нестачу води, електроенергії тощо. Незадовільним залишалося забезпечення мешканців столиці, що проживали на околицях<sup>543</sup>. Попри усвідомлення органами міської влади, що кількість лазень для Києва є недостатньою, вони й надалі мало що змінювали. Багато робітників, які проживали у гуртожитках, квартирах без водогону та каналізації, винаймали куток у господарів на околицях міста, взагалі не мали можливості проводити регулярні гігієнічні процедури.

Аналогічна ситуація з лазнями склалася в середині 30-років і в інших містах. Так, у Вінниці в 1934 р. працювали лише 2 лазні громадського користування, одна, збудована в умовах “штурмівщини”, так і не стала до ладу<sup>544</sup>. Лазня у Дніпропетровську в 1934 р. працювала неякісно. Гарячої води потрібно було чекати по кілька годин, скрізь панували бруд і антисанітарія, а сам заклад влада зорієнтувала на дезинфекцію новоприбулих робітників або учнів фабричних училищ<sup>545</sup>.

Навіть у містах зі значними перевагами у фінансуванні криза побутового забезпечення населення вражала. У Краматорську в 1936 р. існувала лише одна лазня, що давало можливість мешканцям здійснювати гігієнічні процедури лише раз на два місяці<sup>546</sup>. Катастрофічно не вистачало лазень і пралень у шахтарських поселеннях Донбасу, а в діючих санітарно-

<sup>542</sup> ДАК. - Ф.Р. 1. – Оп.1. – Спр.7970. – Арк.5.

<sup>543</sup> Там само. – Спр.10733. – Арк.6.

<sup>544</sup> ДАВО. – Р.152. – Оп.6. – Спр.5. – Арк.2.

<sup>545</sup> Там, где грязь в почете // Звезда. – 1934. – №56. (11 марта)

<sup>546</sup> Гогохія Н. Українське «соцмісто» 1930-х років: мрії та реальність / Н.Гогохія // Вісник Луганського Державного педагогічного Університету ім. Тараса Шевченка. – 2003. - №6 – С. 196.

гігієнічне обслуговування було на низькому рівні, що призводило до поширення тифозних захворювань та паразитів<sup>547</sup>.

Важливим елементом радянської комунальної утопії були механізовані пральні, що мали б вивільнити додаткові робочі руки. Певний досвід облаштування механічних пралень у цей час уже існував у світі та в дореволюційній Росії. В першій половині 30-х років існувало лише дві механізовані пральні – в Києві та Харкові. Харківська пральня мала новітнє технічне устаткування з продуктивністю 5 тонн сухої білизни на день<sup>548</sup>. Однак пральні обслуговували переважно потреби організацій – військових частин, лікарень, державних установ тощо, а не широкого споживача. Працівники комунального господарства Києва підраховали, що така пральня може задовольнити лише 0,02% індивідуальних потреб широкого споживача<sup>549</sup>. Мешканці міст майже не користувалися послугами цих пралень. Бідніша частина населення прала свій одяг самотужки, а хто мав можливість просто віддавав прати свій одяг за невелику плату.

На початку 30-х років однією з найбільш болючих проблем залишалася санітарна очистка міста. Централізована система видалення нечистот в містах України знаходилася у зародковому стані. Найбільш технічно оснащені були київська та харківська каналізації. Вони мали розгалужену мережу, потужні помпи, поля аерації тощо. В інших містах нечистоти вивозили асенізаторські обози в простих бочках на возах. В роки першої п'ятирічки, з 11 міст із населенням до 100 тисяч чоловік, лише в трьох містах (Кам'янець, Маріуполь, Артемівськ) потреби у вивезенні рідких нечистот задовольнялися

---

<sup>547</sup> Там само.

<sup>548</sup> Суєтін Г. За громадську пральню / Г. Суєтін. – Х.: Держмедвидав, 1931. – С.37.

<sup>549</sup> Кічело І. Що ми будемо цього року / І.Кічело //Соціалістичний Київ. – 1933. - №1-2. – С.10.



на 100%, в інших лише на 30-40%<sup>550</sup>. Власне, сам процес мало змінився із XIX ст.: „Вибирають відходи ручним способом, їх переливають черпаками на довгих держаках у бочки і везуть на асенізаційне поле. Це найгірший спосіб, бо перевозячи рідкі відходи їх розливають на дворі, вулицях, вони страшенно смердять, забруднюють й заражають ґрунт, а часто й воду. Цей варварський спосіб на жаль у нас найпопулярніший”<sup>551</sup>.

На кінець першої п'ятирічки в 5 містах було збудовано нові каналізаційні мережі. Найпотужніша серед них була побудована у Запоріжжі. Однак, система очистки стічних вод просто не працювала. Виявилось, що нечистоти із селища №6 у Запоріжжі виливалися просто у Дніпро й забруднювали воду, якою користувалися мешканці старого міста.

Загалом, в середині 30-х років більше 50% будинків житлової кооперації (як ми знаємо це не всі домоволодіння) були приєднані до каналізації. І якщо в Одесі або Києві більшість міського населення користувалися комунальними вигодами, то в нових промислових містах ситуація була інакшою. Каналізовано було в Миколаєві 20% кооперативних будинків, в Сталіно – 10%, Запоріжжі – 8,2%, Ворошиловграді – 2,4<sup>552</sup>.

В другій половині 30-х років продовжилося будівництво каналізаційної мережі. Перед війною в 19 містах України існувала каналізація. В Донбасі, де до революції взагалі не існувало системи очистки та водовідведення було збудовано каналізацію в 9 містах: Сталіно, Артемівськ, Ворошиловград та інші<sup>553</sup>. Однак багато каналізаційних систем були тимчасовими, збудовані

---

<sup>550</sup> Казас М. Економіка видалення і знешкодження рідких нечистот міста. – Х., 1932. – С.25.

<sup>551</sup> Соколов В. Очищення залюднених пунктів од відходів та покидьків. – Х., 1933. – С.10.

<sup>552</sup> Народне господарство УРСР (Статистичний довідник). – К., 1935. – С.538.

<sup>553</sup> Олійник Г. Піклування комуністичної партії і радянського уряду про поліпшення житлово-комунальних умов трудящих Української РСР в роки другої п'ятирічки (1933-1937 рр.) / Г.Олійник // Наукові записки Ужгородського державного університету – 1957. – вип.27. – С.99.

поспіхом без дотримання проектів. Із 28 проб стічних вод взятих у 1939 р. в містах України 24 не відповідали допустимим нормам<sup>554</sup>.

Відділ комунальної гігієни медичного інститут провів у 1938 р. обстеження стану забруднення Дніпра. Виявилося, що вище Києва вода була досить чистою, а в межах міста значно забрудненою. Рівень забруднення води виріс навіть у порівнянні з найбільш неблагополучними 1933-1934рр<sup>555</sup>. Депутати районів у середині 30-х років неодноразово зверталися до Президії міськради Києва з проханням вплинути на підприємства, котрі знаходилися на березі Дніпра й спускали брудні стоки у річку<sup>556</sup>. Внаслідок забруднення води купальники часто захворювали. Цікавий факт з своєї біографії згадує К. Кричевська-Розсандич. Майбутня художниця скупалася у Дніпрі, внаслідок чого захворіла на гепатит<sup>557</sup>.

Не кращою була ситуація й із санітарною очисткою міста. Навіть такі міста, як Київ або Одеса, на початку 30-х років були дуже забруднені. В звіті комунальників Києві зазначалося: “Благоустрій та санітарія міста також знаходяться в тяжкому стані. Муніципальним сміттєзбором охоплено менше 10% центральних домоволодінь міста”<sup>558</sup>.

Примітивною залишалася система очистки міста. В межах населених пунктів, що обслуговувалися санітарним обозом, нечистоти складали у вигрібні ями, які випорожнювали працівники комунального господарства. Використовували для цього бочки, дерев’яні ящики й навіть кошелі із лози. В 1934 р. спеціальні автомобілі для вивезення сміття з’явилися у Києві. В 1938 р. київський санобоз мав у своєму розпорядженні вже 45 автомобілів, якими

<sup>554</sup> Отмелюстый В. Временные сооружения для сточных вод в городах Украины / В.Отмелюстый // Водоснабжение и санитарная техника. – 1940. - №8. – С.61.

<sup>555</sup> ЦДАВОВУ України. –Ф.342. – Оп.14. – Спр. 337. – Арк..88.

<sup>556</sup> ДАМК. – Ф.Р. -1. –Оп.1. –Спр.7970. –Арк.10.

<sup>557</sup> Кричевська-Розсандич К. Мої спогади. – / К.Кричевська-Розсандич. - К.: Родовід, 2006. – С.74.

<sup>558</sup> ДАК. – Ф. Р.11. – Оп. – 1. – Спр.482– Арк.111.

вивозили бруд, але і його потужностей не вистачало<sup>559</sup>. Так, навесні щодня на подвір'ях столиці скупчувалося до 657 тон сміття, а районні санітарні контори на день вивозили не більше 300 тон. Залишки відходів часто скидали на вулицях Глибочицькій, Госпітальній, Новій тощо<sup>560</sup>, а той просто у Дніпро. Навіть нові міста, що пишалися своїм благоустроєм, швидко перетворювалися на смітники. За матеріалами української дослідниці Н.Гогохія бачимо, що міста Сталіно, Луганськ та інші просто опинилися у болоті бруду та нечистот<sup>561</sup>.

В другій половині 30-х років починають з'являтися містечка, які мали слугувати взірцями нового комунального побуту. Впорядковані містечка вирости у Харкові, Запоріжжі, Краматорську та інших промислових центрах України. Саме в таких містах, а також у центральних районах реконструйованих міст були створені достатньо комфортні умови для проживання людей, що базувалися на використанні передових зразків тогочасної техніки – централізованого опалення, каналізації, водогону, тролейбусного та автобусного транспорту тощо. Російський письменник В.Войнович так описав свої дитячі враження від найвпорядкованішого, напевне, в Україні мікрорайону – селища №6 в Запоріжжі, в якому він побував перед війною: "...тут було багато такого, чого я ніколи раніше не бачив. Окрема квартира, електричне освітлення, радіоприймач зі шкалою, що світиться, ванна з гарячою водою і найбільше чудо індустріальної епохи – ватерклозет"<sup>562</sup>. Комунальні вигоди так і не стали для маси нових городян звичним побутовим інструментарієм. Комунальне господарство українських

<sup>559</sup> ДАК. –Ф.Р. -1. –Оп.1. –Спр.8472. –Арк. 18.

<sup>560</sup> Комунальне господарство на весні //Більшовик. – 1938. - №65 (18березня).

<sup>561</sup> Гогохія Н.Українське «соцмісто» 1930-х років: мрії та реальність / Н.Гогохія // Вісник Луганського Державного педагогічного Університету ім. Тараса Шевченка. – 2003. - №6. – С.197.

<sup>562</sup> Войнович В. Замысел. / В.Войнович – М.: Изд-во Эксмо 2003. – С192.

міст не створило широкої мережі своїх послуг. А отже загальна маса міського населення користувалася „благами цивілізації” епізодично.

Отже, в 30-х роках в Україні дійсно було збудовано багато об’єктів комунального господарства, що мали б кардинально змінити життя людей. Однак, в реальності спроба одним ударом за кілька років повністю змінити систему комунального обслуговування населення в Україні не тільки не дала позитивних результатів, а навпаки – погіршила ситуацію в містах.

Економічна криза, погіршення забезпечення населення необхідними продуктами й, нарешті, голод 1932–1933 р. створили некомфортні, на межі екстремальних, умови проживання міських мешканців. Криза міського господарства збіглася з піком урбанізаційних процесів в Україні, який припадав на першу половину 30-х років, що тільки загострило ситуацію. Міське середовище перетворилося на небезпечний простір для людини, де не можна було задовольнити своїх найпростіших побутових потреб, міста просто повільно сповзали в темну яму нечистот і бруду.

Провали радянсько-партійного керівництва у розбудові міського господарства і стрімке збільшення кількості населення створили серйозні труднощі для людей. Уперше в урбанізованому середовищі почалася системна екологічна криза.

Головні принципи благоустрою України не відповідали основоположним завданням урбаністики. Невеличкі робітничі селища на околицях міст або поблизу заводів і шахт ставали основним типом поселень із одно - двоповерховою забудовою без комунальних зручностей, які поступово входили до складу великих міст, розчиняючи впорядкований центр своєю масою.

Одночасно в середині 30-х років у міському господарстві стали більше уваги приділяти загальному благоустрою міста – очистці тротуарів і дворів, створенню парків, скверів, заощенню вулиць тощо. В результаті цих заходів у другій половині 30-х років зовнішній вигляд міст набагато поліпшився –

з'явилися кілометри тротуарів, було заощено центральні вулиці, відбувалося загальне зовнішнє впорядкування. В той же час у житловому просторі серйозних перемін не відбувалося. Для багатьох мешканців міст головні принади міського життя – центральне опалення, каналізація і водогін – залишалися недоступними, тому їхній побут суттєво не прогресував. Власне, побут городян 30-х років знаходився на перехідному етапі, коли зберігалось багато характерних рис сільського мешканця – ведення натурального господарства, недостатній розвиток, а то й відсутність належної міської інфраструктури, замкненість побутових процесів виключно в межах домашнього господарства.

\* \* \*

В індустріальному суспільстві значну частину функцій побутового забезпечення бере на себе комунальне господарство, що робить життя людини більш динамічним, комфортним. Однак система міського комунального господарства початку ХХ ст. зробила мешканців великих міст своїми заручниками. Ліквідація або занепад підприємств цієї галузі одразу ж спричинили кризу всього середовища існування. Тому руйнація міського господарства та голод в Україні на початку 20-х років призвели до різкого скорочення міського населення.

Причин занепаду міського господарства було кілька. Міська структура страждала від дефіциту коштів, перенаселення міст та бойових дій в містах. Найбільше постраждали технологічні підприємства – водогін і електростанції, а також трамвайне сполучення, яке використовували як допоміжну військову техніку. Та найбільших втрат комунальне господарство міст зазнало від експериментаторства у галузі міського управління, що проводили більшовики у 1919–1920 рр. Саме на цей період припадає пік розрухи, в результаті якої специфічне міське середовище просто розчинилося. Спроба більшовиків провести унікальний соціальний експеримент, що полягав у безкоштовному користуванні житлом та

комунальними послугами, швидко провалилася. Міста стояли на межі глобальної катастрофи.

У той час іншого шляху для відновлення комунального господарства міст, крім запровадження ринкових механізмів, просто не існувало. Введення плати за комунальні послуги відбувалося у руслі загальної переоцінки політики “воєнного комунізму”. Однак населення, навчене досвідом тотального державного розподілу і під впливом більшовицької фразеології, не поспішало оплачувати комунальні послуги. Тому перехід комунального господарства на цілком ринкові відносини відбувався довго і проходив досить болюче, особливо для незаможних верств.

Відродження комунального господарства у містах почалося з 1923 р., коли різко вирости його доходи від наданих населенню комунальних послуг. Великий попит на комунальні послуги спричиняв постійне зростання цін на очистку води, воду, електричне освітлення. А запровадження так званого класового тарифу давало можливість міським підприємствам працювати за рахунок обслуговування заможних верств міського населення. Для робітників, кустарів, дрібних радянських службовців комунальні послуги були досить дорогими, тому вони були змушені від них відмовлятися.

У цілому підприємства комунального обслуговування українських міст зберігали свою технологічну відсталість. Вони так і не змогли зробити якісного кроку вперед. Більшість підприємств працювала на межі технічних можливостей старого обладнання.

На початок 30-х років збіглися кілька тенденцій розвитку комунального господарства: в попередні роки було повністю вичерпано усі його внутрішні ресурси, зруйнована система фінансування, а та, що залишилася, не враховувала інтересів місцевого господарства; ліквідовано приватний сектор, що створював альтернативу державним підприємствам у сфері комунального обслуговування; стрімкий ріст населення, особливо в тих регіонах, де комунальне господарство розвивалося повільними темпами.

У результаті поєднання усіх негативних факторів на початку 30-х років настала тотальна криза міського середовища. Знову, які на початку 20-х років, міста стали небезпечними для своїх мешканців. Не було елементарних санітарно-гігієнічних умов для життя, надзвичайна скупченість населення, поширення хвороб і повний занепад сфери побутового обслуговування. В першій половині 30-х років міське населення України здобуло унікальний досвід адаптації до ворожого середовища. Люди пристосувалися виживати без цивілізованого водопостачання, санітарно-гігієнічних процедур, при мінімумі продуктів харчування, відсутності предметів побуту тощо.

Лише наприкінці 30-х років розвиток комунального господарства в Україні почав набирати темпи. Великі якісні та кількісні зміни відбулися в усіх галузях комунальної сфери, міське середовище почало відігравати позитивну еволюційну роль у побуті городян.

## **РОЗДІЛ 5**

### **ВПЛИВ ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ВЛАДИ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА В МІСТАХ УКРАЇНИ.**

#### **5.1. Житлова криза та спроби її подолання.**

Для міського середовища проблема житла є цілком закономірною. Концентрація мешканців на невеликій території, а також зростання цін на землю в межах міської округи призводили до перенаселення житлового фонду. Вже в середині XIX ст. багато міст почали відчувати проблему скупчення та антисанітарного стану житлової забудови. Панацеєю вважали пошук нового архітектурного обличчя міста, що вилилося у масштабну перебудову усього міського простору – зносилися старі вузькі квартали, виносилися за межі міста окремі райони, ліквідовувалися військові споруди тощо. Але темпи урбанізації зводили нанівець усі ці спроби, житлове питання для окремих верств міської людності залишалося надзвичайно болючим. Звісно, й у містах колишньої Російської імперії проблема квадратних метрів також була актуальною. В Україні, особливо на Півдні, міста почали швидко зростати в останній чверті XIX ст., поглинаючи навколишні містечка та сільськогосподарські округи, тому наявна забудова не була пристосована до великої кількості мешканців.

У 1914–1920 рр. масове житлове будівництво в містах України завмерло. Ще в 1916 р. влада була змушена зупинити ріст квартирної плати в містах, що була головним джерелом наповнення домового бюджету. Як наслідок, скоротилися кошти на ремонт будівель. А з початком революційних подій в Україні амортизація житла швидко почала зростати. Коштів на проведення ремонтів не було, а міська інфраструктура розвалювалася на очах. Не варто забувати і про бойові дії в містах. Навіть при тому, що вони точилися навколо центральних районів та громадських або виробничих споруд, житлові приміщення також зазнавали руйнувань. Г.



Діденко зазначає, що за 1918–1920 рр. в Україні було зруйновано 9,2% житлового фонду<sup>563</sup>. Внаслідок націоналізації житла та ліквідації орендної плати для найбідніших прошарків житлове господарство занепадає. У житловому фонді відбувалася руйнація наявних квартир. За свідченням сучасників, половина втраченої площі була зруйнована не внаслідок бойових дій, а через безглузді споживацькі закони “воєнного комунізму”<sup>564</sup>.

Скорочення житлової площі в першій половині 20-х років збігалось з бурхливим кількісним приростом населення. Наприклад, у Києві в 1920 р. було зафіксовано 728 760 м<sup>2</sup> житлової площі, що припадала на 337 тис. чоловік, в 1924 р. населення міста збільшилося до 410 тис. осіб, а площа відповідно скоротилася до 685 760 м<sup>2</sup>, що й призвело до падіння середньої норми житлової площі на душу до 7,5 м<sup>2</sup><sup>565</sup>.

Зменшувалася житлова площа й у інших промислових центрах. У містах Сходу та Півдня України стався приплив населення із сіл, а також демобілізованих солдатів за відсутності житлового будівництва і навіть організованих ремонтно-будівельних робіт. Особливо поганою була ситуація в шахтарських містечках. Відновлення важкої промисловості гальмувалося багатьма факторами, у тому числі й відсутністю коштів у державі. Крім того, в середині 20-х років працівники важкої промисловості отримували меншу зарплату, ніж представники інших промислових галузей, і страждали від безробіття. Також, давалася взнаки велика житлова криза, зумовлена багато в чому тим, що раніше робота на більшості підприємств носила сезонний характер для селян із навколишніх сіл, при якому будівництво житла було

<sup>563</sup> Діденко Г. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921-1925гг.) / Г.Діденко. – К.: Изд.-во АН УССР. 1962. – С.270.

<sup>564</sup> Говоренкова Т. Жилищно-орендная кооперация. Опыт Новой экономической политики и возможность его применения в современной России / Т.Говоренкова, Д.Савин // Жилищный альманах. – М., 1999. – вып.4. – С.55.

<sup>565</sup> Гор.Киев.Состояние жилого фонда Киева // Комунальное хозяйство Украины. – 1925.— №2. –С.84.

непотрібним. Дослідження Донбасу в 1926 р. продемонструвало, що робітники часто жили в підвалах, у інших непристосованих приміщеннях, де на одного мешканця кубатура житлової площі була у 5–6 разів меншою за санітарно допустиму норму<sup>566</sup>.

Ситуація із житлозабезпеченням у Харкові набула надзвичайно гострого характеру. Бюрократичний апарат, що розрісся в УСРР на початку 20-х років, вимагав дедалі більшої кількості приміщень. Під державні, партійні та інші установи забирали найкращі будинки, переважно у центрі міста з розвинутою системою комунального забезпечення. Всього під потреби партійно-радянського апарату на початку 20-х років у окружних містах було відведено понад 20% наявної житлової площі, а в тогочасній столиці ця цифра сягнула навіть 44%<sup>567</sup>. Населення міста порівняно з довоєнним часом збільшилося з 260 тис. до 400 тис., крім того, для адміністративних потреб було забрано 2467 квартир, що тільки загострило житлову проблему<sup>568</sup>.

Не допомагало навіть членство у профспілці. Так, один з профспілкових діячів у Харкові в 1922 р. звітував: "...закріплено за робітниками профспілок близько 200 будинків. З них 50–60 непридатних, таким чином, задоволено житлом не більше 15–20% членів профспілок. Питання це ударне, адже незабаром відбудеться виселення з будинків, зайнятих Наркоматами та іншими закладами, а виселятися немає куди. Вихід – розширення житлової площі шляхом отримання нових будинків, передачі спілками будинків житлокооперативів, які не виконували своїх зобов'язань щодо міськкомунгоспів"<sup>569</sup>.

<sup>566</sup> Комунальное строительство Украины в системе кредитных заявок на 1925-1926 год // Комунальное хозяйство Украины. – 1926. – №1-2. – С.9.

<sup>567</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.2336. – Арк.12.

<sup>568</sup> К разрешению жилищного кризиса // Жилище рабочего. – 1924. – №1. – С.11.

<sup>569</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.2573. – Арк.20.

Протягом 20-х років житлова площа на одного мешканця постійно зменшувалася.

**Динаміка зменшення житлової площі в містах України<sup>570</sup>.**

Роки	1924	1925	1926	1927	1928	1929
Площа, м <sup>2</sup>	6,8	6,3	6,09	5,7	5,8	5,7

Однак і ці дані не відображають справжньої ситуації в окремих регіонах. Навіть у містах, що мали особливе значення в радянській системі, картина була набагато гіршою. В Запоріжжі наприкінці 20-х років на одну особу припадало 4,8 м<sup>2</sup> житлової площі<sup>571</sup>. На Бердичівщині, де не було великих промислових об'єктів і відповідно не існувало робочої міграції в міста, середня квадратура житлової площі на одну особу становила 4,3 м<sup>2</sup> за санітарного мінімуму у 8 м<sup>2</sup> на одного мешканця<sup>572</sup>.

Не кращим було становище в містах, які ще донедавна були центрами промисловості. Незважаючи на відхід значної частини робітників у села, житлова криза в цих містах була відчутною. Наприклад, населення Катеринослава на 1925 р. становило за приблизними підрахунками 177 461 чоловік. Якщо брати до уваги санітарну норму в розмірі 9 м<sup>2</sup> на одну особу, то для міста необхідно було б мати більше 354 тис. м<sup>2</sup> житла<sup>573</sup>. Однак у місті налічувалося всього 264 тис. квадратних сажнів житла, з яких заселено лише 195 тис., а вся інша площа була повністю зруйнована. Таким чином, на одного мешканця Катеринослава припадало приблизно 5 м<sup>2</sup> житлової площі<sup>574</sup>.

Гірша ситуація була у маленьких містах з недостатнім житловим фондом, який можна було би просто реквізувати. В таких містах, як

<sup>570</sup> Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.72.

<sup>571</sup> Там само.

<sup>572</sup> Сирота О. Під знаком культурного зростання // Житлова кооперація України. – 1929. – №1 – С.20 – 21.

<sup>573</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.Р.5. – Оп.3. – Спр.2567. – Арк.90.

<sup>574</sup> Там само.

Жмеринка, Проскурів члени профспілки мали по кілька метрів квадратних на душу й змушені були мешкати у сирих напівтемних підвалах.<sup>575</sup> Середні дані, які ґрунтувалися на статистичних відомостях місцевих органів влади, часто не відображали справжню картину житлозабезпечення населення. Поза межами обстежень залишалися цілі верстви мігрантів, переважно молоді, яка прибувала до міст у пошуках роботи чи на навчання, поповнювала ряди громадян без житла або таких, що потребували покращення умов проживання.

Практикувалися оптимістичні запевнення про відсутність житлової кризи в окремих містах. Наприклад, активіст житлової кооперативної організації в Одесі у 1923 р. писав, що в місті немає гострої житлової кризи, оскільки на одну особу в середньому припадає 2,5 квадратних сажнів (10,67 м<sup>2</sup>). У цей же час представники Комітету з покращення побуту студентів звертали увагу партійного керівництва на те, що неможливо розмістити новоприбулих, оскільки в гуртожитках на одного поселенця припадало по одному квадратному сажню<sup>576</sup>. Міське керівництво вживало різних заходів для вирішення житлової проблеми. Під житло студентам віддавали старі, розорені склади і магазини на міських околицях, покинуті власниками під час революції. В примусовому порядку виселяли з гуртожитків студентів, що мали родичів у Одесі, сторонніх осіб, що проживали незаконно. Однак найбільш дієвим заходом стало подальше “ущільнення” студентських гуртожитків<sup>577</sup>.

З 1923 р. в Україні починається розвиток житлового будівництва переважно за приватною ініціативою. Та будівничого буму не сталося, оскільки ріст промисловості, насамперед виробництво будівельних матеріалів, не поспівав за ринком житлового будівництва. У великому

<sup>575</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.Р.5. - Оп.2. –Спр.542. –Арк.3.

<sup>576</sup> ДАОО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.1157. – Арк. 96.

<sup>577</sup> Там само. – Арк. 96-97.

дефіциті були цемент, скло, залізо тощо. Активними забудовниками стали передусім професійні робітники, бо вони через системи житлокооперації і профспілки могли отримувати кредити і діставати дефіцитний матеріал. Гальмувало розвиток приватного і кооперативного будівництва, а в роки НЕПу дві третини всього новозбудованого житлового фонду припадало саме на їхню долю, й постійне подорожчання робіт. Щорічно вартість будівельних матеріалів, особливо шиферу, цегли, цементу і заліза, зростала. Вартість будівництва у 1924 р. збільшилася порівняно з минулим роком на 9%, у 1925р. – на 20%, а і 1926 р. – на 26%<sup>578</sup>.

Інша обставина, що заважала розвитку масового будівельного буму, стало політичне значення квартирної плати. Головною причиною запровадження квартирної плати на початку непу більшовики називали необхідність нагромадження коштів для масового житлового будівництва, в той же час наголошуючи, що сучасна плата робітників за квартиру становить лише 10–20% від дореволюційної<sup>579</sup>. Але мала плата за квартиру, особливо для робітників і службовців, означала, що міста зовсім не мали коштів для нового будівництва, оскільки вона ледь покривала експлуатаційні збитки. Навіть у середині 1926 р. квартплата була нижчою собівартості житла, домове господарство по суті проїдало основні кошти<sup>580</sup>. До того ж, низька квартирна плата гальмувала і розвиток будівельної кооперації, адже для багатьох робітників було дешевше вносити символічну плату за класовим тарифом, ніж стати пайовиком будівельного кооперативу<sup>581</sup>.

---

<sup>578</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.2336. – Арк..218.

<sup>579</sup> ДАК. – Ф. Р.1. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.78.

<sup>580</sup> Бухштейн. Жилищное строительство наших городов / Д. Бухштейн // Коммунальное строительство Украины. – 1926. - №2. – С.20.

<sup>581</sup> Говоренкова Т. Жилищно-орендная кооперация. Опыт Новой экономической политики и возможность его применения в современной России / Т.Говоренкова, Д.Савин // Жилищный альманах. – М., 1999. – вып.4. – С.109.

Однак, незважаючи на дороговизну будівництва, у розпал непу спостерігаємо активне бажання міського населення будувати власні домівки самотужки. Про це свідчить збільшення дозволів органів місцевого самоврядування бажаним будуватися. Найактивніший період будівництва спостерігався в 1925 – 1928 рр. Щорічне приватне будівництво у цей час зросло у 3,5 рази, кооперативне – у 8 разів і державне – у понад 2 рази. Здавалося, що такий бум мав би вирішити житлову проблему, однак криза була доволі глибокою, а тенденція до росту короткочасною. До того ж, не враховувалися постійна амортизація й занепад житла, бо безгосподарність та безвідповідальність орендаторів, відсутність коштів у відділів комунального господарства призводили до втрати значної кількості будівель. Адже й після запровадження нового закону про обов'язкову плату за квартиру, споживацьке ставлення до житлової площі залишалося, на чому наголошують й сучасні дослідники. “Недовгий період воєнного комунізму, – зазначають окремі з них, – із його переділом житла й безкоштовністю породили у багатьох трудящих упевненість, що їх у жодному випадку не залишать на вулиці незалежно від того, чи будуть вони піклуватися за своє житло, чи ні”<sup>582</sup>.

Якщо в роки непу відбувався постійний ріст новозбудованої площі у містах, то цілком логічно виглядає питання, наскільки покращилось житлове забезпечення населення міст за цей період. Однак цього не сталося. Активне житлове будівництво у другій половині 20-х років спостерігалось у Сталіно, Дніпропетровську, Харкові та Одесі, промислових регіонах, де потужним забудовником виступали заводи, фабрики й залізниці. До того ж, у промислових центрах зосереджувалися значні кошти житлокооперації, що кредитувалася централізовано через філії Центрального комерційного банку. Але темпи росту житлобудівництва відставали від темпів урбанізації в Україні в 20-х роках. Так, у Дніпропетровську в 1923 – 1926 рр. площа

---

<sup>582</sup> Там само. – С.75.

житлових кімнат збільшилася на 12,7 %, а кількість населення за цей період виросла на 48,8%, що дало зменшення житлової площі на одного мешканця на 1 м<sup>2</sup> <sup>583</sup>. Відповідно збільшилася також і кількість мешканців на одну квартиру в середньому від 4,9 у 1923 р. до 6,1 у 1926 р. чоловік, а на одну кімнату – відповідно з 1,9 до 2,3 осіб<sup>584</sup>.

На спеціальному засіданні Комітету сприяння житловому та комунальному будівництву, що існував при уряді УСРР, у січні 1929 р. було зазначено, що загальна житлова криза важким тягарем лягає навіть на тих щасливчиків, що оселилися в новозбудованих будинках і стимулюють самопотіснення до крайніх меж. Надто сильно це помітно у щільності заселення нових будинків, де середня квадратура на одного мешканця зовсім не менша, ніж у старих, хоча нові будинки розраховані на більш просторе мешкання сімей<sup>585</sup>. Причина тому була проста – бідність городян і велика житлова криза. Члени кооперативів або мешканці державних квартир масово здавали зайву, й не дуже, площу тим, у кого взагалі не було житла.

В кооперативному журналі у фельєтоні під промовистою назвою “Тіснота заїдає” висміювали підприємливу особу, що не могла жити у комунальній квартирі через тісняву і нестерпні умови. Але після того, як отримала у кооперативі окрему квартиру з кухнею, вбиральнею й навіть стінною шафою, перетворила її на комуналку, здаючи колишнім пожилцям коридор, балкон, півкімнати та кухню<sup>586</sup>.

Темпи будівництва навіть у тих регіонах, де було створено найбільш сприятливі для цього умови, суттєво відставали від темпів урбанізації. Так, згідно з доповіддю начальника відділу комунального господарства при НКВС України в 1926 р. забезпечення житлом міського населення України в

<sup>583</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.2336. – Арк.214.

<sup>584</sup> Там само.

<sup>585</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.1762. – Арк.229.

<sup>586</sup> Кракен Олаф. Тіснота заїдає / Олаф Кракен // За робітничє житло . – 1932. – №4-5. – С.6-7/

окремих містах мало такий вигляд: Коростень – 8,7, Бердичів – 9, Артемівськ – 9,5, Вінниця – 9,2, Шепетівка – 9,5, Запоріжжя – 9,6, Луганськ – 10, Полтава – 10,4, Житомир – 11,8, Харків – 12,3, Катеринослав – 14, Київ – 15, Одеса – 16,9 кв. аршинів на одну особу. А в окремих промислових містах, переважно серед робітничого населення, середня норма житлової площі доходило до 5,8 кв. аршинів на людину<sup>587</sup>.

Дійсно, в середині 20-х років ситуація із забезпеченням робітників житловою площею залишалася просто катастрофічною. Незважаючи на різні гучні кампанії, гасла та спеціальні комісії, саме робітники були стабільно найменш забезпечені житлом, причому в різних регіонах. Так, згідно з доповіддю керівника відділу комунального господарства України про стан житлового господарства й житлового будівництва у 1927 р. найгірше житлом були забезпечені саме робітники. При середній нормі по Харкові в 12,4 кв. аршинів на душу населення на робітничих окраїнах житлова площа на одну особу була значно меншою. На Журавлівці – лише 10, в паровозобудівному районі – 9,3, а в Новоселіві – 8,3 кв. аршинів<sup>588</sup>. Таким чином, незважаючи на більшовицьку риторику про “хороші квартири для всіх”, зберігалася ганебна практика “гетизації” міського середовища, коли робітничими селищами виступали перенаселені райони, позбавлені комунального благоустрою.

Як пише О.Мовчан, за даними перепису 1926р. робітники були забезпечені гірше ніж інші категорії населення<sup>589</sup>. В середньому на кожного робітника припадало 4,9 м<sup>2</sup> житлової площі<sup>590</sup>.

Масові переселення робітників із підвалів, що так рекламувалися більшовиками, також не змінили на краще умови життя самих робітників і

<sup>587</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.2336. – Арк.10.

<sup>588</sup> Там само. 214.

<sup>589</sup> Мовчан О. Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті рр./ О. Мочан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – вип.17. – С. 231

<sup>590</sup> Там само.



їхніх сусідів і не вирішили одну з найболючіших тогочасних проблем. Громадяни продовжували домагатися кращого житла. Іноді в цьому випадку призначалося санітарно-гігієнічне обстеження умов життя міських мешканців. Звичайно, у більшості випадків мова йшла про екстремальні умови проживання, однак таке житло мали більшість городян. З цього проводу є багато прикладів і замальовок тогочасного комунального побуту. Зокрема, мешканка квартири по вулиці Воровського у Києві в 1929 р. скаржилася владі на свої погані житлові умови. Після відповідного обстеження виявилось, що її родина з п'яти осіб мешкала у кімнаті загальною площею 25 м<sup>2</sup>, денного світла дуже мало, загальної кухні не було, через що готувати їжу доводилося у кімнаті, досить таки вогкій<sup>591</sup>.

Не кращою, а подекуди й гіршою, була ситуація у провінції. Професійний залізничник із Конотопа звертався до керівництва майстерень з таким листом: “дуже прошу дати мені квартиру, так як я проживаю по вулиці Радянській № 67 у квартирі, що складається тільки із однієї кухні й без підлоги. Сім'я складається із 8 чоловік, із яких 3 дорослих й 5 дітей (від 13 років й до року). Через таку обстановку хворіє уся родина, а також приміщення само по собі загрожує своєю ветхістю”<sup>592</sup>.

Найгірше забезпечені житлом були шахтарі Донбасу. В дореволюційні часи маси українських шахтарів проживали в бараках, землянках, тимчасових приміщеннях або казармах, що належали підприємцям. У таких помешканнях панували антисанітарія, асоціальна поведінка, хвороби тощо. Але й навіть у другій половині 20-х років зберігалось таке становище. Середня норма забезпечення житловою площею шахтарів була найнижчою серед міського населення України й становила 3,8 м<sup>2</sup> на одну особу<sup>593</sup>. Найбільша кількість робітників шахт проживала у власних будинках –

<sup>591</sup> ДАК. – Ф.Р.1. – Оп.1. – Спр.1313. – Арк.15.

<sup>592</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.Р.1. – Оп.1. – Спр. 2587. – Арк.48.

<sup>593</sup> Там само. – Ф.Р. 5. – Оп.3. – Спр.1762. – Арк.230.

примітивних хатах-мазанках. Значна частина шахтарів мешкала у так званих гуртожитках (казармах) – 15,6%, у нежитлових приміщеннях – 1,8%, на чужій площі на правах піднайму – 11,6%. Серед сімей шахтарів, що склалися з двох і більше осіб, 91,7% мешкали в одній кімнаті, а з п'яти та більше осіб – 36,6%. Сім'ї шахтарів були забезпечені власним житлом на третину гірше від робітників металургійної галузі того ж Донбасу.

Оскільки промислового професійного пролетаріату в цих регіонах наприкінці 20-х років було небагато, то часто робітники наймалися на роботу тимчасово, а на період сільськогосподарських робіт поверталися додому на село. Відповідно, постійне населення гуртожитків та казарм у другій половині 20-х років було не чисельним. Наприклад, серед робітників металургійної галузі лише 1 % проживав у гуртожитках. В Єнакієвому в 1926 р. лише 208 осіб проживали у гуртожитку. Працівники гірничої галузі в той час не були власне міськими жителями, оскільки більшість із них проживала у невеличких шахтарських поселеннях, що будувалися навколо шахт, і котрі навіть з великою натячкою не можна назвати містом. Для населення, що обслуговувало ці шахти, їхні гуртожитки, казарми у більшості своїй були тимчасовим пристановищем.

У 1926–1927 рр. було збудовано 1000 м<sup>2</sup> житлової площі, 30% з яких були дерев'яні та кам'яні казарми. Але вже у 1929 р. кам'яних казарм майже не будували, а кількість дерев'яних виросла в півтора рази<sup>594</sup>. Це і зрозуміло, адже цегляний будинок на дві сім'ї коштував 128 крб за метр квадратний, а дерев'яна казарма для робітників – 90 крб<sup>595</sup>.

За даними перепису 1926 р. і загальною інформацією житлоспілки й комітету зі сприяння житловому будівництву можемо реконструювати середні умови мешкання звичайної сім'ї городян. Більшість міського населення проживала у невеличких містах із населенням до 100 тисяч

<sup>594</sup> Там само. – Спр.1773. – Арк. 88

<sup>595</sup> Там само.

чоловік. Але душова норма житлової площі у цих містах була меншою, ніж у великих містах. Із 5 100 000 міського населення України більше половини (2 725 294) займали окрему кімнату або будинок, а одну або більше кімнат (мова йде про типові комуналки) – лише третина населення (1 620 846). У великих містах ситуація виглядала інакше. Тут більшість сімей мешкала у комунальних квартирах з однією кухнею. Загалом, у містах України налічував понад мільйон сімей, що мешкали у власній квартирі або знімали її. Половина з них мала свою власну кухню, 282 819 – спільну кухню й у 261 680 сімей взагалі кухні не було. У невеличких містах, особливо тих, що тяжіли до навколишньої сільськогосподарської округи – Черкаси, Канів, Вінниця тощо, в середньому половина сімей користувалася власною кухнею, на відміну від великих міст, за винятком Одеси. У великих містах для більшості сімей власна кухня стала лише бажаною ціллю.

Таким чином, у великих містах із населенням понад 100 тис. осіб у 20-х роках швидкими темпами зростала кількість комуналок, що пояснюється особливістю житлового фонду, а також тим, що наплив мігрантів відбувався саме до них. У таких містах зберігалася значна кількість колишніх дворянських і буржуазних маєтків, дохідних будинків, приміщень культурного або адміністративного призначення й навіть культових споруд, що займалися під житло. У невеликих містах з 30–50 тис. жителів комунальні або спільні квартири також існували, хоч у меншій кількості, незважаючи навіть на те, що заселеність житлової площі у цих містах була щільнішою, ніж у великих міських центрах.

Це знову ж таки пояснюється специфікою формування тогочасних міст, котрі зовсім відрізнялися від сьогodнішніх мегаполісів. Міста, де проживала більша частина урбанізованого населення, насправді виглядали як гіпертрофовані сільські поселення. Замість цегляних дохідних будинків тут головним видом житла залишалася типова селянська хата з присадибним господарством. Це були невеликі приміщення, збудовані з місцевих

матеріалів та за народною традицією. В таких хатах будували одну, рідше дві кімнати, частину приміщення використовували для господарських потреб або для утримання домашніх тварин. Саме тому в таких містах кількість мешканців на одну кімнату була більшою, ніж у великих містах, де комунальна квартира стає головним типом житла для пересічного городянина.

Більшість мешканців міст проживала на житловій площі, отриманій на правах оренди або за дозволом місцевих житлових комісій. Відсоток громадян, що мешкали на чужій площі на правах піднайму, становив лише 5,3 % та й то ними були переважно дрібні службовці, студенти тощо<sup>596</sup>.

Якщо безсімейний житель отримував ордер на житло, то йому відводили цілу кімнату. Сімейні ж громадяни, отримували одно- двокімнатну квартиру. Оскільки середня сім'я робітників у 20–30-х роках складалася переважно з 3,9–4 чоловік, то відповідно сімейні мешканці були забезпечені житловою площею гірше, ніж одинаки. Про це свідчать і цифри звіту 1926 р. Комітету сприяння житловому та комунальному будівництву: "...по всій Україні для всіх груп норма житлової площі в одинаків на 79% вища проти осіб, що живуть на площі, яка рахується за сімейними. У перенаселених квартирах проживає 41,8% одинаків, а для сімейних цей відсоток доходить до 70%. Навіть у групі робітників норма житлової площі для одинаків на 50% вища проти сімейних – загалом одинаки перебувають у кращому становищі, ніж сімейні"<sup>597</sup>.

Житлова проблема відбивалася на сімейних стосунках. Молоді неодружені громадяни були більш мобільними, вони могли змінювати місце проживання і, як правило, розраховувати на окрему житлову площу. Сімейні громадяни при переїзді не могли бути впевнені в тому, що їхні житлові умови не погіршаться. Житлова криза вела також до зменшення кількості

---

<sup>596</sup> Там само. – Спр.1762. – Арк.228.

<sup>597</sup> Там само.

шлюбів серед міського населення, оскільки молодим сім'ям отримати житло було непросто. Обстеження родин міських мешканців у 1931 р. засвідчило найбільше зменшення середніх розмірів родин у тих соціальних групах населення, що мали найгірші житлові умови, насамперед серед так званих нетрудових пролетарських груп та робітників. У середовищі фабрично-заводських робітників і металістів середній розмір родин скоротився майже на 10%<sup>598</sup>. Одночасно, у цих категорій населення збільшилася кількість осіб, які стали самодіяльними, але проживали у родині<sup>599</sup>.

Більшість радянських громадян не мала вибору, тому в одній кімнаті жило по кілька чоловік. Навіть серед вищих радянських чиновників 28% проживали у квартирах, де одна кімната припадала на двох і більше мешканців. А серед найменш оплачуваних службовців, учителів, бібліотекарів, друкарок тощо цей відсоток становив 74–79. Тобто, серед основної маси міського населення тогочасної України лише кожен п'ятий із робітників і дрібних службовців міг розраховувати на окрему кімнату. Житлова криза з кожним роком загострювалася й, незважаючи на різні спроби виходу з неї, переломити ситуацію або хоча б загальмувати постійне зниження і так низької норми житлової площі у містах не вдавалося.

На рубежі 20-30-х років в містах України розгортається масове житлове будівництво. У будівництво житла в роки першої п'ятирічки було вкладено близько 13% загальнодержавних витрат<sup>600</sup>. Було заплановано збудувати більше 12 млн. житла та підвищити середню норму житла для робітників до 7 м<sup>601</sup>.

---

<sup>598</sup> Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року. –Х., 1933. – С.29.

<sup>599</sup> Там само. – С. 30.

<sup>600</sup> Ткачова Л. Піклування комуністичної партії про поліпшення житлово-побутових умов робітників України в роки першої п'ятирічки / Л.Ткачова // Наукові праці з історії КПРС. – 1976. – вип.80. – С.36

<sup>601</sup> Там само.

Для того, щоб забезпечити масове будівництво більшовики здійснили ряд заходів із залучення робочої сили. З 1930 р. в Україні почалася кампанія масового вербування селян на новобудови. Розорені колективізацією та репресіями, вони вербувалися сотнями тисяч. Завербовані селяни зобов'язувалися відпрацювати 2 роки на промислових об'єктах, але половина, а то й більшість з них, тікали вже через кілька днів. З початку вербування робочої сили на Донбас прибуло 77 984 робітників, а на 1931 р. залишилися всього 39 277 чоловік, тобто, 50,5% від завербованих<sup>602</sup>. У 1931 р. трест “Донбасжитлобуд”, що вів усе житлове будівництво у регіоні, залишило 54.412 робітників, з них 10 000 через незадовільні побутові умови та харчування<sup>603</sup>. Нестачу робочої сили в голодні роки керівники будівництв поповнювали одразу. Зокрема, “Донбасжитлобуд” прийняв у першому кварталі на роботу 5235 чоловік, а в четвертому вже 11 456 чоловік, що становило 69,9% усіх працюючих.

Загалом на новобудовах України в цей час працювало 66,1% робітників, найнятих безпосередньо у ході будівництва або шляхом вербування у найближчих селах. Це були малокваліфіковані робітники, колишні селяни – утікачі від колгоспного життя. А от кваліфікованих робітників, що закінчили училища або курси, на будівництві працювало лише 6,8%<sup>604</sup>. Погані умови праці й життя, низька заробітна плата будівельників, їхня недостатня професійна кваліфікація спостерігалися у всіх регіонах України.

Плинність робочої сили, її низька кваліфікація призводили до зривів і так нереальних планів житлового будівництва. Керівники будівництв, розуміючи міру своєї особистої відповідальності за зрив темпів введення в дію заводу чи фабрики, не мали іншого виходу, як тільки набирати дедалі

<sup>602</sup> Лобурець В. Поповнення рядів робітничого класу України в 1926-1929 рр. / Л.Ткачова // Питання історії народів СРСР. – 1969. – вип. 8. – С.117.

<sup>603</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.Р. 817. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк.21.

<sup>604</sup> Там само. – Арк.17.

більше робітників, адже головним технічним засобом новобудов залишалися одноколісна тачка та робочі руки. Відповідно, вони стимулювали приплив нової робочої сили на будівництво без забезпечення належних житлових умов, що лише погіршувало становище робітників. Коло замкнулося.

Цілком слушно український дослідник В. Кравченко зауважував, що більшість із цих “червоних директорів”, так званих висуванців, дуже добре розуміла, що головне для них було виконати плани промислового будівництва, а карати їх за невиконання планів житлового будівництва ніхто не буде<sup>605</sup>.

В Запоріжжі, де розгорнулося наймасовіше будівництво промислових гігантів, у розпал першої п’ятирічки ситуація із житлом, як уже зазначалося, стала просто катастрофічною. В 1930 р. середня житлова норма на одного чоловіка становила 4,10 м<sup>2</sup>, але нові підприємства незабаром мали завербувати ще 10–12 тис. осіб. Для їх розміщення міська влада почала будівництво житлокомбінату, але ВРНГ його заморозила через нестачу цегли і лісу<sup>606</sup>. Адже будівництво житла було неперіоритетним завданням.

Найбільше житлове будівництво в цей час розгорнулося на Донбасі за рахунок обмеження будівельного фінансування в інших регіонах. Усього державними органами в 1931 р. в Донбасі було збудовано 332 911 м<sup>2</sup> житла, з них 236 837 кам’яного й 95 074 стандартного<sup>607</sup>. Однак обсяг житлового будівництва було виконано лише на 69,3% від запланованого. Велика кількість будинків, що розпочали будуватися в цей час, залишалася у вигляді “довгобудів” і зависала додатковим вантажем на наступний рік. Причому, відсоток готовності цих “довгобудів” у середньому становив 43,9<sup>608</sup>.

На наступний рік влада запланувала збудувати вже меншу кількість житлової площі, але й цей план не вдалося виконати. З фондів фінансування

<sup>605</sup> Кравченко В. Вказ праця. - С.10.

<sup>606</sup> ЦДАВОВУ України. –Ф.Р.5. –Оп.3. – Спр.2031. –Арк.30.

<sup>607</sup> Там само. – Ф.Р. 817. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.2.

<sup>608</sup> Там само.

житлового будівництва у Донбасі було вилучено 16 млн 747 тис. крб, які раніше призначались на кам'яне будівництво<sup>609</sup>. Відповідно, замість запланованих 238 013 метрів житла на 15 листопада 1932 р. було здано лише 137 040. До того ж, кам'яного вдалося збудувати 54 958 м<sup>2</sup>, а от стандартного – 84 266<sup>610</sup>. Таким чином, тотальні дефіцити та нестача коштів примушували будувати дешево, але малокомфортне житло у вигляді стандартних щитових будинків невисокої якості й, до того ж, недовговічних.

Іноді прибулих на будівництво робітників поселяли навіть у корівниках, як це було на Дзержинськбуді<sup>611</sup>. Вони мешкали також у промислових приміщеннях, спали на бетонній підлозі, взимку в палатках або тимчасових будівлях. Але й у бараках, котрі виступали в той час для багатьох бажаним житлом, умови були не кращими. На Тракторбуді, одній із головних новобудов сталінського перелому, в багатьох бараках протікали дахи, були вибиті вікна, відсутні двері, кругом щілини, матраци або відсутні, або брудні тощо<sup>612</sup>.

Радянська урбанізація перших п'ятирічок мала ще одну особливість – це поява міст на вільному місці. Формуючим ядром міста ставало, як правило, велике підприємство. Великі міста виростили також на базі невеличкої колонії, яка ще кілька років тому мала лише 5–10 тис. мешканців. Отже, в цих містах і не йшлося про використання, як про це часто говорили партійні керівники, внутрішніх резервів та надлишків житлової площі. Наприклад, типова радянська новобудова перших років індустріалізації виглядала так, як описав забезпечення житлом партійного апарату голова Слов'янського РВК: “райцентр є мале містечко сільського типу. Комунальних націоналізованих будівель у ньому є лише 2, в яких містяться установи району. Комунальних будинків, де можна було б надавати квартири

<sup>609</sup> Там само. – Спр. 194. – Арк.1.

<sup>610</sup> Там само. – Арк.8.

<sup>611</sup> Кравченко П. Вказ праця. – С.5.

<sup>612</sup> Там само.



робітникам, у райцентрі нема. Будинків, що підлягають націоналізації, теж нема”<sup>613</sup>.

Наприкінці 1930 р. міське керівництво Запоріжжя, скаржилося в центр на жахливу ситуацію із забезпеченням робітників житлом: “беручи до уваги надзвичайну житлову кризу в м. Запоріжжі у зв’язку з величезним зростанням населення за останні роки, замість 40 000 чоловік ми маємо 120 000 чоловік, зважаючи на будівництво Дніпрельстану та Дніпрозаводу, попри те що під гуртожиток робітників зайняті усі приміщення культзакладів (червоні кутки, клуби тощо), деяка частина робітників Дніпрельстану, Дніпрозаводбуду і заводів міста змушена використовувати під житло заводські лазні, кочегарки, окремі цехи та майстерні, а також навіть неоплювані сараї, що набуло характеру постійного явища”<sup>614</sup>. У відповідь ВРНГ СРСР рекомендувала місцевим органам влади провести ущільнення робітничих бараків, а незадоволення робітників гасити роз’яснювальною роботою<sup>615</sup>.

У Вінниці, яка напередодні сталінської реконструкції мала цілком позитивні показники із комунального господарства, під час будівництва електростанції через брак житла закрили синагогу, в якій розмістили близько 250 робітників<sup>616</sup>. Вінницьке керівництво в 1930 р. оригінально вирішило проблему розселення й новоприбулих студентів – одних мали розмістити в одному з корпусів психлікарні, інших підселити в гуртожиток, ще 100 студентів планували поселити на другому поверсі міської лазні, а 150 особам мали на добровільних засадах дати притулок мешканці житлокооперативів<sup>617</sup>.

1931–1932 рр. – це пік будівельної кризи в СРСР, а відповідно і в УРСР. У цей час було згорнуто будівництво майже усіх комунальних

<sup>613</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.Р.5. – Оп.3. – Спр.2065. – Арк.8.

<sup>614</sup> Там само. – Арк.3.

<sup>615</sup> Кравченко П. Вказ. праця. – С.7.

<sup>616</sup> ДАВО. – Ф.Р. 152. – Оп.9. – Спр.8. – Арк.59.

<sup>617</sup> Там само. – Арк.43.

підприємств у Центральній та Правобережній Україні. Житлове будівництво навіть у таких містах, як Харків, Запоріжжя, Краматорськ гальмувалося. У фондах відділу комунального господарства при НКВС зберігаються десятки листів від місцевих органів влади з проханням надати для житлового будівництва кошти, дефіцитні матеріали тощо. Усі кошти було відправлено у Донбас для розвитку місцевої промисловості та житлового й комунального будівництва, однак цифри говорять про мізерні успіхи Донбасжитлобуду як головного забудовника у регіоні в цей період. Плани із житлового будівництва на Донеччині хронічно не виконувалися. В 1931–1932 рр. трест міг збудувати 200–300 тис. м<sup>2</sup> житла. І це при тому, що з усієї збудованої житлової площі в країні 72% припадало саме на Донбас<sup>618</sup>.

У столиці тогочасної України, яка мала пріоритети в житлобудівництві, також було не все гаразд. Плани будівництва постійно зривалися. За 1932 р. у Харкові та на околицях було збудовано лише 110 тис. м<sup>2</sup> житла із запланованих майже 400. А всі інші об'єкти перейшли на наступний рік із малоюмовірними перспективами на завершення. Майже на половині усіх довгобудів роботи були виконані менше ніж на половину. А 139 будівельних майданчиків було законсервовано, і роботи на них взагалі припинилися<sup>619</sup>.

Таким чином, у тих регіонах, які більшовики проголосили пріоритетними у сфері будівництва, його темпи були незначними. Незважаючи на постійне збільшення населення і зростання економічних зусиль при фінансових вливаннях у важку індустрію, житлове будівництво загальмувалося. Темпи будівництва на початку 30-х років не перевищували рівень 1928–1929 рр., коли в країні здавали за рік майже 1 млн м<sup>2</sup> житла.

<sup>618</sup> Чумаченко В. Деятельность Коммунистической партии по развитию жилищно-коммунального хозяйства на Украине в годы первых пятилеток / В.Чумаченко / Великая Октябрьская революция и социальный прогресс человечества. – Днепропетровск, 1968. – С.64.

<sup>619</sup> ДАХО. – Ф.Р.408. – Оп.6. – Спр.382. – Арк.1.

Цікаво, що до 1929 р. кількість новозбудованої площі постійно зростала, і лише у 1929 р. темпи приросту призупинилися. Різке гальмування у житлобудівництві було пов'язане з тим, що з 1929 р. припинився ріст у такій важливій сфері, як індивідуальне будівництво, яке по Україні давало понад половину усієї житлової площі. Високі податки, наступ на приватний ринок та запровадження карток фактично знищили таке поняття, як масовий приватний забудовник. Наприклад, у Артемівську в 1927 р. більше половини збудованої площі припадало на приватний сектор і становило 102 тис. м<sup>2</sup>. У наступному році при плані 83 259 м<sup>2</sup> житла реально збудували менше половини. На 1929 р. планували індивідуальне будівництво вже в обсязі 53 192 м<sup>2</sup> <sup>620</sup>. І це при тому, що частка індивідуального будівництва в Артемівську становила 40% від загального.

Якщо індивідуальне будівництво часто велося з місцевих матеріалів і не вимагало великої участі будівельної промисловості, то обійтися без такого матеріалу, як ліс навіть при максимальному використанні місцевих традицій було неможливо. З 1930 р. й деревина стала дефіцитом і її не вистачало для потреб навіть Запоріжжя, Харкова, Донбасу тощо. Вже наприкінці 20-х років індивідуальне будівництво почало скорочуватися – далися взнаки планомірні заходи більшовиків щодо ліквідації приватного капіталу. В 1929 р. з усього новозбудованого житла на індивідуального забудовника припадало 49,1%, що на 7,6 % менше, ніж у попередньому році<sup>621</sup>. До дефіциту будівельних матеріалів долучалося також і подорожчання будівництва. Ціни на будівництво житла на початку 30-х років зросли на третину<sup>622</sup>. До того ж, у 1930 р. було запроваджено новий податок на індивідуальних забудовників у розмірі 5% від вартості будівництва. Цей податок мали платити і ті, хто уклав угоди на будівництво у 1929–1930 операційному році. Подорожчання

---

<sup>620</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.Р.5. – Оп.3. – Спр.2045. – Арк.34.

<sup>621</sup> Каплунов І. Житлові умови міського пролетаріату УСРР / І. Каплунов, Д.Бухштейн // Вісник статистики України. – 1930. – вип.УІ. –С.52.

<sup>622</sup> Кравченко П. Вказ праця. –С.7.

матеріалів і новий податок остаточно підірвали можливості індивідуального забудовника.

Скорочення темпів індивідуального будівництва теоретично мало компенсуватися кооперативним будівництвом. Для цього йому з місцевих бюджетів мали передати значні кошти, що компенсували 34% витрат будівельних кооперативів. Насправді ж, ці фонди були виділені лише наполовину<sup>623</sup>. Наслідком нововведення стало різке скорочення й кооперативного житлобудівництва, оскільки кооперативи також страждали від дефіцитів і неймовірних цін на будівельні матеріали та послуги. Досить успішна Київська житлоспілка в 1932 р. планувала увести в експлуатацію 29 317 м<sup>2</sup> житла, а виконала цей план лише на 35%. Із 9 будинків, закладених житлоспілкою, будувався лише один. Головна причина зриву житлокооперативного будівництва полягала у подорожчанні вартості будівництва із нормативних 176 до 400 крб. за метр житлової площі. З усіх членів житлоспілки лише одиниці могли претендувати на новозбудовану квартиру, оскільки більшість із них вносила свою грошову частку на неї кілька років тому, а після подорожчання потрібні були ще додаткові кошти, внаслідок чого з'явилась велика заборгованість серед членів кооперативу й відбувався масовий вихід із спілки<sup>624</sup>.

Голова Укржитлоспілки вважав, що в 1933 р. відсутність кредитів не дасть змоги розпочати нове будівництво (за невеликим винятком) і загальмує будівництво уже розпочатих об'єктів: "...так, при необхідності для закінчення перехідного будівництва по всій Україні в сумі 85 млн. крб. програма на 1933 р. виділяє лише 65 млн. крб. Тому частина об'єктів буде повністю забезпечена кредитами, а частина заморожена"<sup>625</sup>.

---

<sup>623</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.Р - 5. – Оп.3. – Спр.2045. – Арк.103.

<sup>624</sup> ДАК. – Ф.Р.323. – Оп.1. – Спр.234. – Арк.4-5.

<sup>625</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.Р. – 1204. – Оп.4. – Спр.89. – Арк.3.

У роки першої п'ятирічки будівництво житла велося темпами, що не перевищували найбільш успішні показники напередодні сталінської модернізації, а от темпи урбанізації звичайно ж були набагато вищими. Можемо припустити, що в рік у містах України могли будувати не більше 1 млн. м<sup>2</sup> житла. Тому досить непереконливими виглядають цифри, що подаються у радянській офіційній історіографії, про великі успіхи житлового будівництва у роки першої п'ятирічки. Згідно з офіційними даними за першу п'ятирічку було збудовано 6,6 млн. м<sup>2</sup> житла за рахунок державного будівництва та 5 млн. м<sup>2</sup> за рахунок індивідуального<sup>626</sup>.

Темпи житлового будівництва суттєво відставали від темпів урбанізації. Всього по Україні житловий фонд за 1927–1930 рр. виріс на 8%. Найбільший приріст спостерігався в Донбасі – 25%, Дніпропетровську – 12%, Харкові – 14%, інших – 4%<sup>627</sup>. Одночасно ріст населення в 1927–1931 рр. становив у Харкові – 28,5%, Дніпропетровську – 38%, Сталіно – 83,5 %<sup>628</sup>. За такої непропорційності житлобудування й урбанізації відбувалося погіршення житлового забезпечення людей.

Дедалі більше практикувалось ущільнення громадян. Воно велося і в тих містах, де приріст населення йшов цілком помірними темпами. Зокрема, у Полтаві приріст населення становив у середньому 3 тис. осіб на рік, але середня норма забезпечення житлом почала скорочуватися. Якщо у 1913 р. вона становила – 8 м<sup>2</sup>, у 1927 – 6,7 м<sup>2</sup>, у 1928 – 6,8 м<sup>2</sup>, у 1929 – 6,6 м<sup>2</sup><sup>629</sup>. У Кременчуці 76% житла складалося із дерев'яних та глиняних будинків, за 1927–1931 рр. було збудовано лише 5858 м<sup>2</sup> житла, внаслідок чого середня площа на одну особу на грудень 1930 р. впала до 5,13 м<sup>2</sup> і надалі продовжувала падати<sup>630</sup>. В цих містах унаслідок забудови переважно

---

<sup>626</sup> Ткачова Л. Вказ. праця. – С.37.

<sup>627</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.Р.26. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.46

<sup>628</sup> Кравченко В. Вказ праця. – С.4.

<sup>629</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.Р.5. – Оп.3. – Спр.2065. – Арк.81.

<sup>630</sup> Там само. – Спр.2045. – Арк.5.

приватними невеличкими будиночками, ущільнення громадян було просто неможливим. Вирішити назрілу проблему можна було тільки розгортанням масового житлового будівництва.

Житлове будівництво в роки першої п'ятирічки у Вінниці майже не велося, адже головним забудовником у цей час мали стати потужні промислові підприємства, яких у невеликих містах не існувало. До того ж, після запровадження адміністративної реформи 1930 р. і створення у місті обласного центру під потреби адміністративних і господарських організацій було зайнято 18 227 м<sup>2</sup> житла<sup>631</sup>. Експропріація житлового фонду за відсутності його поповнення призвела до того, що у Вінниці на початку другої п'ятирічки на одного громадянина припадало близько 3 м<sup>2</sup> житлової площі. Порівняно із серединою 20-х років житлова забезпеченість городян у Вінниці впала більш як удвічі.

Деякі російські дослідники стверджують, що на початку 30-х років на Донбасі 40% сімей гірників жили у жахливих умовах, коли на одну особу припадало близько двох квадратних метрів житла<sup>632</sup>. На початок 30-х років в Макіївці, незважаючи на великі асигнування, житлова норма на особу становила – 2,6-2,8 м<sup>2</sup><sup>633</sup>

Під кінець першої п'ятирічки у Києві житлова норма впала до 6 м<sup>2</sup> на душу населення. Гірша ситуація була у Харкові. Наприкінці 1931 р. харківський комунгосп звітував, що середня норма житлової площі по місту

---

<sup>631</sup> ДАВО. – Ф.Р.152. – Оп.7. – Спр.332. – Арк.31.

<sup>632</sup> Орлов И.Б. Жилищная политика советской власти в первое послереволюционное десятилетие // – Наука – сервису: VIII-я Международная научно-практическая конференция: Сборник докладов на пленарном заседании / Под ред. Ю.Н. Маслова. Ч. I. / И.Орлов. – М., 2003. – С. 147.

<sup>633</sup> Мальцев М. Житлово-комунальне та культурне будівництво у Донбасі в роки першої п'ятирічки / М.Мальцев // Український історичний журнал. – 1971. – №12. – С.87.

не перевищує  $5,5 \text{ м}^2$ <sup>634</sup>. Зменшилася житлова площа на душу населення і в містах, що більше тяжіли до сільськогосподарської округи. Наприклад, у Полтаві, Чернігові, Ніжині вона коливалася у межах  $6\text{--}6,5 \text{ м}^2$ .

На нашу думку, під кінець першої п'ятирічки середня норма житлової площі в Україні на одну особу не перевищувала  $5 \text{ м}^2$ . Реальність такої цифри підтверджує й скорочення офіційними органами влади мінімальної норми житлової площі на одну особу. Прохання відмінити давно недіючу та утопічну норму в  $13,5 \text{ м}^2$  на особу лунали звідусіль ще від середини 20-х років. У 1930 р. вони стали масовішими і гострішими. Такі звернення відправили до центральних органів влади чиновники міськради Запоріжжя, Кривого Рогу, Полтави та інших міст. Наприклад, із Запоріжжя писали, що поруч із страшною житловою кризою деяка частина населення міста має значні лишки житлової площі – сім'я з 2–3 чоловік займає квартиру з 4 кімнат<sup>635</sup>. Це, мабуть, перебільшення, адже такі випадки були найімовірніше винятком, ніж правилом. Полтавський міськвиконком також вважав неприпустимим, коли окремі особи займають велику житлову площу, а законних підстав ущільнити їх немає<sup>636</sup>.

Закон “Про заходи по забезпеченню житлом робітників промисловості і транспорту в містах і рудничних селищах” 1931 р. зменшував житлову норму на одну особу з  $13,5$  до  $9 \text{ м}^2$ . Однак у заявці голови українського уряду В.Чубаря говорилося, що законом повинно бути встановлено право самоущільнення мешканців за нормою  $4,55 \text{ м}^2$  на душу<sup>637</sup>. Майже таку площу ( $5$  метрів квадратних на одну особу) й було затверджено у законі як “фактичну норму житлової площі пересічно для кожного залюдненого пункту”. Власне, з 30-х років саме словосполучення “фактична житлова норма” заміняє словосполучення “мінімальна житлова норма”. Таким чином

---

<sup>634</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.Р.5. – Оп.3. – Спр.2052. – Арк.10.

<sup>635</sup> Там само. – Арк.3.

<sup>636</sup> Там само. – Арк.81.

<sup>637</sup> Там само. – Арк.8.

влада прагне уникнути роздвоєння між станом речей у житловому господарстві та бажаною метою. Самоущільнення громадян заборонялося, якщо на кожного мешканця припадало менше 4 м<sup>2</sup> площі, правда, цей пункт не поширювався на членів однієї родини.

Санітарна інспекція України висловлювалася проти зменшення “голодної” норми до 5 м<sup>2</sup> на особу. Розуміючи, що таке скупчення мешканців буде призводити тільки до погіршення санітарно-гігієнічних умов життя городян, санітарний інспектор зазначав, що 5 м<sup>2</sup> на людину допускається тільки у гуртожитках та спальнях, крім яких ще мають бути кімнати для денного перебування. А умови побутового та санітарного характеру при зменшенні житлової площі з 13,5 м<sup>2</sup> до 9 значно погіршаться, тому брати ці норми за гігієнічну основу не можна<sup>638</sup>. Однак із цими запереченнями фахівців влада не погодилася.

Скорочення так званої голодної норми насправді не привело до покращення житлових умов мешканців міст. При підрахунках ефективності вилучення так званих лишків виявилось, що теоретично по всіх містах можна отримати 194 777 м<sup>2</sup> житлової площі. Якщо розділити її на середню мінімальну норму в 5 метрів, то теоретично можна розселити 38 995 осіб<sup>639</sup>. Але по таких містах, як Кривий Ріг, Запоріжжя та інші, що найбільше потерпали від житлової кризи, цей крок давав можливість розселити 1–2 тис. осіб, що було зовсім мало.

Вигода від ущільнення була мінімальною, але впровадження такого заходу в життя було можливе лише у казармах і гуртожитках, і так уже переповнених. Відібрати у громадянина теоретично зайві 2 метри житлової площі було можливо, але досить складно на практиці. Підселити до нього когось неможливо, переселити у менше помешкання – проблематично, оскільки вільних приміщень не існувало, а під кінець першої п’ятирічки

---

<sup>638</sup> Там само. – Арк.29

<sup>639</sup> Там само. – Арк.23.



фактична квадратура житла дорівнювала мінімальній “голодній” площі на одного мешканця. У роки “сталінської” реконструкції відбувався перерозподіл міського населення, що позначилось на його житлозабезпеченні. Різко почали рости невеличкі міста на Сході України навколо промислових гігантів. Невеличкі шахтарські фабрично-заводські селища і колонії почали стрімко розростатися у багатотисячні міста. Якщо напередодні “сталінської” модернізації ситуація з житлом у них була найгіршою по республіці, то з початком індустріалізації економіки та масової міграції населення житлова норма ще більше знизилась.

Головними причинами зриву темпів житлового будівництва, як і раніше, були поступове скорочення фінансування і виділення дефіцитних будівельних матеріалів. Щоб закінчити розпочате у 1932 р. будівництво будівельним конторам у 1933 р. не вистачало величезної кількості будівельних матеріалів. Так, лише по Рутченківській будівельній конторі на Донбасі, що в цей час будувала найбільше житла, не вистачало понад 2 млн. штук цегли, 15 335 квадратних метрів скла, 18 тонн цвяхів, 1332 тонн цементу та інших матеріалів. Негативно позначалась на житлобудівництві й надзвичайно низька якість робіт внаслідок поганих умов праці, незадовільної заробітної плати. Незадоволені умовами праці робітники звільнялися з будівельних організацій, намагалися влаштуватися на краще оплачувану роботу або поверталися у села.

У другій п’ятирічці темпи житлового будівництва в Україні так і не зросли кардинально. Причини залишалися ті ж самі – головні капіталовкладення йшли у важку промисловість, а приватне житлобудівництво занепало. Голова спілки архітекторів говорив, що за роки другої п’ятирічки в Україні було збудовано 3 млн. 700 тис. м<sup>2</sup> житла<sup>640</sup>. Навіть радянська історіографія мусила визнати, що, незважаючи на успіхи в

---

<sup>640</sup> Головка Г. Виступ голови спілки Архітекторів радянської України / Г.Головка // Архітектурна газета. – 1939. – №2 (8 січня)

розвитку житлово-комунального господарства, в 30-х роках становище із забезпеченням робітників житловою площею залишалося напруженим<sup>641</sup>.

У другій половині 30-х років відбувся й певний перекис у забезпеченні громадян житловою площею на загальнореспубліканському рівні. Якщо в перші роки індустріалізації житлове будівництво, крім промислових центрів Сходу України, суворо обмежувалося, то від 1934 р. більше коштів почали вкладати у Київ, що став столицею. За три роки з 1934 р. по 1936 р. в житлове будівництво було вкладено близько 100 млн. крб<sup>642</sup>.

На відбудову київського комунального господарства виділялися значні кошти, розгорнулося масове будівництво кам'яних будинків для радянської еліти. Регіональні відмінності в житлобудуванні поглибилися. Якщо у Києві спостерігалось стрімке зростання населення майже на 20% порівняно зі щорічним 5% приростом у минулі роки і на 1933 р. на одного мешканця припадало 6 м<sup>2</sup> житлової площі на особу<sup>643</sup>.

Починають збільшуватися грошові вливання у розбудову цілих кварталів і вулиць нової столиці. В 1936–1939 рр. будується житловий квартал на Липках для радянської еліти, забудовуються основні магістралі міста показовими з точки зору радянської архітектури будинками, насамперед Брест-Литовський проспект, нова Дарниця тощо. Однак, незважаючи на стрімке будівництво, квартирна проблема навіть не наблизилася до покращення. І це при тому, що витрати на житлове будівництво у Києві планувалося довести у 1936 р. до 20 639 тис. Крб., що становило 40% усіх витрат на житлобудівництво в Україні. Однак цей план не було виконано. З асигнованих на будівництво коштів будівельники освоїли

---

<sup>641</sup> Чумаченко В. Вказ. праця. – С.65.

<sup>642</sup> Олійник Г. Піклування комуністичної партії і радянського уряду про поліпшення житлово-комунальних умов трудящих української РСР в роки другої п'ятирічки (1933-1937 рр.) / Г.Олійник // Наукові записки Ужгородського державного університету – 1957. – вип.27. – С. 101.

<sup>643</sup> Історія Києва. В 3 томах. Т.3. – кн..1 / Відп. Ред. М.Супруненко – К.: Наукова думка, 1987. – С.212.

лише 88,7% і замість 56 800 м<sup>2</sup> житла здали в експлуатацію тільки 35 800. В 1937 р. план було скориговано й заплановано збудувати вже тільки 41 283 м<sup>2</sup><sup>644</sup>.

Подібна практика побутувала на тлі бурхливого збільшення міського населення по всій Україні. Протягом 1931–1937 рр. кількість міських жителів Ворошиловграда зросла з 98,6 тис. людей до 165 тис., Краматорська – у понад 3 рази, Чистяково – у понад 5 разів. До 1937 р. із сіл і робітничих селищ виросло 77 нових міст і 285 селищ міського типу<sup>645</sup>. Будівельна індустрія при всіх намаганнях влади активізувати її роботу не могла задовольнити житлові потреби міського населення.

Через хронічну нестачу кваліфікованої робочої сили, вічний дефіцит коштів і матеріалів, невідповідність проектних робіт вимогам часу тощо якість будівель, зведених поспіхом, майже без техніки, некваліфікованою працею підневільних, напівголодних робітників, була надзвичайно низькою. За відсутності грамотної та дбайливої експлуатації будинки дуже швидко приходили у занепад і руйнувалися. Один з робітників Донбасу про нове житло говорив так: “...а от якість будівництва настільки погана, що робітники, котрі живуть у нових будинках, зараз без лайки будівельників і не згадують.

У будинках стіни розходяться, служби ні до чого не придатні, у фонтанах немає води, а от льохи зате водою залиті. Частина із них завалилася ще восени”<sup>646</sup>. Проблема низької якості збудованого житла стосувалася усіх регіонів. Навіть у Києві помітно ту ж саму картину. В програмі із підготовки

---

<sup>644</sup> Лаговський. Покласти край недовиконанню планів житлового будівництва / Лаговський // Соціалістичний Київ. – 1937. -№3. –С.9.

<sup>645</sup> История Украинской ССР: В 10 томах. Т. VII. – К., 1984. – С. 431 – 432.

<sup>646</sup> Кулешов. Много ошибок / Кулешов // Новый Донбасс. – 1929. – №10. – С.3.

до будівництва на 1934 р. будівельне керівництво мусило визнати, що за минулий рік якість робіт потрібно визнати незадовільною<sup>647</sup>.

Фактично, крім хронічного відставання темпів житлового будівництва від наявних потреб, відбувалася переорієнтація на зведення тимчасового житла, без особливих комфортних умов, на зразок гуртожитків або казарм. У Донбасі з'явилися сотні гуртожитків і бараків площею в 110 000 м<sup>2</sup>, що становило 28% від загальної кількості зданої в експлуатацію житлової площі<sup>648</sup>. Умови проживання у таких будинках мало чим відрізнялися від типових робітничих казарм. Вони поділялися на кілька секцій, у яких проживали окремо чоловіки і жінки. Ніяких зручностей, крім електрики та радіо, в таких приміщеннях не було. Відповідних умов для ведення хатнього господарства також не існувало. У дворі, як правило, знаходилася колонка або водорозбірна будка, тут же будувалися дерев'яні вбиральні та господарські сараї.

Такі споруди були розраховані на 20-30 років експлуатації, однак уже через кілька років проявлялися результати штурмівщини. У середині 30-х років комсомольський актив Донецька провів перевірку умов проживання робітників у гуртожитках, яка виявила, що майже всі вони потребували серйозного ремонту, а не тільки простої побілки стін. Дахи протікали, підлога прогнила, майже у всіх вікнах розбиті шибки. Не краща картина була й у робітничих квартирах нових багатоквартирних будинків. Із 172 сімейних квартир у 1935 р. лише дві не потребували ремонту<sup>649</sup>. Робітничі бараки шахти «Кочегарка» справили на перевіряючих гнітюче враження. Вони констатували, що «в бараках №1 та №2, де мешкає понад 40 сімей робітників, дахи зруйновані, рами також, у дверях щілини, скло вибите, плити не працюють, східці підгнили, до цього часу не провадилася побілка. Бараки

<sup>647</sup> ДАК. – Ф. 604. – Оп.1. – Спр.70. – Арк.2.

<sup>648</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.Р. - 817. – Оп.1. – Спр.34. – Арк. 4-6.

<sup>649</sup> Нет заботы об ударнике-шахтере на шахте имени «Кочегарки» //Кочегарка. – 1935. – №210 (11сентября).

збудовані на стовпах без фундаменту й тому взимку в приміщеннях нестерпний холод”<sup>650</sup>. Багато робітників жили у літніх кухнях, флігелях, сараях тощо. Подібна ситуація з якістю житла була також і в інших промислових центрах, що забудовувалися форсованими темпами.

Хоча житлова криза торкалася усіх верств робітничого люду, однак були й свої відмінності. Зокрема, багато робітників шахти “Кочегарка” з трудовим стажем 10 і більше років могли покращити своє житлове становище. Багато з них або брали участь у житлокооперативному русі, або отримували квартири від шахтоуправлінь, будувалися самі на виділених органами влади ділянках. Обстеження в 1935 р. цієї шахти показало, що з 1255 шахтарів зі стажем робота 8–10 років лише 59 проживали у казармах і гуртожитках, 174 сім’ї мешкали в одній кімнаті з кухнею, 341 – в двокімнатних помешканнях із кухнею та 87 – у трикімнатних квартирах<sup>651</sup>. В обстеженні не вказані умови проживання інших 594 осіб, хоча вони напевне були гіршими.

Власне, одно або двокімнатне помешкання мали трохи більше половини кадрових робітників, які ще на початку 30-х років вже становили меншість усього робітничого контингенту в Донбасі. Більшість же новоприбулих робітників із навколишніх сіл тулилися в бараках, землянках, тимчасових приміщеннях, палатках тощо.

У великих містах також відбувалася градація у житловому забезпеченні городян. Першою чергою квартирне питання могли вирішити ударники праці, професійні робітники і службовці. У Харкові в 1934 р. із 70% родин кваліфікованих робітників і службовців лише 58,5% мешкали в

---

<sup>650</sup> Там само.

<sup>651</sup> Конюс Е. Семья советского шахтера / Е.Конюс // Кочегарка. – 1935. – №219 (22 сентября).

однокімнатних, 31% – у двокімнатних і 10% – у трикімнатних та більше квартирах. Незначна кількість родин жила у підвалах або знімала куток<sup>652</sup>.

Під час обстеження роботи житлового відділу Київської міськради у 1938 р. виявилось, що черга на отримання житла не рухається з 1935 р., що у черзі на позачергове отримання житла стоїть близько 200 чоловік, а найперше забезпечують себе житлом відповідальні працівники райради<sup>653</sup>. Новий статус Києва як столиці республіки не вирішив, а тільки погіршив ситуацію із житлозабезпеченням у місті. Будинки, що зводилися, були розраховані на окреме проживання родини і мали значний метраж. Заводи, що будували нові будинки не могли забезпечити потреби своїх робітників у житлі. 4-5 поверхові будинки заводів Арсенал, Більшовик, Кабельного заводу та інших мали в середньому по 40-50 квартир. Частину із них забирала міська влад для своїх потреб. Частину віддавали центральним органам а робітникам залишалися лише кілька квартир, що не могло вирішити житлову проблему. Тому окрему квартиру надавали вкрай рідко й лише за особливі заслуги.

Перенесення фінансування на житлове будівництво у Києві призвело до зриву будівництва на Сході, де відчувалася надзвичайно гостра потреба у житлі. Наприкінці 30-х років в УРСР залишилося понад 50 об'єктів незавершеного житла, технічна готовність якого становила 80 – 90%, до того ж, у такому стані воно перебувало вже кілька років<sup>654</sup>. За перше півріччя 1938 р. план житлобудування було виконано на 26,6 %, причому найгірша ситуація складалася у Харкові, де за півріччя його виконали лише на 10,7% та у Сталіно – 14,4%<sup>655</sup>.

<sup>652</sup> Деякі дані про соціально-побутові умови школярів м. Харкова // Профілактична медицина. – 1935. – №12. – С.48.

<sup>653</sup> Порушники революційної законності // Більшовик. – 1938. – №166 (21 липня).

<sup>654</sup> Черновол Жилищное строительство на Украине / Черновол // Архитектурная газета. – 1938. – №50. (8 вересня).

<sup>655</sup> Там само.

Звичайно, масове будівництво житла в УРСР не припинялося й, незважаючи на його низьку якість, нова житлова забудова поступово заміняла старі дореволюційні бараки на сільські хати. Найбільше змінювався житловий простір у невеликих містечках, повністю залежних від одного – двох підприємств, а також у окремих містах, де житловому будівництву приділялася особлива увага. Явно нереальними виглядають твердження деяких радянських авторів, що в окремих містах, наприклад у Лозовій, потужному транспортному вузлі, житлова криза напередодні Другої світової війни була повністю розв'язана і робітники мешкали в нових, світлих будинках<sup>656</sup>.

Таким чином, перенаселення міст було об'єктивною проблемою, постійним супутником індустріального суспільства України. На початку 20-х років відбувалося поступове переселення робітників і представників соціальних низів у центральні райони міст, де норма житлової площі була значно більшою, ніж на околицях. Швидкими темпами будувалися так звані комуналки, що стали згодом типовим житлом радянського городянина. Але в цілому темпи приросту житлової площі в УРСР залишалися низькими. Державний сектор і важка промисловість ще не мали достатніх коштів для задоволення зростаючого попиту населення на житло. Тому головним забудовником залишалися невеликі житлобудівельні кооперативи і дрібний забудовник. Оскільки було ліквідовано головну складову, що гальмувала розвиток індивідуального будівництва, – високу ціну на земельну ділянку, – то саме цей фактор спонукав до більшої ініціативи дрібного забудовника. У результаті його діяльності з'явилися тисячі невеличких сільських хатинок площею у 30 м<sup>2</sup> з однією або двома кімнатами. Такий шлях розвитку житлобудівництва не міг вирішити проблему перенаселення українських міст.

---

<sup>656</sup> Історія міст і сіл Української РСР. В 26 томах. Харківська область / Гол. ред. колегії П.Тронько. – К., 1967. – С.730.

Негативну роль у житлозабезпеченні населення зіграли також і зависока амортизація житла, недбале ставлення до квартир нових мешканців, особливо на початку 20-х років. У зв'язку з нестабільністю радянського житлового законодавства не встигли створити й клас зацікавлених багатих власників з бажанням вкладати гроші у ремонт і розвиток житлового фонду. Незадовільне житлове будівництво у містах при значному механічному прирості населення призвело до системного погіршення забезпечення городян житловою площею. Особливо гостро це відчували мешканці околиць і дрібних населених пунктів, що обслуговували промислові та транспортні підприємства. Вже наприкінці 20-х років середня норма житлової площі на одну особу тут опустилися менше 5 м<sup>2</sup>.

Активізація в 1927–1928 рр. приватного і кооперативного будівництва відкрила непогані перспективи для подолання житлової кризи. Однак згорання непу і запровадження п'ятирічок призвели до серйозного скорочення темпів житлового будівництва. Було ліквідовано найбільш активного індивідуального забудовника, а держава і кооперативні органи упоратися із дефіцитами коштів та будівельних матеріалів не могли, внаслідок чого на початку 30-х років житлові умови населення міст, що росли гігантськими темпами – Сталіно, Харкова, Запоріжжя, та невеликих робітничих поселень катастрофічно погіршилися.

Незважаючи на цифри, що їх наводить ряд радянських істориків, перші п'ятирічки не могли дати такого великого приросту житлової площі. Темпи росту житлового будівництва у цей час так і не змогли перевершити найбільш успішні показники періоду непу. На початку 30-х років у Радянському Союзі, в тому числі і в Україні, запанувала гостра економічна криза, однією зі складових частин якої була криза житлова. В другій половині 30-х років, коли СРСР начебто вступив у період відносної економічної стабільності, житлове господарство залишалося болючим питанням в умовах посиленої урбанізації. Незважаючи на активне



будівництво в Одесі, Харкові, Києві, більшовики не змогли не тільки вирішити житлову кризу в Україні, але й навіть зупинити її темпи.

## **5.2. Трансформація соціальної структури міського населення.**

Формування нового міського ландшафту в Україні було підпорядковано вирішенню насамперед соціальних проблем. Першим кроком

до формування нового соціального обличчя міста радянського зразка став “квартирний переділ” часів воєнного комунізму, коли в 1918 р. більшовики відмінили приватну власність на землю у місті. Таким чином, усе міське населення, що володіло окремою житловою площею, опинилося перед загрозою виселення або “ущільнення”.

Після серйозних проблем у галузі комунального господарства, а також початку голоду взимку 1920 р. населення міст почало різко скорочуватися. Відбувалися серйозні якісні та кількісні зміни в складі міського населення.

В роки громадянської війни та революції був величезний наплив біженців у міста України. Збільшилася кількість міських жителів і за рахунок робітників нових заводів та підприємств, що обслуговували армію, військовослужбовців і чиновників. Наприклад, у Києві на 1919 р. було зафіксовано рекордну чисельність мешканців – 544,4 тис. Але після зими 1919–1920 рр. кількість населення у місті починає поступово зменшуватися. “Все, що мало хоч якийсь зв’язок із селом, – зазначали сучасники, – перекочувало до села, а населення менших містечок цей процес торкнувся менше, оскільки вони у своїй масі і так були тісно пов’язані із сільським господарством”<sup>657</sup>. Найбільше впала кількість населення в містах Півдня України, що було пов’язано, як вважає І. Вологодцев, з голодом у цьому регіоні. Багато міст на Півдні за кількістю населення повернулися не тільки до довоєнного рівня, але й до перепису 1897 р.<sup>658</sup>. Кількісне падіння міського населення досягло свого найнижчого рівня взимку 1920 р., це був найскладніший період для комунального господарства. За переписом 1920 р. міське населення України скоротилося від довоєнного рівня на 14% і становило 4,7 млн осіб<sup>659</sup>.

<sup>657</sup> Вологодцев І. Особенности развития городов Украины / И.Вологодцев . - Х.: Держвидав Господарство України. - 1930. – С.140.

<sup>658</sup> Там само. – С.141.

<sup>659</sup> Гринь Д. Урбанізаційні процеси в Україні / Д.Гринь // Сіверянський літопис. – 2000. – №1. – С.139.

Різко зменшилася частка вищих прошарків городян – державних чиновників, багатих фінансових і промислових магнатів, офіцерів, представників професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів. Одночасно відбулися зміни й у середовищі пролетаріату. Значне скорочення городян сталося у містах, що виникли у ході стрімкого розвитку промисловості. Робітники не мали роботи, а на підприємствах, що працювали, процвітала зрівнялівка, робітничого пайка не вистачало для утримання сім'ї. Кількість професійних робітників у цей час скоротилася до 380 тис. чоловік. Залишилися переважно ті, що повністю порвали із сільським господарством і поступово декласувалися. Наприклад, робітнича частина населення Кривого Рогу скоротилася більш ніж у 10 разів, залишилося лише 1200 чоловік – сторожів, конюхів, службовців, – котрі декласувалися та обзавелися господарством<sup>660</sup>.

Із тієї робітничої частини і багатой буржуазії міського населення, що мали достатньо сильне коріння і зв'язок із навколишнім сільськогосподарським світом, виростала радянська буржуазія – непмани. Підприємницькі верстви міст України за переписом 1923 р. становили 2/5 усього міського населення, причому переважна більшість їх насправді була незаможною, мала погані житлові умови<sup>661</sup>. Власне, у містах України щез прошарок крупної фінансової та промислової буржуазії, внаслідок чого соціальне обличчя міст у цей час визначали дрібнобуржуазні верстви населення. Саме ці хазяї, що не використовували найманої праці – дрібні кустарі, торговці, декласовані елементи, отримали можливість узяти участь у великому соціальному експерименті – “квартирному переділі”. Навіть радянські фахівці з житлового законодавства визнавали, що практика “квартирного переділу” насправді суперечила головним соціальним

<sup>660</sup> Диденко Г. Вказ праця.– С.23.

<sup>661</sup> Гринь Д. Динаміка чисельності та складу підприємницьких верств міського населення України у 1920-х – на початку 1930-х рр. / Д.Гринь // Сіверянський літопис. – 1999. – №6. – С.126.

завданням комуністичної влади<sup>662</sup>. Для більшовиків справа переселення робітників у буржуазні квартири і поступова ліквідація квартирної плати з 1 січня 1921 р. мали вирішити політичні завдання, а не соціально-економічні. Оскільки гасло “хороші квартири для усіх” було чи не найдієвішим і найпривабливішим для широких верств міського населення, то більшовики могли дістати найбільшу підтримку. Про те, що акт переселення робітників у колишні квартири експлуататорів мав політичне значення свідчить те, що В.Ленін у квітні 1921 р. у привітанні до новоствореної в Баварії соціалістичної республіки запитував, чи вже проведено ущільнення буржуазії в Мюнхені, щоб звільнити житлову площу для робітників<sup>663</sup>.

Головним інструментом більшовицької соціальної політики в роки “воєнного комунізму” була реквізиція майна, коштів, дорогоцінностей, хліба тощо. Політика у галузі забезпечення громадян житлом також базувалася на гаслі “експропріуйте експропріаторів”. В умовах повсякчасної зміни влади реквізиції житлової площі носили тимчасовий, безсистемний характер і не могли структурувати міське суспільство. Крім того, в Україні політика “воєнного комунізму” здійснювалася дещо м’якше<sup>664</sup>. Часто громадяни самі займали помешкання представників заможних верств населення, котрі тікали від революції, хоча у разі повернення старих власників, їм доводилося спішно залишати таке житло. Одночасно, багато робітників не мали особливого бажання вселятися в конфісковані помешкання. Великі квартири дохідних будівель не були пристосовані до скупченого проживання кількох сімей, що не влаштовувало потенційних переселенців. Багато вилучених великих квартир із величезними прохідними кімнатами вимагали великих коштів для опалення, особливо в умовах паливної кризи й тому залишалися

<sup>662</sup> Кобалевский В. Организация и экономика жилищного хозяйства в СССР /В. Кобалевский. – М.-Л.: Изд-во Наркомхоза РСФСР, 1940 – С.46.

<sup>663</sup> Там само. – С.47.

<sup>664</sup> Литвин В. Історія України: Навч. посібник. / В.Литвин, В.Мордвінцев, А.Слюсаренко – К., 2008. – С.701.

незаселеними. В результаті ці величезні квартири залишалися незаселеними, оскільки робітники віддавали перевагу більш скромній квартирі хай і сирій або темній<sup>665</sup>.

Ще влітку 1919 р. була видана спеціальна інструкція про облік, реквізицію та розподіл житлових приміщень, яка діяла й надалі. Згідно з нею вся житлова площа підлягала обліку через спеціальні житлові облікові комісії та інспекції при міськкомунгоспах. Міські органи влади мали визначати так звані норми ущільнення. Це означало, що у кожному місті у залежності від специфіки житлового фонду запроваджувалися мінімальні норми, на площу кімнати та кубічного вмісту повітря. Усе, що було більше цієї норми називалося лишками й підлягало реквізиції або ущільненню.

Процес вселення робітників та інших соціально близьких елементів у квартири буржуазії, детальний механізм цієї акції визначив сам лідер більшовицької держави В.Ленін у праці “Чи втримають державну владу більшовики?” Більшовицький лідер так описує процес експропріації житла: «...пролетарській державі необхідно примусово вселити вкрай нужденну сім'ю у квартиру багатой людини. Нехай наш загін робітничої міліції складається, припустимо, із 15 чоловік: два матроси, два солдати, два свідомих робітника (з яких нехай тільки один є членом нашої партії, або співчуває їй) а також один інтелігент, та 8 чоловік із трудящої бідноти, обов'язково не менше 5 жінок, прислуги, чорноробів та інші. Загін з'являється в квартирі багатія, оглядає її й знаходить 5 кімнат на двох чоловіків та двох жінок. – «Ви потісніться громадяни в двох кімнатах на цю зиму, а дві приготуйте для поселення в них двох сімей із підвалу. На той час поки ми за допомогою інженерів (ви здається інженер) не побудуємо хороші квартири для всіх вам треб обов'язково потіснитися. Ваш телефон служитиме

---

<sup>665</sup> Черных А. Жилищный передел. Политика 20-х годов в сфере жилья / А.Черных // Социологические исследования. – 1995. - №10. – С. 72.

на 10 сімей»<sup>666</sup>. Цитата свідчить, що для комуністичної верхівки важливий був сам процес переселення робітників, який вони бачили як акт втілення соціальної справедливості.

В роки ж “воєнного комунізму” масового квартирної переділу так і не відбулося. Працівники комунальних служб свідчили, що в кожному населеному пункті є покинуті буржуазією будинки і їх націоналізовано, але всі вони залишаються без нагляду та розвалюються<sup>667</sup>. Робітники та міська біднота не поспішали займати чужу власність, побоюючися помсти з боку справжніх власників.

Хоча в кількох містах влада зробила спроби переселити робітників із казарм і підвалів у колишні панські квартири. У Харкові була створена спеціальна комісія при житлово-комунальному відділі міськгоспу, що займалася переселенням робітників у комфортабельні квартири. Робітників потрібно було переселити в багатоквартирні будинки центру міста, що б відірвало їх від підприємств, на яких вони працювали. А в умовах кризи громадського транспорту подолання відстані у кілька кілометрів створювало серйозні труднощі для переселенців. Згідно з положенням про комісію з переселення вона у разі відсутності можливості переселити робітників у центральну частину міста мала призначити у своєму районі підходящі будинки й визначити кількість переселенців у них. Для цього комісія могла провести ущільнення, а то й навіть виселення громадян із будинків<sup>668</sup>. Соціально близьких за становищем кур'єрів, сторожів та інших, хто займався корисною працею, могли ущільнити або навіть переселити в межах району. Тих, хто проживав на нетрудові доходи, виселяли у вільні приміщення або ж узагалі з Харкова<sup>669</sup>.

---

<sup>666</sup> Ленін В. Повне зібрання творів. – т.34. / В. Ленін – К., 1973. – С.298.

<sup>667</sup> ЦДАВОВУ України –Ф.5. – Оп.1. – Спр. 380. – Арк.16.

<sup>668</sup> Там само. – Спр. 35. – Арк.125.

<sup>669</sup> Там само.

В середині 1920 р. у Харкові відбувся з'їзд працівників комунального господарства України, спеціально присвячений соціально-житловому питанню. На ньому було прийнято постанову, де, зокрема, зазначалося: "...ураховуючи, що житлове питання є одним з головних пунктів комунальної політики, проведення робітничої диктатури і його особливе становище на цей момент при відсутності вільних приміщень ускладнюється воєнною ситуацією. З'їзд повітових комунгоспів вважає за потрібне:

1. В основу всієї житлової роботи повинна бути покладена політика дійсного покращення житлового питання робітничих мас.

2. Закрити усі підвали, що використовуються як житло, що не можна терпіти в Червоній Радянській Україні.

3. Великі та облаштовані квартири буржуазії зробити набутком робітників. Отже, з'їзд постановляє:

А. Надати робітникам без усякої черги найкращі будинки й квартири буржуазії, забезпечити паливом шляхом особистої участі робітництва в завоюванні житла, що належить йому по праву, для чого створити при кожній професійній спілці робітників житлові комісії, котрі повинні працювати у повному контакті із житловим відділом.

Б. Влити із профспілок робітничий елемент у склад житлового відділу як органу, що проводить житлову політику.

В. Врахувати усі непридатні для життя підвали і приміщення на предмет постійного їх закриття для житла та переселення усіх, хто там живе, до облаштованих квартир.

Г. Через те що багато хороших житлових приміщень зайняті під установи, використовувати для цих завдань магазини шляхом їх закриття.

Виходячи з усього вищесказаного З'їзд пропонує у житловій політиці проводити тверду лінію, що може та повинна втілюватися самими робітниками й ніким іншим”<sup>670</sup>.

На початку 1921 р. переселення робітників із занедбаних підвалів, казарм тощо у кращі приміщення починається по всій Україні. Це відбувалося насамперед у великих містах – Одесі, Києві, Харкові, Катеринославі, що мали достатньо житлового фонду. В невеличких містах соціальна структура мешканців не змінювалася. З цього приводу в звіті Зінківського відділу комунального господарства Полтавської губернії в 1925 р. зазначалося, що у зв'язку з відсутністю буржуазії і пролетаріату переселення в містечку не було організовано. Ущільнення жителів планувалося з розрахунку 2,5 куб. сажнів площі на душу<sup>671</sup>. Аналогічна ситуація існувала у потужному до війни торгівельному центрі Ромни Полтавської губернії, де був чималий прошарок так званого нетрудового елементу. Але житловий фонд містечка не підходив для покімнатного заселення квартир. У ньому не існувало квартир у 6–12 кімнат, за винятком однієї, що не давало можливості проведення масштабної реквізиції житлової площі та створення комуналок<sup>672</sup>.

Таким чином, організувати масове переселення робітників у квартири буржуа більшовики не могли через соціальне розмивання самого пролетаріату, його якісні та кількісні зміни, недостатню підготовку апарату й відсутність дієвих інструментів. Та й для самих робітників такі переселення були не завжди вигідні.

Формування типової радянської комунальної квартири відбулося не одразу. Перші реквізиції великих квартир носили безсистемний, спонтанний характер і здійснювалися в інтересах швидко зростаючого радянського

<sup>670</sup> Там само. – Спр.396. – Арк.5.

<sup>671</sup> Там само. – Спр.35. – Арк.69.

<sup>672</sup> Шевчук. Жилищное дело гор. Ромен Полтавской губ. / Шевчук //Комунальное хозяйство Украины. – 1925. – №4-5. – С.97.



бюрократичного апарату. Навіть керівники радянських комунальних органів визнавали, що оскільки немає планомірного обстеження житлової площі, то реквізиції “відбуваються випадково”<sup>673</sup>. Тому часто представники влади забирали ті квартири, що впали їм в око, а інші зберігали свій усталений побут.

Спочатку радянські комунальні квартири з однорідним соціальним або корпоративним населенням знаходили можливість пристосовуватися до більшовицької політики. Міські та районні житлові комісії проводили постійне обстеження будинків з метою виявити зайві метри житлової площі, що загрожувало їхнім мешканцям новою побутовою катастрофою. Щоб її уникнути, мешканці Києва, зокрема, намагалися вступати у зговір із представниками домової влади. Під час обстеження житлового будинку по вул. Васильківській контролер виявив, що окремі мешканці оформляли кімнати на практикуючих лікарів, котрі мали право на окремі дві кімнати для огляду пацієнтів, а насправді там не проживали, й таким чином приховували житлову площу. На думку контролера, це могло статися тільки тому, що члени комітетів перебували майже з усіма мешканцями у родинних стосунках або були близькими знайомими. Звичайно, за таких умов, стверджував він, очікувати об’єктивності – даремна праця<sup>674</sup>. Наостанок цей контролер мусив зізнатися, що у справі обліку квартир відсутня планомірна робота, в результаті чого самі реквізиції відбуваються випадково.

Переселення робітників гальмувалося також і неготовністю до цього радянського апарату, його безвідповідальністю, бюрократизмом тощо. Так, на засіданні президії Київської міської ради в 1922 р. вказувалося на недостатню роботу облікової житлової комісії: “1. Відсутня планова робота по обліку й розподілу житлової площі, що пояснюється недостатньою підготовкою інспекторів і відсутністю твердої системи у видачі ордерів.

---

<sup>673</sup> ЦДАВОВУ України. Ф.5. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.27.

<sup>674</sup> Там само. – Оп.2. – Спр.35. – Арк.29.

Відсутній облік робітників, на основі якого можна було б зробити відповідні висновки”<sup>675</sup>.

Для робітників процес переселення супроводжувався певним психологічним дискомфортом, адже вони змінювали цілком звичне для них середовище існування, потрапляли у вороже соціальне оточення, що створювало додаткові труднощі соціально-економічного характеру<sup>676</sup>. Наприклад, в Одесі у 1923 р. під час переселення робітників-залізничників стався досить показовий інцидент: “...при переселенні у центр залізничників відбулося велике непорозуміння: залізничники вибрали для себе не будинки буржуазії, не будинки, що належать капіталістам-домовласникам, а кооперативні будинки, що становлять собою перший досвід важливої справи – комунальних гуртожитків для інтелігентів-пролетарів. На превелику силу і витрати нами було збудовано кооперативні квартири й створено трудове співмешкання, але у нас хочуть забрати готове, не витрачаючи праці на створення”<sup>677</sup>. Прикладів спроб робітників зайняти дешевші та простіші будинки поблизу їхньої роботи чи звичних районів мешкання багато.

Українські міста не відповідали фантастичним уявленням початку ХХ ст. про мегаполіси майбутнього. Значна частина пролетарів проживала на околицях міст у робітничих кварталах у традиційних тісних хатках-мазанках з двором, городом, господарськими приміщеннями і стайнею для коней та хлівом для худоби. Таке помешкання “міського” жителя майже нічим не відрізнялося від традиційного селянського обійстя.

Міське населення України в 20-х роках зосереджувалося в невеликих містах з 10–50 тис. мешканців. Воно мало безпосередній зв’язок із сільським господарством, кустарним виробництвом і торгівлею, комплексний розвиток яких найбільше впливав на формування соціальних структур населення

<sup>675</sup> ДАК. – Ф.Р.1. – Оп.1. – Спр.102. – Арк.18.

<sup>676</sup> Герасимова Е. Советская коммунальная квартира / Е.Герасимова // Социологический журнал. – 1998. - №1/2. – С.231.

<sup>677</sup> ЦДАВОВУ України –Ф.5. – Оп.1. – Спр. 393. – Арк. 70.

міст<sup>678</sup>. Наприклад, під час перепису 1923 р. на околицях багатьох міст переписувачі зафіксували велику кількість домашніх тварин – коней, свиней, корів, овець. Тільки по Києву кількість голів худоби становила понад 5 тис. Найбільше корів тримали мешканці робітничих околиць Сирця, Пріорки, Слобідки і Деміївки<sup>679</sup>. Навіть в Одесі, котру називали європейською красунею, не враховуючи її передмістя, налічувалося 3379 голів домашньої худоби. У великих містах найбільше тримали коней, що давали прибуток своєму господарю від візництва або робіт за наймом у торгівлі чи будівництві.

Зміна політичної ситуації в країні та початок економічної лібералізації змусили радянську владу шукати інші форми управління житловим господарством, насамперед відмовитися від однієї з головних складових частин “воєнного комунізму” – безкоштовного житла.

Прийняте урядом у березні 1921 р. рішення про перехід на товарно-грошові відносини в державі мало поширитися й на житлове господарство. Працівники комунального господарства і представники тверезо мислячої частини переможців розуміли, що безкоштовне житло і комунальні послуги ведуть лише до поглиблення кризи у місті. У середині 1921 р. на засіданні працівників комунального господарства у Харкові було сказано, що новий житловий закон йде шляхом пошуку господаря на житло, оскільки його відсутність великою мірою пояснює руйнування будівель<sup>680</sup>.

Із запровадженням у життя нового житлового закону від 1 листопада 1921 р. робітники начебто одержали юридичні підстави для переселення у кращі квартири. Для дотримання класового принципу при реалізації цього закону створювалися спеціальні комісії з представників житлового відділу комунгоспу, керівництва міста, профспілок і робітничого контролю. Вони

---

<sup>678</sup> Подгаецкий В. Вказ. праця. – С.111.

<sup>679</sup> Предварительные итоги Общесоюзной городской переписи 1923 года по Украине. – Харьков, 1923. – С.12,25.

<sup>680</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.827. – Арк.123.

мали “здійснювати загальний догляд за тим, щоб при проведенні житлового декрету в життя інтереси робітничого класу були забезпечені в першу чергу, із максимальними можливостями”<sup>681</sup>.

Переселення робітників активізувалося. У Харкові понад 200 будинків, де мешкали 40 188 чоловік, було закріплено за профспілками. “Першим завданням профспілкових домоуправлінь було виселення нетрудового елемента, який посідав близько 30% усієї житлової площі в будинках-комунах. Звільнену житлову площу було заселено членами профспілок, причому на 60% робітниками. Понад 1000 робітничих родин було переведено з темних вогких підвалів у світлі кімнати будинків нагірного району”<sup>682</sup>. Як бачимо, навіть у такому пролетарському місті, як Харків серед переселених у нові будинки осіб робітники хоч і становили більшість, однак багато було й інших категорій переселенців.

Аби прискорити переселення робітників по всій Україні, у Харкові було створено Вищу житлову комісію. Її працівники разом з робітниками житловідділу проводили обстеження будинків на предмет виявлення “нетрудового елемента”, що живе на “широку ногу”. Як правило, висновок був один. Наприклад, у результаті обстеження центральної частини Харкова по будинку №8 по вулиці Дворянській винесли таку ухвалу: “запропонувати комісії із покращення побуту робітників ужити термінових заходів щодо звільнення будинку від неробочого елемента й використовувати такий у повному обсязі для робітників-текстильників”<sup>683</sup>. Згідно з доповіддю голови відділу комунального господарства Катеринослава було здійснено ущільнення населення міста спеціально сформованими трійками, що дало можливість вилучити 1437 кімнат загальною площею у 4415 квадратних

<sup>681</sup> Декрети, накази та розпорядження влади // Вісті ВУЦВК. – 1921. – №239 (7Грудня)/

<sup>682</sup> Старшинський Р. Від домкомів до житлокооперації / Р.Старшинський // За робітниче житло. – 1933. – №2. – С.9-10.

<sup>683</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.Р.5. – Оп.1. – Спр.821. – Арк.14.

сажнів<sup>684</sup>. Якщо врахувати, що наявна житлова площа, яка збереглася у місті після війни та розрухи, становила 195 000 сажнів, то це не така вже й велика цифра.

Подібна ситуація складалася й у інших містах. Насамперед тих, де були спеціальні дохідні будинки і масова забудова багатих кварталів. Однак навіть у цих містах переселення робітників носили немасовий характер. У нові квартири вселялися не тільки робітники, але й радянські службовці, дрібні кустарі, представники соціальних низів, демобілізовані червоноармійці тощо.

В окремих випадках, заводи отримували у свою власність цілі будинки винятково для своїх робітників. Усіх старих мешканців відселяли у примусовому порядку а помешкання передавали робітникам.

Новий житловий закон від 1 листопада 1921 р. повністю перевернув житлову політику більшовиків, запровадивши грошові розрахунки між власником житла і наймачем. Уже з травня наступного року вся житлова площа, незалежно від її власності, мала оплачуватися без винятку. Звичайно, трудові категорії населення отримували більше привілеїв і мали величезну знижку в оплаті квартир порівняно з “колишніми”. Однак новий житловий закон не сприяв подальшому переселенню робітників.

Житловий закон визнавав різні форми власності на житло – державну, комунальну, приватну, дозволяв здавати будинки в оренду. Держава намагалася позбутися тисяч дрібних домоволодінь, що були націоналізовані в попередні роки, і знайти їм дбайливого власника. Хоча місцеві органи влади встановили ліміти на домоволодіння в середньому в 10–20 тис. карбованців згідно з оцінками міських дум на 1917 р. Таким чином, обмежувалася передача у приватні руки великих будинків, які могли би приносити зиск державі.

У приватні руки мали перейти переважно невеликі дерев’яні будинки, якими й були забудовані українські міста в той час. Хоча місцеві органи

---

<sup>684</sup> Там само. – Оп.2. – Спр.2567. –Арк.90.

влади протягом наступних років продовжували створювати труднощі для приватизації будівель, прагнули не допустити передачі у приватну власність великих і середніх домоволодінь, хоча самі й не володіли коштами для утримання житла<sup>685</sup>.

Та в деяких містах, наприклад у Києві та Одесі, влада пішла на максимальне переведення житлового фонду на самоокупність. У цих містах успіхи націоналізації житлового фонду були найбільшими. Вже в середині 1922 р. секція комунального господарства Київської міської ради постановила “обмежити кількість націоналізованих будинків до мінімуму, з якими комунгосп може вільно впоратися, не перевантажуючи свій господарський апарат”. Але міськгосп наказував службовцям утримуватися від націоналізації тих будинків, де мешканці самотужки провели ремонт<sup>686</sup>.

Незважаючи на перепони і бюрократичну тяганину, в середині 20-х років майже 80% усіх житлових будинків знаходилося у приватних руках, де проживало до 60% усього міського населення республіки<sup>687</sup>. Фактично, держава повертала невеликі домоволодіння міському населенню, що знаходилися в його руках ще до війни.

Для місцевих органів влади вигідною була також передача будинків у оренду. Орендар мусив утримувати будинок у належному стані, проводити поточні ремонти, дбати про порядок у приміщенні та на прибудинковій території. Міста таким чином не тільки позбавлялися зайвого тягаря, оскільки коштів для будинкових ремонтів їхні бюджети не мали, але й отримували солідний прибуток, який становив у середньому 15–30% від валового доходу з будинку. Часто нові власники заключали договір з міською

---

<sup>685</sup> Волосник Ю.П. Приватнопідприємницька діяльність нової буржуазії України в житловій сфері в роки НЕПу / Ю.П.Волосник //Вісник Харківського національного університету ім. В.Каразіна. Історія. – вип.35. – 2003. – С.155.

<sup>686</sup> ДАК. – Ф.Р. 1. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.6.

<sup>687</sup>Волосник Ю.П. Вказ. праця. – С.156.

владою на 5-6 років із зобов'язанням провести ремонт, але насправді його не проводили, а кошти лише приховували. Під час перевірки переданого в оренду житлового фонду виявилось, що спритні ділки надавали представникам влади липові документи про ремонтні роботи або й взагалі відмовчувалися, знаючи, що житлова криза не залишить їх без квартиронаймачів<sup>688</sup>. Оскільки це явище було масовим, а місцеві органи влади закривали очі на зловживання орендарів і навіть продовжували з ними договори, то, напевне, їхня пасивність у цьому питанні не залишалася без винагороди.

Орендарі були зобов'язані підтримувати у порядку будинки, проводити капітальні та поточні ремонти, дбати про благоустрій прибудинкової території. Однак, як правило, орендарі більше турбувалися про власні прибутки, особливо, якщо мова йшла про квартплату незаможних верств населення. Адже у всіх містах існував підвищений попит на житло, тому орендарі не боялися конкуренції. Ринок цей був майже повністю у тіні. Якщо під час перепису 1923 р. було виявлено, що лише 16 тис. громадян назвали своїм доходом кошти від оренди будинків, то з часом їхня кількість значно зросла. Вже в середині 20-х років 42% домовласників у Києві здавали житло квартирантам, у Вінниці – 50%, Луганську – 20,8%, Глухові – 6,6%, Старобільську – 10,5<sup>689</sup>.

Робітники та дрібні службовці намагалися боротися зі свавіллям домовласників. Наприклад, київський робітник так описав ситуацію в будинку на вулиці Павлівській у 1927 р.: “будинок заселено виключно робітниками, службовцями та бідняками, орендує його колишня власниця Файницька, котра зовсім не цікавиться його ремонтом та утриманням у відповідному стані, а якщо й робить необхідні ремонти, то з матеріалів

---

<sup>688</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.Р. 5. – Оп.2. – Спр.2379. – Арк..232-236.

<sup>689</sup>Сушко О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921-1929) / О.Сушко. - К.: НПУ ім. Драгоманова, 2003.– С.62.

неналежної якості, аби тільки отримувати оренду. ... хіба ж вона таку підлогу клала, коли була власницею цього будинку?”<sup>690</sup>

Процес націоналізації будинків створив ключову проблему на шляху до масового переселення робітників і міських низів у кращі квартири. Фактично житловий закон на місцях було прийнято лише через призму негайного збереження та відновлення житлової площі за будь-яку ціну. Переселення робітників до кращих квартир загальмувалося саме через те, що приватне помешкання, хоча й підлягало ущільненню, однак у реальності через недосконалість законодавства та відсутність механізму контролю існувало безліч способів власників або орендарів квартири уникнути реквізиції. Вже у 1922 р. працівники комунального господарства заявляли, що у багатьох містах СРСР народні суди завалені позовами домовласників про виселення з квартир мешканців робітників і дрібних службовців. Вже у липні 1922 р. Полтавський відділ комунального господарства був змушений видати спеціальну постанову, спрямовану на захист прав робітників: “Будь-яке виселення мешканців із зайнятої ними площі в будинках, що здані в оренду, може відбутися тільки за судом. Це поширюється на приміщення житлоексплуатаційного фонду, що здаються в оренду та на приміщення комунального фонду. Приводом для порушення справи про виселення може бути: а. Несплата квартирної платні; б. Поведінка мешканця, що призводить до псування майна; в. Необхідність виселення із комунального фонду осіб, що не мають права проживати у ньому”<sup>691</sup>. Постанова стосувалася жителів орендованих будинків, оскільки невеличка платня, що її платили пільгові категорії громадян (до 15 коп. за квадратний сажень), не покривала навіть витрат на утримання будинків.

Загалом, як вказує О.Мовчан, Житловий кодекс УСРР 1923 р. згорнув практику адміністративних виселень залишивши право виселяти громадян з

<sup>690</sup> ДАК. – Ф.Р.1. – Оп. 1. – Спр.920. – Арк.35.

<sup>691</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.Р.5. – Оп. 1. – Спр.2579. – Арк. 28.



будинків у разі вилучення житла для потреб держави або капітального ремонту<sup>692</sup>.

Підприємства, що стали на ринкові рейки, відмовлялися утримувати будинки-комуни робітників і передавали їх у руки приватника. Власники будинків обкладали квартиронаймачів із числа робітників і дрібних службовців додатковими зборами понад квартирну плату тощо<sup>693</sup>.

Нова житлова політика призвела до того, що в умовах непу скрізь відбувалося переселення робітників у гірші приміщення, а буржуазії – в кращі<sup>694</sup>. Таким чином, у містах України розгорнулася своєрідна реконкіста — коли робітники та міська біднота поступово видавлювалися із кращих будинків, обладнаних комунальними вигодами і розташованих у центрі.

Найбільш яскравий приклад житлово-комунальних воєн початку 20-х років дає Київ, із його значним житловим фондом, що міг використовуватися для покращення житлових умов робітників і соціально близьких до режиму інших категорій населення. Незважаючи на переселення частини робітників у кращі квартири, житлова норма робітників Києва поступово знижувалася. Київський комітет комунального господарства в 1922 р. констатував надзвичайну гостроту забезпечення робітників житлом. Тому влада наказувала службовцям у найкоротший час закінчити переселення робітників у облаштовані помешкання<sup>695</sup>. Одночасно житлово-експлуатаційна інспекція мусила визнати, що вільної площі у Києві немає і єдиний шлях – це ущільнення наявних квартир<sup>696</sup>.

---

<sup>692</sup> Мовчан О. Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті рр. / О.Мовчан // Проблеми історії України: факти судження пошуки. – 2007. – вип.17. – С.245.

<sup>693</sup> Беленький М. Новая жилищная политика и извращения НЕПа / М.Беленький // Коммунальное дело. – 1922. – №2. – С. 24 – 25.

<sup>694</sup> Там само. – С. 16.

<sup>695</sup> ДАК. – Ф.Р.1. – Оп. 1. – Спр.34. – Арк. 11.

<sup>696</sup> ДАК. – Ф.Р.1. – Оп. 1. – Спр.102. – Арк. 24.

Намагання відродити промисловість потребувало насамперед забезпечення промислових кадрів житлом. У Києві масове переселення робітників почалося в листопаді 1923 р., але в наступний час істотно пригальмувалося через роз'яснення прокурора проводити його тільки у судовому порядку<sup>697</sup>. На засіданні житлоексплуатаційної комісії Києва так характеризували ситуацію із житлом у місті в середині 20-х років: "...з одного боку, домоуправління чинять усякі перешкоди щодо обліку житлової площі, прокуратура й нарсуд вимагають дотримання законності, а з іншого боку, відчувається натиск робітників та червоноармійців, котрі мають гостру потребу в житловій площі. Ці умови створюють надзвичайно нервову обстановку, через яку важко працювати. Кімнати надаються першою чергою військовим та партійним товаришам"<sup>698</sup>.

Подібне відбулося і в інших великих містах України. Представники житлової кооперації і коменданти націоналізованих будинків намагалися виселити "нетрудовий елемент", але із вступом у дію житлового закону 1921 р. зробити це було нелегко. В Одесі, де житлова криза відчувалася менш гостро, мешканці комунальних квартир та їхні покровителі виселяли "соціально чужих" сусідів для того, щоб отримати їхню площу, й навіть заручалися при цьому підтримкою судів і прокуратури<sup>699</sup>. Однак Верховний суд дав роз'яснення, що примусове виселення на вулицю мешканців квартир недопустиме. Немаловажною причиною такого рішення стало те, що завдяки нетрудовому елементу багато будинків отримували більшу орендну плату і плату за комунальні послуги.

Найбільш активно так зване покімнатне заселення відбувалося у містах, де було чимало багатоповерхових і багатоквартирних будинків. У своїй

<sup>697</sup> ДАК. – Ф.Р.1. – Оп. 1. – Спр.102 – Арк. 18.

<sup>698</sup> Там само. – Арк. 22.

<sup>699</sup> Дешевов К. Верховный суд и переселение / К.Дешевов //Жилище рабочего. – 1925. – № 11 – 12. – С.24-25.

доповіді голова київського окружкому КПБУ Постишев говорив, що за період з 1921 р. по 1 липня 1925 р. було переселено 16 808 родин, які налічували 55 400 членів, із них приблизно 50% робітників<sup>700</sup>. Але досить авторитетне академічне видання “Історія Києва” (в 3 томах) подає набагато меншу кількість переселенців – 25 тис.<sup>701</sup>. Якщо порівняти її із загальною чисельністю населення міста, то це вже не така й велика цифра.

Крім горизонтального переміщення населення, відбувалося також і вертикальне – знизу вверху і навпаки. Адже багато малозабезпечених громадян мешкало у підвальних і напівпідвальних приміщеннях, сирих, з поганими вентиляцією й опаленням. “Квартирний переділ” у той час навіть іноді називали “війною поверхів”. За даними житлоспілки, в містах України у підвальних приміщеннях будинків використовувалося понад 20 тис. квадратних сажнів житла. Причому на половині цієї площі проживали не робітники, а кустарі, поденні працівники, безробітні тощо. Професійні робітники займали 30% підвальної площі, а службовці та нетрудові верстви населення лише по 6%<sup>702</sup>.

Тобто, зберігався вертикальний поділ мешканців великих будинків за класовим і майновим принципом. Мешканцями підвалів залишалися переважно мігранти – хатні робітниці та робітники, дрібні торговці, кустарі одинаки тощо, котрі нещодавно переїхали до міста. Це була найбільш соціально мобільна група, яка раптом отримала можливість покращити свої житлові умови за рахунок мешканців “верхніх поверхів”.

Однак скільки б не продовжувалася політика ущільнення, вільний квартирний простір при безупинному зменшенні мав колись вичерпатися. На

<sup>700</sup> Звіт Київського окружкому КПБУ // Пролетарська правда. – 1925. – №273 (28 листопада).

<sup>701</sup> Історія Києва: В 3 т. – Т.3. – кн.1. / Відп. Ред. М.Супруненко – К.: Наукова думка, 1987. С. 149.

<sup>702</sup> Жук Классовая линия в жилищно-арендной кооперации / Жук // Жилищная кооперация Украины – 1927. – №5. – С. 10.

початку 1925 р. з цього приводу відбулося засідання кербудів м. Києва. Члени засідання прийняли рішення звернутися до влади з проханням зменшити ліміт заселення житлової площі до 18 аршинів, оскільки вільної житлової площі вже не стало й надалі ущільнювати мешканців комуналок немає можливості<sup>703</sup>. Такі рішення були непоодинокі. За словами одного з найбільш авторитетних діячів комунального господарства того часу Р. Старшинського, якщо на початку 20-х років ще була ілюзія на ущільнення “тих, хто живе на широку ногу” в межах мінімальної норми, то на 1925 р. усім стало зрозуміло, що ці заходи позитивних результатів не дадуть<sup>704</sup>.

Працівники комунального господарства були змушені вдаватися до крайніх заходів, що суперечили навіть радянському законодавству. Так, усупереч житловому закону, що гарантував право на житло усім громадянам держави, у січні 1926 р. Харківська влада видала постанову про встановлення ліміту в 10% від усієї житлової площі для нетрудових категорій населення у націоналізованих будинках<sup>705</sup>.

Багато орендарів добивалися максимального виселення робітничого сегмента і малозабезпечених квартирантів, натомість, завдяки спритності маклерів, здавали квартири представникам нової еліти та непманам за високу плату. Наприклад, у 1925 р. домовласник Шульман домігся майже повного виселення робітників із будинку по вулиці Лютеранській у Києві й гарні квартири здав “буржуазії”<sup>706</sup>.

А в Харкові робітник і член ВКПб, що мешкав у будинку №50 по вул. Карла Лібкнехта у вогкій кухні, не міг отримати кращого житла, оскільки за

<sup>703</sup> В Комиссии по улучшению быта рабочих // Пролетарская правда. – 1925. – №25 (1 февраля).

<sup>704</sup> Старшинский Р. Как приступить к организации рабочего жилищно-строительного кооператива / Р.Старшинський // Жилище рабочего. – 1925. – №11-12. – С.6.

<sup>705</sup> Официальный отдел //Жилище рабочего. – 1926. – №3-4. – С. 63.

<sup>706</sup> З.Н. Про приватну оренду нерухомого майна / З.Н. // Пролетарська правда. – 1925. – №231 (9 жовтня).

його словами, весь будинок заселили колишні дворяни, офіцери та поміщики, котрі перебували на радянській службі й користувалися усіма правами. На весь будинок було лише два робітники, а всі інші – інтелігенція<sup>707</sup>.

Навіть у житлоорендній кооперації, що начебто мала допомагати робітникам, незважаючи на усі заклики органів влади, житлоплоща розподілялася на користь інших верств міського населення. Так, за 1926 р. у житловій кооперації України з 28 838 квадратних сажнів житлової площі більшу частину (44,9%) видали радянським службовцям, а 20% – робітникам<sup>708</sup>. Система надання квартир лише при умові сплати різних в'їзних, відступних, плати за рік наперед гальмувала вступ до кооперації робітників і надавала перевагу заможнішим верствам населення<sup>709</sup>.

У такій системі були зацікавлені насамперед власники будинків, оскільки згідно з класовим тарифом робітники, службовці, інваліди сплачували квартирну плату в кілька разів меншу, ніж інші громадяни. Один робітник на засіданні секції комунального господарства міськради Києва 1926 р. так описував ситуацію: "...вони (орендатори. – Авт.) із цих приміщень роблять сараї, і по виїзді робітника кличуть попів, кадять кадилом і кажуть: "слава богу, нечистий забрав цього радянського робітника". Два тижні вони мають право тримати приміщення за собою і ходять по базару та шукають собі квартиранта – даси 3 червінці, буде квартира, не даси – не буде"<sup>710</sup>.

У листі-скарзі 1924 р. робітника з Харкова зазначалося: "...оскільки зараз потребую квартиру, прошу склад трійки допомогти, позаяк з нами, робітниками та службовцями, домовласники й орендарі навіть не хочуть мати справи, бо їм від нас немає зиску"<sup>711</sup>. Робітник сам проявив ініціативу й

<sup>707</sup> ДАХО. – Ф.Р.408. – Оп. 2. – Спр.594. – Арк.46.

<sup>708</sup> Жук. Вказ. праця. – С. 9.

<sup>709</sup> Там само.

<sup>710</sup> ДАК. – Ф.Р. 1. – Оп. 1. – Спр.62. – Арк.47.

<sup>711</sup> ДАХО. – Ф.Р.408. – Оп. 2. – Спр. 609. – Арк.94.

оглянув кімнату, що вже майже 2 тижні, як він писав, була вільною, і відповідно вимагав надати її йому, але господар відмовляв через підписану угоду з непманом.

Домовласники та орендарі, користуючись надзвичайною житловою кризою, відмовлялися здавати житлоплощу за нормованими ставками, а укладали договори із квартирантами на приватних умовах за значно вищою платнею<sup>712</sup>. Харківський робітник у 1923 р. скаржитья в міськграду на домовласницю Ткаченко по вул. Олександрійській 25, котра заправила за квартиру 30 крб, а коли дізналася, що перед нею робітник і член профспілки, одразу ж йому відмовила й сказала, що квартира вже зайнята<sup>713</sup>. Відповідно робітники та службовці вдавалися до хитрощів. У Харкові трапився унікальний випадок соціальної мімікрії. Мешканці будинку-комуни, щоб отримати додатковий дохід дали оголошення, що здається квартира тільки для непманів. Спритний громадянин, одягнений як торгівець, у супроводі маклера, оглянув квартиру й винайняв її. Й через місяць заявив, що він є радянським службовцем і буде сплачувати по класовому тарифу.

Доведений до відчаю професійний робітник із Києва в 1923 р. прямо в очі київському начальству кинув свої докори, повторюючи майже слово в слово крилату фразу відомого Булгаківського персонажа з роману “Собаче серце”: “Як це так! Невже робітник на 11 році Жовтневих завоювань повинен жити під парканом, а непмани та ще деякі елементи, котрих можна назвати червоною буржуазією, та різні там доктори та професори мають розкішні квартири по 4–5 кімнат? А тим часом, у Києві приватним порядком через маклера можна знайти скільки хочеш кімнат по 15–20 карбованців на місяць за кімнату”<sup>714</sup>.

<sup>712</sup> Волосник Ю. Вказ. праця. – С.157.

<sup>713</sup> ДАХО. – Ф.Р. 408. – Оп.2. – Спр.598. – Арк. 35.

<sup>714</sup> ДАК. – Ф.Р. 1. – Оп. 1. – Спр. 1313. – Арк. 96.

Не допомагала навіть спеціальна постанова київського виконкому від 4 травня 1923 р., в якій говорилося, що робітники і службовці, котрі мешкають у націоналізованих будинках, мають перевагу при переселенні у кращу квартиру, як тільки-но така звільниться. Домоуправління мали негайно передавати робітникам і службовцям, що мешкали у підвалах, звільнену площу<sup>715</sup>.

Оскільки житлова криза вирішена не була, а реальна заробітна плата так і не вийшла на довоєнний рівень, більшовики у роки непу поступово втрачали підтримку серед своїх колишніх гарячих прихильників. Робітники часто відкрито висловлювали своє незадоволення житловою політикою більшовиків.

Незважаючи на тиск домоуправлінь і орендарів на робітників та інші малозабезпечені верстви населення, соціальний склад мешканців комуналок у центрі міст залишався досить строкатим. Щоб вирішити наболілу проблему, влада намагалася залучити робітників до участі у житлобудівельній кооперації. Але робітники не поспішали брати участь у кооперативному русі, оскільки їх задовольняла декларована більшовиками низька квартирна плата. Більшість із них розраховувала отримати безкоштовне житло (квартплата становила іноді 6% від заробітку робітника), оскільки саме вони формально мали найбільше шансів вирішити своє “квартирне питання” за рахунок реквізицій та ущільнення.

Партія більшовиків закликала якнайбільше залучати до участі в житлобудівельній кооперації передусім ті верстви робітництва, які за рівнем свого заробітку могли взяти активну участь у розвитку житлового будівництва і накопиченні пайових капіталів житлокооперації<sup>716</sup>. Влада

<sup>715</sup> Приказы Киевского губисполкома // Вестник Киевского губисполкома. – 1923. – №48 (24 мая)

<sup>716</sup> Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам / Сб. док. За 50 лет. / Сост. К.У. Чернетко и М.С. Смиртюков В 5 т. - Т.1. – М.: Политиздат, 1967. — С.495.

намагалася в середині 20-х років загравати із “синіми комірцями”, оскільки в цей час одним із головних її завдань було зберегти кваліфікованих робітників на підприємствах, цю соціальну та політичну опору радянського режиму.

Незважаючи на те, що умови для пайовиків були надзвичайно вигідні – кредити до 50 років, відпуск дефіцитних матеріалів тощо, кооперативним рухом у 1926 р. було охоплено лише 3–5% робітництва, в той час як за рівнем своїх доходів вступити до кооперативу та сплатити пай і вступний внесок могли до третини робітників<sup>717</sup>.

Пільговими правами на кооперативне будівництво більше користувалися радянські службовці. Лікарі, працівники мистецтв, банківських установ об’єднувалися у кооперативи й будували, переважно у центральних частинах міста, комфортабельні будинки з високим рівнем комунально-технічного забезпечення. Соціальний склад мешканців таких будинків був переважно однорідний. Так, у Харкові при обстеженні новозведених будинків виявилось, що в 90 квартирах у кооперативному будинку по вулиці Технологічній, 10 в 1928 р. мешкало 109 службовців, а робітників майже не було. В іншому кооперативі “Червоний банківець” перевіряючі також не знайшли робітників<sup>718</sup>.

В другій половині 20-х років відсоток робітників в житлових кооперативах зростав, збільшилася й площа яку вони займали. Однак, в середньому рівень житлового забезпечення робітників в будинках житлової кооперації, у порівнянні із іншими верствами, був найменший<sup>719</sup>.

---

<sup>717</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.Р.5. – Оп.2. – Спр.2336. – Арк. 17-18.

<sup>718</sup> 25% площі в нових будинках робітникам // Вісті ВУЦВК. – 1928. – №77 (30 березня).

<sup>719</sup> Мовчан О. Вказ. праця. – С. 251.



Нетипова для того часу ситуація склалася навколо будинків, що належали партійним, профспілковим або радянським органам влади в містах. Як правило, це були будинки в центральній частині міста, досить комфортні, облаштовані такими “надзвичайними” вигодами, як водогін, каналізація, парове опалення. Так, при обстеженні в Одесі в 1925 р. 316 будинків, які знаходилися у власності партійних, державних та профспілкових органів, виявилось що 232 з них були повністю обладнані водою і каналізацією, а 46 – лише частково<sup>720</sup>. Отже, майже 90% будинків партійних і радянських службовців мали централізоване водопостачання. У той час з 284 будинків, що належали житлово-орендним спілкам та приватним орендарам, лише 68 мали водогін і каналізацію<sup>721</sup>.

Будинки для радянського керівництва відповідно давали досить високий дохід, оскільки були заселені достатньо забезпеченими громадянами, що свідчило про поступове відновлення соціальної ієрархії міської забудови. Майже половина таких будинків мала місячний прибуток у 300 і більше карбованців. Це давало можливість самостійно проводити поточний та капітальний ремонт приміщень, вкладати кошти в озеленення та благоустрій територій.

До середини 20-х років нерідко в окремих комунгоспах робилися спроби з наскоку вирішити болюче житлове питання й хоч трохи покращити житлові умови робітників. Однак усі вони постійно наштовхувалися на плутанину радянського законодавства.

Потужним інструментом у руках влади було право на примусове виселення. В роки квартирного переділу примусове виселення, переселення, ущільнення тощо зумовлювалися начебто революційною необхідністю і служили для ліквідації класової диференціації міського середовища.

---

<sup>720</sup> Кесслер Д. Итоги ремонтной кампании / Д.Кесслер // Жилищно-строительная кооперация. – 1925. – №21. – С.6.

<sup>721</sup> Там само. – № 19 – 20. – С.34.

Згідно із житловим законом від 1921 р. примусовому виселенню підлягали ті громадяни, що не сплачували за квартиру і комунальні послуги, своєю поведінкою заважали іншим громадянам чи псували квартирне обладнання та меблі. Однак у дійсності реалізувати це право було надзвичайно складно. Влада закривала очі на поведінку соціально близьких до неї квартиронаймачів, вважала подібні інциденти справою колективу.

Неплатників за комунальні послуги брали на поруки, а борг розверстували на всіх наймачів, якщо дійсно ті не мали коштів. На хуліганів намагалися впливати вербально, викликали міліцію, писали скарги до газет тощо. Зокрема, власник будинку по Чистоклетовському провулку в Харкові скаржився на свою мешканку Агрофіну Іванівну, що проживала в його будинку з 1917 р. і не платила за квартиру та комунальні послуги, ремонтів ніяких не робила, тому квартира знаходилася у зруйнованому стані. Мешканка регулярно рубала дрова на підлозі, вікна стояли без скла, забиті фанерою<sup>722</sup>. Незважаючи на те що працівники міськради обстежили й підтвердили достовірність скарги домовласника, рішення прийняли цілком у дусі того часу — примирити обох учасників конфлікту, але мешканку не виселяти, оскільки вона була малозабезпеченою, до того ж, удовою робітника<sup>723</sup>.

Однак залишалось право різних урядових та промислових організацій на адміністративне виселення громадян. Переважна більшість підприємств не мала можливості забезпечити своїх працівників нормальними умовами для проживання, але одночасно була зацікавлена в адаптації нових мас робочої сили села до міських умов. Це при тому, що до запровадження у життя закону від 1921р. навколо багатьох промислових підприємств, навіть на їхніх територіях, у складських і конторських приміщеннях поселилися незаможні міщани. Частина з них отримала ордери від міської влади, інші

---

<sup>722</sup> ДАХО. – Ф.Р. – 408. – Оп.2. – Спр.594. – Арк.67.

<sup>723</sup> Там само. - Арк.68.

вселилися за “революційним правом”, точніше, самотійно. Оскільки, згідно з радянським законодавством, виселення людини без надання їй іншого помешкання не допускалося, то вони мали цілком реальні шанси залишитися проживати на зайнятих територіях чи помешканнях.

Для цих категорій поселенців РНК прийняла положення про адміністративне виселення громадян від 5 вересня 1922 р. Адміністративне, тобто позасудове, виселення квартиронаймачів органами місцевої влади або правліннями підприємств відбувалося без надання виселенцям житлової площі. Виселення громадян мало відбуватися тільки в теплий період року, їм надавалося не менше одного місяця для пошуку нового помешкання. Заборонялося проводити виселення в тому випадку, якщо в цей період відбувався спалах епідеміологічних хвороб. Правда, як пише О.Мовчан, встановлені правила не завжди дотримувалися, особливо там, де власником житла були підприємства<sup>724</sup>.

Спочатку відселення практикувалося у тих приміщеннях, що відходили у власність військових установ і органів ДПУ. Спеціальним положенням від 1922 р. виселенню підлягали усі особи, що займали військові склади або приміщення у небезпечній близькості від військових об’єктів. Виселялися також громадяни, що мешкали у приміщеннях залізничного транспорту, якщо вони не працювали на залізниці. Згідно з постановою від 16 березня 1925 р. усі громадяни, що проживали у так званій полосі відчуження поблизу залізниці і не працювали на ній, також підлягали адміністративному виселенню. Обґрунтуванням таких дій влади слугувала безумовна потреба житлових приміщень для службовців транспорту.

Адміністративне виселення активно проводилося у Донбасі. У червні 1924 р. було прийнято рішення ВУЦВК про виселення так званих люмпен-пролетарів і нетрудового елементу з Донбасу<sup>725</sup>. Дійсно, в роки революції та

---

<sup>724</sup> Мовчан О. Вказ. Праця. – С.246.

<sup>725</sup> Сборник Узаконений УСРР. – 1924. – №24. – Арк. 269.

війни відбулася масова деградація донбаського робітництва у зв'язку із занепадом промисловості. Для того, щоб повернути на виробництво робітничі маси, особливо професійних робітників, котрі в роки голоду і скрути рятувалися на селі, влада почала адміністративним шляхом у судовому порядку виселяти тих осіб, що не були задіяні у виробничому процесі. Ця категорія людей навряд чи могла захистити себе.

Наступне велике виселення у Донбасі відбувалося вже у часи індустріалізації. Усі приміщення навколо шахт, котрі входили до тресту “Донбасвугілля”, мали бути заселені виключно його працівниками, решта підлягала виселенню. Фактично, підприємства відбирали приміщення не стільки у “нетрудових категорій” населення, скільки у дрібних службовців, працівників охорони здоров'я та освіти.

Однак не тільки самі підприємства промисловості та транспорту намагалися задовольнити свої потреби у житловій площі. Їхні дії в цьому напрямі підтримувала центральна влада. Власне, незайняте у матеріальному виробництві міське населення, котре можна віднести до обслуговуючої групи, опинилося у більш дискримінаційніших умовах, ніж робітники промисловості. В 1928 р. уряд видав постанову, за якою робітники і службовці великих підприємств користувалися правом першочергового заселення<sup>726</sup>. А працівники охорони здоров'я, вчителі, бібліотекарі, міліціонери та інші категорії населення могли отримати житло тільки після задоволення житлових потреб робітників і службовців підприємств. Якщо узяти до уваги надзвичайну житлову кризу в промислових містечках, то можна припустити, що згідно з тогочасним законодавством ці категорії громадян не могли б отримати житла ніколи.

Така дискримінаційна політика у житловій сфері створила надзвичайний дефіцит міської інтелігенції. Представники саме цієї категорії населення були найменш забезпечені в радянському суспільстві й

---

<sup>726</sup> Там само. – 1928. – №18. – Арк. 167.

отримували наймізернішу зарплату, а відповідно, не могли вирішити свої житлові проблеми за рахунок приватних договорів із власниками квартир.

Ця соціальна проблема загострилася у 1929 р., коли увесь житловий фонд у містах було передано до міських рад. У результаті тисячі квадратних метрів житла, яким раніше розпоряджалися шахтоуправління, заводи, перейшли у підпорядкування міських органів влади, котрим потрібно було негайно вирішувати житлову кризу серед працівників лікарень, шкіл, комунального господарства тощо. Внаслідок цього у багатьох містах відбувалися затяжні конфлікти між керівництвом заводів і міськими органами влади. Заводи, що кожного місяця отримували дедалі більше робітників із репресованого села, намагалися й надалі заселяти ними житловий фонд, а міські ради навпаки, прагнули використовувати його на свій розсуд. Затяжний конфлікт з цього приводу стався в Артемівську, де міська рада заселяла наявний житловий фонд працівниками невинуваченої сфери, чим викликала велике незадоволення з боку керівництва заводу “Комунар”<sup>727</sup>. У 1930 р. постанову про передачу усього житлового фонду міським радам було відмінено, а підприємствам повернуто будинки, що заселялися робітниками.

Від початку індустріалізації економіки адміністративні “виселення нетрудових категорій” населення стали звичним явищем. Незважаючи на певні успіхи в житлокооперації, житлово-побутові умови робітників щороку погіршувалися. Ще 1927 р. влада лояльно ставилася до приватного капіталу в сфері житлового будівництва й намагалася всіляко його заохотити. Але як тільки загальнополітичний курс у країні змінився, одразу помінялось і її ставлення до мешканців комунальних квартир. У 1928 р. радянський уряд видав указ, за яким усім “соціально чужим” верствам населення заборонялося проживати в муніципальних будинках, і усі, хто мав щорічний

---

<sup>727</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.Р. 5. – Оп. 3. – Спр.2065. – Арк.83.

дохід понад 3000 крб, мали бути виселені з них до жовтня 1929 р.<sup>728</sup> Звичайно, отримати багато житла від виселення так званих соціально чужих верств населення міські житлові відділи не могли, оскільки на 1926 р. їхня частка у складі міських жителів становила лише 1,3%, займаючи скромне 5 місце серед усіх квартиронаймачів і значно поступаючись висококваліфікованим спеціалістам та радянським чиновникам<sup>729</sup>.

У більшості випадків існував лише міф про великі квартири буржуазії, насправді у комуналках значних квартирних лишків наприкінці 20-х років уже не було. До того ж, “виселення соціально чужих елементів” збіглося із запровадженням нового закону про квартирну плату, який начебто мав уперше довести її до рівня рентабельності. Після обстеження будинків у Києві, Одесі, Кривому Розі та інших містах, виявилось, що, незважаючи на підвищення квартплати за помешкання, реальний дохід зріс у Києві лише на 4–5%, а в Одесі – на 11%<sup>730</sup>. Дохідність домогосподарств виросла і в невеликих пролетарських містах, де так звана буржуазія була рідкістю і навіть у роки НЕПу суттєво не впливала на економічне становище муніципального житлового господарства<sup>731</sup>. Згідно зі звітами міських властей вже у 1929 р. масове виселення з квартир в цілому “нетрудового елементу” завершилося.

В 1930 р. продовжувалося вичавлювання крапель житлової площі за рахунок виселення «нетрудових категорій» населення. Вага житлової площі нетрудових елементів на рубежі 20–30-х років зменшилася у кілька разів: у 1929 р. – 0,7% від усієї площі, в 1930 р. – 0,6%, в 1931р. – 0,18% (11,4 тис.

<sup>728</sup> Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. / Сб. док. За 50 лет. / Сост. К.У. Чернетко и М.С. Смиртюков В 5 т. - Т.1. – М.: Политиздат, 1967. – С.702.

<sup>729</sup> Вологодцев І. Житлові умови по соціальних групах / І.Вологодцев // Вісник статистики України. – 1928. – №3. – С. 94.

<sup>730</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.Р.5. – Оп.3. – Спр. 1779. – Арк. 11.

<sup>731</sup> Там само.

м<sup>2</sup>)<sup>732</sup>. Усього по житлоорендній кооперації внаслідок виселення та ущільнення “соціально чужих елементів” владі вдалося отримати по Україні лише 27,7 тис. м<sup>2</sup> житла.

На короткий період усі ці заходи пригальмували темпи росту житлової кризи. В 1928–1929 рр. цей процес зупинився, але тільки для того, щоб у 1930 р. житлова норма на людину знову поповзла донизу, поступово зменшуючись до 5 метрів на особу. Зрозумівши, що створити нові соціалістичні міста з бараків і землянок неможливо, більшовики вирішили «будувати соціалізм в окремо взятому місті». У великих містах затівали “велике переселення”, що мало остаточно змінити обличчя міста.

В 1933–1934 рр. починається масова втеча громадян із сумнівним для радянської карної системи минулим із великих міст, які підозрювали, що нічого хорошого від влади їм чекати не доводиться<sup>733</sup>. Рятуючись від зловісних чисток, багато міських громадян намагалися зникнути з них, загубитися на численних новобудовах або у невеличких провінційних містах. Декому навіть вдавалося перехитрити ДПУ та, постійно змінюючи місця проживання, врятуватися від репресій<sup>734</sup>. Вивільнена житлова площа передавалася робітниками-ударникам. У 1933 р. близько 60% київського пролетаріату проживало в націоналізованих будинках, переважно у центральній частині міста<sup>735</sup>. Зросла кількість робітничих квартир також у центральних районах Харкова, Одеси, Дніпропетровська.

В середині 30-х років, із наближенням кривавого терору, населення міських комуналок поступово уніфіковувалося. Непмани з початком

<sup>732</sup> Там само. – Ф.Р. 26. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 46.

<sup>733</sup> Нормы и ценности повседневной жизни. Становление социалистического образа жизни в России, 1920-1930-е годы. – С-Пб.: Летайя, 2000. – С.36-37.

<sup>734</sup> Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941рр.) / С.Білокінь. – К. 1999. – С.202.

<sup>735</sup> Апчинський В. Житлове питання та революція / В.Апчинський // Соціалістичний Київ. – 1933. – №5-6. – С. 10.

кампаній масових виселень узагалі зникають із комунальних квартир націоналізованих будинків. Масові чистки винищували не тільки окремих громадян, а й зачіпали цілі родини. Ненависть більшовиків до “дворянських гнізд” яскраво розкриває лист П.Постишева до голови українського НКВС: “треба обов’язково родини заарештованих контрреволюціонерів-націоналістів вигнати з квартир... Повторюю: треба якомога швидше вислати родини з України, а також і всіх тих, хто з ними жив в одних кублах”<sup>736</sup>.

Однорідне соціальне середовище тогочасних міст порушували лише мешканці новозбудованих, переважно поблизу центрів, комфортабельних будинків і цілих кварталів для радянської еліти. Спочатку в них жили представники нової радянської інтелігенції та партійної номенклатури. А в середині 30-х років, особливо після переїзду державних установ до Києва, розгорнулося активне будівництво у центральних районах міста житла для радянської та партійної еліти. У 1934 р. було заплановано збудувати 5 нових будинків у центральній частині Києва покращеного планування вартістю 9,6 млн. крб.<sup>737</sup>

У середині 30-х років продовжувала діяти спеціальна постанова уряду 1928 р., яка зобов’язувала комунгосп і орендні спілки віддавати 15% житлової площі (нечуваний ліміт) для командного складу Червоної Армії. Крім військових, правом на краще житло користувалися також працівники ДПУ і високопоставлені радянські чиновники. Так, під час розподілу новозбудованої житлової площі в 1934 р. у комфортних нових будинках у центрі столиці України більше половини усіх квартир призначалося для

---

<sup>736</sup> Вронська Т. Радянська паспортна система / Т.Вронська, С.Кульчицький // Український історичний журнал. – 1999. – №4. – С. 3.

<sup>737</sup> ДАК. – Ф.Р.437. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк.9.



ГПУ та Київського військового округу. Кожна з цих організацій отримала по 350 комфортабельних квартир<sup>738</sup>.

Діяла також постанова РНК СРСР 1928 р. про зведення будинків для спеціалістів, нагляд за яким мала здійснювати спеціальна державна комісія на чолі з Енукідзе. В Україні ВУЦВК у першій половині 30-х років також займався організацією зведення 30 будинків для спеціалістів. Зазвичай, будівництво таких об'єктів велося швидкими темпами, під контролем уряду з пріоритетним постачанням необхідних матеріалів.

Виділення квартир для радянської номенклатури в елітних новобудовах відбувалося під пильним контролем влади. Голова комісії з нагляду за зведенням будинків для спеціалістів у жовтні 1933 р. віддав наказ скласти списки фахівців, котрим буде надано квартири. Головний принцип їх розподілу, за його словами, полягав у наданні переваги дійсно видатним спеціалістам. Надалі такі списки затверджувала урядова комісія.

Концентрична модель соціального розселення в українських містах тільки відображала соціальні процеси, що відбувалися в радянському суспільстві в 30-х роках. А масове житлове будівництво для незаможних верств населення в 30-х роках вели переважно великі підприємства для своїх робітників. Це було дійсно недороге, стандартне житло з мінімальним благоустроєм і відсутністю інфраструктури. В промислових центрах України відбувалася деформація соціокультурного середовища, на основі якої розквітала “барачна” ерзацкультура<sup>739</sup>.

\*\*\*

Таким чином, з початком “воєнного комунізму” виселення буржуазії та переселення робітників у кращі квартири стали для більшовиків одним із

---

<sup>738</sup> Там само. - Арк.35.

<sup>739</sup> Кокорська О. Соціальний розвиток міст Донбасу (друга половина 20-х – 30 - ті роки ХХ століття). – Автореф. дис. канд. іст. наук. / О.Кокорська – К., 1995. – С.17-18.

найважливіших завдань соціальної політики, спрямованої на демонстрацію реальної “переваги” диктатури пролетаріату. Але жодних практичних завдань із покращення житлового господарства, зменшення щільності забудови “квартирний переділ” не виконав, навпаки, призвів тільки до ще більшого занепаду житла і подальшої соціальної деформації міського населення, внаслідок чого вагомою часткою у середовищі городян став дрібнобуржуазний елемент.

З початком НЕПу зникли й передумови для подальших реквізицій, але проблема з житлозабезпеченням міського населення і його соціальною структуризацією тільки погіршувалася. Головною причиною неспроможності більшовиків вийти із соціально-житлової кризи стало співіснування взаємно несумісних чинників – економічних методів стимулювання житлового будівництва, збереження рецидивів “воєнного комунізму” у вигляді низької квартирної плати та віри робітників у те, що держава не залишить їх без житла. Отже, в 20-х роках, незважаючи на сприятливі умови для приватного житлового будівництва, житлова норма в містах постійно падала.

Різко погіршилися житлові умови міського населення на рубежі 20-30-х років. Обсяги житлового будівництва доводилося постійно скорочувати, а кількість міських мешканців зростала небаченими темпами. Особливий тип житлової забудови виник на Сході та Півдні країни в районі масового промислового будівництва. Житловий фонд в цьому регіоні складався із гуртожитків, бараків, інших форм тимчасового житла. Ні житлова кооперація, ні приватний забудовник не могли зупинити падіння житлової норми в містах України на початку 30-х років. Стабілізація житлової кризи в середині та наприкінці 30-х років була пов’язана із штучними обмеженнями в прирості міського населення. Владі вдалося стримати ріст населення міст, при незначних успіхах у житловому будівництві.

Деформація соціальної структури міського розселення розпочалася ще в роки війни та революції, але отримала поштовх лише із приходом більшовиків та запровадженням політики «воєнного комунізму». Соціальна структура міста змінилася під впливом загального занепаду міського організму та політичної й економічної нестабільності. Перші переселення робітників до квартир буржуазії були неорганізовані та мали швидше ідеологічне значення, ніж практичне. Перед загрозою остаточного занепаду усього житлового господарства, більшовикам довелося піти на значні поступки й відмовитися від практики централізованого розподілу житла і як наслідок процес подальшого «оробітнення» центральних районів міст загальмувався. Поєднання ринкових та адміністративних методів в житловій політиці НЕПу були явно не на користь робітникам та дрібним службовцям. Соціальна структура українських міст, хоча і зазнала значних змін, але продовжувала формуватися під впливом економічних факторів.

Виселення нетрудових категорій із муніципальних будинків наприкінці 20-х років не дали бажаного результату й житлової кризи не зупинили. Остаточна уніфікація соціальної структури міського населення відбувалася вже репресивними методами. Внаслідок масових репресій та тотального контролю із міського середовища зникали цілі категорії міських мешканців. Диференціація житлового фонду міст України в 30-х роках загалом відображала соціальний устрій тоталітарної держави.

## РОЗДІЛ 6

### ПОБУТ МЕШКАНЦІВ КОМУНАЛЬНИХ КВАРТИР.

#### 6.1. Соціально-політичні інструменти комунальної квартири

Перші органи будинкового самоуправління почали виникати у містах України одразу після Лютневої революції. Головне їхнє завдання полягало у розподілі карток на продукти, оскільки для тогочасної Росії карткова система була в новину, тому цілком виправданим був механізм поширення продуктових карток через будинкові комітети. Але досить швидко домові комітети, що виникли стихійно, без попереднього плану та організації, переросли завдяки своїй діяльності рамки виключно продовольчих органів і проявили себе як фактор громадянської самодіяльності та ініціативи<sup>740</sup>. Вже ці перші, самодіяльні комітети стали активним помічником міської влади. Вони здійснювали посильний захист людей від кримінальних елементів, що тероризували їх, заготовлювали паливо та навіть намагалися підтримувати задовільний санітарний стан помешкань, хоч це і суперечило тогочасній практиці.

Перші домові комітети в Києві навіть почали створювати свої власні бойові дружини для захисту громадян, правда, міська влада намагалася обмежити їх охоронні функції<sup>741</sup>. Загалом, домові комітети виникли в країні не за підтримки держави, а насамперед як наслідок послаблення державних інститутів та безладдя<sup>742</sup>. Під час війни, із частою зміною влади, майже усі режими, з одного боку, побоювалися активної діяльності домових комітетів, а з іншого – намагалися їх використовувати для стабілізації ситуації у місті.

<sup>740</sup> Узаконение домовых комитетов // Листок для домовых комитетов. – 1918. – №1. – С.5.

<sup>741</sup> Воблий В. Домові організації та домові комітети / В.Воблий // Праці з вивчення звичаєвого права в Україні. – 1928. – вип.3. – С38.

<sup>742</sup> Там само. –С.39.

Сам домком формувався переважно за пасивної участі мешканців будинку. Як пише В. Воблий, мешканці будинку ставилися до поточних бюрократичних справ досить прохолодно, без ентузіазму, мотивуючи свій абсентеїзм тим, що начебто “ми обрали домовий комітет, от нехай він і керує”<sup>743</sup>.

Більшовики також не відмовилися від послуг домкомів, навпаки – вони тільки намагалися посилити їхню роль у житті городян. У травні 1919 р. НКВС видав Постанову про утворення домових комітетів та спеціальне положення, що регламентувало їхню діяльність. Комітет обирався на загальних зборах мешканців, звичайно без участі усіх тих, хто був позбавлений громадянських прав. Домовий комітет та особливо його голова в умовах повного хаосу й безсилля радянської юридичної системи перетворювався на повноправного та неконтрольованого господаря будинку, якого боялися усі мешканці незалежно від соціального походження, адже від “ущільнення” ніхто не був застрахований.

Згідно з інструкцією про існування домового комітету його члени та голова отримали досить незвичні й нетипові для органів самоврядування функції. Домком мав наглядати за виконанням зобов’язань власників будинків, якщо вони ще були, стежити за освітленням і санітарним станом будинку, закуповувати паливо та розподіляти картки, що було цілком логічно. Однак домком також мав право вимагати і перевіряти документи усіх жильців свого району. Представники цього всесильного органу обов’язково мали бути присутні при обшуках, арештах та облавах, надавати допомогу органам міліції та ДПУ. Але найгірше те, що відповідно до інструкції НКВС саме домовий комітет представляв і подавав справи у відповідні органи про виселення з будинків громадян, що не виконують установлених ним норм спільного проживання<sup>744</sup>.

---

<sup>743</sup> Там само. – С.49.

<sup>744</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.29. – Арк.14.

Правда, члени домових комітетів не завжди поспішали виконувати ці незвичні та чужі для них функції. Згідно з дослідженням В.Воблого, в роботі домових комітетів можна встановити дві сфери діяльності: одну, що в ній мешканці були безпосередньо зацікавлені і від якої залежало їхнє існування – харчі, паливо, особиста безпека, житло тощо, й друга, що була доручена комітетам владою. В першій – громадськість проявляла значну активність, енергію, створювала рухливу соціальну організацію, а у другій навпаки – намагалася ухилитися, уникнути, виробивши свого роду оборонну тактику в спілкуванні із владою<sup>745</sup>. Надалі такий абсентеїзм у загальнодержавних справах часто помічаємо у роботі працівників домового господарства.

Оскільки в умовах комунальної квартири відбувалося вимушене механічне заміщення приватного та соціального простору, то потрібно було встановити правила, котрі б регламентували експлуатацію спільної власності. За все тим же положенням про домові комітети: “права усіх осіб, що займають спільно окрему квартиру, на користування спільними службами (кухнею, плитою, коридорами, кладовою, ванною кімнатою, телефоном й т. п.) рівні. Розпорядок використання встановлюється за згодою всіх зацікавлених осіб, а у випадку неможливості прийти до спільної згоди, домовим комітетом. Скарги на домовий комітет можуть бути подані у відділ комунального господарства при місцевому повітовому чи міського міськвиконкомі. Рішення цього відділу остаточне”<sup>746</sup>.

Часто домкоми ще з 1920 р. почали називати домкомбідами, напевне віддаючи данину революційній романтиці. Правда, назва приживалася довго, й за старою звичкою їх ще називали домовими комітетами, до того ж їхня суть і функції мало змінилися. Крім того, вже за рік було прийнято новий житловий кодекс, що означав перехід на ринкові відносини, в яких домкомбітам залишалося дедалі менше місця.

---

<sup>745</sup> Воблий В. Вказ праця. –С.54-55.

<sup>746</sup> ЦДАВОВУ України – Ф.5. – Оп.1. –Спр. 35. – Арк.139.

Незважаючи на те, що домком начебто був органом домового самоуправління й обирався на загальних зборах мешканців та був їм підзвітний, насправді він швидко перетворився на провідника політики житловідділів місцевих комунгоспів. По суті домкоми були підлеглі житловому відділу міськгоспу, практично їхніми філіями й виконували усі їхні розпорядження<sup>747</sup>, особливо в тій галузі, що стосувалася перерозподілу житлової площі та ущільнення колишніх буржуа.

Дійсно, домові комітети мали стежити, щоб у будинках дотримувався санітарний мінімум житлової площі, а насправді відшукувати у городян надлишки площі та допомагати міським житловим відділам проводити ущільнення. Власне ці організації, внаслідок свого виключно пролетарського складу, стали найбільш дієвим зряддям глобального квартирного переділу, що задумали більшовики.

Існування в Україні домових комітетів було недовгочасним – з 1921 р. у великих містах житлові відділи остаточно охоплюють безпосереднім впливом усі націоналізовані будинки<sup>748</sup>. Формально, для управління господарським життям будинку, або кількох прилеглих невеликих будинків, мешканці на загальних зборах могли обрати керуючого будинком або його призначав відділ житлового господарства місцевого комунгоспу. Однак, як писав фахівець із житлового законодавства: “На практиці цей встановлений законом порядок обрання завідуючих застосовується у рідкісних випадках. Як правило, відділи комунального господарства самі призначають комендантів або завідуючих”<sup>749</sup>.

У 1923–1924 рр. у містах України широко розгорнулася житлоорендна кооперація. Житлоорендні кооперативи (ЖОК) діяли на підставі

<sup>747</sup> Старшинський Р. Від домкомів до житлової кооперації / Р.Старшинський // За робітниче житло. – 1933. – №2. – С.9.

<sup>748</sup> Там само.

<sup>749</sup> Кобалевский В. Жилищное право в УССР / В.Кобалевский. - Х.: Изд-во Наркомюста, 1925. – С.41.

стандартного статуту, прийнятого НКВС, та створювали свої власні органи управління – загальні збори членів кооперативу, голову правління та безпосередньо саме правління, куди входили скарбник, секретар та ревізійна комісія.

Однак із прийняттям більшовиками 1 листопада 1921 р. нового закону про житло робітники, як це не парадоксально, моментально опинилися у набагато гіршій ситуації, ніж інші мешканці. Свавільні реквізиції часів “воєнного комунізму” відійшли в минуле, а експлуатація та розподіл житла здійснювалися переважно на ринковій основі.

Проте за законом саме робітники мали великі пільги у сплаті квартирних зборів і комунальних платежах. Тариф робітників та інших соціально неадаптованих верств городян був у 6 разів нижчий, ніж у представників нової радянської буржуазії. Через це більшість власників будинків, а також орендарі та голови домоуправлінь не поспішали надати робітникам і дрібним радянським чиновникам житлову площу. Тільки-но у травні 1922 р. новий закон вступив у дію й усі категорії громадян були змушені сплачувати квартирну плату, як одразу з’явилися перші сигнали про погіршення становища робітників і соціальних низів.

Фактично між владою та робітництвом, що було її головною опорою, розпочався конфлікт. Робітники були незадоволені тим, що влада не може гарантувати їм виконання головного гасла революції – “хороші квартири для всіх”. Криза, що проявлялася у перенаселенні квартир, та дискримінаційна політика більшовиків стосовно різних соціальних верств населення і відсутність житлового будівництва викликали всередині комунальної квартири повзучу війну за кожен квадратний метр. Але радянське законодавство, що забороняло виселяти громадян без судового рішення, по суті стало на бік заможних городян. Серед робітників проявлялося незадоволення житловим законодавством. Робітник Хаїмович відкрито на



засіданні житлово-експлуатаційної секції Київради заявив, що житлові закони захищають інтереси буржуазії, а не робітників<sup>750</sup>.

Для підтримки своєї соціальної опори більшовики запровадили так звані домові контрольно-конфліктні комісії (ДККК). Формально завданням цих організацій мало би бути вирішення суперечок усередині квартири, що виникали навколо розподілу плати за комунальні послуги або спільного користування кухнею чи коморою.

Насправді головним завданням було зовсім не уладнання суперечок, що виникали між сусідами з приводу поламаного крана у ванній кімнаті. Як сказав один із сучасників, контрольні комісії стали авангардом у класовій «боротьбі поверхів».

Домові комісії об'єднувались у районні, а ті у свою чергу – в центральну. Центральний апарат намагався увести до складу домових комісій якнайбільше партійних і комсомольських діячів для того, щоб створити компактний пролетарський осередок, який проявляв класову лінію при вирішенні житлових питань<sup>751</sup>.

Функції ДККК, викладені у спеціальній інструкції, були досить розмиті, але головне завдання зрозуміти можна – розбирати конфлікти, що виникають між домоуправлінням та мешканцями цього будинку стосовно визначення їхнього соціального статусу, встановленого положенням про квартирну плату та визначення розміру квартирної плати. Але в інструкції категорично заборонялося втручатися у розгляд справ, що стосувалися нетрудового елемента або осіб вільних професій<sup>752</sup>.

---

<sup>750</sup> ДАК. – Ф. Р. 1. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.18.

<sup>751</sup> Там само. – Спр.102. – Арк.25.

<sup>752</sup> Там само. – Ф.Р. 776. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.2.

У цій же інструкції також говорилося, що ДККК має завдання, по-перше, дотримуватися інтересів трудящих у сфері житлового питання, й по-друге – допомагати органам влади в цілому ряді питань<sup>753</sup>.

У Державному архіві міста Києва зберігаються сотні протоколів засідань ДККК, котрі свідчать, що цей орган складався переважно із молодих робітників 25–35 років, членів профспілок. Ми бачимо, що цей інститут не тільки активно захищав права робітників, але й намагався протидіяти та боротися із новою, так званою радянською буржуазією – високооплачуваними службовцями. Наприклад, на засіданні ДККК по вул. Введенській 38 у м. Києві один з виступаючих заявив, що голова комісії зневажливо та безпардонно ставиться до службовців матеріально краще забезпечених<sup>754</sup>.

Скандалозна історія трапилась у Києві на Подолі, де члени правління житлокоопу намагалися зберегти за собою кімнату, що тільки звільнилася. На противагу їм правління окружної контрольної комісії намагалося, й цілком успішно, силою вселити робітника та його родину у вільну кімнату, розбивши вікно та, незважаючи на опір членів родини господаря, перекинувши речі новосельця у кімнату.

В ході вирішення цього конфлікту проявилася надзвичайна ворожість між ДККК та правлінням житлокоопу, що в той час було досить поширеним явищем. Наприклад, представник правління у своєму виступі назвав ДККК органом шпигунів, які скрізь усе винюхують, та порівняв їх із третім жандармським відділенням, що в той час було надзвичайною образою, а також закликав працівників житлоспілки не надавати їм ніяких відомостей, а гнати їх у шию<sup>755</sup>. У свою чергу робітники із комісії “нагородили” своїх опонентів такими епітетами, як “спекулянти”, та “спекулянтська лавочка”.

---

<sup>753</sup> Там само. – Арк.4.

<sup>754</sup> Там само. – Спр.17. – Арк.144.

<sup>755</sup> Там само. – Спр.19. – Арк.37

Одночасно саме через цей інститут робітники, домашні працівниці, безробітні та колишні червоноармійці мали можливість певної соціалізації. Вони отримували доступ до органу, котрий могли використати як елемент підвищення свого соціального статусу або для боротьби за ієрархію. Наприклад, у Києві трапився цікавий випадок, коли під час виборів до домової комісії вступили у конкуренту боротьбу жінка – кандидат КПБУ та її хатня робітниця<sup>756</sup>.

Крім того, саме цей інститут більшовики використовували для різноманітних кампаній. Варто зауважити, що домоуправління з невеликою охотою бралися за виконання різноманітних агітаційних та громадських завдань, їм вистачало й проблем із господарською частиною. В заявах та протоколах мешканців будинку часто зустрічаємо незадоволення з приводу пасивного ставлення домоуправління до різноманітних кампаній та акцій, що їх проводила радянська влада.

На засіданні мешканців будинку №30 по вулиці Червоноармійській у Києві одногolosно постановили створити при будинку осередок Лікбезу, зобов'язавши усіх мешканців, які мають виборче право, зробити в найкоротший строк членські внески<sup>757</sup>. Цікаво, що згідно з матеріалами звітно-виборчих протоколів ДККК по місту Києву майже в кожному будинку, що був охоплений діяльністю цієї структури, існував такий осередок. А ще – організації друзів МОПР, допомоги АвіаХіму тощо. Яким чином здійснювалася така всенародна підтримка різних державних кампаній, промовисто свідчить випадок, що був зафіксований у протоколі ДККК по вул. Леніна 88 у Києві. До голови цієї комісії звернувся представник губкомісії з пропозицією придбати добротинні квитки на користь дітям. Голова сам прийняв рішення й купив ці квитки, а плату за них розверстав пропорційно серед усіх мешканців будинку в сумі по 8 копійок з людини.

---

<sup>756</sup> Там само. – Спр.13. – Арк.127.

<sup>757</sup> Там само. – Арк.233.

Але секретар принципово відмовився збирати кошти зі своїх сусідів, оскільки вважав, що це суперечить добровільному принципу, закладеному в гаслі допомоги дітям.

Розвиваючи горизонтальну будову своїх політичних і громадських організацій, більшовики спонукали мешканців комуналок брати активну участь у різноманітних акціях. Тому із районних ДККК, котрі, нагадаємо, за своїм складом були цілком пролетарські й куди “нездоровим елементам” пролізти було практично неможливо, почали створювати різноманітні комісії – санітарну, культурно-просвітницьку, комісію із благоустрою тощо. Комісії проводили активну роботу. Наприклад, санітарна комісія проводила пропагандистську роботу, боролася із самогоноварінням та мешканцями, що порушували норми співжиття. Інші комісії створювали школи для малограмотних, розповсюджували літературу, вели підписку на журнали й газети та випускали стінгазету.

Примусово-добровільна система соціалізації мешканців комуналок дуже швидко перетворилася на звичайну бюрократичну машину, що плодила численні звіти та збирала кошти для різноманітних організацій. Власне, в середині 20-х років спеціальним наказом комунгоспи, які формально були безпосереднім керівництвом домоуправлінь, просто перекладали на їх плечі участь у численних кампаніях, навіть перевіряючи, як домове керівництво проводить збір коштів на різні політичні та пропагандистські потреби держави<sup>758</sup>.

Так, на початку 1928 р. конференція житлоспілки Харкова постановила, що всі кооперативи міста зобов'язані вступити до ТСО АВІАХІМу. ЖОКи мали організувати хімічні команди, проводити лекції, а

---

<sup>758</sup> Приказ губисполкома за №252. 2 январа 1925 // Пролетарская правда. – 1925. – №81 (10 марта).

також узяти на облік усі приміщення, котрі можна було би використати як бомбосховища<sup>759</sup>.

Із розвитком мілітаристської істерії відбувалися нові кампанії, які знову проводилися за участю житлокооперативів та домоуправлінь. Наприклад, у Миколаєві у 1934 р. відбулася кампанія під промовистою назвою “Перетворимо наші будинки й житлокоопи на фортеці протиповітряної оборони”, в ході якої мешканці будинку мали ліквідувати так звану протиповітряну неписьменість і здати “мінімум ППО”. Насправді проходили лекції із протиповітряної оборони, створювалися групи захисту, переважно із домогосподарок, відповідальним за роботу з ППО будинку ставав двірник, який отримував протигаз<sup>760</sup>.

ДККК, що існували, правда, тільки до кінця 1925 р., у системі комунальної квартири виконували не стільки функції третейського судді, скільки самі служили вогнищем великих конфліктів. Одночасно саме цей інститут давав змогу більшовикам використати болюче житлове питання для подальшого об’єднання робітників і дрібних радянських службовців у боротьбі за свої права.

Крім того, все ж таки контрольні комісії давали можливість хоч частково розвантажити судові органи та прокуратуру від величезної кількості дрібних справ на кшталт, хто мав сплатити за поламаний кран чи вибиту шибку в коридорі.

Після ліквідації ДККК їхнє місце зайняли житлові конфліктні та єднальні комісії, що вже були позбавлені такого яскравого революційного забарвлення. Ці комісії мали уладнувати конфлікти між мешканцями

---

<sup>759</sup> Житлокоопи повинні бути членами ТСО – Авіхему // Вісті ВУЦВК. – 1928. – №12 (14 січня).

<sup>760</sup> Черкес Д. Кожний житлокооп, кожний будинок перетворити на неприступну фортецю оборони / Д.Черкес // За новий побут. – 1935. – №4 (25 лютого)

квартири, що носили побутовий характер, без зайвого політизованого підтексту.

Таким чином, житлові органи та радянське політичне керівництво по-різному бачили ситуацію всередині квартири. Для більшовицького керівництва житлова політика була складовою класової політики, що мала на меті подальшу експропріацію нетрудових категорій та сприяння вихованню на основі робітничого класу нового типу соціального організму – комунальної квартири. Для багатьох домоуправлінь та ЖОКів більш актуальними були питання покращення житлово-побутових умов своїх мешканців – безкінечні лагодження дахів та водогонів, очистка прилеглої території, поточні ремонти, наповнення дірявого домового бюджету тощо.

Для багатьох мешканців будинків було незрозуміло, чому цілком господарська структура мусить також займатися цілою низкою зовсім невластивих їй функцій. Дійсно, нерідко домоуправління, просто заклопотані масою господарських справ або з інших причини, не приділяли уваги політичній і громадській роботі. Наприклад, загальні збори мешканців у житлокоопі на Подолі у Києві констатували, що робота правління за рік обмежувалася виключно адміністративно-господарською діяльністю, що ж стосується громадської, політичної лінії, то такої в житлокоопі не було. Житлокооп недостатньо брав участь у всіх кампаніях, не залучав робітників до участі в роботі правління, не збирав загальних зборів<sup>761</sup>.

Тому на домоуправління через низку спеціальних постанов та законів держава покладала дедалі більше функцій, що явно йшли у розріз із їхніми прикладними завданнями. Так, у 1925 р. Київська міська рада прийняла спеціальне положення про обов'язкову реєстрацію всіх радіоприймачів. З 20-х років майстрування радіо та прослуховування передач стало популярним хобі серед міської молоді. Однак усі радіоприймачі повинні були

---

<sup>761</sup> ДАК. – Ф.Р. - 776. – Оп.1. – Спр. 11. – Арк.537.

знаходитися на контролі у влади й саме цю функцію мали виконувати домові працівники.

На працівників будинкового господарства також покладалися обов'язки стежити за утриманням собак службових порід. Чомусь саме в 1929 р. для потреб оборони державі потрібно було зареєструвати усіх собак службових порід. Неясно, що саме означали ці потреби, напевне сторожових псів мали використовувати для охорони таборів, що почали рости в той час по всій країні. Домууправління мало вести облік таких псів та стежити, щоб їхні власники зареєстрували своїх чотирилапих друзів у міліції та АвіаХімі.

Найбільш детальний перелік завдань, що їх покладали на домові комітети, розробив Центральний комітет житлокооперації України й подав його на розгляд до НКВС. Саме цей проект і було затверджено як “правила внутрішнього розпорядку будинкових робітників”<sup>762</sup>. Зважаючи на те, що цей документ має занадто великий обсяг, можна лише виділити головні функціональні блоки, що ними опікувалися працівники домових комітетів.

Найбільший з них це, звичайно ж, адміністративний, пов'язаний із пропискою громадян та контролем за відомостями про їхній майновий, сімейний і соціальний стан. Кожен громадянин був зобов'язаний правдиво сповіщати про свої доходи. Адже від цього залежали нарахування до сплати за комунальні послуги та квартплату. Мешканці також повинні були повідомляти про свій соціальний статус і членів своєї родини. Неправдива інформація або відмова від подачі такої інформації могли легко привести громадянина до тюрми.

Широкі права покладалися на керівництво будинків також у галузі державної безпеки. Кербуди були зобов'язані стежити за переміщенням військовозобов'язаних, оголошувати накази військових комісаріатів, перевіряти документи тих громадян, які стояли на військовому обліку, та усіляко виявляти тих, хто ухилявся від військової служби. Крім того,

---

<sup>762</sup> ЦДАВОВУ України – Ф.5. – Оп.3. – Спр.1366. – Арк.9-12.

будинкові комітети мали й певні права щодо підтримання громадянського порядку, співпрацювати із ДПУ та міліцією. Вони були зобов'язані надавати органам правопорядку усіяку допомогу – вручати повістки, допомагати при обшуках та арештах, підтримувати громадський порядок на прибудинковій території. При виконанні цих функцій особливі права отримувала така верства, як двірники. Двірники допомагали міліції та ДПУ при проведенні слідчих дій, арештах, обшуках тощо. Навіть згідно з положенням у випадку, якщо міліціонеру потрібно було б відлучитися, двірник мав замінити його на посту. Для підтвердження свого офіційного статусу він отримував за кошти будинку свисток і значок.

Зрозуміло, що відповідальні працівники будинкового господарства – управдоми, голови правління тощо – виконували цілу низку загальнодержавних функцій, однак навіть такі цілком господарські одиниці, як двірник, швейцар чи ліфтер, також ставали опорою державного апарату на квартирно-будинковому рівні.

На рубежі 20–30-х років міська влада багатьох міст почала вживати дедалі більше заходів для боротьби з “бродяжництвом”. Двірників зобов'язували закривати вхід у під'їзд і виганяти усіх сторонніх осіб із території увечері. Внаслідок репресій та голоду в цей час місто було заповнене безпритульними, наприклад колишніми непманами, що втратили житло через реквізиції, селянами, у яких відібрали хати, а самих викинули на вулицю за несплату податку тощо. Особливо багато було серед жебраків дітей. Ці знедолені ночували у під'їздах під сходами, в підвалах, в господарських приміщеннях тощо.

Для боротьби із цими бідолахами київська міліція розробила в 1934 р. проект обов'язкової постанови про запровадження посади швейцара<sup>763</sup>. Саме швейцар мав здійснювати нагляд за тим, аби сторонні особи не могли укритися в будинках міського фонду. Але не тільки. Згідно з проектом ця

---

<sup>763</sup> ДАК – Ф.Р.1. – Оп.1. – Спр.6730. – Арк.91.



посада запроваджувалася для "...встановлення постійного... нагляду за тими, хто мешкає в будинку, та за особами, що навіщають останній, оскільки один двірник справитися із цим не може. Попередження в будинку крадіжок та інших злочинів через недопущення в будинок підозрілих осіб, безпритульних та бродяжного елемента". Цікаво, що міліціонери розуміли, що двірник, прибираючи територію та виконуючи свої господарські функції, не може ще й виконувати функції поліцейні.

Швейцар у під'їзді мав би свідчити більше про заможний контингент мешканців, але не в 1934 р., коли цю постанову було прийнято. Відповідно до цієї постанови посада швейцара запроваджувалася у всіх будинках, де проживало більше ніж 100 сімей. Однак у цей час, коли люди голодували, карточки ще не відмінили, а коштів не вистачало на найнеобхідніше, мешканці кооперативних будинків просто не могли дозволити собі таку розкіш, як швейцар<sup>764</sup>.

Наступний блок обов'язків будинкових працівників був пов'язаний із виконанням завдань статистичних та фінансових органів. Зокрема, вони були зобов'язані повідомляти про господарську діяльність на території будинку, а саме – кількість орендованих приміщень, магазинів, кустарних майстерень тощо. Кербуди також були зобов'язані допомагати фіскальним органам, надаючи їм необхідну інформацію про підприємців.

Окремо також варто відзначити функції домкому по забезпеченню санітарно-гігієнічного порядку в будинку та навколишній території. І останній блок був цілком пов'язаний із безпосередньо господарською діяльністю. Домкоми мали проводити поточні ремонти, стежити за справною роботою інженерних комунікацій, здійснювати регулярне прибирання тощо.

Таким чином, у системі комунально-житлового господарства було сформовано цілий низовий апарат, котрий виконував поруч із суто

---

<sup>764</sup> Там само. – Арк.28.

господарськими та побутовими функціями також і загальнодержавні завдання.

Всередині домового господарства виник також розгалужений організм стеження за громадянами. Одне з найголовніших завдань працівників будинкового господарства полягало у контролі домових книг, куди ретельно вписували кожного мешканця. В системі житлоспілки існували спеціальні частини, або спецсектор, працівники якого прирівнювалися до командного складу РСЧА, який безпосередньо й стежив за тим, щоб жоден громадянин великої країни, де б він не мешкав, не залишився непомітним для пильного ока таємної поліції.

В матеріалах української житлоспілки є кілька цікавих документів, що проливають світло на поліцейські функції житлової кооперації. Один з радянських висуванців, такий собі Афонченко Н.А., на будівництві заводу прокрався, зірвав план здачі у дію підприємства та зрозумівши, що на нього чекає відповідальність, зник у невідомому напрямку<sup>765</sup>. Однак дуже скоро Вінницька облжитлоспілка відшукала цього невдачу й запитала у своїх керівних органів, що їм варто зробити – вжити заходів для затримання цього громадянина чи тільки усунути з посади й відпустити<sup>766</sup>. Аналогічна ситуація сталася і з інженером Ю. Смаховим, якого звинувачували у розтраті лісоматеріалів та якого також віднайшов спецсектор житлоспілки в іншому місті.

Одночасно працівники спецсектору житлокооперації України мушили також стежити за самими працівниками домоуправлінь, з тим щоб “перевіряти виконання директив Укржитлоспілки про виявлення та очищення наших підприємств, діляниць будівництва від класово ворожих елементів”<sup>767</sup>.

---

<sup>765</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.1204. – Оп.4. – Спр.89. – Арк.17.

<sup>766</sup> Там само. – Спр.88. – Арк. 71.

<sup>767</sup> Там само. – Спр.89. – Арк.52.

Цікаво, як такі органи створювали ілюзію масового патріотизму та ентузіазму при проведенні різноманітних кампаній. Вище вже йшлося про те, як різні інститути проводили у життя збір коштів на потреби держави. На початку 30-х років актуальними були масові підписки громадян на позику. Проходили вони у кілька етапів, підписка на позику відбувалася як за місцем роботи, так і вдома. Сенс цієї масової кампанії полягав у тому, щоб жоден громадянин не залишився осторонь від цього збору коштів, але при цьому зберігалася ілюзія добровільності. Таємний наказ по житлоспільці України інструктував працівників секретних частин напередодні проведення чергового здириництва під маскою “добровільного займу”: “завчасно, але не пізніше як 10–12 травня організувати по всіх житлокооппах розстановку сил держкредитного активу, прикріпивши окремих активістів та уповноважених до окремих квартир у житлокооппах, щоб у день оголошення декрету про нову позику одночасно розгорнути роботу по підписці”<sup>768</sup>. Цікаво, що зміст цього наказу категорично забороняли доводити до відома правління ЖОК.

Правда, як це не дивно, але участь домових працівників, зокрема керівництва домових кооперативів, у такому важливому загальнодержавному заході, як грошова позика, була часто формальна й неактивна. Наприклад, Київська обласна житлоспілька змогла виконати план зі здириництва коштів на потреби другої п’ятирічки лише на 82,3%<sup>769</sup>. За іншими показниками результати були набагато кращими.

Виявилось, що багато голів кооперативів провели серед мешканців підписку, але кошти не зібрали, а були навіть такі, що зібрали кошти, але використали їх на інші потреби. Зрозуміло, що мешканці будинку дуже неохоче здавали гроші на потреби соціалістичного будівництва тоді, коли у місті ще залишалися тисячі голодних, а ціни на ринку були просто

<sup>768</sup> Там само. – Спр.89. – Арк. 25.

<sup>769</sup> Житлова кооперація Київщини рапортує // За новий побут. – 1934. – №1 (25 січня)

астрономічними. Ми бачимо, що голови будинків потроху саботували цю кампанію, тому центральні органи житлокооперації України посилили тиск на кербудів – провели спеціальний рейд, на недбайливих наклали догану<sup>770</sup>.

Найактивніше більшовики використовували житлокооперативи та домоуправління в період великого соціального перелому в містах України. В 1928 р. було прийнято рішення про заборону особам нетрудових категорій винаймати приміщення у державних будинках. Саме правління житлокоопів, котрі формально були орендарями цих будинків ще від часів запровадження так званого класового тарифу на комунальні послуги та квартплату, мали списки усіх мешканців із точною вказівкою їхнього соціального статусу, матеріального добробуту тощо. Таким чином, з 1928 по 1931р. так звані класово чужі особи потрапляли у списки, які складали домоуправління та правління ЖОКів на виселення, внаслідок чого радянська каральна машина мала детальні списки своїх майбутніх жертв.

Однією з останніх поліцейських акцій загальнодержавного масштабу, в якій активну участь брали працівники будинкового господарства, була масова паспортизація населення великих міст. У періодиці рясніли заклики до комендантів і домогосподарок пильнувати усіх ворогів та класово чужих елементів, щоб не дати їм можливості отримати паспорт<sup>771</sup>.

Працівники домоуправлінь мали скласти списки усіх підозрілих і тих осіб, що не мали права проживати в містах. Як правило, до цих списків потрапляли учорашні селяни, що рятувалися від голоду, так звані колишні, асоціальні елементи тощо.

Наприклад, правління української житлоспілки звернулося у квітні 1933 р. до Одеської та Київської спілок із таємним наказом: “крім загальних списків, що складає правління житлокоопу вкупі з бригадою активу,

---

<sup>770</sup> Сибіряк Про стан збирання внесків по передоплаті на держпозику у житлокооперативах / Сибіряк // За новий побут. – 1935. – №4 (25 лютого).

<sup>771</sup> Вронська Т. Вказ. праця. – С.41.

необхідно скласти так звані зустрічні списки. В зустрічні списки вносити класово ворожі елементи. Ці елементи проявляють величезну хитрість, займаються окомилуванням, обманом і т.д.”<sup>772</sup>

Домоуправління проводили загальні збори, на яких затверджували списки (хоча ці списки складали раніше) тих осіб, що могли отримати паспорти. Але найважливішим було те, що ЖОКи направляли до районних житлових комісій так звані компрометуючі матеріали на мешканців – колишніх чиновників, непманів, священників тощо. В ідеалі районні паспортні пункти мали діяти у тісному контакті з районними житловими комісіями, однак насправді правління кооперативів часто ставилися до виконання своїх поліцейських функцій досить халатно. З різних причин. Так, у Дніпропетровську районні житлові комісії дуже погано співпрацювали з паспортними комісіями, їхні керівники не виходили на зв’язок, відмовлялися виконувати накази паспортних комісій, не подавали компрометуючих матеріалів, а якщо й подавали, то неправдиві тощо. Тому обласна житлоспілка видала постанову, в якій зобов’язала РЖ рішуче відмовитися від практики ігнорування паспортизації та скликала нараду голів районних комісій за участю голів паспортних пунктів, де поставила питання про стан надходження компрометуючих матеріалів на класово ворожий елемент<sup>773</sup>.

У Харкові голови кооперативів часто надавали неправдиві матеріали та гальмували роботу паспортних відділів<sup>774</sup>. У Дніпропетровську в будинку по вулиці Дзержинській правління або актив кооперативу “забули” про те, що двірник до революції служив у поліції (в той час – страшний гріх). Не повідомив також голова кооперативу про кримінальне минуле своїх

<sup>772</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.1204. – Оп.4. – Спр.89. – Арк.17.

<sup>773</sup> Про запровадження паспортизації // Житло кооператор. – 1933. – №14 (10 липня).

<sup>774</sup> Вронська Т. Вказ. праця. – С.41.

родичів<sup>775</sup>. С. Білокінь також наводить кілька фактів: незважаючи на усю масовість паспортизації, все ж таки багато осіб серед підозрілих для радянської таємної поліції оминули решето ДПУ й змогли отримати паспорт<sup>776</sup>.

Оскільки у своїй роботі працівники паспортних столів опиралися на “книгу доль” городян 20–30-х років – “домову книгу”, то, власне, для тих осіб, що, за правилами, мали вести цю книгу, відкривався широкий простір для різних зловживань. З численних фактів ми бачимо, що голови домових кооперативів ставилися до цієї загальнодержавної кампанії із прохолодою, оскільки радянська дійсність їх привчила, що більшість галасливих кампаній закінчуються лише гарно оформленими звітами. Напевне багато хто з домоправителів значно покращив своє фінансове становище, “забуваючи” вислати компрометуючі матеріали на окремих мешканців. І нарешті головне – в середині будинку постійно розвивалися горизонтальні зв’язки, часто мешканці одного будинку чи району, якщо це був відомчий будинок, працювали на одному підприємстві, внаслідок житлової кризи разом проживало по кілька членів родини, вільну площу також намагалися здавати “своїм”. Неймовірна щільність населення у комунальних квартирах та його постійний контакт у соціальному просторі – на кухні, в коридорі тощо, формували тісні зв’язки між сусідами. Ці численні зв’язки на рівні комунальної квартири й стали на перешкоді постійного тиску зверху.

Загальна інертність домових інститутів, у тому числі й у галузі проведення загальнодержавних кампаній, напевне не сподобалася сталінському керівництву. Ще з 1933 р. лунали критичні зауваження у бік існуючої системи управління домовим господарством.

---

<sup>775</sup> Там, де бракує класової пильності // Житло кооператор. – 1933. – №14 (10 липня).

<sup>776</sup> Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.) / С.Білокінь. - К., 1999. – С.193.

Головними претензіями до працівників житлоспілки стала їхня бездіяльність у такій важливій державній справі, як збереження існуючого житлового фонду та нагляд за його розподілом. У радянському лексиконі це називалося мобілізацією внутрішніх ресурсів.

Але голови житлових кооперативів були мало придатними для виконання таких державних функцій. Оскільки кооперативи часто були відсторонені від участі в розподілі житлової площі, а отже, й не були її власниками, то відповідно їхні керівники часто проявляли недбалість при виконанні своїх обов'язків. В результаті “казенне” ставлення до дорученого їм господарства житлокоопу, свідоме допущення руйнування будинків, формальне та бездушне ставлення до вимог мешканців стали типовим явищем для кооперації<sup>777</sup>.

З іншого боку, голови правлінь ЖОКів нерідко використовували своє службове становище у власних інтересах. Оскільки вони мали доступ до всіх коштів, що йшли на поточні та капітальні ремонти, на плату двірнику та вивіз сміття тощо. Нерідко маленький керівник, маючи на своїх руках занадто багато громадської готівки, не міг утриматися від спокуси.

І самі мешканці часто потерпали від свавілля та безкарності домового керівництва, адже від його волі залежало найцінніше, що мав міський мешканець у той час, – житло. Якщо зауважити, що система отримання та позбавляння житла часто залежала від волі правління будинку, то ясно, що й зловживань тут було немало.

Випадків зловживання була маса, можна навести лише кілька характерних прикладів. Так, голова кооперативу в Харкові зірвав мобілізацію коштів за комунальні послуги. Заборгованість сягала 10–12 місяців, і це при тому, що центральні органи житлоспілки неодноразово наголошували на

---

<sup>777</sup> Арабажин С. За перебудову роботи органів юстиції в житлових справах / С.Арабажин // Революційне право. – 1934. – №5-6. – С.47.

боротьбі з неплатниками. А виявилося, що найбільші неплатники у будинку були родичі та близькі самого голови<sup>778</sup>.

Інший керівник будинкового господарства влаштовував махінації з дорогоцінними в 1934 р. хлібники картками, збирав додаткові кошти начебто на комунальні послуги, а клав їх у власну кишеню, розтринькував кошти будинкового фонду<sup>779</sup>.

В 1937 р. загальноукраїнську спілку житлокооперативів було ліквідовано. Усе її майно перейшло у власність місцевих органів влади, а центральною фігурою в радянській комунальній квартирі став керуючий будинком – або, як його називали, управдом. Його функції більш детально були розписані у спеціальному положенні 1943 р.

Домове господарство велося управдомом на засадах госпрозрахунку у відповідності з господарськими планами, затвердженими районним житловим управлінням. Житлові управління створювалися при відділах комунального господарства місцевих рад і здійснювали безпосереднє керівництво та контроль над експлуатацією житлового фонду в містах<sup>780</sup>.

Коли у квартирі мешкало кілька самостійних наймачів житлових приміщень, управляючий будинком призначав, за згодою з ними, переважно із числа домогосподарок, відповідального по квартирі, на якого покладалося стеження за місцями загального користування та за виконанням усіма мешканцями правил внутрішнього розпорядку у квартирі. За виконання цих обов'язків відповідальний по квартирі отримував невелику плату, в розмірі, що встановлював управляючий будинком<sup>781</sup>.

---

<sup>778</sup> Розенштейн. Голова ЖК Прокоф'єв зриває мобілізацію коштів / Розенштейн // За зразкове житло. – 1933. – №7(9 вересня).

<sup>779</sup> ХДОА. – Ф.Р. 4501. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.5.

<sup>780</sup> Жилищное законодательство. Сборник важнейших законов, приказов и инструктивного материала с комментариями. – Таллин, 1949. – С.17.

<sup>781</sup> Там само.



Саме домоуправ мав право подавати до суду на осіб, що порушували розпорядок житлового будинку, псували начиння та техніку всередині квартири. Також він мав право стягувати з мешканців плату за шкоду, що ті заподіяли, причому плату в розмірі до 100 крб. безспірно, а це означає – без судового рішення, просто включаючи її у щомісячну квартирну плату.

Отже, керуючий будинком отримував більше прав та інструментів для того, щоб контролювати мешканців комунальної квартири. Більше того, керуючий будинком мав здійснювати обхід своїх володінь і відвідувати не рідше ніж раз на місяць кожную квартиру, аби пересвідчитися, чи правильно використовують квартиру наймачі.

Двірник був працівником подвійного підпорядкування – з одного боку, він був цілком на службі домоуправління, але одночасно його мали також контролювати районні житлові управління. А ще двірник мав цілу низку функцій, що були цілком пов'язані з підтриманням порядку в будинку та навколо нього. Він тісно співпрацював з міліцією - допомагав навіть затримувати та конвоювати осіб, що вчинили злочин чи правопорушення, самостійно мав зупиняти порушення громадського порядку, боротися із несанкціонованою торгівлею. Цікаво, що хоча двірника наймав на роботу управдом, але контролював його діяльність і міг звільнити районний відділ міліції.

На загальних зборах мешканців будинку мали право бути присутніми усі мешканці, які досягнули 16-літнього віку. Загальні збори обирали голову зборів (ним, як правило, був управдом) та секретаря, що вів протокол. На засіданнях заслуховувалися звіти управдома, а також обирали комісії – санітарну, культурно-побутову. Але іноді створювали різні тимчасові комісії – із підготовки до свят, із проведення ремонту тощо.

Поступово житлоодинаця втрачала в очах більшовиків привабливість як об'єкт політичної кампанії: занадто складний це був організм – комунальна квартира. Внутрішніх протиріч, проблем, інтриг тощо тут

вистачало й без політиканства зверху. Тому спеціальна постанова РНК СРСР у 1935 р. заборонила стягувати обов'язкові побори з мешканців будинків, окрім квартирної плати. Організація політичних кампаній переносилася до професійної сфери.

Наприкінці 30-х – на початку 40-х років радянська система інституалізації житлово-комунальної політики викристалізувалася, залишивши позаду різні експерименти й пошуки. Система політичного контролю та залучення громадян до різних політичних кампаній зміщувалася у виробничу сферу, зберігаючи за домовими працівниками лише контроль за пропискою та випискою громадян.

Отже інститут радянської комунальної квартири спочатку виник як форма забезпечення міської бідноти дахом над головою, але одночасно як і осередок нового колективістського пролетарського організму майбутнього. Тому на мешканців квартири влада поклала гігантські сподівання – від пристойного утримання житла до виховання нової надлюдини. Саме тому організм комунальної квартири був перевантажений різними інститутами, що виконували політичні, а не побутові функції.

На початку свого існування в Україні режим планував створити із комуналок, заселених соціально близьким контингентом, нову ідеальну форму комуністичного побуту, де народиться “людина майбутнього”. Однак, ситуація складалася не на користь цьому утопічному проекту. Тому для підтримки робітників та представників міської бідноти, що були головною соціальною опорою режиму, в комунальних квартирах українських міст виникли домові контрольно-конфліктні комісії. Саме ці організації забезпечували право робітників боротися за свої права, а також стали сходиною інкультурації частини міської бідноти до радянського політичного проекту.

Однак з другої половини 1920-х років влада приділяла більше уваги встановленню свого контролю над працівниками домового господарства. На

них покладали функції, геть не властиві органам ініціативних співмешканців. Це означає, що сподівання на свідомий організм пролетарського контингенту комуналок розтанув.

Внаслідок десятирічної кристалізації інститутів комунальної квартири, власне, було створено цілий складний механізм стеження за мешканцями будинку та їх примусової соціалізації. Якщо проаналізувати діяльність цих інститутів більш детально на мікрорівні, то помічаємо, що вони не завжди вписувалися в глобальний політичний проект тотального тиску на громадян. Адже домоуправління, від якого залежали усі мешканці квартири, одночасно також залежало від своїх сусідів. Тому між ними розвивалися неформальні зв'язки, що часто виходили на передній план, витісняючи або підміняючи інструкції та вказівки керівництва. Таким чином, ефективність від використання керівних органів житлокооперативів, була набагато меншою, ніж цього очікували більшовики.

У зв'язку з цим самоуправління мешканців комуналок було ліквідовано разом із житлоорендною кооперацією. Натомість домоуправління стали цілком залежні від місцевих органів влади й перетворилися на частинку загальнонародянського бюрократичного апарату. Зайві політичні функції були видалені з відання управдома, а натомість розширено його господарську та економічну відповідальність. Унаслідок централізації зміцнився організм управління комунальною квартирою.

## **6.2. Домашнє господарство городян у системі забезпечення побутових потреб**

Важливим інструментом, що впливає на побутовий простір, є звичайно внутрішнє начиння житла. В ХІХ ст. внаслідок урбаністичної революції у світі формується новий тип житлового приміщення. Якщо у середньовічному місті або у місті нового часу, житло та його характер відрізнялися від сільського лише розмірами, то розвиток архітектурної думки, будівельних технологій та комунального господарства наприкінці ХІХ ст. сформували нову форму житла як за архітектурними стандартами, так і за внутрішнім наповненням.

У стабільних суспільствах Європи в цей період величезні зміни в побуті та в домашньому начинні були пов'язані з реалізацією здобутків промислової революції, розвитком науково-технічного прогресу і зростанням потреб людини. Нові соціально-економічні умови потребували від мешканців міст більшої мобільності та спеціалізації у своїх заняттях. Змінився ритм та стиль життя людей. Більшого значення у суспільстві набирали нові цінності – розваги, спілкування між людьми, доступ до інформації тощо. Новий стиль життя потребував і нового побуту. В результаті цього в ХІХ – ХХ ст. у світі з'явилася ціла індустрія задоволення повсякденних потреб людини. Домашнє господарство родин ставало уніфікованим, зникали етнічні та культурні особливості у побуті міського населення.

Домашній побут – більш широке поняття, ніж домашнє господарство. Він включає ще й виховання дітей, різні форми спілкування членів сім'ї,

спільні заняття, дозвілля тощо<sup>782</sup>. Тому, розглядаючи сьогодні побут мешканців міст 20 – 30-х років ХХ ст., неможливо оминати домашнє начиння квартир городян, їх використання, складнощі чи вигоди, які вносили вони в повсякденність міського життя.

Нові технологічні рішення облаштування домашнього господарства визначили в передових країнах світу головні тенденції трансформації побуту в ХХ ст. – зменшення домашньої праці, механізація багатьох побутових процесів завдяки використанню електрики, широке розповсюдження комунальних послуг. Уже на першій меблевій виставці у Нью-Йорку в 1906 р., за словами американських дослідників, було представлено величезну кількість приладів для полегшення домашньої праці – меблі й техніка для кухні, сантехнічне обладнання тощо<sup>783</sup>. Все це привело до поширення ідей про всемогутність “електричного слуги”, що звільнить жінку від хатньої праці, і стало одним із принципів подальшої фемінізації суспільства.

Самі ідеї, але не технологічні новинки, доходили й до України. Лише мешканці великих дохідних будинків могли насолоджуватися каналізацією, водогоном та електричним освітленням. Для більшості ж городян нові технології безпосередньо не вплинули на хатнє господарство. В Україні значний обсяг домашньої праці покладався на плечі працівників “кастрюль тресту” – домашньої прислуги – або допомогу членів родин. Дійсно, дешева праця у домашньому господарстві городян великої кількості мігрантів із села, особливо жінок, а також високі ціни на комунальні послуги стримували заміщення неефективної домашньої ручної праці на працю машин. За словами відомого російського економіста С.Г. Струмліна,

---

<sup>782</sup> Мазур В. Соціалістичний побут та його розвиток / В. Мазур. - К.: Наукова думка, 1976. – С. 35.

<sup>783</sup> Wright G. Building the Dream. A social history of housing America. / G.Wright – NY: Panteon Books, 1981. – P. 168

домашня праця в Росії нічого не варта, а от машини, навіть досить прості, цінуються набагато дорожче<sup>784</sup>.

Жіноча праця домашніх господарок залишалася досить тяжкою. Витрати часу на таку працю були не меншими від трудових затрат працюючих чоловіків, оскільки робочий день домашньої господині в 20-х роках становив 10 годин<sup>785</sup>. Правда, у працюючих жінок він був ще більшим – 12–14 годин. Більше половини робочого дня жінки-домогосподарки йшло на приготування їжі та закупівлю продуктів<sup>786</sup>.

Оскільки в містах не було спеціальних холодильників, а напівфабрикатів радянська харчова промисловість не випускала, то мешканцям доводилося часто відвідувати базари і магазини, де вони купували молоко, м'ясо, городину. Наприклад, в домовій книзі професора Букреєва зафіксовані щоденні витрати середньої інтелігентної родини в середині 20-х років<sup>787</sup>. Аналізуючи цей документ, можемо зробити висновок, що городяни майже кожного дня повинні були відвідувати базар. Крім того, багато родин, що переїхали в колишні барські квартири, були позбавлені приміщень для зберігання продуктів, палива, меблів, домашніх предметів. Усі більш-менш придатні приміщення відбирали під житло. Багато сараїв було розібрано під час паливної кризи. Тому робити запаси продуктів було проблематично.

Серйозною проблемою для багатьох городян стала також відсутність водогону. В 20-х роках близько 20% мешканців міст користувалися водопровідною водою. Однак водогін у квартирі або в будинку був далеко не у всіх, про що свідчить невелика кількість приєднаних будинків до мережі

<sup>784</sup> Струмилин С.Г. Проблемы экономики труда / С.Г.Струмилин. – М.: Госполитиздат, 1957. – С.276.

<sup>785</sup> Иткинд Г.Б юджет времени рабочего в СССР / Г. Иткинд, Б. Горчаков // Вопросы профдвижения. –1933. – №7. – С.29.

<sup>786</sup> Струмилин С.Г. Вказ. праця – С. 292

<sup>787</sup> Архів Інституту рукопису НБ України ім. Вернадського. – Ф. 41. – Спр. 1278-1281.

водопостачання. Наприклад, мешканці м. Сталіно отримували воду із заводського водогону або з місцевих колодязів: "...питна вода підноситься мешканцями на плечах або підвозиться водовозами. Все це лягає немалим тягарем на населення, якщо врахувати великі черги біля колонок"<sup>788</sup>. Громадяни купували у комунальників спеціальні талони й потім за них отримували воду з водорозбірних будок, котру й використовували для пиття. Переважна більшість населення, особливо у невеликих містах, користувалася небезпечною для здоров'я водою з дворових або вуличних колодязів. Крім того, відсоток приєднаних будинків до каналізації був узагалі мізерним, що також спричиняло зменшення споживання води<sup>789</sup>.

Для приготування їжі мешканці використовували примуси на гасу. Як правило, на комунальній кухні знаходилося кілька столів або ж один спеціальний стіл, на якому готували їжу по черзі. Використовувати примуси в кімнатах категорично заборонялося, правда, мешканці часто цю заборону порушували. Електричні чайники та плити в цей час тільки входили в побут міських мешканців. Ними користувалися середні радянські службовці-одинаки, для яких приготування їжі було епізодичним.

Більшість громадян, що мешкали в старому одноповерховому житловому фонді, користувалися для приготування їжі звичною піччю. Відповідно процес приготування ускладнювався й був розбитий на кілька етапів, де використовувалася переважно груба фізична сила. Через трудомісткість цього процесу приготування їжі в будні дні відбувалося один раз, і надалі готову їжу розігрівали й подавали до столу. Через трудомісткість процесу багато побутових функцій мешканці міст виконували у вихідні дні, у тому числі й приготування їжі. В 70-х роках ХХ ст. радянські соціологи проводили дослідження витрат часу на побутові потреби у мешканців

---

<sup>788</sup> Беляев В. К вопросу об устройстве водопровода в Сталино / В.Беляев // Профилактическая медицина. – 1925. – № 12. – С. 87.

<sup>789</sup> Берзин А. Центральное водоснабжение городов Украины / А.Берзин // Профилактическая медицина. – 1925. – № 11. – С. 91.

невеликих міст. Виявилося, що ті городяни, що мешкають на околиці в приватному житловому фондi, де рівень побутово-комунальних вигод мало змінився у порівнянні із 20–30-ми роками, витрачають на приготування їжі на 39–45 хвилин більше, ніж ті, що живуть у будинках із водогоном та каналізацією<sup>790</sup>.

Оскільки для багатьох молодих громадян приготування їжі ставало складною проблемою, то багато з них намагалися отримати кімнату з обідами. Такий принцип пансіону широко практикувався у містах України в роки НЕПу. Крім того, темп життя міста вимагав від мешканців більшої мобільності, а отже, на виконання такої щоденної багатогодинної рутини, як приготування їжі, вони просто не мали часу. Наприклад, молода письменниця й журналістка Н.Суровцева згадувала, що в 20-х роках вона, а також представники харківської богеми, харчувалися переважно у приватних їдальнях та кафе, котрих у центрі міста було достатньо<sup>791</sup>. Навіть самі працівники харчової галузі на спеціальному диспуті, присвяченому проблемі громадського харчування у Харкові в 1928 р., визнали, що їх заклади здебільшого не є їдальнями громадського харчування, оскільки в них харчуються переважно одинаки<sup>792</sup>.

Трудомісткість процесу приготування їжі в господарстві городян також була пов'язана з низьким, а подекуди й примітивним рівнем домашнього начиння та відсталим способом господарювання. Загалом, проводячи дослідження домашнього начиння робітників міст СРСР на початку 20-х років, С.Струмлінін відзначав бідність хатнього начиння господарств пролетарів. Мало хто із робітників мав достатньо посуду, тому

<sup>790</sup> Время города и условия его использования (Сборник научных трудов) / науч. ред. В. Артемов. – Новосибирск, 1976. – С. 87.

<sup>791</sup> Суровцева Надія. Спогади. / Надія Суровцева – К.: Вид-во Тов-ва ім. О.Теліги, 1996. – С. 178.

<sup>792</sup> За добру, дешево й просту страву // Вісті ВУЦВК. – 1928. – №77 (30 березня).



використовувалися спільні тарілки, не було окремих ліжок з постелями, тому спали на скринях, столах, печах тощо. Найдорожчим предметом у домашній обстановці були швейні машинки, їх мала кожна друга родина робітників. Як пише вище названий учений: “...якщо рахувати кількість організованих постелей за кількістю матраців, сінників та перин, то кількість робітників, що не мають власної постелі, доведеться обраховувати ще більшими цифрами – десятками відсотків. Усі вони сплять не тільки на підлозі, але й узагалі без усякої підстилки – на ганчірці, ватянці, кожусі тощо”<sup>793</sup>. Далеко не всі члени родин робітників були забезпечені такими необхідними речами, як подушки, носові хусточки, індивідуальні рушники тощо. Серед службовців забезпечення цими необхідними речами побутової культури було набагато краще.

Спрощений побут був характерний для переважної більшості міських мешканців, оскільки виробництво товарів широкого вжитку не відповідало світовим тенденціям розвитку індустрії побуту в США або Європі. В дореволюційній Росії виробництво цих предметів копіювало західні зразки, а в радянський період – дореволюційні<sup>794</sup>.

Наприкінці 1925 р. у Москві в приміщенні центрального універмагу відбулася загальносоюзна виставка товарів для дому, що її організувало центральне керівництво житлоспілки. Крім великої кількості чавунних каструль, залізних ночов, посуду, металевих раковин для кухонь, а також начиння для ванних кімнат, увагу відвідувачів привертала електричні товари для полегшення домашньої праці – праски, чайники, грілки, спіралі, нагрівальні пристрої тощо. Але усі ці предмети були занадто дорогими для широкого споживача як за ціною, так і великими електровитратами. Один із відвідувачів виставки, працівник житлового господарства, мусив з прикрістю визнати: “...виставка показала, що в галузі внутрішнього обладнання житла

---

<sup>793</sup> Струмилин С.Г. Вказ праця. – С. 381.

<sup>794</sup> Україна: статистичний щорічник. – Х., 1926. – С. 142.

у нас ще нічого, або майже нічого, не зроблено. Те, що продемонструвала радянська промисловість, дуже малою мірою задовольняє попит широкого споживача. Звідси висновок, що промисловість повинна підтягнутися й підлаштуватися до потреб ринку (особливо це стосується виробництва дешевих та красивих меблів) і підійти ближче до споживачів у плані вивчення їхніх смаків, матеріальних можливостей та культурно-побутових вимог<sup>795</sup>.

До кінця 20-х років ситуація на ринку товарів домашнього начиння змінювалася дуже повільно. Розвиток радянської промисловості гальмувався з різних причин, але якщо говорити про сферу побутових товарів, то тут просто не існувало сталого попиту. Селяни домашнє начиння, виготовлене промисловістю, купували мало, робітники також обмежувалися мінімумом предметів, оскільки їхня заробітна плата зростала повільно. Та й новий вид житла городян – комуналка – стримував поширення механічних приладів для полегшення домашнього господарства.

Як зазначав український архітектор і дизайнер В. Мірер наприкінці 20-х років, практичного досвіду в справі побудови соціалістичного побуту та житла в країні немає, а відповідно немає і зразків нової техніки<sup>796</sup>.

Якщо відомий радянський фахівець, аналізуючи бюджет домашнього начиння та часу робітників, стверджував про низький рівень побутової культури пролетаріату СРСР, то навряд чи можна говорити про ріст побутової культури, не кажучи вже про культурну революцію.

Однак бажання будь-що окультурити пролетаріат постійно педалювалося у радянській політичній риторичі. Ідея усупільнення житла та побуту була, напевне, найбільш цікавим утопічним соціальним експериментом більшовиків. Згідно з радянською утопією початку 20-х років

---

<sup>795</sup> Виставка по внутреннему оборудованию рабочих жилищ // Жилище рабочего. – 1925. – №13-14. – С. 17.

<sup>796</sup> Мірер В. Очистка в квартирі / В. Мірер // Житлова кооперація в Україні. – 1930. – №3-4. – С.37.

із комунальної квартири мав народитися новий тип людини – комунар. Оскільки індивідуальний побут був розмитий у зв'язку з усупільненням частини житлового простору, то відповідно вплив колективу на індивідуума мав би бути тотальним – від заводу до комунальної кухні.

Новий побут мав бути втілений у новій формі дозвілля – червоних куточках та ленінських кімнатах. Правда, під маскою культурного побуту більшовики все ж планували отримати потужний інструмент ідеологічного впливу на маси міського населення. З цього приводу точніше висловився один із працівників кооперації про завдання червоних куточків: “...колективізація побуту в першій стадії свого розвитку потребує присутності культосередків удома, де найбільше відчувається вплив міщансько-обивательського оточення. Культосередок удома – це молот, що розбиває міщансько-обивательські підвалини, що ламає старі навички, які прийшли до нас із покоління в покоління”<sup>797</sup>.

Червоний куточок став незамінним атрибутом багатьох ЖОКів. Це було невелике приміщення, переважно нежитлове, яке також використовувалося для засідань правління кооперативу та різних адміністративних потреб. У ньому знаходилася бібліотека, головню із політичною літературою, на стінах висіли портрети революціонерів і цитати з праць політичних лідерів. В ідеалі, саме тут робітник або службовець мав би проводити увесь свій вільний час за політичним заняттям. Наприклад, у Харкові в 1925 р. в системі житлоспілки налічувалося 5 клубів, 2 спортивні майданчики, 25 бібліотек та 78 “Ленінських куточків”. Культзакладів начебто й немало, але якщо ми запитаємо, що роблять ці заклади, чесно признається один дописувач до журналу, то відповісти буде непросто. В багатьох

---

<sup>797</sup> Аблов Г. Задачи жилкоопов в области культработы / Г.Аблов // Кооперативное жилище. – 1925. – №1. – С.14.

будинках видаються стінні газети, що слабо висвітлюють побут усередині будинку, але багато місця приділяють світовій політиці<sup>798</sup>.

Кількість “Ленінських куточків” поступово зменшувалася у зв’язку із житловою кризою. В Харкові на 1926 р. половина таких куточків була ліквідована, а приміщення передані мешканцям під житло<sup>799</sup>. В багатьох будинках, де зберігався цей осередок пролетарської культури, він існував номінально й ніякої роботи не проводив. Лише у великих будинках, зі значним контингентом робітників, діяли, хоча й досить рідко, їдальні для членів кооперативу та ясла для дітей. Переважна більшість “Ленінських куточків” обмежувалася створенням політичних гуртків, підпискою на газети і журнали та роботою домашньої стінгазети.

Скоро самі мешканці ЖОКів зрозуміли, що політизовані форми дозвілля не приносять жодної користі й насправді існують лише на папері у численних звітах чиновників. Так, працівник житлоспілки Харкова писав, що організувати культурно-побутову роботу мешканців можливо лише на основі широкої самодіяльності самих мешканців, причому бажано у простих формах: “...варто визнати непотрібним наведений тов. Векслером досвід по Старомосковському 1/5 ЖК, в котрому за 10-місячний період було проведено 12 політдоповідей та 8 лекцій. Дуже сумніваюсь у правдивості цієї цифри, але навіть якби це було так, то немає у нас інформації, як пройшли ці заходи, скільки людей їх відвідало. Навряд чи навіть за найкращої постановки справи можна було б залучити масу мешканців”<sup>800</sup>.

Жителі дуже швидко пристосували ці приміщення для своїх, переважно аполітичних, розваг. Наприклад, в одному із житлових кооперативів Харкова,

<sup>798</sup> Гудзенко И. За оживление работы в жилкоопах! / И.Гудзенко // Там само. – №6. – С.13.

<sup>799</sup> Векслер З. Первые итоги культбытработы ЖК и ДК / З.Векслер // Жилище рабочего. – 1926. – №1-2. – С.11.

<sup>800</sup> И.К. О культурно-бытовой работе ЖК и ДК / И.К. // Там само. – 1926. – №3-4. – С.41.

де культурно-побутовий куточок працював досить успішно, політгурток не прижився й скоро розпався через нелюбов мешканців до політики. А от радіогурток та шаховий навпаки притягували багато мешканців. Пайовики самі виготовили радіоприймач, придбали необхідні деталі та прослуховували радіопередачі<sup>801</sup>.

Новий побут у помешканнях робітників та службовців мав починатися, як це розуміли низові працівники житлоспілки, не з лекцій у червоних куточках та стінної газети, а із будинкової пральні, їдальні та ясел, організованих самими мешканцями будинку. Саме такі елементи самоорганізації робітників мали б виховувати нові принципи взаємостосунків у сім'ї та колективі. В такому середовищі більшовики планували виховати людину, що зможе в майбутньому стати частинкою ідеального комуністичного суспільства. Наприкінці 20-х років більшовицька верхівка вже зрозуміла, що перебудова побуту та емансипація жінки можливі винятково за рахунок перебудови матеріальних основ побуту<sup>802</sup>. Н.Крупська, один з ідеологів радянського побутового штурму, писала: "...як найраціональніше організувати громадські їдальні, закупку й розподіл продуктів, прибирання приміщень, прання, ремонт тощо? Як створити передумови для звільнення жінки від домашнього рабства? Тільки перебудова матеріальних передумов побуту звільнить жінку та створить нові форми побуту"<sup>803</sup>. Цими матеріальними передумовами, на думку Н. Крупської, мали стати громадські їдальні, пральні, дитячі ясла тощо, де організована на науковій основі праця професіоналів повністю замінить непродуктивне "домашнє рабство".

Останньою спробою реалізувати більшовицьку утопію в побуті стали побутові комуни. Вони виникли в період погіршення продовольчого стану в

<sup>801</sup> М-ч. О жилкоопе №135 // Там само. – 1925. – №13-14. – С.65.

<sup>802</sup> Крупская Н. Педагогические сочинения в 10 томах. / Н.Крупская М.: Изд-во академии педагогических наук СССР, 1959. – т.6. – С.141.

<sup>803</sup> Там само. – С. 141.

містах. Кількість цих комун була незначною. В Києві під час обстеження будинків знайшли лише 6 таких комун. Детальний опис життя та побуту “комунарів” на ґрунті спеціально розробленої анкети містить унікальний за своєю вартістю документальний матеріал. Мешканці усупільнювали частину своїх коштів для того, щоб ефективніше здійснювати управління житлом. Вони створювали також спільні фонди, з яких забезпечували себе продуктами харчування та одягом.

Однак ситуація в країні змінювалася, змінювалося й ставлення більшовиків до побуту. Після рішення пленуму ЦК ВКП(б) про перебудову побуту 1931р. про побутові комуні забули. Партія зробила ставку на великі капіталовкладення в комунальне господарство та мережу побутового обслуговування. От тільки створити її потрібно було на пустому місці, адже відповідних ні досвіду, ні технологій у країні не існувало.

В 1931 р. були створені побутові комісії при органах виконавчої влади у містах. Однак їхня робота була цілком пронизана духом кампанійщини. Наприклад, напередодні 8 березня влаштовували декади перебудови побуту, під час яких мали провести огляд побутових закладів<sup>804</sup>. Коли Київська міськрада провела перевірку роботи культкомісій (75% її складу були жінки), то виявилось, що ніякої роботи вони не проводили, на засідання не збиралися й існували лише на папері<sup>805</sup>.

Більшовики покладали певні надії на створення великих державних чи комунальних комбінатів, котрі мали би повністю задовольнити побутові потреби міського населення. Правда, через брак технологій, коштів та спеціалістів ці проекти так і не були реалізовані. У 1929 р. в Україні існувало лише 8 громадських пралень, 22 їдальні, зовсім не було ясел<sup>806</sup>. Усі

<sup>804</sup> Быт на службу пятилетке // Правда. – 1931. – №146 (16 февраля).

<sup>805</sup> ДАК. – Ф.Р. 1. – Оп1. – Спр. 3446. – Арк. 4.

<sup>806</sup> До всіх правлінь житлоспілок, правлінь та культкомісій житлоорендної та житло будівельної кооперації // Житлова кооперація в Україні. – 1929. – №10. – С.30.

роботи у сфері побутового обслуговування – лагодження одягу, обіди в квартирах або у кафе і спеціальних їдальнях, ремонт та пошиття одягу, прання білизни – виконували невеликі артілі або приватники, яких наприкінці 20-х років ХХ ст. радянська влада почала активно переслідувати.

Таким чином, праця по хатньому господарству цілком лягала на плечі жінок. У 20-х роках, попри усілякі заяви більшовиків про рівність жінок, для яких начебто створили умови для самореалізації, їхнє становище тільки погіршилося. В умовах конкуренції на ринку праці жінок не хотіли брати на роботу, записувати до профспілки, пошуки роботи для них перетворювалися на складну та принизливу процедуру. Іноді були випадки, коли жінок-працівниць, членів профспілки, котрі виходили заміж, просто звільняли, оскільки профспілкові комітети вважали, що заміжня жінка не повинна працювати<sup>807</sup>.

Та незважаючи на економічні й соціальні перепони, обсяг побутових обов'язків вимагав щонайбільшої участі жінок у веденні домашнього господарства. Як писав демограф А. Хоменко, самодіяльність жінок є надзвичайно чутливим показником низки суспільних відносин. Але не тільки. Самодіяльність жінок також відображає житлово-побутові умови й стиль життя міських мешканців<sup>808</sup>.

Протягом 20-х років відсоток самодіяльних жінок в Україні був стабільно невисоким порівняно з чоловіками. Виявилось, що найменше самодіяльних жінок було серед тих, хто мав малолітніх дітей, адже поєднувати догляд за дітьми і домашню працю з роботою було неможливо<sup>809</sup>. Тільки за наявності особи, що могла узяти на себе частину клопоту за

<sup>807</sup> Шанекина Д. Профсоюзный билет или муж / Д. Шанекина // Пролетарская правда. – 1925. – № 29 (8 апреля).

<sup>808</sup> Хоменко А.П. Семья и воспроизводство населения (Избранные произведения) / А.П.Хоменко. – М.: Статистика, 1980. – С.59

<sup>809</sup> Там само. – С. 63

домашнім господарством, жінки отримували можливість реалізувати себе у професійній сфері.

В 1929 – 1930 рр. раптом виявилось, що кількість жінок, зайнятих у промисловості, почала стрімко зростати. Які причини того, що дедалі більша кількість жінок була зайнята на виробництві? В радянській історіографії відповідь на це запитання однозначна – збільшення робочих місць, розвиток економіки та усупільнення житла й побуту. Цікаво, що подібне пояснення дають і сучасні історики. Наприклад, Л. Кушнір з цього приводу пише, що “...масовому залученню жінок до суспільного виробництва сприяла індустріалізація, в процесі якої держава вирішила проблему нестачі робочих рук”<sup>810</sup>. Російський історик В. Ісаєв також вважає, що наближення практичних змін у побуті відбувалося внаслідок розгорнутої в другій половині 20-х років індустріалізації<sup>811</sup>.

Однак використання жінок у виробничому секторі було можливим тільки після значних зрушень у житлово-комунальному господарстві, коли спеціальні машини та організована праця професіоналів витіснили непродуктивну працю жінок-домогосподарок. Отже, чи відбулися насправді подібні зміни в суспільній організації радянської дійсності?

В радянський період деякі дослідники стверджували, що скорочення часу на домашні потреби було викликане розширенням частки усупільненого господарства, внаслідок чого значна частина побутових робіт була перекладена на плечі більш організованого комунального господарства<sup>812</sup>. Напевне вони розуміли й безглуздість таких тверджень, оскільки змушені

---

<sup>810</sup> Кушнір Л. Роль жінвідділів у залученні жінок до виробництва /Л.Кушнір // Нові сторінки історії Донбасу. – 2006. - Кн.12. – С. 90.

<sup>811</sup> Исаев В.И. Коммуна или коммуналка . Изменение быта рабочих Сибири в годы индустриализации (вторая половина 1920-х – 1930-е годы) / В.И. Исаев. – Новосибирск: Наука, 1996. – С.21.

<sup>812</sup> Гордон Л.А. Черты социалистического образа жизни: быт городских рабочих вчера, сегодня, завтра. /Л.А.Гордон, Э.В.Клопов, Л.А.Оников. – М.: Знание, 1977. – С.31.



були визнати, що скорочення домашньої праці в СРСР у цей період зумовлювалося екстенсивними заходами, правда, так і не розшифровуючи якими саме<sup>813</sup>.

Якщо внаслідок поширення мережі продовольчих розподільників, їдалень, ясел тощо різко скоротився обсяг домашньої праці, то чим можна пояснити, що час на приготування їжі зменшився навіть у домашніх господарок (навіть чи можна припустити, що домашні господині почали годувати своїх чоловіків обідами у кафе та їдальнях). У 1930 р. домогосподарки витрачали на приготування їжі на 17% менше часу, ніж у 1923 р., майже на 20% скоротився час на приготування їжі й у працюючих жінок<sup>814</sup>. У той же час різко зростають витрати усіх жінок, чоловіків, домогосподарок на купівлю товарів та отримання послуг. Неймовірно, але у домогосподарок вони зростають у 3 рази, у чоловіків – на 20%, а у працюючих жінок – на половину<sup>815</sup>. Внаслідок цього у домогосподарок відбувається навіть скорочення часу на сон та відпочинок<sup>816</sup>. Якщо радянські статистики вважали, що такий ріст пов'язаний начебто зі зростаючою купівельною активністю споживачів, то, якщо порівняти його зі скороченням часу на приготування цих продуктів, стає зрозуміла абсолютна безпідставність таких тверджень. А вже наприкінці 20-х років ХХ ст. українські міста охопила продовольча криза. Вишиковувалися багатометрові черги до продовольчих магазинів, велася централізована система розподілу продовольства. В чергах за хлібом доводилося стояти не просто годинами, а іноді – днями.

Скоротилися навіть витрати часу, пов'язані з турботами про одяг. Насамперед, це прання білизни та одягу. Пояснити цей факт досить непросто – про існування механічних пралень, котрі могли б замінити таку

---

<sup>813</sup> Там само. – С. 33.

<sup>814</sup> Иткинд Г. Горчаков Б. Вказ праця.. – С.29.

<sup>815</sup> Там само.

<sup>816</sup> Там само.

трудомістку частину домашньої праці, навіть не доводиться говорити. З іншого боку, зростав час на задоволення фізіологічних потреби, що радянська наука трактувала виключно як прогресивний крок у сфері розвитку побутової культури. Однак чим можна пояснити скорочення витрат часу робітників на догляд за одягом і збільшення часу на гігієнічні процедури – купання, одягання, догляд за волоссям тощо? Адже це дві зовсім несумісні тенденції. Якщо згадати загальні житлово-побутові умови пролетаріату та міського населення в цілому, передусім запущену санітарно-гігієнічну частину житлового фонду міст, то можна припустити, що при виконанні простих фізіологічних процедур городяни відчували цілу низку перешкод. Наприклад, черги в умивальниках у комуналках та бараках, переповнені лазні, котрих не вистачало, та часта відсутність у них гарячої води або обладнання.

Скорочення витрат часу робітників на побутові потреби у загальносоюзному масштабі було також пов'язано з особливістю урбанізаційних процесів у СРСР. Неймовірний стрибок зростання чисельності міського населення на рубежі 20–30-х років відбувався переважно за рахунок молоді та селянства. Молоді несімейні робітники, переважно колишні селяни, зводять задоволення своїх побутових потреб до мінімуму. Оскільки вони не мають коштів для нормального постійного харчування, то віддають перевагу їдальням, де завжди можна отримати мінімальний обід за талонами.

Саме в цей час кількість їдалень для робітників виросла в десятки разів. За 4 роки другої п'ятирічки ОРС (відділи робітничого постачання) відкрили у 8,4 рази більше їдалень ніж їх було до 1929 р<sup>817</sup>. Наприкінці першої п'ятирічки громадськими їдальнями було охоплено вже 70%

---

<sup>817</sup> Епштейн А. Изменения социально-бытовых условий жизни рабочего класса Украины в годы первой пятилетки / А.Епштейн // Вопросы истории СССР. – 1986. – вып.31. – С.53.

робітників, а на окремих ударних промислових об'єктах, що постійно потребували нової робочої сили, ще більше.

Сама їжа у громадських їдальнях та їдальнях при ОРСах була досить бідною. Не вистачало продуктів, тому багато підприємств заводили власне підсобне господарство, іноді в розмірі цілих колгоспів. Не вистачало фахівців, потужностей, приміщень, не було досвіду в сфері наукового підходу до організації харчування. В роки голоду не вистачало жирів, часто використовували непридатні продукти або замітники.

Загалом, з обмеженням м'ясної їжі, а також зменшенням споживання хліба більше почали вживати овочів. У радянських закладах харчування стали постійно готувати страви з картоплі, буряка, моркви. Робітники часто критикували їжу за одноманітність, відсутність жирів тощо<sup>818</sup>. На Донеччині на початку 30-х років організація громадського харчування перебувала в жахливому стані – виділяли лише 5% м'яса і жирів, необхідних для калорійного харчування. В той же час у їдальнях харчувалося 60–70% робітників<sup>819</sup>.

Для більшості городян саме забезпечення обідом мало набагато більше значення, ніж заробітна плата, котрої навіть не вистачало для закупівлі продуктів на ринку. Тисячі українських жінок ішли на роботу не для того, щоб реалізувати себе у новому суспільстві, а щоб принести своїм дітям миску супу, який отримували у заводській їдальні. В київських кооперативних їдальнях у 1931 р. 62% усіх відвідувачів брали обіди додому<sup>820</sup>. І це йдеться про мешканців націоналізованих та кооперативних будинків, тобто таких, що мали комунальну кухню, де жінки могли

<sup>818</sup> Губко П. Из одной только морковки пять блюд / П.Губко // Кочегарка. – 1934. – № 12. (14 января).

<sup>819</sup> Кокорська О.І. Соціальний розвиток міст Донбасу (друга половина 20-х – 30-х років ХХ ст.). Дис... канд. іст. наук / О.І.Кокорська. – К., 1995. – С. 111.

<sup>820</sup> Єфімова Громадське харчування по житлокоопах м. Києва / Єфімова // За робітниче житло. – 1931. – №5. – С. 25.

приготувати обід самі. Але захмарні ціни на ринку, відсутність продовольства у магазинах “цербкопу”, черги, а ще й мізерний пайок змушували їх звертатися до їдалень.

Якщо радянська історіографія стверджувала, що часткове звільнення жінок від хатньої праці сприяло їхній інтеграції до виробництва<sup>821</sup>, то насправді все було навпаки – вимушена праця жінок на заводах, призводила до скорочення домашнього побуту, а отже, й до зубожіння повсякденності городян.

Як писали закордонні економісти, влада в цей період використовувала в ролі основного джерела індустріалізації падіння рівня життя населення до нижчої точки<sup>822</sup>. Однак, після проведення в Україні значної роботи з дослідження голодомору 1932 – 1933 рр. можна стверджувати, що часто рівень життя населення окремих міст, особливо малих, там де не було індустрії, перетнув нижчу межу відтворення та збереження населення.

Зростала також кількість дошкільних закладів, дитячих майданчиків. За радянською політизованою звичкою їх називали “постишевськими” майданчиками на честь лідера українських комуністів. Дійсно, за роки першої п’ятирічки кількість дитячих дошкільних закладів виросла в десятки разів. Насправді ясла та дошкільні заклади були вимушеним кроком влади, оскільки без батьківської опіки та нагляду залишалися мільйони дітей. Часто такі заклади виникали з ініціативи самих городян у системі житлоспільки чи профспільки. Умови утримання дітей у них були досить поганими. Так, коли комісія з перебудови побуту при Київській раді обстежила в 1932 р. ці нові дошкільні заклади, то виявила, що в багатьох з них діти просто голодують. У кооперативі по вул. Червоноармійській виділяли лише чверть фунта хліба на триразове харчування дитини, жирів не

<sup>821</sup> Епштейн А. Вказ. праця – С.49.

<sup>822</sup> Трубенюк О. Підвищення життєвого рівня робітників в 1926-1932 рр.: міфи і реальність (в інтерпретації вітчизняних і зарубіжних істориків) / О. Трубенюк // Наукові записки з української історії. – 1999. – вип.6. – С. 117.

вистачало. На місяць відпустили на 75 дітей тільки 7 кг маргарину<sup>823</sup>. Така ж картина виявилася в дитсадку при тютюновій фабриці у Києві: “...продукти надходять нерегулярно, на 30 дітей на місяць було виділено борошна – 32 кг, круп – 15 кг, цукру – 5 кг, макаронів – 5 кг”<sup>824</sup>. Окремі родини не могли вносити додаткових коштів для закупівлі продуктів на ринку, тому таких дітей звільняли. У багатьох сім'ях жінки працювали у третю зміну, вночі, й не могли годувати своїх дітей. Діти постійно були голодними<sup>825</sup>.

Попри такі жахливі умови, матері мушили погоджуватися на будь-яку роботу, віддавати дітей у ясла та садки, адже мова йшла винятково про виживання, а зовсім не про покращення матеріального становища робітників, як стверджувала радянська історіографія. Наприклад, в Києві у 1933 р. налічувалося близько 100 дитсадків з 4850 дітьми, але вже з наступного року їхня кількість почала скорочуватися, і в 1935 р. залишилося лише 55 таких закладів. Правда, кількість дітей скоротилася лише до 3700. Це відбулося через укрупнення дитячих садків, ліквідацію малих і неефективних закладів, що існували при малих ЖОКах<sup>826</sup>.

По всій Україні в містах після скасування карток та стабілізації економічної ситуації колективний побут відходив на другий план. З 1934 по 1935 рр. кількість дошкільних закладів скоротилася на одну тисячу, а дітей, охоплених дошкільним вихованням, – відповідно на 10 тисяч<sup>827</sup>. Зменшилася також і кількість так званих постишевських майданчиків для денного перебування дітей. Після піку колективізації побуту на початку 30-х років дитячих майданчиків у містах України більше не відкривали. В 1938 р.

<sup>823</sup> ДАК. – Ф.Р. – 1. – Оп. 1. – Спр. 5011. – Арк. 108.

<sup>824</sup> Там само. – Арк. 139.

<sup>825</sup> Там само. – Арк. 145.

<sup>826</sup> ДАК. – Ф.Р. – 1. – Оп. 3. – Спр. 7597. – Арк. 3, 5-7.

<sup>827</sup> Народне господарство УСРР (Статистичний щорічник) / Держ ком. по статистике. – К.: Народне господарство та облік, 1935. – С.556.

їх було 580, що лише на 70 більше, ніж у 1928 р., а кількість дітей у них навіть дещо зменшилася<sup>828</sup>. І це при тому, що приріст міського населення відбувався і в другій п'ятирічці, до того ж, більше за рахунок внутрішньої динаміки росту городян.

Як тільки голод у містах почав спадати й економічна ситуація трохи стабілізувалася, кількість цих горе-їдалень різко почала зменшуватися. Наприклад, у Київській житлоспілці, що мала найкращі успіхи в культурно-побутовій роботі, в розпал голоду 1933 р. налічувалася 61 їдальня, де харчувалося близько 9 – 10 тис. людей, але вже наступного року їх було 51, а наприкінці 1935 р. залишилося лише 32. У них харчувалися лише 4,5 тис. осіб. Серед відвідувачів їдальні вже було багато не членів кооперативів, а робітників малих підприємств, що не могли організувати свої їдальні. У Донбасі в цей же час кількість їдалень скоротилася на 910 одиниць, а товарообіг у галузі громадського харчування – на 47%. Якщо по всій країні в 1933 р. питома вага громадського харчування у всьому роздрібному товарообігу становила 13%, то вже в 1937 р. – лише 8%<sup>829</sup>. Як пише російський дослідник В. Ісаєв, практика продемонструвала, що наявна мережа громадського харчування не могла замінити приготування їжі у домашніх умовах, вона забезпечувала переважно молодих робітників<sup>830</sup>.

Згідно таємної записки головного управління громадського харчування Народного Комісаріату внутрішньої торгівлі (НКВнуторг) в 1936 р. мережа громадського харчування на початок 1936 р. скоротилася на 57,8%, по Донхарчу на 45% при одночасному погіршенні стану їдалень. З січня 1936 р. по січень 1937 р. було ліквідовано ще 394 одиниці, що в підсумку дало за

<sup>828</sup> Культурне будівництво УРСР (Статистичний довідник). – К.: Рад. школа, 1940. – С.33.

<sup>829</sup> Ніколаюк Т. Політика держави щодо мотивації праці робітників у промисловості України (1929-1938рр.). Дис... канд. істор. наук. – Остріг, 1999. – С.279.

<sup>830</sup> Ісаєв В.И. Вказ.праця. - - С.90.

рік скорочення мережі на 14,9%<sup>831</sup>. Незважаючи на енергійні заходи влади процес скорочення закладів громадського харчування продовжувався й надалі. В першому кварталі 1937 р. на Донеччині було закрито ще 48 їдалень<sup>832</sup>. Скорочення закладів громадського харчування супроводжувалося також і структурними змінами всередині самої галузі. В другій половині 30-х років різко виросла кількість буфетів, що почали масово відкривати на околицях невеликих міст. У буфетах відвідувачі могли придбати прості закуски, цукерки, кондитерські вироби та алкогольні напої. Усього по республіці за перший квартал 1937 р. оборот обідніх залів становив 36,1% усього товарообороту закладів громадського харчування, а буфетів - аж 63,9%<sup>833</sup>.

Проте напередодні Другої світової війни, коли постачання продуктами значно погіршилося та знову були запроваджені картки, користування робітників послугами громадського харчування зросло<sup>834</sup>.

Загалом, роль громадського харчування у повсякденному житті радянських громадян потребує детальнішої розробки. Набагато пізніше, в 60-х роках ХХ ст., коли соціологія побуту перетворилася на потужну наукову галузь, радянські вчені встановили: чим вищий дохід на одного члена родини й чим вище соціальне становище людини, тим менше вона користується закладами громадського харчування<sup>835</sup>.

Незважаючи на певну стабілізацію в середині 30-х років, часткове скасування карток, збільшення заробітків та налагодження системи робітничих пайків, в Україні зберігалося кілька різних типів побутового забезпечення, що прямо залежало від типу житла. Прірва між

---

<sup>831</sup> ЦДАГО України.- Ф.1. – Оп.20. –Спр.7165. – Арк..43.

<sup>832</sup> Там само.

<sup>833</sup> Там само. – Арк..43.

<sup>834</sup> Ніколаюк Т. Вказ праця. – С. 130.

<sup>835</sup> Бюджет времени и его использование в решение градостроительных проблем / Под общ. ред В.Патрушева - Новосибирск, 1969. - С.86.

кваліфікованими робітниками, що мали власне житло, та молоддю, яка мешкала у бараках, була разючою. В таких будинках підтримання особистої гігієни потребувало особливих зусиль. Уперше було реалізовано проект повного усупільнення побуту за зразком казарми. Молоді робітники формально майже повністю звільнялися від домашньо-побутових клопотів. Постільну білизну видавали та прали централізовано. Спецодяг і одяг робітників прали та змінювали заводи або ж видавали їм відповідну компенсацію<sup>836</sup>. Для послуг робітників створювалися фабричні лазні та пральні. На заводах діяли навіть свої голярні та перукарні. Приготування їжі також брали на себе підприємства, оскільки в бараках не було кухонь. Тому молоді робітники харчувалися в заводських їдальнях та буфетах. Таким чином, з формальної точки зору більшовицька ідея про загальну комунізацію побуту була втілена в життя. Побут значної частини міського населення повністю перекладено на плечі заводу або держави, що означало втілення головної комуністичної утопії – відокремити особистість від побутових турбот для того, щоб надати людині можливість духовного росту, насамперед у сприйнятті більшовицьких ідей.

Але життя у такій комуні мало сприяло інтелектуальному та культурному росту особистості-комунара. Ось як описували життя та побут мешканців гуртожитків у соцмістечку “Червоний металіст”: матраци рвані, у кімнаті в 13,5 м проживає 5 чоловік, усе умеблювання складається з однієї тумби та столу. Кип’ятку немає, в умивальник черга, готувати їжу нема де<sup>837</sup>. Іноді керівникам заводів удавалось домогтися цілком пристойних умов проживання для своїх робітників навіть у гуртожитках. Згідно з описом гуртожитку на одній із шахт Донбасу в 1939 р.: “на першому поверсі розміщується кухня, умивальник, червоний куточок.

<sup>836</sup> Журавлев С. Повседневность и мотивация труда на советском предприятии, 1928 - 1932 гг. / С. Журавлев, М. Мухин - М., 2004. – С. 135.

<sup>837</sup> Рытников Н. Забытый поселок / Н. Рытников // Звезда. – 1935. - № 172 (28 февраля).



Вся інша будова складається з кімнат, де мешкають молоді шахтарі холостяки. Скрізь чисто. Прибиральниці щоденно миють підлогу, прибирають кімнати, витирають пилюку<sup>838</sup>. Але такий санітарний стан мала незначна кількість колективних помешкань. У більшості робітничих гуртожитків панували бруд, холод, рвані матраци та постіль, не було кухонь, води, кип'ятку тощо<sup>839</sup>.

Особливо гостро дефіцит домашнього комфорту відчувався у шахтарських поселеннях, де бараки були домінуючою формою житла. Як пише українська дослідниця Н. Гогохія, у шахтарських гуртожитках внутрішній стан був цілком антисанітарний – одяг зберігався під головою або під ліжком, меблів не було, ліжок не вистачало, двоє–троє мешканців спали на одному ліжку, самі приміщення були не пристосовані до проживання взимку тощо<sup>840</sup>. Загалом, рівень життя некваліфікованих робітників був вражаюче низьким, що не могло не позначитися на їхньому повсякденному самопочутті, робить слухне узагальнення дослідниця<sup>841</sup>.

Соціальне середовище, що формувалося в умовах барачного співжиття, було готове до “закручування гайок”, силового наведення елементарної дисципліни, тому випадки самодурства й навіть побиття робітників сприймалися загальною масою досить спокійно. Необхідність наведення елементарного порядку в побуті робітників пов'язувалася зі стереотипом про можливість запровадження сильного керівництва та дисципліни у

---

<sup>838</sup>Грін З. Общежитие № 5 / З. Грін // Макеевский рабочий. – 1939. – № 158 (12 июля).

<sup>839</sup>Захарченко Л. Гуртожитки одного житлоуправління / Л.Захарченко, М.Криворучко // Червоний гірник. – 1940. – № 35 (14 лютого).

<sup>840</sup> Гогохія Н.Т. Українське радянське місто 1929-1938 рр.: історико-соціальний аналіз. Дис... канд. іст. наук./ Н.Т.Гогохія. – Луганськ, 2003. – С.131.

<sup>841</sup> Там само.

побуті “зверху”<sup>842</sup>. Або, як писала дослідниця К. Герасимова, “звуження приватного також не сприяло свободі вибору в побуті й узагалі формувало невірних людей”<sup>843</sup>.

Наприкінці 30-х років у невеликих містах, що обслуговували промислові центри, піклування про побут мешканців було остаточно перекинуто на плечі заводоуправлінь і керівників шахт. Влада заявляла, що піклування про чисті казарми робітників, справні лазні та чистий одяг стали головним завданням профспілок і керівників підприємств<sup>844</sup>. Преса часто писала, що поганий той керівник, котрий думає тільки про виконання та перевиконання плану, а при цьому погано працює на шахті їдальня, погано поставлено харчування робітників, немає порядку в гуртожитку тощо<sup>845</sup>. Правда, самі керівники добре розуміли, що за брудні й холодні бараки навряд чи доведеться відповідати, а от за недовиконання плану, то вже точно. Одночасно громадяни були переконані, що влада в особі профспілки та керівника заводу має виконувати частину їхніх побутових функцій. Це призводило до відсторонення та байдужості громадян до багатьох побутових процесів, оскільки вони вважали, що не мають докладати зусиль для задоволення власних життєвих потреб, це може зробити за них хтось інший, хто має владу та ресурси. На практиці це виливалося у загальне зубожіння побутового життя мешканців невеликих промислових міст.

Для мешканців націоналізованого житлового фонду в середині 30-х років повсякденне життя також нагадувало постійну боротьбу. На 1 січня

---

<sup>842</sup> Журавлев С., Мухин М. – С.175.

<sup>843</sup> Герасимова Е. Массовое жилищное строительство и изменения в повседневной жизни горожан / Е.Герасимова // Телескоп. – 1998. – №3. – С.27.

<sup>844</sup> Первостепенное дело профсоюзных организаций // Труд. - 1939. – № 276 (11 октября).

<sup>845</sup> По-сталински заботиться о быте горняков // Макеевский рабочий. – 1939. – № 156 (10 июля).

1935 р. серед будівель житлоорендної кооперації 66,1% було обладнано водогоном, 52% – каналізацією й лише 9,2% – центральним опаленням<sup>846</sup>. Однак варто пам'ятати, що третина мешканців проживала у приватному секторі – невеличких будинках із місцевих матеріалів, повністю позбавлених комунальних вигод. У таких помешканнях повсякденність мало відрізнялася від стилю життя ХІХ ст.

Тогочасне сантехнічне устаткування у багатьох будинках навіть центральних районів міст не працювало. У Харкові в 1934 р. в центральній частині міста було 1727 квартирних ванних кімнат, пристосованих для гігієнічних процедур. Але функціонувало їх менше половини – 825, інші були або несправні, або зайняті під житло, розібрані, або усе сантехнічне обладнання втрачено<sup>847</sup>. У жовтневому районі Києва в 31 будинку діяло центральне опалення, але в доброму стані воно було лише в двох. Усі інші, хоч і мали незначні пошкодження, але їх потрібно було пристосувати до нового виду палива – торфу<sup>848</sup>.

В дохідних будинках до революції, як правило, було по кілька спеціально облаштованих кімнат – пралень. Однак із квартирним переділом більшість із них була зайнята під житло, а прання білизни перемістилося у кухні та житлові приміщення<sup>849</sup>. Регламентуючи життя в комуналках, влада забороняла прати білизну або розпалювати праски в кімнатах та коридорах. За браком спеціальних місць для прання дозволялося замочувати, прати й сушити білизну в кухні, але тільки в той час, коли інші мешканці не використовували її для приготування їжі. На практиці досягнути такого паритету було неможливо, адже після запровадження на підприємствах

---

<sup>846</sup> Народне господарство УРСР (Статистичний довідник). – К., 1935. – С. 538.

<sup>847</sup> Міхельсон. Вжити бруд із житлокоопів / Міхельсон // За новий побут. – 1934. – №1. (25січня).

<sup>848</sup> Еткінд Про центральне опалення / Еткінд // За зразкове житло. - 1933. – № 4 (25 червня).

<sup>849</sup> Суєтін Г. За громадську пральню. – Х.: Держмедвидав, 1931. – С. 27.

роботи в три зміни, а також плаваючого вихідного дня побутовий графік кожного мешканця був індивідуальний, що фактично не давало змоги підлаштовуватися десяткам сімей одне до одного. Тому прали в кімнатах, ванних кімнатах, кухнях, білизну сушили на горищі або подвір'ї.

Оскільки більша частина житлового фонду в містах України в середині 30-х років не була каналізована, то навіть при нових будинках у дворах будувалися дворові вбиральні, котрі часто ставали осередком бруду та антисанітарії.

Погано приживалася навіть у Харкові і Києві централізована система збирання та утилізації домашніх відходів, хоча така можливість уже в той час була. У дворах практикувалося будівництво спеціального смітника, який випорожнювали комунальні працівники. Загальною нормою в місті у другій половині 30-х років залишалися вуличні вбиральні, розраховані на жильців не однієї квартири, навіть не одного будинку, а цілої вулиці<sup>850</sup>.

У багатьох будинках, особливо в невеликих, ситуація з місцями загального користування була катастрофічною. “Дуже невтішне видовище являють собою у більшості житлокоопів місця загального користування у квартирах – кухні, коридори, ванні кімнати, вбиральні”, – писав очевидець<sup>851</sup>. Навіть під час обстеження в 1933 р. нових міст – Макіївки, Сталіно, Красного Луча, Дніпропетровська – РСІ виявила в місцях загального користування бруд, “сміття й помийі викидаються й розливаються у дворах, вбиральні переповнені”<sup>852</sup>. Дуже брудно було на сходах, які рідко підмітали, а ще рідше мили. Така антисанітарія була типовою для міст України.

---

<sup>850</sup> Гогохія Н.Т. Вказ праця. – С. 115.

<sup>851</sup> Міхельсон Вижити бруд із житлокоопів // За новий побут. – 1934. – №1. (25січня).

<sup>852</sup> Про наслідки перевірки стану ремонту квартир і комунального обслуговування в житлокоопах і будинках госорганів // За новий побут. – 1934. - №2. (21 лютого)

Вважалося, що це все наслідки жахливого минулого та поганих звичок громадян. “Треба за всяку ціну, – писала газета “За новий побут” у 1934 р., – ліквідувати залишену нам у спадок від минулого санітарно-гігієнічну відсталість. Адже ми добре знаємо, як часто люди зі старими звичками не дбають про чистоту та лад, мешкаючи в нових, світлих будинках, обертають їх на осередки бруду”<sup>853</sup>.

Іноді нові мігранти – учорашні селяни не могли призвичаїтися до нових побутових правил й важко адаптувалися до них. Наприклад, на новобудовах ХТЗ багато робітників не вміли користуватися комунальними послугами і побутовими приладами<sup>854</sup>. Це дає підстави стверджувати сьогодні, що часто самі робітники були винуватцями руйнації житла та створення антисанітарних умов, оскільки вчорашні селяни-мігранти, опинившись у незвичному середовищі, позбавлені відчуття власності, ставилися безгосподарно до навколишнього середовища<sup>855</sup>. Крім того, ці мігранти знаходилися, як пише дослідниця О. Кокорська, під тиском тоталітарної системи, а звідси і їхня невибагливість до свого побутового стану в умовах передчуття світлого майбутнього<sup>856</sup>.

Однак, на нашу думку, все ж таки головною причиною низького рівня побутової культури була відсутність розгалуженої та впорядкованої системи задоволення побутових потреб, а також позбавлення ініціативи самих мешканців унаслідок економічної та соціальної політики радянської влади. Туалет ретирядного типу не був пристосований до використання у міському середовищі при значному скупченні населення, тому дотримуватися чистоти і навіть просто санітарних норм було досить важко. Та й приклади

<sup>853</sup> Конторович Боротьбі за чистоту – більшовицьку настійність // За новий побут. - 1934. – №1 (25 січня).

<sup>854</sup> Эпштейн А. Вказ. праця– С. 50.

<sup>855</sup> Гогохія Н. Вказ. праця. – С. 133.

<sup>856</sup> Кокорська О. Вказ праця . – С. 138.

зразкового житла, нехай у невеликій кількості, все ж існували. Траплялися непоодинокі випадки, коли будинкові працівники відмовлялися проводити ремонт сантехнічного обладнання, звинувачуючи в його руйнуванні мешканців квартир. Коштів на ремонти завжди не вистачало. В 1937 р. після ліквідації житлоорендної кооперації завдання по ремонту приміщень було покладено на житлово-ремонтні контори, які відчували хронічну нестачу коштів. Так, в 1939 р. у Кривому Розі із запланованих 157 тис. крб. на ремонт житлового фонду міськрада виділила лише 16 тис.<sup>857</sup> А в Одесі міське керівництво усі кошти, що планували направити на ремонт житлових будинків, використало на ремонт громадських споруд – театру, палацу піонерів, будинку профспілок тощо.

Архітектурно-планувальна схема забудови промислових міст не сприяла розвитку системи очистки та утилізації відходів. Значна частина нових українських міст була забудована невеликими та малопотужними в бюджетному відношенні домоволодіннями, котрі ще й були розкидані на значній відстані один від одного. Мешканці будинків були переконані, що очистка повинна здійснюватися міською владою, адже при проектуванні та житлобудівництві планувалася централізована утилізація відходів. А влада, своєю чергою, покладала відповідальність на самодіяльність мас. Чи варто тоді дивуватися, що в невеликих домоволодіннях сміття не вивозили, а скидали на подвір'ях, помиї виливали на вулиці, перетворювали каналізаційні колодязі на смітники<sup>858</sup>.

Звичайно, ударники, професійні робітники, дрібні партійні функціонери в середині 30-х років мали можливість організувати свій побут у просторі власного обійстя. Наприклад, у день святкування 8 березня у пресі часто розповідали не тільки про виробничу діяльність жінок, але й частково

---

<sup>857</sup> Відремонтувати весь житловий фонд // Червоний гірник. – 1940. – № 129. (8 червня).

<sup>858</sup> Шор Є. Привести подвір'я в санітарний стан / Є.Шор // Там само. – № 128 (6 червня).

висвітлювали сімейно-побутову сторону їхнього становища в УРСР. Ось як влаштовано було побут середньої партійної функціонерки в соцістечку ім. Фрунзе у Дніпропетровську: сім'я із чотирьох чоловік мешкала в заводському будинку і займала окрему квартиру із двох кімнат, обладнану паровим опаленням та електрикою. Водогону і каналізації в помешканні не було. Меблів небагато - в дитячій стояли два ліжка, стіл, дзеркало, два стільці. У великій кімнаті, що слугувала одночасно за вітальню та спальню для батьків, стояли ліжко, великий стіл, шафа для одягу, вазони та шафа для книжок. Картин не було, тільки фото вождів, вирізки із журналів і фотографії членів родини. Харчувалися вдома. Отримували за книжками ударників м'ясо та інші дефіцитні продукти, а тому повсякденне меню становили борщ із м'ясом, котлети, млинці тощо<sup>859</sup>.

Для більшості простих робітників головним додатковим джерелом поповнення продуктів стали городи. Заводські комітети спільно з місцевою владою наділяли робітників земельними ділянками в середньому близько 0,5 га. Так, у 1934 р. робітники Донбасу отримали 250 тис. ділянок для городництва<sup>860</sup>. Вирощували картоплю, буряки, капусту та інші овочі. Найчастіше роботу на городі виконували жінки-домогосподарки, іноді навіть об'єднані в артілі.

Щоденною турботою багатьох міських мешканців був також і догляд за домашніми тваринами. В Донбасі, наприклад, у середині 30-х років 22% новозведених будинків для робітників мали приміщення для тварин<sup>861</sup>. Присадибна ділянка та домашнє господарство давали можливість значно

---

<sup>859</sup> Рассказ о работнице Елизавете Макаровне Самохваловой // Звезда. – 1934. – №56 (8 марта)

<sup>860</sup> Индивидуальные рабочие огороды и дачи // Кочегарка. – 1934. – № 6 (6 января).

<sup>861</sup>Кобрін Р. Санітарно-гігенічна оцінка індивідуального житлового будівництва робітників Донбасу / Р.Кобрін // Профілактична медицина. – 1936. – №11-12. – С.61.

збагатити продуктивний стіл. Наприкінці 30-х років робітники і службовці Донбасу утримували понад 150 тис. корів, 110 тис. кіз та 300 тис. свиней<sup>862</sup>.

У багатоквартирних будинках, де передбачалося приєднання до водогону, каналізації мешканці відчували труднощі через недосконале та морально застаріле технічне оснащення квартир. Не відповідали вимогам сантехнічні пристрої в квартирах. Кухонні раковини були великих розмірів, із чавуну, покриті емаллю. Як писав архітектор Блохін: «раковини настільки громіздкі, що їх неможливо поєднувати із іншими меблями, неможливо включити і в загальний технологічний процес...»<sup>863</sup>. Чавунні ванни виготовлялися за зразками стилю Арт Нуво із округлими кутами. Такі вироби було важко монтувати та експлуатувати. Мало змінилася й конструкція сантехнічної арматури. Загалом, в новозбудованих будинках, так само як і в збудованих кілька десятиліть тому, вживалися все ті ж незручні та негігієнічні чавунні раковини, незручні умивальники, навісні чавунні бачки, що видають багато шуму, димлять все ті ж печі<sup>864</sup>.

У великих містах у комфортних будинках радянської еліти наприкінці 30-х років поступово входили у побут технічні новинки, що мали покращити життя домогосподарок. Побутовий газ до війни використовували лише в Одесі, Харкові та Горлівці. Але газові плити були дорогими та малодоступними для мешканців. Хоча промисловість України й почала випуск побутових газових плит із духовою шафою та полицкою для посуду за американським зразком, але їхня кількість аж ніяк не могла задовольнити усіх городян.

---

<sup>862</sup> Повседневно помогать рабочим-огородникам // Социалистический Донбассе. – 1938. – №86 (15 апреля).

<sup>863</sup> Блохин Б. Оборудование квартир / Б.Блохин // Архитектурная газета – 1937. - №54 (23 июня)

<sup>864</sup> Кожин М. Оборудование и благоустройство жилого дома./ М.Кожин – М., 1935. – С.3.



Власне, номенклатура товарів, що її випускала радянська легка промисловість для полегшення праці домашньої господині, на цьому й вичерпувалася. На відміну від США та країн Європи, де в побут господинь широко входили електричні м'ясорубки, подрібнювачі, овочерізки тощо, в СРСР виготовляли лише найпростіші та найнеобхідніші товари. Наприклад, у США в першій половині 30-х років люди щорічно розкупували понад 1 мільйон холодильників, велике місце в домашньому господарстві займали праски – 21 мільйон штук, пілососи – 10 мільйонів штук, пральні машини, електричні плити тощо<sup>865</sup>. До цих показників СРСР не міг навіть наблизитися.

Найбільш активно приживалися у містах електричні праски, що витісняли чавунні небезпечні вугільні раритети. Електричні праски випускалися простої конструкції з керамічними або шиферними ручками. Наприкінці 30-х років радянська легка промисловість освоїла також випуск прасок із терморегулятором<sup>866</sup>.

Використання електричної енергії в побуті в Україні гальмувалося відсутністю відповідної електричної фурнітури – лічильників, розеток, запобіжників тощо. Внаслідок слабкої популяризації електричних товарів серед широких кіл споживачів поширювалося помилкове твердження, що електрична плита або праска можуть працювати без ремонту не більше 500-600 годин, що праску під час роботи треба вимикати, щоб не перегоріла, що на електричній плиті можна тільки розігрівати обід, але не готувати його і т.д.<sup>867</sup>

Лише у привілейованих помешканнях почали з'являтися перші електричні холодильники, котрі для простих громадян були зовсім незнайомі. В нових будинках установлювали так звані столи-холодильники

---

<sup>865</sup> Рипп И. Электрофикация быта / И.Рипп // Социалистический город. – 1935. – №5 – С.34.

<sup>866</sup> Там само.

<sup>867</sup> Там само.

у вигляді металевих шаф, які монтувалися впритул до віконної фрамуги, щоб холод знадвору охолоджував продукти. Іноді такі “холодильники” додатково облаштовували вентиляторами.

Наприкінці 30-х років в окремих містах почали з’являтися центри побутового обслуговування громадян. У них можна було полагодити одяг, взуття, почистити костюм тощо. “За принципом американського досвіду, – писала з цього приводу газета “Червоний гірник” у 1940 р., – в Москві і Ленінграді уже розгорнута за американським типом організація широкої мережі механізованих лагоджувальних майстерень, де, якщо добре справу поставити, то можна зайти в майстерню, черевики віддати в лагодження, поремонтують за 15-20 хвилин, а в цей час дивишся – тобі костюм попросують, а ти сидиш, газету читаєш”<sup>868</sup>. Такі пункти побутового обслуговування, їх ще називали “американками”, існували наприкінці 30-х років тільки у Харкові, Кривому Розі, Києві.

Мешканці великих міст всіляко намагалися облаштувати власне домашнє господарство, але через постійні міграції домашнє начиння втрачалось, а в багатьох його взагалі не було. Екстрим початку 30-х років дався взнаки наприкінці десятиліття, коли більшість мешканців відчувала гострий товарний голод, особливо на хатнє начиння. В той же час радянська промисловість не могла задовольнити попит громадян на товари домашнього вжитку.

Зокрема, наприкінці 30-х років мешканці Києва відчували гострий дефіцит примусів, електричних товарів, дитячих іграшок, прасок, каструль та сковорідок<sup>869</sup>. Як правило, ці необхідні громадянам речі виготовляли невеликі артілі з малою виробничою потужністю. Крім

---

<sup>868</sup> Криворізький А. Культура обслуговування / А Криворізький // Червоний гірник. – 1940. – №192 (22 серпня).

<sup>869</sup> Людмілов Я. Більше товарів широкого вжитку / Я.Людмілов // Більшовик. – 1938. – №207(8вересня).

дефіциту, споживачів не влаштовувала якість цих товарів, а також дуже бідний асортимент посуду, ліжок, меблів тощо<sup>870</sup>.

Мешканці комуналок намагалися бережно ставитися до товарів “ширвжитку”. Коли щось із домашнього начиння виходило з ладу, то його не викидали, а зберігали. У містах діяло багато артілей, котрі промишляли дрібним ремонтом посуду, примусів, швейних машин тощо. Лише наприкінці 30-х років міські ради почали створювати муніципальні майстерні з ремонту побутових речей. У Харкові в 1938 р. відкрили 22 стаціонарні й 3 пересувні на автомобілях майстерні для ремонту посуду, електроприладів тощо<sup>871</sup>. Мешканці комуналок і бараків цінували будь-яку побутову дрібницю, що допомагала створити хоча б видимість домашнього комфорту. В умовах екстремального побуту будь-яка хатня дрібниця ставала річчю, цінність якої в очах небагатих людей неймовірно зростала, перевищуючи її справжню вартість у багато разів.

Таким чином, побут і домашнє начиння городян у 20-х роках відповідали особливостям урбанізаційних процесів в Україні на рубежі XIX – XX ст. Спосіб життя міських мешканців багато в чому залишався цілком патріархальним з мінімальним впливом новітніх технологій на повсякдення людей. У роки непу розвиток домашнього господарства не змінився на краще, занепадало технічне оснащення квартир, що було викликане насамперед націоналізацією житла. Серед домашньої праці найбільше часу займало у городян придбання товарів, отримання побутових послуг, приготування їжі. Ці процеси в Україні, на відміну від країн Європи, були позбавлені механізації й відповідно продовжували потребувати значних витрат фізичної праці.

---

<sup>870</sup> Збільшити випуск товарів ширвжитку // Червоний гірник. – 1939. – №188 (17 серпня).

<sup>871</sup> 22 мастерских для бытового ремонта // Харьковский рабочий. – 1938. – №42. (21 февраля).

На рубежі 20–30-х років у Радянській Україні відбулися небачені зрушення у способі життя міського населення, до якого європейська цивілізація йшла кілька десятиліть. Однак цей “культурний стрибок” насправді виявився падінням в прірву й вилився у деградацію домашнього побуту городян, що поставило їх на межу фізичного виживання.

Лише в середині 30-х років поступово побутове життя городян стабілізувалося, що привело до остаточної відмови від більшовицьких ідей колективізації побуту. Заможне життя (звичайно ж, за радянськими мірками) стало одним із принципів визначення лояльності громадян до влади. Партія почала стимулювати споживчі настрої серед своєї виробничої та культурної еліти. Правда, ці тенденції були змушені уживатися з дефіцитом товарів широкого вжитку. Турботу про побутове життя своїх робітників брали на себе підприємства, внаслідок чого в нових містах поширювалася практика казарменого побуту зі специфічною казарменою культурою поведінки.

Міста втратили свою визначальну роль у формуванні специфічної міської культури. Спосіб життя мешканців українських міст значно відрізнявся від життя городян у країнах Європи та Америки. Специфічне міське середовище, що поєднувало міські риси й відверто сільський ландшафт, на відміну від світового досвіду, призводило до різкого зниження рівня побутового обслуговування населення. Сталінська модернізація суспільства не змогла забезпечити головного принципу урбанізації — гармонізації міського середовища при високій концентрації населення. Технічне відставання побутової сфери, прорахунки в галузі комунального господарства створили винятково несприятливі умови для задоволення побутових потреб міського населення. Міським мешканцям доводилося адаптуватися до середовища шляхом зниження внутрішньодомового комфорту та спрощення побуту.

### 6.3. Особливості співмешкання в умовах комунальної квартири

На початку ХХ ст. у світі остаточно сформувався тип міського житла – сімейна квартира або замський будинок. Але СРСР витворив свій феномен житла – комунальну квартиру. Радянська комуналка залишила в історії України значний слід, адже мільйони людей пройшли через цю своєрідну школу виживання. В той же час у сучасній українській історіографії цей культурний феномен незаслужено забутий. Образ комуналки витіснено у сферу смішного: сатиричної літератури, фейлетонів, анекдотів.

Неймовірно заміщення приватного простору публічним, що неможливо в умовах сімейного помешкання, витворило особливий тип поведінки городян. Кімната в комуналці, де, як правило, проживала уся сім'я, що часто складалася із кількох поколінь, була простором сімейним. Але навіть у ньому людина повинна бути готова до виходу на комунальну сцену. Самотність майже немислима, за винятком відвідувань ванної, якщо вона є, і туалету, час перебування в яких також обмежений<sup>872</sup>.

Комунальна квартира відіграла свою роль у формуванні соціопсихологічного типу радянських громадян. Як висловився А.Апостолов, ніщо так не вбиває нормальну природу людини, як безумна атмосфера соціалістичного побуту. В такому середовищі нормальна, моральна людина

---

<sup>872</sup> Герасимова Е. Массовое жилищное строительство и изменение в повседневной жизни горожан / Е.Телескоп // Телескоп. – 1998. - №3. – С.26

як особа нівелюється, підштовхуючи свій мікрокосмос до біди, духовної смерті<sup>873</sup>.

Теоретично можна було би поставити під сумнів саму можливість існування та відтворення населення, що змушене мешкати в таких умовах. В 20-х роках у більшості міст України, за винятком Одеси, в середньому не було навіть санітарної норми житлової площі на душу населення. Зібрані під одним дахом різні соціальні верстви, представники різних національностей і віросповідань з різним культурним досвідом та побутовими потребами, примусово об'єднані лише місцем проживання, були приречені на поступове самознищення. Однак цього не сталося. Як свідчить історичний досвід, комунальна квартира протягом десятиліть формувала соціокультурне обличчя міста, служила місцем набуття викривлених рис міської культури для мільйонів мігрантів.

Розглядаючи горизонтальні зв'язки всередині комунальної квартири, неможливо оминати головний фактор – житлову площу. Квадратні метри були “полем бою” та головною причиною, через яку виникали конфлікти і сутички в середовищі квартири.

Житлова площа стала для більшості мешканців міст єдиним справжнім матеріальним надбанням. Житлова криза від початку 20-х років постійно загострювалася, а житлова політика радянської влади не тільки не сприяла її вирішенню, але навпаки – створювала низку перешкод для еволюційного розвитку житлового фонду. Маневрування влади між ринковими механізмами та адміністративними методами призвели до формування найгострішої проблеми побутового життя радянського періоду – квартирного питання. В боротьбу за житловий простір включилися усі верстви міського населення – від низів до цілком забезпечених громадян. Одні намагалися вберегти свої квадратні метри, інші навпаки – здобути. В 1923 р. у складі

---

<sup>873</sup> Апостолов А. Как продать ближнего (Донос как способ существования). – М.: УРАО, 2003 – С.75.

Одеської житлоспілки знаходилося 1130 будинків, а за півроку до міського відділу житлової кооперації надійшло 1800 скарг – по 1,65 конфлікта на будинок<sup>874</sup>.

Мешканці міст намагалися вберегти своє помешкання від ущільнення у будь-який спосіб. Чого тільки не робили. Наприклад, одна родина із Харкова по вулиці Чернігівській, що мала дві суміжні кімнати з різними входами, розібрала сходи та забила вікно і вхід до однієї з кімнат дошками, маскуючи таким чином ззовні зайву кімнату<sup>875</sup>. Найгірше було тим особам, яким доводилося часто виїжджати на певний термін у службових справах. Після повернення до свого будинку в їхній кімнаті вже могли бути інші мешканці, а речі просто викинуті.

У 20-х роках ХХ ст. в містах багато мешканців підшукували собі місце проживання, буквально винюхуючи зайві метри. Якщо такий громадянин знаходив квартиру, де звільнилася кімната, або він дізнавався, що хтось має більше встановленої норми квадратуру, він просто звертався до житлової комісії при міськраді з проханням надати ордер.

Попри заборону відбирати у городян внутрішньокімнатні лишки влада часто порушувала це правило чи просто закривала очі на зловживання у сфері розподілу житла. Тому навіть ті громадяни, що не підлягали ущільненню, мушили побоюватися за свій комфорт. Лише в 30-х роках було налагоджено облік житлового фонду, існували інститути розподілу та контролю житла. Але випадки вселення до кімнати інших громадян траплялися досить часто.

Крім того, на рубежі 20–30-х років точилася боротьба між житловою кооперацією, адміністрацією підприємств та міськими радами за право розпоряджатися житловою площею. В результаті в багатьох містах існували

---

<sup>874</sup> Хусид М. Обзор деятельности жилсоюза / М.Хусид // Вестник жилищной кооперации. – 1923. – №1. – С.7.

<sup>875</sup> ДАХО. – Ф.Р. 408. – Оп.2. – Спр. 595. – Арк.110.

складні та різноманітні системи здачі кімнат на облік, видачі ордерів, централізованого розподілу площі, адміністративного регулювання і втручання, які самі досить часто утворювали ґрунт для свавілля й порушення законності в житлових відносинах<sup>876</sup>.

Через постійний страх перед можливістю втратити своє з таким трудом створене комфортне житло розвивалися невротичні проблеми у мешканців комуналок. Кожного сусіда вони розглядали як потенційного загарбника своєї площі, з підозрілістю ставилися до різних нововведень і заходів влади. Коли в 1938 р. ремонтно-експлуатаційні управління, котрі замінили житлові кооперативи після ліквідації кооперації, спробували вкладати договори з мешканцями Києва, ті усіяко саботували цей процес, побоюючись, що насправді влада хоче віднайти та вилучити лишки житлової площі<sup>877</sup>.

Дефіцит житлової площі позначився на внутрішньосімейних стосунках. Домінуючим типом сім'ї у місті була так звана мала сім'я, що складалася з двох поколінь. В містах також зберігалися і великі родини або малі сім'ї із залишками інших родин. Варто зазначити, що житлова площа, яку займала типова українська родина у селі, була ще менша, ніж міська квартира. На душу сільського населення в 20-х роках припадало близько 4 м<sup>2</sup> загальної площі, а житлової ще менше. Однак усередині патріархальної родини стосунки між її членами регламентувалися віками накопиченим досвідом. Чітка ієрархія в сімейних стосунках, а також розподіл господарських функцій у родині сприяли гармонізації стосунків навіть на такій обмеженій житловій площі.

Зовсім інша ситуація була у місті. Внаслідок відокремлення від спільної господарської діяльності старі сімейні зв'язки у міському

---

<sup>876</sup> Арабажин С. За перебудову роботи органів юстиції в житлових справах / С. Арабажин // Революційне право. – 1934. – №5-6. – С.50.

<sup>877</sup> Укладання умов з мешканцями // Більшовик. – 1938. – №103 (7 травня).



середовищі послабилися. Всередині родини часто виникали конфлікти, переважно між різними поколіннями.

Один молодий робітник залізничних майстерень із Конотопа так мотивував своє прохання про виділення квартири: “...через загострення відносин між батьками, з якими я живу на квартирі, й моєю родиною, котрі досягнули того, що 13.5.1923 р. моя мати схопила безмен й намагалася вдарити мене, але завдяки діям моєї дружини удар було відвернуто. Бажаючи запобігти убивствам, прошу Житлокомісію надати мені квартиру із кімнати та кухні. Разом з цим, повідомляю про квартири, зайняті не членами профспілки”<sup>878</sup>.

Навіть радянські соціологи в 20-х роках, хоч і заперечували матеріально-економічні підвалини шлюбу, були змушені визнати, що житлова проблема стала причиною скорочення шлюбів серед міського населення України<sup>879</sup>. В умовах низького рівня життя і гострої житлової кризи народження дитини часто було занадто великим додатковим тягарем для сім’ї<sup>880</sup>.

Молодий робітник із Харкова скаржився на свої житлові умови до міськради: він мешкав у напівпідвальній кімнаті 30 м<sup>2</sup> із родиною у 7 чоловік. Не вистачало місця для ліжка, тому він спав на підлозі. Через тісняву відбувалися постійні конфлікти, які доходили до бійок. Навіть рідна сестра подавала на нього на виселення 5 разів. Але найголовніше, що він одружився, але не міг мешкати зі своєю дружиною, оскільки для них просто не було місця<sup>881</sup>.

<sup>878</sup> ЦДАВОВУ України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.2587. – Арк.71.

<sup>879</sup> Хоменко А.И. Вказ. праця. – С.25.

<sup>880</sup> Исаев И. Повседневная жизнь в 1930-х годах: сравнительный анализ национал-социализма и сталинизма / И. Исаев // Эпоха. Культуры. Люди. Материалы международной научной конференции. (Харьков, сентябрь 2003г.). – X., 2004. – С.132.

<sup>881</sup> ХДАО. – Ф.Р. 4501. – Оп.1. – Спр. 36. – Арк.69.

Головною проблемою після розподілу житлової площі була її оплата. Квартирна плата нараховувалася за класовим тарифом. ЖОКи та будинки комуни мали свої рахунки, на які мешканці вносили кошти, що і формували домовий бюджет. Звіди вже правління розподіляло гроші на розрахунок із водопроводом, оплату роботи будинкових працівників, вивезення сміття, поточні та капітальні ремонти, закупівлю палива та безліч інших господарських справ. Таким чином, усі мешканці безпосередньо брали участь у господарській діяльності будинку. Але зовсім неоднаково вносили кошти до цього бюджету. Реальна плата за помешкання в СРСР була величиною політичною, тому для робітників і радянських службовців існували суттєві знижки.

Загалом, нарахування квартирної плати було непростю справою, для цього варто було б використовувати потужні комп'ютери. Так, плата за кімнату залежала від її кубатури, освітлення, місцезнаходження. Але головне – від соціального становища мешканців. Робітники, службовці сплачували залежно від свого заробітку. Свій тариф також був у соціально незахищених громадян – безробітних, інвалідів, демобілізованих червоноармійців. Таким чином, при тому, що в середньому користування мешканців комунальними послугами та квартирою було однаковим, різниця у забезпеченні квадратними метрами була незначною, сплачували за них усі по-різному. Найбільший тягар намагалися перекласти на нетрудовий елемент. Приклад, у своєму звіті правління будинку №22 по вулиці 25 Жовтня у Києві з гордістю заявляло, що воно стало на правильну лінію роботи, запровадивши класовий принцип у розподілі квартирної плати та комунальних послуг, звільнивши від неї ряд бідняків та пролетарів, трудівників, перенісши увесь тягар на нетрудовий елемент<sup>882</sup>.

Часто мешканцям, що мали складне матеріальне становище, “пробачали” борги за квартплату та комунальні послуги або звільняли на

---

<sup>882</sup> ДАК. – Ф.Р. 758. – Оп.1. – Спр.296. – Арк.1.

певний період від плати. Для цього потрібно було такій особі подати до правління заяву із проханням про зменшення квартплати або навіть про тимчасове звільнення від обов'язкових платежів. Іноді, правда, від них могли вимагати розписку, що вони не мають нетрудових доходів, а також зобов'язуються не здавати свою кімнату стороннім особам<sup>883</sup>.

Зрозуміло, що інші громадяни, котрі мусили фактично сплачувати за своїх сусідів, з якими вони ще й, напевне, мали неприязні стосунки, могли висловлювати своє незадоволення. На початку 20-х років, коли радянський репресивний закон про квартирну плату почав діяти, громадяни відмовлялися платити за квартиру, висловлюючи цим свій протест. Неможливо навіть приблизно перелічити, якими методами користувалися непмани для того, щоб обійти цей закон. Борги за комунальні послуги та квартирну плату сягнули астрономічних сум. Мовчазний протест громадян, яких обкладали неймовірними ставками, виливався у категоричну відмову оплачувати житло. Для виселення такої особи необхідний був припис суду, тому домові працівники почали подавати до суду на злісних неплатників. Органи житлової кооперації надавали їм у цьому юридичну допомогу. Наприклад, в Одесі в 1923 р. до конфліктно-житлової комісії надійшло 1447 справ, і з яких було розглянуто 1332. Більше половини з них стосувалися саме нарахування квартирної плати, 585 – про право на житлову площу і лише 70 – про неправильне користування приміщенням<sup>884</sup>.

Тоді ж житлоорендна кооперація почала активно підтримувати у суді позови правлінь проти злісних неплатників. Зазвичай більшість таких позовів передбачала і виселення мешканців, які не хотіли платити за квартиру. Судові камери буди переповнені справами про виселення нетрудових елементів, котрі відмовлялися платити за квартиру за завищеними ставками.

---

<sup>883</sup> Там само. – Ф.Р. 754. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 22.

<sup>884</sup> Деятельность конфликтно-жилищной комиссии Одесского губкоммуноотдела в 1923г. // Вестник жилищной кооперации. – 1923. – №4. – С.39.

Коли зауважити, що в першій половині 20-х років у всіх містах України відчувався дефіцит житлової площі, то такі заходи мали свої наслідки. Непмани, які не бажали платити за себе й за своїх сусідів, виїжджали у приватні помешкання, що їх надавали в оренду власники будинків. У 20-х роках процвітала практика здачі в оренду приватних будинків і квартир за ринковими цінами. Пік конфліктів навколо квартирної плати припав на першу половину 20-х років.

У період індустріального штурму квартирна плата кілька разів підвищувалася для усіх категорій громадян, насамперед для трудових. Однак у сумарному заробітку витрати на квартиру залишалися незначними. Нетрудовий елемент зник із націоналізованих будинків зовсім, а отже, і зникла причина конфлікту. В 30-х роках у звичку громадян увійшла акуратна плата за квартиру та комунальні послуги, адже у разі несплати їх могли виселити.

Джерелом напруження в середовищі квартири залишалася соціальна та культурна відмінність між різними верствами міського населення. На ґрунті соціальних або національних протиріч створювалися певні групи, що намагалися встановити свій контроль за будинком. Як писав один робкор, правління житлокоопів перетворили будинки на арену боротьби різних угруповань. Угруповання ці були абсолютно різні: одні створюються через “шкурні” інтереси, інші – за національною ознакою або просто через бажання провести свою людину до правління будинку<sup>885</sup>. Часто такі сутички мали місце також і в класово монолітному середовищі, коли неприязнь і сварка виливалися у протистояння за право формувати більшість у будинку<sup>886</sup>. Доходило просто до абсурду, як наприклад у будинку по вул. Кінній 29 у Харкові, де в 1928 р. мешканці поділилися на дві партії, створили два

---

<sup>885</sup> Робкор Богославский. Жилкооповская действительность // Кооперативное жилище. – 1926. – №1. – С.23.

<sup>886</sup> Ефетов М. Склока в жилкоопах / М.Ефетов // Жилищно-кооперативное строительство. – 1925. – №15. – С.44.

правління й викрадали один в одного печатку, аж поки міськрада не вирішила ліквідувати такий горе-кооператив<sup>887</sup>.

Представники радянської інтелігенції мусили існувати в цілком ворожому середовищі, що ставилося до них з підозрою. Адже й режим хоч і мирився з існуванням такого пережитку минулого, як інтелігентський прошарок, однак ставився до нього упереджено. Для більшості нових мешканців комунальних квартир різниця між “буржуями” та лояльними до радянської влади спеціалістами була цілком розмита.

Формальна сторона конфлікту виливася у незадоволення робітників правом учених на кращі умови проживання. Згідно з радянським законодавством лікарі, що здійснювали прийом вдома, мали право на додаткову кімнату. Таким же правом користувалися інтелектуальні працівники, правда тільки ті, що перебували на обліку в Комітеті сприяння ученим. Насправді формальні переваги представників інтелігенції зводилися нанівець туманними формулюваннями постанови “Про поліпшення побуту наукових працівників” від 1921 р<sup>888</sup>. Тому на початку 20-х років органи влади не зважали на заборони ущільнювати представників інтелігенції<sup>889</sup>.

Навіть під час офіційних заходів робітники висловлювали своє незадоволення кращим становищем інтелігенції. Наприклад, на засіданні президії комунальної секції Київської міськради в жовтні 1924 р. робітники відверто заявляли, що органам, які розподіляють житло, варто зважати на житлову кризу й надавати кімнати не тільки науковим працівникам, але й робітникам<sup>890</sup>.

Звичайно, на побутовому рівні обділені житловою площею висловлювалися більш різко проти “буржуйських” привілеїв. Можна сказати,

<sup>887</sup> Сім Б. Ну й житлокооп / Б.Сім // Вісті ВУЦВК. – 1928. – № 51 (28 лютого).

<sup>888</sup> Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-30-х років: соціальний портрет та історична доля./ Г. Касьянов – К.: Глобус, 1992. – С.85.

<sup>889</sup> Там само. – С.92.

<sup>890</sup> ДАК. –Ф. Р 1. –Оп.1. –Спр.102. –Арк.22-23.

що створювалася нетерпима атмосфера заздрощів та чвар. І це при тому, що у 20-х роках ХХ ст. в суспільстві та у певних колах більшовицької партії панувала суцільна антиінтелігентська атмосфера<sup>891</sup>. Після того як серед кооперованого житлового фонду відбувся масовий перегляд складу правлінь у бік збільшення політично лояльних до режиму осіб, представники інтелігенції опинилися у досить складному становищі. Часто правління будинків займали сторону своїх соціально близьких сусідів, створюючи нестерпні умови для інтелігенції. З боку окремих ЖОКів помітно було небажання рахуватися з умовами наукової роботи і зневажливе ставлення до осіб інтелектуальної праці<sup>892</sup>.

Більшість сусідів не розуміла або просто не хотіла розуміти, чому науковим працівникам можна мати аж цілу додаткову кімнату. Наприклад, у Харкові в 1924 р. домком відібрав кімнату в місцевого вченого К.Варсановича, однак той відстояв її через суд. Проте є цікава записка секретаря, який не погоджувався з рішенням суду: “вважаю, що один винахід не є приводом для зарахування до наукових співробітників”<sup>893</sup>. Ученому довелося відписуватися, пояснювати, чому він належить до працівників науки. Дійшло до того, що влада Одеси в 1925 р. була змушена звернутися до прокуратури та суддів із проханням захищати наукових працівників від нападок їхніх сусідів та забезпечити їм можливість працювати у спокійній обстановці<sup>894</sup>.

Але навіть якщо працівнику інтелектуальної сфери вдавалося відстояти право на окрему кімнату під кабінет, це не означало, що він мав спокій і

---

<sup>891</sup> Касьянов Г. Вказ праця. – С.51.

<sup>892</sup> Хмельницький І. Научные работники и жилищный вопрос / И. Хмельницкий // Жилищно-кооперативное строительство. – 1925 – №5. – С.20.

<sup>893</sup> ХДОА. – Ф.Р. 408. – Оп.2. – Спр. 608. – Арк.7.

<sup>894</sup> Хмельницький І. Научные работники и жилищный вопрос / И.Хмельницкий // Жилищно-кооперативное строительство. – 1925 – №5 – С.22.

тишу. Оскільки соціальний зріз радянських комуналок був надзвичайно строкатий, то й стиль життя, звички, побутовий досвід сусідів також був різний. А варто нагадати, що домоуправління не рахувалися з особливостями становища наукових працівників та ущільнювали вільну площу в квартирах науковців ким завгодно, створюючи для останніх нестерпні умови співмешкання<sup>895</sup>.

Різний спосіб життя був також у мешканців із різним сімейним станом або різних вікових категорій. Часто сімейні мешканці старшого віку мусили уживатися з молодими робітниками, що мали зовсім інший ритм життя, форми дозвілля тощо. Наприклад, робітник залізничних майстерень із Конотопа скаржився на своїх сусідів: “маю честь просити вас звернути особливу увагу на робітників, котрі живуть при мені? так як я старший по квартирі. Квартира потребує ремонту, але вони дивляться на це крізь пальці, не слухаються, чинять неподобства, приводять дівок зі станції й кажуть, що це їхні дружини. Оскільки я людина сімейна, не можу цього перенести. Якби ви прийшли подивитися на цю квартиру... то просто неможливо жити від бруду. І прошу я вас, не відмовте в моєму проханні відправити їх кудись на квартиру”<sup>896</sup>.

Різниця у соціальному становищі мешканців комуналок була незначною. Звіти житлоорендної кооперації свідчать, що переважну більшість мешканців великих націоналізованих будинків становили робітники та службовці. Друга за чисельністю була верства кустарів. Якщо й виникали конфлікти, що мали начебто тільки соціальний підтекст, то виявлялося, що вони стосувалися переважно розподілу житлової площі. Хоча О. Мовчан вважає, що робітники виступали призвідниками сварок та

---

<sup>895</sup> Хмельницький І. Жилищно-судебные дела научных работников / И Хмельницкий // Жилищно-кооперативное строительство. – 1925. – №13-14. – С.23.

<sup>896</sup> ЦДАВОВУ України. –Ф.Р.1. – Оп.1. – Спр. 2587. –Арк.52.

бійок в комунальних квартирах, розпускали плити та стежили за сусідами<sup>897</sup>. Однак, така поведінка була притаманна не тільки для представників “класу-гегемону”. Просто сам простір та умови життя в комуналці штовхали людей на конфлікт. Звичайно, якщо конфлікт не стосувався колишніх власників та нових мешканців. Наприклад, у Києві на початку 1925 р. колишній власник квартири, що за старої влади служив прокурором, сварився через ущільнення з правлінням житлокооперативу й на засіданні конфліктної комісії ужив якихось образливих слів на адресу ГПУ, за що його одразу притягли до суду<sup>898</sup>. Власник будинку в Харкові, котрий під час революції утік із білогвардійцями, в середині 20-х років також через суд намагався виселити своїх нових сусідів.<sup>899</sup>

Таким чином, гострий конфлікт між “учорашніми” та “новими” людьми часто переростав у політизований конфлікт. Цьому сприяла атмосфера загальної ненависті до ворожих класів, роздмухувана владою, відмова від діалогу між різними соціальними групами на рівнях високої політики та побутовому.

В комуналках проживали представники не тільки різних соціальних верств, але й різних національностей. Міське середовище в межах багатоповерхової забудови напередодні квартирної переділу було багатонаціональним. У першій половині 20-х років поруч із розгортанням житлоорендної кооперації були також спроби в окремих будинках створити “національні уряди”. Наприклад, цим уславився житлокооператив по вулиці П’ятакова у Києві, де міщанські маси заявили, що “ми, євреї, не бажаємо

---

<sup>897</sup> Мовчан О. Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті роки. / О.Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження пошуки. – 2007. – вип.17. – С. 235.

<sup>898</sup> И.Э. Дело Бутовского / И.С. // Пролетарская правда. – 1925. – №114 (22 мая).

<sup>899</sup> ХДОА. – Ф.Р. 408. – Оп.2. – Спр.594. – Арк.37.



росіян. Даєш єврейський житлокооп”<sup>900</sup>. Однак через високу мобільність міського населення, постійні переїзди склад будинків часто змінювався, і такі спроби не були реалізовані. Конфлікти на національній основі були найбільш рідкісним явищем у системі комунальних квартир. Так, у Харкові один із робітників скаржився на свого сусіда, який забороняв йому користуватися кухнею начебто через те, що він тоді не зможе відправляти свої релігійні потреби. Проте причина була швидше у банальному бажанні отримати кухню в індивідуальне користування.

Звичайно, образи та сутички на національному ґрунті траплялися. Та варто пам’ятати, що саме середовище комуналок створювало “вогнебезпечну атмосферу”, де міг щомиті виникнути конфлікт, забарвлений у будь-який колір. Не обходилося і без такого явища, як побутовий антисемітизм.

Але все ж таки середовище вимагало від мешканців квартири часто згуртовуватися для вирішення спільних проблем. Наприклад, люди різних національностей або соціальних верств могли об’єднуватися для боротьби проти хуліганів, п’яниць або із квартирною розрухою. Етнічний склад населення комуналок був досить строкатий, і до того ж він постійно змінювався. Могли існувати національні угруповання всередині квартири, однак більш актуальними для мешканців комуналок усе ж залишалися приземлені побутові питання.

В 30-х роках унаслідок завершення квартирної переділу й виселення із державних будинків залишків колишніх буржуазних прошарків, а також непманів, і створення більш сприятливих умов для радянських службовців середньої руки, матеріальне становище мешканців комуналок поступово вирівнювалося. Комуналки населяли дрібні радянські службовці, працівники соціальної сфери, які завжди перебували в нужденному становищі. Можна

---

<sup>900</sup> Робкор Богославский Жилкооповская действительность // Кооперативное жилище. –1926. – №1. – С.23.

сказати, що населення комунальних квартир було переважно однаково бідним.

Соціологічні дослідження різних форм спілкування між мешканцями багатоквартирних будинків показали, що сусіди з однаковим соціальним статусом і доходом мали дружні стосунки<sup>901</sup>. Виявилося також, що мешканці з незначним достатком і часто низьким рівнем освіти, навіть живучи в ізольованих квартирах, частіше спілкуються зі своїми сусідами, ніж більш забезпечені громадяни<sup>902</sup>. Таким чином, у середовищі робітників, дрібних радянських службовців, кустарів, що поступово ставали домінуючим “класом” у націоналізованих будинках, формувалися також тісні горизонтальні зв’язки – сусідства. У своїх спогадах мешканці комуналок 30-х років завжди згадують, поруч із конфліктом, також дружні стосунки. Наводять численні приклади взаємодопомоги, підтримки та доброго ставлення.

Все ж існування сусідської атмосфери в будинках часто залежало саме від форми житла. Про один із найстаріших харківських кооперативів “Червоний луч”, де проживало 2,5 тисячі робітників, місцева преса в 1938 р. з гордістю писала: “ось характерний штрих соціалістичного співжиття – в будинку немає чвар і конфліктів. Мешканці навчилися поважити суверенітет один одного”<sup>903</sup>. Цей будинок, збудований ще в 20-х роках, заселений професійними робітниками одного заводу, мав достатньо побутових зручностей, як на той час, у ньому були запроектовані також спеціальні господарські приміщення та заклади побутового обслуговування. Хоча це швидше був показовий виняток, ніж правило.

---

<sup>901</sup> Тимяшевская М. Бюджет времени и проблемы формирования жилой среды // Бюджет времени и его использование в решении градостроительных проблем. –Новосибирск, 1969. – С.88.

<sup>902</sup> Там само.

<sup>903</sup> Петров К. Под крышей одного дома / К.Петров // Харьковский рабочий. – 1938. – №8 (января)

Мешканці з однаковим рівнем освіти, культури життєвим досвідом легше знаходили спільну мову, об'єднувалися для вирішення спільних проблем. Оскільки більшість із них була учорашніми селянами, вони принесли із собою практику сільської общини, котра регламентувала навіть приватну поведінку своїх громадян. Але сам простір комунальної квартири примушував людей або створювати і підтримувати добросусідські стосунки, або йти на конфлікт чи скандал. Дуже важко було знаходитися у стані нейтралітету, адже взаємодія сусідів була надзвичайно тісною – в коридорі, кухні, навколо ванної кімнати або туалету.

Власне, на початку 20-х років вже лунали голоси, що саме ненормальні умови життя й породжують постійні сутички та конфлікти між мешканцями будинку. От як писав працівник житлоорендної кооперації в 1923 р.: “...стоїть питання про створення в будинках таких житлових умов, за яких трудящим не доведеться витратити час свого відпочинку на вирішення різних чвар і сварок. Що ми бачимо зараз? Немає товариської згуртованості, в будинках конфлікти, антагонізм нерідко навіть серед трудящих”<sup>904</sup>.

Приватного життя в розумінні сучасної людини просто не існувало. Навіть та інформація, що її, можливо, хотіли приховати від своїх сусідів, ставала явною. На комунальній кухні секретів не було. Як писав І.Утехін, прозорість комуналки має матеріальну та символічну сторони. Символічна прозорість квартири означає, насамперед, актуальну та потенційну поінформованість людей, що мешкають поруч, про життя один одного<sup>905</sup>.

В умовах комунальної квартири неможливо було приховати свій матеріальний, сімейний стан, своє минуле або джерела доходів. Наприклад, варто було одному з мешканців комуналки на вулиці Боровського в Києві звернутися до правління будинку з проханням зменшити йому квартплату, як

---

<sup>904</sup> Мезенцев И. О жилищной кооперации / И.Мезенцев // Вестник жилищной кооперации. – 1923. – №1. – С. 42.

<sup>905</sup> Утехин И. Очерки коммунального быта. / И.Утехин – М.: УРАО, 2001. – С.14.

пильні сусіди одразу ж повідомили комісію, що годинниковий майстер живе цілком безбідно, він має невеличку майстерню, яку орендує неподалік. Одночасно вказують і на такі подробиці: громадянин, що проживає лише з дружиною та сином, займає дві великі кімнати, його помешкання обладнане такими вигодами, як парове опалення, каналізація, водогін, ванна кімната, “судячи з домашнього благоустрою та способу життя живе досить безбідно й навіть утримує домробітницю”<sup>906</sup>.

А от стосовно іншої мешканки цього ж будинку її сусідами було зібрано ціле досьє. Вони вияснили, що громадянка немає ніяких офіційних заробітків, але займає і сплачує велику житлову площу – дві окремі кімнати, у неї є двоє родичів, у яких вона начебто знаходиться на утриманні. Вони навіть знали, де ці родичі працюють. А ще їм вдалося дізнатися, що співмешканка їхньої сусідки отримує матеріальну допомогу від своїх родичів у Ромнах і таким чином може сплачувати за квартиру. Нарешті в результаті обстеження сусіди через ДКК зробили висновок: “...судячи зі способу життя та за даними обстеження громадянки Золотницька та Мостославська живуть небідно”<sup>907</sup>.

Згідно з наступним актом, що стосувався також установаження походження джерел для існування мешканки квартири по вул. Вознесенській, бачимо, що окремі громадяни пильно стежили за способом життя своїх сусідів, вони підмічали – скільки, де й чим торгує їхня сусідка. Згадали й про те, що раніше вона мала дров’яний склад<sup>908</sup>.

Таким чином, навіть життя за межами стін будинку важко було приховати. Для мешканців комунальних квартир такого поняття, як таємниця приватного життя, просто не існувало, адже вони знаходилися щоденно у тісному контакті, як члени однієї родини.

<sup>906</sup> ДАК. – ФР. 776. – Оп.1. – Спр.79. – Арк.53.

<sup>907</sup> Там само – Арк.283.

<sup>908</sup> Там само – Арк.328.

Особливість комунальної квартири полягала у цілком новому принципі споживання побутових благ. В основу співжиття було закладено принцип рівності при задоволенні щоденних потреб, таких як приготування їжі, відправлення фізіологічних процедур, сон, відпочинок тощо. Відповідно до постанови РНК про права та обов'язки наймачів помешкань та кімнат колектив наймачів установлював правила для спільного мешкання, а також порядок участі в компенсації на утримання житла<sup>909</sup>.

Боротьба навколо права користуватися кухнею чи коридором була надзвичайно гострою, хоча й рідко виходила за межі самої комуналки. Мешканці самі намагалися розібратися із такими проблемами. Хоча були й випадки, коли по допомогу доводилося звертатися до влади. Наприклад, у Харкові житлова комісія була змушена дати розпорядження начальнику відділку міліції допомогти гр. Лавріненко, що мешкав по Церковному провулку в №7, користуватися коридором у разі спротиву з боку сусіда гр. Пешкова...<sup>910</sup>. Доходило до того, що за право користуватися комунальною кухнею доводилося навіть судитися. Так, один мешканець Одеси відвоював через окружний суд право користуватися спільною кухнею<sup>911</sup>.

Складність цієї проблеми полягала у тому, що вирішення питання – хто, як і коли має послуговуватися цим простором – покладалося на самих мешканців. Дійсно, місцеві органи влади встановлювали певні загальні правила, однак дотримуватися їх було непросто. Наприклад, якщо всі однаково споживали воду з кухонного крана, то як впливати на тих, хто витрачав воду більше, ніж інші. Для мешканців комуналки, котрі болісно ставилися до паритету в споживанні комунальних благ, це було вирішити непросто. Якщо водомір на квартиру один або й навіть на будинок, а ваш сусід любить приймати ванни довго й витрачати велику кількість води – ну

---

<sup>909</sup> Про права та обов'язки наймачів кімнат // Вісті ВУЦВК. – 1921. – №244 (18 грудня)

<sup>910</sup> ДАХО – Ф.Р. 408. – Оп.2. – Спр.595. – Арк.178.

<sup>911</sup> //Жилищно-кооперативное строительство. – 1925. – №21. – С.20.

як тут не виникнути конфлікту. І тому суперечки охопили весь націоналізований фонд. Правління будинків могли лише прийняти загальні рекомендаційні рішення на зразок необхідності дотримання правил користування водою і не надавати переваги одним мешканцям перед іншими<sup>912</sup>.

К.Кричевська-Розсандич згадувала про своє дитинство, що пройшло на Лук'янівці у Києві, й розповідала про кербуда, колишнього матроса, активіста й міцного господарника, який привів до ладу подвір'я та будинок, Але коли він виростив урожай городини за будинком, мешканцям це не сподобалося, хоча раніше ніхто не претендував на цей занедбаний клаптик<sup>913</sup>. Таким чином, важливим принципом збереження паритету в умовах комунальної квартири була уявна рівність при задоволенні своїх побутових потреб усіх членів вимушеного сусідства.

Завдяки стенограмам засідань мешканців будинків іноді можна дослідити анатомію конфлікту в комунальній квартирі. Головна причина – це несправедливий, на думку мешканців, розподіл усіх благ квартири. Принцип тотальної рівності у побуті, що проголосили більшовики, при реалізації в звичайних умовах перетворювався на комедію. Правда, для мешканців комуналок у щоденних сутичках було мало смішного.

Чи не головним принципом “кухонної війни” стало – не дати своєму сусідові отримати більше вигод при задоволенні своїх потреб, навіть якщо в результаті цього постраждають усі. Для наочності наведемо кілька прикладів із засідань загальних зборів мешканців київських будинків 20-х років.

У квартирі №2 по вулиці Горвіца 4 вийшла з ладу водяна мережа на кухні – труби замерзли та полопалися. Виявилося, що мешканці просто не опалювали піч у кухні, от вона і замерзла. А все через те, що одна громадянка відмовилася опалювати кухню. Причини незрозумілі, можливо, вона менше

<sup>912</sup> ДАК. – Ф.Р. 759. – Оп.1. – Спр. 160. – Арк. 10.

<sup>913</sup> Кричевська-Росандич К. Мої спогади. – К.: Родовід, 2006 – С.87.

інших користувалася кухнею, готувала в кімнаті або харчувалася в їдальнях. Але факт, що тоді дві її сусідки також відмовилися опалювати піч, і як наслідок поламана водомережа й квартира без води. Правління прийняло єдино можливе рішення: “коли мешканці в кв.2 не будуть опалювати, забити двері на кухню й таким чином ізолювати її від проходу громадян”<sup>914</sup>.

Не варто засуджувати цих мешканців, оскільки причини такої поведінки крилися в тому ж таки “квартирному питанні”. Адже, як писав І.Утехін: “обмежених ресурсів не вистачає, аби цілком задовольнити усіх і кожного. Тому люди надзвичайно чутливі до справедливості розподілу. Це означає, що кожен учасник стежить за тим, щоб не тільки його індивідуальна частка була виділена справедливо (не менше норми), але й частки усіх інших учасників колективу були справедливими (не більше ніж нормально)”<sup>915</sup>.

А от ще одна ілюстрація з цього ж будинку. В кв. 12 в результаті неправильного користування вбиральня повністю вийшла з ладу й, за словами протоколу, своїм “антигігієнічним станом впливала на суміжні кімнати”. Однак, коли один із мешканців попросив дозволити йому відремонтувати вбиральню за свій рахунок з правом індивідуального користування, всі сусіди заборонили йому це робити. Таким чином, туалетом вони й надалі не могли користуватися, “антисанітарний вплив” продовжувався, але вони не допустили найголовнішого – переваги іншого у задоволенні своїх побутових потреб<sup>916</sup>.

Переглядаючи поживклі сторінки протоколів засідань правлінь, можна реконструювати весь конфлікт за днями з усіма дійовими особами та перепетіями. Ще на початку 1925 р. стало зрозуміло, що в кв.6 по вул. Ольгінській 3 складна атмосфера. Правління будинку в лютому місяці, не вдаючись у подробиці сварки, рекомендувало усім мешканцям уладнати

---

<sup>914</sup> Там само. – Ф.Р. 756. – Оп.1. – Спр.66. – Арк.23.

<sup>915</sup> Утехин І. Вказ праця. – С.40.

<sup>916</sup> Там само. – Арк.50.

конфлікт між собою, але повідомляло їх, що в квартирах немає ні хазяїв, ні уповноважених, а розпорядок користування спільними місцями встановлюється усіма разом<sup>917</sup>. Але мешканці домовитися не змогли, й усю весну на зборах знову лунали скарги на неможливість проживати у квартирі, на постійні сутички, прохання до правління вплинути на скандалістів або переселити. Нарешті, на засіданні 4 травня 1925 р. вияснилося, що боротьба навколо правил користування квартирою дійшла до бійок. Правління мусило відреагувати: “Переселити одну зі сторін (конфлікту). Приймаючи до уваги, що з громадянкою Поляковою були інциденти в 6 квартирі, за якими була створена спеціальна комісія, котра винесла спеціальне рішення з пропозицією гр. Поляковій не вважати себе господинею квартири”<sup>918</sup>.

Але переселити людину без рішення суду не можна, тому це рішення має тільки моральний вплив, який не спрацював. Уже через 3 тижні сама громадянка Полякова звинувачувала своїх сусідів, що вони не прибирають у квартирі, через що квартира доведена до антисанітарного стану<sup>919</sup>. Накази встановити чергування з прибирання місць загального користування в квартирі сипалися один за одним протягом двох місяців, але скарги мешканців не припинилися. Нарешті з’явилася категорична постанова правління від 23 липня: “...останній раз запропонувати гр. Коган зробити прибирання у квартирі й передати чергу своєму сусідову. У випадку відмови повідомити дільничому лікарю”<sup>920</sup>. Таким чином, ситуація остаточно прояснилася. Одна громадянка не хотіла прибирати у квартирі, а інші, зокрема, одна з активісток Полякова, намагалися її примусити. В результаті бійки і сварки. Але, оскільки одна не прибирає, то наступний мешканець, якому повинні “здати прибирання”, має цілком законне право також відмовитися. Через це півроку стоїть бруд. Лише в червні гр. Коган провела

<sup>917</sup> ДАК. –Ф.Р. – 757. – Оп.1. – Спр. 28. – Арк.18.

<sup>918</sup> Там само. – Арк.27.

<sup>919</sup> Там само. –Арк.32.

<sup>920</sup> Там само. – Арк.41.



прибирання, але якістю її сусіди були незадоволені й поскаржилися знову на засіданні правління. Правління пішло назустріч й запропонувало 14 червня 1925р. гр. Коган, як виняток, здавати прибирання не наступному по черзі, а члену правління<sup>921</sup>. Але й надалі проблеми зі злочасною квартирою №6 не припинилися. Вона перестала фігурувати у протоколах правління лише в жовтні 1925 р., коли одна із мешканок виїхала до іншого міста.

Це типовий конфлікт комунальної квартири, в якому нам відкриваються усі проблеми вимушеного співжиття. Тут і боротьба за встановлення негласної ієрархії - бажання мешканців установити свій авторитет. Одночасно бачимо неспроможність правління будинку зарадити конфлікту, адже він вирішився, власне, без їхньої участі. А основне – помітно, наскільки тяжко самим громадянам було вирішити такий конфлікт, адже жодна зі сторін не хотіла йти на компроміс, бо в очах самих мешканців комунальної квартири вони би втратили головне – це право на рівне, однакове користування побутовими благами. Оце ідеалістичне твердження про можливість такого однакового задоволення своїх побутових потреб громадянами й стало головною причиною перетворення комуналок на зону постійних конфліктів. Можна одержавити професійну сферу, політику та економіку, культуру, але в домашньому приватному житті людина прагне створення комфорту, домашнього затишку, де в неї буде відчуття свого – свого життя, свого житла, своєї долі. Більшовики спробували відібрати у людини це її природне право, перетворити її на робота з однаковим мірами та практиками споживання, але цей експеримент провалився. А комунальна квартира як типова форма співжиття для багатьох мешканців міст залишилася.

З часом, звичайно, комунальний побут поступово вкорінився в житті більшості мешканців радянських міст. Щоб не платити за своїх сусідів, котрі не вимикають електрику у ванній чи в туалеті, мешканці проводили окремий

---

<sup>921</sup> Там само. –Арк.44.

електричний провід та власну лампочку. Перебудовували печі, навіть усупереч пожежним правилам, щоб опалювати тільки свою кімнату тощо. Але в 30-х роках, хоча конфлікти всередині комуналки нікуди не поділися, вже існував певний досвід, що вижити вони зможуть тільки разом. Наприклад, Київська міськрада в 1931 р. у правилах з експлуатації комунальних квартир ввела практику кругової поруки, за якою в разі, якщо невідома особа завдасть шкоди квартирному майну, сплачувати будуть усі мешканці.

Коли в 1934 р. провели обстеження діяльності товариських судів Дніпропетровська, то виявилось, що із 124 справ 45 стосувалися спорів навколо спільного користування житловою та нежитловою площею, приблизно стільки ж – про биття, образи та хуліганство, й лише 21 – про порушення внутрішнього порядку та антисанітарію<sup>922</sup>.

Але мешканці розуміли, що їм потрібно адаптуватися до складних умов спільного вимушеного співжиття. В багатьох будинках, як наприклад у кооперативах Харкова, в середині 30-х років мешканці самі за своєю ініціативою складали розклад прибирань місць загального користування й вивішували їх на видному місці та дотримувалися черговості прибирання<sup>923</sup>.

На початку 1930-х років вирішення цих суперечок було передано у відання товариських судів, котрі розглядали такі конфлікти: про безгосподарське ставлення до житла (засмічення ванни, сушіння білизни в кімнаті), про порядок використання місць загального користування, як-от кухонь, коридорів, ванних кімнат, про порядок розподілу між мешканцями черги з прибирання місць загального користування<sup>924</sup>.

---

<sup>922</sup> Румянцев І. Перший досвід роботи житлово-товариських судів у м. Дніпропетровську / І.Румянцев // Революційне право. – 1934. – №9-10. – С. 34.

<sup>923</sup> ДАХО. – Ф.Р. – 4501. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.21.

<sup>924</sup> Кобалевский В. Вказ праця. – С. 95.

Таким чином, неформальний суд, що відбувався зазвичай за участю більшості сусідів на кухні або в коридорі, без формальних правил та порядків отримав статус легітимного судочинства у вигляді цих товариських судів. Хоча й не перестав бути однією із форм кухонного скандалу.

Загалом, саме середовище було надзвичайно благодатною зоною для конфліктів. Оскільки в умовах комунальної квартири приватний та публічний простори не мали чіткої межі, функціональні частини приміщення змінювали свій статус. Якщо конфлікт розглядати як форму людського спілкування, що ґрунтується на порушеннях усталених образів, наративів, статусу<sup>925</sup>, то простір комуналки, названий В. Орловим “світом, вивернутим навиворіт” підходив для цього якнайкраще.

Лише після запровадження в 1937 р. інституту домоуправів та “старших по квартирі” з’явилися легальні органи подолання конфлікту. Оскільки домоуправ призначався районним експлуатаційним управлінням, то він отримував статус представника держави. Такий же статус мали і його “очі та вуха” – “старші по квартирі”, адже за свою працю вони отримували невеличку винагороду. Таким чином, домашні конфлікти, крім відвертого криміналу, розглядали спеціально призначені працівники, це дало змогу розвантажити суди. Домоуправ у разі пошкодження майна мав право накладати штраф до 100 крб. на винуватця без права оскарження.

За спостереженням російських дослідників, атмосфера в 30-х роках стала спокійнішою. Більше того, багато інформаторів говорять, що відносини між сусідами були досить нормальними, дружніми<sup>926</sup>. А в журналі *Общественца* за 1939 р. було опубліковано оповідання Б.Скорбіна “Сусіди”, головний герой якого нервовий робітник Лагутін постійно сварився зі своєю сусідкою по комунальній квартирі. Однак у момент справжнього лиха обидва

<sup>925</sup> Ішмуратов А. Конфлікт і згода. / А.Ішмуратов – К.: Наукова думка 1996. – С.75.

<sup>926</sup> Герасимова Е. Советская коммунальная квартира / Е.Герасимова // Социологический журнал. – 1998. – №1\2. – С.238.

сусіди проявили свої найкращі людські якості. Таким чином, влада немовби визнавала, що навіть у поганих, непристосованих побутових умовах можливе нормальне людське спілкування. Комуналка перестала бути лише об'єктом сатири та критики, а перетворилася на норму.

Отже, сам принцип вимушеного співмешкання вже сприяв виникненню конфлікту всередині комунальної квартири. Розмита межа між публічним простором, що вимагав своєрідної поведінки й приватним стала головною особливістю радянських комуналок. Квартири із покімнатним заселенням (комуналки) відображали глобальні зміни в структурі повсякденності радянських міст в 20-30-х роках.

Конфлікт усередині комунальної квартири був тісно пов'язаний зі специфічним простором, у якому опинилися сусіди. Влада намагалася, й іноді цілком успішно, вирішити конфлікти, що були пов'язані з квартирною платою, збереженням та перерозподілом житла. Однак створити рівні однакові умови задоволення побутових потреб їй не вдалося, оскільки це неможливо в принципі. Задоволення побутових потреб – справа цілком індивідуальна, і скільки б влада не намагалася їх нормувати завжди такі спроби зазнавали повного провалу.

\*\*\*

Унікальний експеримент, у якому приватне підмінялося публічним, створив нову форму вимушеного сусідства, яка стала одночасно школою адаптації для багатьох міських мешканців. У складних умовах занепаду міського господарства жителі багатоквартирних будинків об'єднувалися для вирішення нагальних життєво необхідних потреб. Проте, влада намагалася використати ці добровільні об'єднання громадян для власних політичних цілей. У середовищі радянської еліти існувала ідеалістична мрія про надзвичайну виховну силу колективу. В першій половині 20-х років на житловий колектив покладали певні ілюзорні сподівання у справі перевиховання робітників та створення нової моделі людської поведінки.

Однак ці сподівання провалилися одразу під тиском проблем. Домові організації найбільш активно використовувалися для обліку та перерозподілу житлової площі. Участь домоуправлінь у політичних кампаніях була пасивною. Саме цей факт і примусив більшовиків відмовитися від усякої ініціативи з низу у сфері житлового господарства й вдатися до звичного адміністрування.

Побутове життя міського населення в міжвоєнний період формувалося під впливом багатьох чинників. В 20-х роках у містах України змінюється соціальна структура, з'являються нові форми помешкання, відбуваються глобальні соціальні експерименти. Однак, мешканці міст швидко адаптувалися до нового середовища, оскільки сама структура побуту не змінилася. Вона залежала від типу житла, стилю життя городян та інших чинників.

Криваві експерименти більшовиків на рубежі 20-30-х років призвели до тотальної уніфікації побуту більшості міського населення України. Така уніфікація була вимушеним кроком й проявлялася у загальному спрощенні побуту, що перетворився на боротьбу за виживання. Прогресивних, еволюційних змін у практику задоволення щоденних потреб людини цей період так і не приніс.

Розвиток домашнього господарства в Радянській Україні в 30-х роках відставав від загальносвітових тенденцій. Ні промисловість, ні житловий фонд не були готові до широкого запровадження технічних засобів у побуті. Звільнення жінки від рутинної домашньої праці виявилось міфом.

Провал спроби більшовиків створити “нову людину” в рамках комунальної квартири пояснювався високим градусом конфліктності всередині комуналок. Головною причиною конфлікту всередині квартири стало протиріччя між приватними практиками побутового життя та громадським простором.

## **ВИСНОВКИ**

Побут як історичне явище тяжіє до статичних форм. Певні елементи повсякдення залишаються незмінними протягом тривалого проміжку часу, перетворюючись на традицію. Однак в ХХ ст. в Україні сформувалося нове урбанізоване середовище в якому повсякденне життя змінювалося дуже швидко.

Аналіз радянської та частково посттоталітарної української історіографії свідчить про ігнорування міської тематики, незважаючи на досить значний масив літератури, присвяченої соціально-політичним процесам 20-30-х років ХХ ст. Соціально-демографічні процеси в українських містах також знайшли частково своє відображення в науковій літературі, однак, трансформація самого міського середовища в 20-30-х роках ХХ ст. залишалася за межею інтересу українських науковців.

Сьогодні вже напевне ні в кого не викликає сумніву в необхідності нового погляду на внутрішнє життя міського населення, побудованого на синтезі різних гуманітарних наук. Для цього варто інакше подивитися на джерельну базу предмета. Дослідження побуту можливе лише при паралельному аналізі офіційних матеріалів, документальних фіксацій взаємостосунків мешканців та влади, а також особистих джерел, статистичних даних та реконструкції житлового простору за допомогою планів, схем, фото документів тощо.

Формування міського середовища процес довготривалий який залежить від багатьох факторів – технологічних, мистецьких, економічних та політичних. Концепції міської забудови також виражають міфопоетичну картину світу. Утопія сконцентрована в ідеології більшовиків стала головним джерелом ідей для українських та російських архітекторів, що працювали над проектами міст. Ідея рівності та динаміки стала головним концептуальним прийомом, що використовувався у перших містобудівельних експериментах. Однак в 30-х роках ми спостерігаємо

еволюції сталінського режиму яка базується на ієрархічній картині світу. Саме концентрична модель універсуму було покладено у форму радянського ідеального міста, що спробували реалізувати напередодні другої світової війни.

Міський ландшафт в Україні в 20-х роках було сформовано в період прискореної урбанізації на рубежі століть. Саме цей процес відіграв головну роль у формуванні антропогенного ландшафту України на початку ХХ ст. міське середовище зберігало багато патріархальних рис, темп, стиль життя змінювався повільніше у порівнянні із містами Західної Європи або США. В багатьох поселеннях образ міста формувався малоповерховою забудовою із великою кількістю зелені. На фоні цієї напівсільської забудови експерименти конструктивістів втрачали цілісне враження, не сприймалися широкими верствами городян. Архітектура епохи сталінізму стала вираженням панівної ідеології, що характеризувалася іноді цілком архаїчними поглядами. Забудова міст повинна була ілюструвати реалізовану утопію вдаючись до гіпертрофованої монументальності та гігантоманії. Однак, в Україні внаслідок особливості архітектурно-будівельного досвіду, ландшафту тощо міста набували відмінних рис. В багатьох реалізованих проектах 30-х років міська забудова мала швидше людські виміри ніж ідеологічні.

При вивченні історії міського побуту неможливо обійтися без аналізу житлового простору, оскільки більшість процесів із задоволення щоденних життєвих потреб відбувається в межах житла. Сама структура житла – архітектурно-просторова організація, технічна оснащеність, відповідність форми житла побутовим процесам більше впливає на формування повсякденного життя, ніж економічні, або тим більше політичні чинники. В містах України розвиток житлового середовища мало співвідносився зі світовими тенденціями. У світовій практиці в цей час сформувалися основні принципи організації масового житла, що характеризувалися високим рівнем стандартизації, використанням індустріальних поточних методів будівництва

та оздоблення, різноманітним технічним оснащенням. Українські реалії створили зовсім інакший принцип планування житлових приміщень. Самі городяни, незважаючи на великі обсяги індивідуального будівництва, не стали замовниками нового житла. Розвиток індивідуального будівництва відбувався цілком прогнозованим шляхом – зростала площа будівлі, скорочувався зв'язок із господарськими приміщеннями, збільшувалася кількість кімнат. На такій основі неможливо очікувати кардинальних якісних змін у побуті.

Нові тенденції в житловому будівництві були запозичені зі світового досвіду або виникли як спроба втілити утопічні проекти з перебудови побуту. У своїх екстремістських проектах більшовики прагнули ліквідувати родину як соціальний інститут шляхом передачі усіх функцій домашнього господарства підприємствам-гігантам. У реальності будівництво житлових комбінатів, будинків-комун, фабрик-кухонь тощо не було реалізоване, відповідно цей проект жодним чином не вплинув на зміни у веденні домашнього господарства. Замість світлих житлових комбінатів із „виробництва” нової людини в невеликих містах та на околицях будуються гуртожитки, казарми, бараки.

Влада спробувала адміністративним шляхом припинити будівництво дешевого та неякісного житла у містах, однак не спромоглася створити альтернативу. Брак коштів примушував радянських будівельників відмовлятися від втілення передових тенденцій організації житлового простору, що в цей час вже існували у світі. При проектуванні житлових будинків і влада, і архітектори більше дивилися у минуле, ніж у майбутнє, що гальмувало розвиток нових форм житла.

Подібна ситуація склалася також і з інтер'єром. Внутрішнє облаштування житла при еволюційному розвитку міського середовища мало відображати творчий потенціал індивідуума. В Україні внутрішнє оформлення приміщення стало заручником „квартирного переділу”. Меблі та



все домашнє начиння надавали мешканцям у користування як додаток до житлової площі. Споживач також не впливав на розвиток меблевої промисловості. Експерименти в облаштуванні житла проминули Україну, поступившись традиційним міським формам умеблювання. Проте, стиль ар-Деко, а точніше, притаманне йому чуттєве, космополітичне сприйняття світу вплинуло і на формування дизайну сталінського періоду.

Високий рівень концентрації мешканців, особливий темп життя у місті породжував високий рівень спеціалізації міського господарства - виникали нові галузі. Міське господарство бере на себе частину побутових турбот громадян, робить їхнє життя більш комфортним, безпечнішим. Але міське середовище одночасно є пасткою для своїх мешканців. У разі колапсу міського господарства, як це відбулося в роки «воєнного комунізму» та повоєнної руїни, міське життя вимирає, оскільки дуже важко пристосуватися до нових побутових умов. Усі спроби більшовиків реанімувати міське середовище за допомогою адміністративних методів виявилися неефективними.

Відновлення комунального господарства на напівринкових засадах у роки НЕПу дало можливість владі лише тимчасово вийти із кризи. Розвиток міського господарства в 20-х роках відбувався за рахунок високих тарифів, тому для багатьох мешканців комунальні вигоди залишалися малодоступними. Вже наприкінці 20-х років усі внутрішні резерви, за рахунок яких і відбувалася відбудова міста, було вичерпано. Другий кризовий шок міста України відчули на рубежі 20-30-х років у період загальної кризи в СРСР, викликаній надмірною, необґрунтованою індустріалізацією. Однак на початку 30-х років криза міського середовища була далеко не єдиним фактором погіршення життя людей та створення атмосфери побутового дискомфорту. Лише наприкінці 30-х років влада спромоглася суттєво покращити благоустрій українських міст, хоча суперечливі явища в міському господарстві вирішені не були.

Важка ситуація складалася у сфері забезпечення житлом. У результаті квартирного переділу відбувається деформація уже встановленого міського середовища. Однак привілеї робітників із отримання житла так і не вирішили житлову проблему. Навпаки, робітникам отримати квартиру ставало дедалі важче. Житлова норма вже в середині 20-х років була набагато меншою за санітарний мінімум. Незважаючи на широко розрекламовані кроки влади у сфері житлового будівництва, вирішення житлової кризи було можливе лише завдяки приватній ініціативі самих городян. Усі інші кроки давали лише тимчасові результати. Різко погіршилися житлові умови городян на рубежі 20-30 х років ХХст. в умовах різкого зростання міського населення. Результати житлового будівництва в цей час, що їх подає радянська історіографія, видаються досить сумнівними. Житлова норма різко скоротилася по всіх містах, а найгірша ситуація склалася на новобудовах. Надалі житлова криза поглиблювалася, хоча вже такого різкого падіння влада не допускала за рахунок адміністративного обмеження припливу нових мешканців у міста.

Соціокультурне середовище українських міст зазнало значних змін. Попри енергійні кроки більшовиків місто не стало простором суто пролетарської культури. Квартирний переділ використали у своїх цілях мобільні групи міського населення, що не були прив'язані до конкретного виробництва. Більшовикам вдалося лише частково зруйнувати таку ненависну їм соціальну диференціацію соціальної структури міської забудови, причому на досить короткий термін. Уже в середині 30-х років відроджується ієрархія топосу, чому сприяло специфічне, часто архаїчне відчуття простору в тоталітарній культурі.

Спроби вирішити житлову проблему в містах породили нову форму співжиття – покімнатне розселення, що за звичкою називається комунальною квартирою або комуналкою. Цей феномен радянського побутового досвіду став важливим елементом у формуванні міської культури в міжвоєнний

період. Звичайно, в складних умовах кризи домове співтовариство об'єднується для вирішення нагальних життєвих проблем. Більшовики намагалися використати такі об'єднання у своїх політичних цілях. Спочатку домові інститути планувалося використати як частину глобального проекту із вирощування комунара - „нової людини”. Однак з часом вони перетворилися на безпосередніх виконавців тотального впливу влади на побутове життя своїх громадян. У ході дослідження виявилось, що органи домового самоврядування були мало придатні для виконання цих функцій. Житлові організації – домові комітети, правління житлових кооперативів, намагалися вирішити у першу чергу важливі проблеми домового господарства. Крім того, створювалася своєрідна залежність домових інститутів від мешканців будинку і, як наслідок, міцний зв'язок між ними. Влада не хотіла миритися із таким станом речей, що і послужило причиною ліквідації потужної житлово-орендної кооперації. Спроба політизації та прямого управління побутовим життям городян провалилася.

Не останню роль у цьому відіграли конфліктні моменти всередині комунальної квартири. Сама організація комуналки як форма вимушеного співжиття, в якому приватний простір було замінено публічним стало джерелом постійної напруги. Одна із найпроблемніших зон в середині квартири залишалася житлова площа, якої катастрофічно не вистачало. Квартирна плата, що в радянському житловому законодавстві була не економічним фактором, а репресивно-політичним, після ліквідації приватного капіталу перестала відігравати помітну роль у „конфліктології” комунальної квартири. Непросто складалися стосунки у представників різних, соціальних, культурних, або вікових груп, що мали абсолютно різний побутовий досвід. На ґрунті цих протиріч в комунальних квартирах кожен хвилину міг розгорітися скандал навколо спільного використання обмеженого домашнього господарства.

Розвиток домашнього господарства в містах України, подібно до світового досвіду, також залежав від способу життя городян. Однак внаслідок централізованого розподілу житла та житлової кризи домове господарство не еволюціонувало. Побутові процеси – приготування та споживання їжі, відпочинок, догляд за одягом, взуттям і тілом городян зберігали дуже багато застарілих, як на початок ХХ ст., рис. Власне, домашнє господарство було надзвичайно трудомістке й забирало багато часу, насамперед у жінок на чий плечі лягала велика частка домашніх турбот. Домогтися механізації побутових процесів в умовах комунальної квартири було неможливо. Внаслідок викривлення урбаністичного середовища та голоду, що охопив Україну в 1932-1933 рр., роль домашнього господарства у задоволенні побутових потреб людини відходить на другий план. Усе побутове життя міського населення в цей час неймовірно зубожіло, опустившись до рівня примітивного виживання. Здавалося, що глобальний культурний проект більшовизму по відокремленню людини від домашнього господарства як основи сімейних зв'язків було втілено, однак при мінімальній стабілізації економічної ситуації казармений побут відійшов на другий план й залишався прикметою невлаштованості, особливо для молодих робітників.

Якщо в 1930-х роках домашнє господарство у світі пережило просто революційні технологічні зміни, то в радянській Україні воно зберігало примітивний характер із великою часткою використання неефективної ручної праці. Як наслідок гальмувався розвиток суто міського способу життя у городян України в 20-30-х роках ХХ ст.

Наукове осмислення становлення матеріальної культури на етапі формування індустріального суспільства дає ключ до розуміння проблем розвитку житла та побуту в ХХ ст. Саме через повсякденне життя простого городянина можливо розкрити особливості такого унікального явища, як простір міської культури в Україні в ХХ-ХХІ ст.

**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ**  
**(Архівні матеріали)**

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України) Ф.1. (Центральний комітет комуністичної партії більшовиків України) – Оп.20 – Спр.7122. Арк. 35, 46-49.
2. ЦДАГО України Ф.1. – Оп.20. – Спр.6481. – Арк. 37, 119, 146.
3. ЦДАГО України Ф.1. – Оп.20. – Спр. 6914. – Арк. 9, 56
4. ЦДАГО України Ф.1. – Оп.20. – Спр. 6676. – Арк.9.
5. ЦДАГО України Ф.1. – Оп.20. – Спр. 6685. – Арк. 3, 9, 12,49, 60, 62
6. ЦДАГО України Ф.1. – Оп.20. – Спр. 6686. – Арк.4, 127-133, 140, 165, 177
7. ЦДАГО України Ф.1. – Оп.20. – Спр. 7122. – Арк.9., 35,
8. ЦДАГО України Ф.1. – Оп.20. – Спр. 7165. – Арк.42-47
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВУ України). - ЦДАВОВУ України Ф. 5. (Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР) – Оп.3. – Спр.2052. - Арк. 8, 10, 23, 29
10. ЦДАВОВУ України Ф. 5 – Оп.3. – Спр.2030 – Арк..149, 157, 193.
11. ЦДАВОВУ України Ф.5. –Оп.3. – Спр.2031 – Арк. 30, 127.
- 12.ЦДАВОВУ України Ф.5. – Оп.1. – Спр. 393 – Арк. 70, 102, 114, 149.
13. ЦДАВОВУ України Ф.5. – Оп.1. – Спр. 395. – Арк..102.
14. ЦДАВОВУ України Ф.5. – Оп.1. – Спр.396 – Арк. 5, 102.

15. ЦДАВОВУ України Ф.5. – Оп.1. – Спр.28. – Арк..1
16. ЦДАВОВУ України Ф.5. – Оп.1. – Спр.380. – Арк..19.
17. ЦДАВОВУ України Ф.5. – Оп.1. – Спр.35. – Арк..27, 29, 69.
18. ЦДАВОВУ України Ф.5. – Оп.1. – Спр.827. – Арк..123.
19. ЦДАВОВУ України Ф.5 – Оп.3. – Спр.1417. – Арк.301.
20. ЦДАВОВУ України Ф.5 – Оп.1. – Спр.2625.- Арк. 7.
21. ЦДАВОВУ України Ф. 5. – Оп.1 – Спр.2579. – Арк.14.
- 22.ЦДАВОВУ України Ф.5. – Оп.3. – Спр.2045 – Арк. 53.
23. ЦДАВОВУ України Ф.5 – Оп.3. – Спр.2065. – Арк.83.
24. ЦДАВОВУ України Ф.5. – Оп. 2. – Спр. 2336. – Арк. 10, 25, 27, 214, 218.
25. ЦДАВОВУ України Ф.5. – Оп. 2. – Спр.2354. – Арк.244.
26. ЦДАВОВУ України Ф.5. – Оп.2. – Спр.1762 . – Арк.227, 228, 229, 230.
27. ЦДАВОВУ України Ф.5. – Оп.3. – Спр.1773. – Арк. 88.
28. ЦДАВОВУ України Ф.5 – Оп.2. – Спр. 542. – Арк..3.
29. ЦДАВОВУ України Ф.5. – Оп.3. – Спр.2567. – Арк..90.
30. ЦДАВОВУ України Ф.5 – Оп.3. – Спр.751. – Арк. 278, 313.
31. ЦДАВОВУ України Ф.5. – Оп. 2 – Спр.562. – Арк. 4.
32. ЦДАВОВУ України Ф.5 – Оп.2. – Спр.1568. – Арк. 60-62.
33. ЦДАВОВУ України Ф.5. – Оп.2. – Спр.2372. – Арк.12
- 34.ЦДАВОВУ України Ф.26. (Нородний комісаріт комунального господарства УРСР (Наркопунгосп) Оп.1.- Спр.1.- Арк. 20. 7. 36.
- 35.ЦДАВОВУ України - Ф.26. – Оп.1 – Спр.24. – Арк. 27, 111,157.
- 36.ЦДАВОВУ України –Ф.26. – Оп.1. – Спр.60. – Арк. 1.
- 37.ЦДАВОВУ України - Ф.26. – Оп.1. – Спр.63. – Арк..16.
- 38.ЦДАВОВУ України - Ф.26. - Оп. 1. – Спр. 67. – Арк..6.
39. ЦДАВОВУ України Ф..26. – Оп.1. – Спр.35 . – Арк. 23, 37, 38,43.
40. ЦДАВОВУ України Ф.26. – Оп.1 - Спр.137. – Арк. 56, 174.
41. ЦДАВОВУ України Ф.26. – Оп.1. – Спр.121. – Арк..12.

42. ЦДАВОВУ України Ф.26. – Оп.1. – Спр.126. – Арк..5-7.
43. ЦДАВОВУ України Ф.Р. 817. (Управління тресту робітничого житлового будівництва) – Оп.1. – Спр.34. – Арк. 2, 21.
44. ЦДАВОВУ України Ф.Р. 817. – Оп. 1. – Спр. 194. – Арк.1.
- 45.ЦДАВОВУ України Ф.Р. 817. - Оп. 1. – Спр.34. – Арк. 4-6, 21.
- 46.ЦДАВОВУ України Ф.1204.(Українська спілка житлових кооперативів (Укржитлоспілка) – Оп.4. – Спр.89. – Арк.17.
- 47.ЦДАВОВУ України Ф.2507.(Управління тресту меблевої промисловості (Укрмеблі)) – Оп.1. – Спр.341. – Арк. 1.25,26,27
- 48.Державний архів Вінницької області (далі ДАВО) - ДАВО Ф.152.(Отдел комунального хозяйства Винницкого окружного исполнительного комитета) – Оп.6. – Спр.5. – Арк..2.
49. ДАВО Ф.152. – Оп.7. – Спр.332 – Арк.28, 31.
50. ДАВО Ф.152. – Оп. 9. – Спр.8. – Арк.59.
51. ДАВО Ф.152. – Оп.9. – Спр.16. – Арк.3.
- 52.Ф.Р. 2625. (Подольский губернский революционній комитет) – Оп. 2. – Спр. 52. – Арк..106.
53. ДАВО Ф.Р.2625. – Оп.2. – Спр.83 – Арк..12.
54. Державний архів м. Києва (далі ДАК) Ф.Р - 1 (Київська міська рада депутатів та виконавчий орган Київської міської ради депутатів (Київська міська державна адміністрація)) – Оп.1. – Спр. 7970. – Арк.5, 7, 10-12.
55. ДАК Ф.Р -1. – Оп.1. – Спр.482 – Арк. 107, 110.
56. ДАК. Ф.Р - 1. – Оп. – Спр.11484. – Арк. 86.
57. ДАК Ф.Р - 1. – Оп.1 – Спр.6730. – Арк. 28, 91.
58. ДАК Ф.Р - 1. – Оп.1. – Спр.5. – Арк. 6, 7.
59. ДАК Ф.Р - 1. – Оп.1. – Спр.12406. – Арк..22, 41.
60. ДАК Ф.Р - 1. – Оп.3. – Спр.334. –Арк. 21.
61. ДАК Ф.Р - 1. – Оп.1 – Спр.11274. – Арк.114.

62. ДАК Ф.Р - 1. – Оп.1 – Спр.8472. – Арк.. 10, 15, 18.
63. ДАК Ф.Р - 1. – Оп.1. – Спр.920. – Арк..35.
64. ДАК Ф.Р - 1 – Оп.1 – Спр.102. – Арк..22- 24.
65. ДАК Ф.Р - 1. – Оп.1 – Спр.34. – Арк..18, 78.
66. ДАК Ф.Р - 1. – Оп.1. – Спр.62. – Арк..47.
67. ДАК Ф.Р - 1. – Оп.1. – Спр.1313. – Арк. 15, 96.
68. ДАК Ф.Р - 1. – Оп.1. – Спр.3446. – Арк..4.
69. ДАК Ф.Р - 1. – Оп.1. – Спр.5011. – Арк..108, 139,145.
70. ДАК Ф.Р - 1. – Оп.3 – Спр.7597. – Арк..3, 5-7.
71. ДАК Ф.Р - 1. - Оп.1. – Спр.10733. – Арк..5, 7.
72. ДАК Ф.Р - 323. (Київська міська контрольна комісія)– Оп.1. – Спр.234. – Арк. 4-5.
73. ДАК Ф.Р – 437 (Будівельне управління Київської міської ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів) – Оп.1. – Спр.47. – Арк..28.
74. ДАК Ф.Р - 437. – Оп.1. – Спр.7. – Арк..119
75. ДАК. – Ф.Р.437. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк.9.
76. ДАК Ф.Р - 604. (П'ята державна нотаріальна контора) – Оп.- 1 – Спр.70. – Арк..2.
77. ДАК Ф.Р - 604. – Оп. 1. - Спр. 70. – Арк. 2.
78. ДАК Ф.Р - 754. (Житловий кооператив на вул. Червоноармійській) – Оп. 1. – Спр.1. – Арк..22.
79. ДАК Ф.Р – 758. (Житловий кооператив на вул. 25-го Жовтня) – Оп.1. – Спр.26. – Арк..1.
80. ДАК Ф.Р – 757. (Житловий кооператив на вул.. Ольгінській ) – Оп.1 – Спр.28. – Арк..18, 27.
81. ДАК Ф.Р – 759. (Житловий кооператив на вул. Революції) – Оп.1 – Спр.160. – Арк..10.



82. ДАК Ф.Р - 776. (Центральна контрольно-конфліктна комісія при Київській міській раді робітничих, селянських та червоноармійських депутатів) – Оп.1. – Спр.17. – Арк..144.
83. ДАК Ф.Р - 776. – Оп.1. – Спр.19. – Арк..37.
84. ДАК Ф. Р - 776. – Оп.1 – Спр.13. – Арк..127, 233.
85. ДАК Ф.Р - 776. – Оп.1. – Спр.11. – Арк..537.
86. ДАК Ф.Р - 776. – Оп.1 – Спр.79. – Арк..53, 283, 328.
87. ДАК Ф.Р - 776. – Оп.1. – Спр.66. – Арк..23.
88. Державний архів Одеської області (далі ДАОО) Ф.3.- Оп.1 – Спр.151. – Арк.. 63-64.
89. ДАОО - Ф.3.(Районные революционные комитеты гор.Одессы) – Оп.1 – Спр. 1157. – Арк..96.
90. Державний архів Харківської області (далі ДАХО) ДАХО Ф.Р.408.(Виконавчий комітет харківської міської ради) – Оп.2. – Спр.595 – Арк. 110, 178.
91. ДАХО Ф.Р.408. – Оп.2. – Спр.594. – Арк.37, 46, 67, 68.
92. ДАХО Ф.Р.408. – Оп.2. – Спр.608. – Арк.7.
93. ДАХО Ф.Р.408. – Оп.2. – Спр.609. – Арк. 62, 86, 94.
94. ДАХО Ф.Р.408. – Оп.2. – Спр.598. – Арк.35.
95. ДАХО Ф.Р.4501 (Харьковский городской союз жилищно-орендных и строительных кооперативов) – Оп.1. – Спр.36. – Арк..21.
96. ДАХО Ф.Р.4501. – Оп.1. – Спр.11. – Арк..5.
97. ДАХО Ф.Р.1401 (Союз жилищно-орендных кооперативов Октябрьского района города Харькова) – Оп.1. – Спр.2. – Арк.127.
98. Архів Інституту рукопису НБ України ім. Вернадського. – Ф.41. (особовий фонд професора математики Київського університету Букреєва Б.Я. ) – Спр.1278-1281.

### Бібліографія

99. Аблов Г. Задачи жилищкоопов в области культработы / Г.Аблов // Кооперативное жилище . – 1925. - №1. - С.13-15
100. Агаджанов С. Облегчить труд домашней хозяйки. / С.Агаджанов //Общественница. – 1939 - № 5 . - С.12-13.
101. Айттов С. Историческая антропология и этническая психология: когнитивный диалог / С.Айттов // Вісник Дніпропетровського університету. Серія історія і філософія науки і техніки. – 2005. -№1. – С.32-37.
102. Аксьонова Н. Наукова літня школа «Методи дослідження культур у гуманітарних науках: старе і нове «поле» дослідження» / Наталя Аксьонова // Народна творчість та етнографія. – 2006, №1. – С.124-125
103. Алабян К. Против формализма упрощенства, еkleктики /К.Алабян // Архитектура СССР. – 1936. - № 4. – С.1-6.
104. Алешин В.Э. Развитие представлений о социалистическом поселение в градостроительстве Украины в 1920-начале 1930-х годов. – Автореферат дисс. на соискание учен. степени канд. архитектуры / В.Алешин.– М., 1984. – 24с.
105. Алферов И. Формирование городской среды (на примере Харькова) / И.Алфьоров, В.Антонов, Р.Любарский. – М.: Стройиздат, 1977. – 104 с.
106. Андрущенко Н. Без вины виноватая...Архитектура /Н. Андрущенко //Архитектура и престиж. – 1996. - №2. – С.10.
107. Андрущенко Н. Днепрпетровск: архит-ист. очерк / Н.Андрущенко. – К.: Будівельник, 1985. -151с.
108. Анисимов Александр Геростратов замысел / Александр Анисимов. - К.: КУРЧ. 2004. – 256с.

109. Анохина Л. Быт городского населения средней полосы РСФСР в прошлом и настоящем. (На примере городов Калуга, Елец, Ефремов) / Л. Анохина, М.Шмелева. – М.: Наука, 1977, - 358 с.
110. Анохина Л. Некоторые вопросы развития современного городского жилья / Л. Анохина, М. Шмелева // Советская этнография. – 1973. № 3. – С.61-64.
111. Антонов В. Архитектурная композиция как система «среда-человек» /В.Антонов, С.Шубович. – К.: НИИ теории и истории градостроительства и архитектуры, 1999. – 71с.
112. Апостолов А. Как продать ближнего. (Донос как способ существования) / А.Апостолов. - М.: УРАО, 2003 . – 296с..
113. Арабажин С. За перебудову роботи органів юстиції в житлових справах / С. Арабажин // Революційне право. – 1934. № 5-6. - С.45- 48.
114. Архитектура Советской Украины / В.П.Дахно, С.К. Килессо, Н.С.Коломиец и др. – К.: Будивельник, 1986. – 160 с.
115. Арчинський В. На житловому фронті не все гаразд / В. Арчинський //Соціалістичний Київ. – 1933. № 1-2. – С.29 - 31.
116. Бабак О. Соціально-економічне та духовно-культурне життя робітничого населення Української СРР у 1920-х рр. Історіографія проблеми : автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд істор.наук / О. Бабак. – Дніпропетровськ, 2008. – 20 с.
117. Бабенко Л.Л. Ціна гідності – смерть / Л.Л. Бабенко / Репресоване краєзнавство. – К.: «Рідний край» Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991, - С. 249-251.
118. Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян / А.К. Байбурин. - Л.: Наука, 1983. – 191 с.
119. Бархин М. Архитектура и человек. Проблемы градостроительства будущего / М. Бархин. – М.: Наука, 1979. – С.81.

120. Батумський І. Пральну справу на височінь рівня соціалістичного міста / І.Батумський // Соціалістичний Київ. – 1933. № 5-6. – С.26-27.
121. Бейкул С. Київський трамвай. До 100-річчя зі дня пуску в експлуатацію / С. Бейкул, К. Братський. – К.: Будівельник, 1992.- 94 с.
122. Безчастнов М. Старая и новая Одесса / М. Безчастнов // Архитектурная газета. – 1938. –№4 (18 января).
123. Беленький М. Новая жилищная политика и извращения НЕПа / М. Беленький // Коммунальное дело. – 1922. № 2 . – С.14-18.
124. Беленький-Белинский Г. Классовые черты жилищной площади ленинградских домов / Г. Беленький–Белинский // Социальная гигиена. – 1925. № 7. – С.67-76.
125. Беляев В. К вопросу об устройстве водопровода в Сталино / В. Беляев // Профилактическая медицина . – 1925 . № 12. – С.87-91.
126. Берзин А. Центральное водоснабжение городов Украины / А. Берзин // Профилактическая медицина – 1925. № 11. – С.89-103.
127. Білецька Віра Шахтарські пісні /Віра Білецька // Етнографічний вісник. – 1927. вип.5. – С.50-71.
128. Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.) / С.Білокін. - К.: 1999. – 448 с.
129. Благодатний А. Проблема квартири / А. Благодатний // Соціалістичний Київ. -1937. - № 3 . – С.16-18.
130. Бойко Н.К. Рабочий класс Украины в период социалистического строительства. Анализ массовых статистических источников 20-30-х годов / Н.К.Бойко. – К.: Вища школа, 1991. – 153 с.
131. Борисенко М. Домашній побут городян України в 20-х роках ХХ ст. / М. Борисенко // Історичний журнал. – 2008 - № 4. –С.64-70.
132. Борисенко М. «Комунальна утопія» більшовиків у дискурсі тоталітарної культури (1920- 1930-і роки) / М. Борисенко // Вісник

- Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2004. вип..14-76. – С. 62-65.
133. Борисенко М. Архітектурне середовище в системі трансформації міської культури в часи сталінізму / М. Борисенко // Етнічна історія народів Європи. – 2004. вип..17. – С.71-77..
134. Борисенко М. Інтер'єр міського помешкання в Україні (20-30-ті роки ХХ ст.) / М. Борисенко //36. наук. Праць Науково-дослідного інституту українознавства, т.ХХІІ / За заг. Ред.. П.П. Кононенко. К.: 2008. – С.250-258.
135. Борисенко М. Комунальне господарство та умови життя киян в 1920-1930-х роках / М. Борисенко // Етнічна історія народів Європи. – 2005. – вип.19. – С.106-110.
136. Борисенко М. Міський транспорт у контексті життя городян України 20-30-х років ХХ ст. / М. Борисенко // Пам'ять століть. – 2008. №3 (72) – С.224-233.
137. Борисенко М. Побут міських мешканців України в 30-роках ХХ століття / М. Борисенко // Етнічна історія народів Європи – 2008. вип..24. – С. 12-19.
138. Борисенко М. Радикальні концепції організації простору в тоталітарній культурі 1920-х років. / М. Борисенко // Етнічна історія народів Європи. – 2002 - вип.13. – С.27-32.
139. Борисенко М. Соціокультурне середовище українських міст (20-30-ті роки ХХ ст.) / М. Борисенко // Пам'ять століть. – 2007. - № 4-5. – 70-78 .
140. Борисенко М. Штрихи до соціальної історії / М. Борисенко // Пам'ять століть. – 2006. - № 2. – С.68-77.
141. Блохин Б. Оборудование квартир / Б.Блохин // Архитектурная газета – 1937. - №54 (23 июня)

142. Брагинцев Централизованное паровое отопление городов / Брагинцев // Коммунальное дело. – 1931 - №10-11. – С.49-52.
143. Бромберже К. Етнологія Франції та нові об'єкти її дослідження . Криза, перші труднощі та становлення науки / Крістіан Бромберже. // Народна творчість та етнографія. – 2006 - № 6 – С.87-93.
144. Будина О. Этнографическое изучение города в СССР / О. Будина, М. Шмелева // Советская этнография. – 1977 -№ 6. – С.21 - 30.
145. Буряк А. Метод и стиль в архитектуре Харькова 20-30-х гг. / А.Буряк, І Крейзер // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – Харків - 1999. - №4-5. – 128-130 с.
146. Бурянова Ю. Великі очікування, нездійсненні мрії: зникаючі багатства архітектури конструктивізму в Україні та Азербайджані./ Ю.Бурьянова – К., 2003. – 230с.
147. Бухштейн Д. Жилищное строительство наших городов. / Бухштейн Д. // Коммунальное хозяйство Украины. – 1926. № 2, - С.19-24.
148. Быт на службу пятилетке . // Правда. – 1931. № 146 (16 февраля).
149. Василенко А. Предметы ширпотреба. / А. Василенко. // Макеевский рабочий. – 1939. № 194 (24 августа).
150. Василенко Л. Интернациональные взаимосвязи и их влияние на новаторскую архитектуру УССР в 1920-е начало 1930-х годов : автореф. дис. на соискание учен. степени канд .архитект. / Л.Василенко. – М.: 1991.- 20 с.
151. Василенко Л. Интернациональные взаимосвязи и их влияние на новаторскую архитектуру УССР в 1920-е в начале 1930-х годов. – Автореферат дисс. на соискание. учен. степени канд. Архитектуры / Л.Василенко. – М., 1991. – 24с.

152. Васильчук Г. Радянська Україна 20-30-х рр. ХХ ст. Сучасний історіографічний дискурс / Г. Васильчук. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2008 - 314 с.
153. Вебер М. История хозяйства. Город. – М.: Канон-пресс, 2001. – 574 с.
154. Векслер З. Первые итоги культбытработы Ж-К и Д-К. / З. Векслер // Жилище рабочего. – 1926. № 1-2, - С.10-13.
155. Великий голод в Україні 1932-1933 років: у 4 т. т.1. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 838 с.; т.2. -814 с.; т.3. – 782 с; т.4. - 622 с.
156. Вербицький А. Нотатки про меблі / А. Вербицький // Українська радянська архітектура. – 1939 -№ 4.- С.38-39.
157. Вергелес А. Особенности градостроительного развития Донбасса в период с 1917 по 1940 годы. – Автореферат дисс. на соискание. учен. степени канд. архитектуры. / А.Вергелес – М., 1991. – 23с.
158. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики / Ярослава Верменич // Український історичний журнал. – 2004. -№ 3. – С.21-38.
159. Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні . Спроби концептуального аналізу. / Я. Верменич – К.: Інститут історії НАН України, 2001. – 231с. / Історичні зошити.
160. Винер В. Планировка квартиры. / В. Виннер.// Социалистический город. - 1935 - № 10-11. –С.52-58.
161. Вівчарик М.М. Українська нація: витоки, становлення і сьогодення / М.М.Вівчарик, В.П. Капелюшний. Навч.посібник. - К.: Олан, 2003.- 280 с.
162. Від хатин до багатоповерхових будинків // Вісті ВУЦВК. – 1928. – №5 (6 січня).

163. Відремонтували весь житловий фонд // Червоний гірник . – 1940. № 129. (8червня).
164. Вікторов Б. Соціалістичні міста Донбасу / Б.Вікторов. – Х.: шляхи індустріалізації, 1930 – 19с.
165. Воблий В. Домові організації та домові комітети / В. Воблий. // Праці з виучування звичаєвого права в Україні. – 1928. вип.3. – С.27-42.
166. Войнович В. Замысел /В.Войнович. – М.: Эксмо, 2003. – 239 с.
167. Волгин И. Социальный состав населения в домах жилищкооперации г. Одессы/ И.Волгин //Жилищно-кооперативное строительство. – 1926. - №17-18. – С.4-9.
168. Волова Л. Александровск. Запорожье. Очерки истории города / Л.Волова, А.Чуприна. – Запоріжжя: Запорізька Січ, 1997. – 187 с.
169. Вологодцев І. Водопроводи громадського користування по містах України в 1923-1924 рр. / І.Вологодцев // Статистичний бюллетень. – 1925. - № 11. – С.43-52.
170. Вологодцев И. Водоснабжение городов Украины / И.Вологодцев – Х.: Вид-во Центрального Статистичного Управління, 1924. - 17 с.
171. Вологодцев И. Особенности развития городов Украины. / И.Вологодцев. – Х.: Держвидав Господарство України. 1930. - 205 с.
172. Вологодцев І. Електричні залізниці по містам України за 1923-1924. / І.Вологодцев. // Статистичний бюллетень. – 1925 .№ 10. – С.34-39.
173. Вологодцев І. Житлові умови міської людності по соціальним групам / І.Вологодцев // Вісник статистики України. – 1928. - № 3. – С.90-99.
174. Волосник Ю. Зародження нової буржуазії та розвиток приватновласницької діяльності в Україні в 1920 – та на початку 1930-х



- рр.: дис. ...доктора істор.наук:07.00.01 / Ю.Волосник – Х.: 2004. – 402 с.
175. Волосник Ю. Приватнопідприємницька діяльність нової буржуазії України в житловій сфері в роки НЕПу . / Ю.Волосник. // Вісник Харківського національного університету ім.. В.П.Каразіна. Історія. – Вип.35. – Х.: 2003. – С.152-158.
176. Время города и условия его использования (Сборник научных трудов) / науч. ред. В.Артемов. – Новосибирск, 1976. – 111с.
177. Вронська Т. Радянська паспортна система / Т.Вронська, С.Кульчицький. // Український історичний журнал. – 1999 - № 3. – С.33-43.
178. Вронська Т. Радянська паспортна система / Т.Вронська, С.Кульчицький // Український історичний журнал. – 1999 - №4. – С.3-15
179. Вчорашній І. Поліпшити технічне керівництво трампарками / І.Вчорашній // Київський трамвайник . – 1937 - № 3 (7 січня).
180. Галаневич П. Сто років житомирським електричним станціям і мережам. Історична хроніка / П.Галаневич. – Житомир : Журфонд, 1996. – 110 с.
181. Гамзе М. Проблема приватно-власницького фонду в другій п'ятирічці / М.Гамзе. // За робітниче житло. – 1932. № 1. – С.5-6.
182. Гапоненко В.По три часа в очереди /В.Гапоненко // Харьковский рабочий. – 1938. № 98 (29 апреля).
183. Герасимова Е. Массовое жилищное строительство и изменение в повседневной жизни горожан / Е.Герасимова. // Телескоп. 1998 - № 3. – С.25-31.
184. Герасимова Е. Советская коммунальная квартира / Е.Герасимова // Социологический журнал . – 1998. № 1\2. – С.224-243 .

185. Гидион Зигфрид. Пространство, время, архитектура. / сокр. перевод с нем. М.В.Леонене, И.Л. Черня. – М.: Стройиздат, 1976. – 567 с.
186. Гиммельфарб Л. Пережиток / Л.Гиммельфарб // Жилище рабочего – 1926 . № 1-2. – С.37.
187. Говоренкова Т. Жилищно-орендная кооперация. Опыт Новой экономической политики и возможность его применения в современной России. / Т.Говоренкова, Д.Савин //Жилищный альманах. – М.: 1999. Вып.4. – 181 с.
188. Гогохія Н. Духовне життя українського індустріального міста у 30-х рр. ХХ століття / Н. Гогохія. // Духовність українства. – 2002. № 4. – С.71-79.
189. Гогохія Н. Українське «соцмісто» 1930-х років: мрії та реальність / Н.Гогохія // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – 2003 - № 6. – С.195-201.
190. Гогохія Н. Українське радянське місто 1929-1938 рр.: історико – соціальний аналіз: дис. ...кандидата істор.наук:07.00.01 / Н. Гогохія – Луганськ, 2003. – 211 с.
191. Головки Г. Архитектура советской Украины./ Г.Головки. – М.: Стройиздат, 1973. – 158с.
192. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки /голова ред. ради Валерій Смолій, відповід. ред. В.М.Литвин. – К.: Наукова думка, 2003. - 887 с.
193. Голодомор 1932-1933 років в Україні. Документи і матеріали / Упоряд. Руслан Пиріг. НАН України. Ін-т історії України. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. - 1128 с.
194. Гончаренко М. І. Практика реконструктивних робіт в Україні 1930-х років / М.І. Гончаренко // Архітектурна спадщина України. – 1994. – вип. I. – С. 188-195.

195. Гордійчук І. Історія міст і сіл Української РСР. В контексті регіональних досліджень /І.Гордійчук // Історичні записки. Зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені В.Даля. – Луганськ.: 2007. - вип.16. – С. 25-33
196. Гордон Л. Что это было? Размышление о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30-40-е годы / Л.Гордон, Э. Клопов. – М.: Издательство политической литературы, 1989. – С. 98-115.
197. Гордон Л.А. Черты социалистического образа жизни: быт городских рабочих вчера, сегодня, завтра / Л.А.Гордон, Э.В.Клопов, Л.А.Оников. – М.: Знание, 1977. - 158с.
198. Горев М. Перспективы развития коммунального хозяйства. / М.Горев. // Коммунальное хозяйство Украины. – 1925 - № 1. – С.2-6.
199. Горелов М.Є. Цивілізаційна історія України /М.Є.Горелов, О.П.Моця, О.О.Рафальський. – К.: ТОВ «УПВК КксОб», 2005 - 631 с.
200. Горловка. Биография города. – Донецк.: Донбасс,1967. – 160 с.
201. Городская повседневность в России и на Западе. / За ред Л.Коган.- Саратов: Изд-тво Саратовского университета, 2006. – 213 с.
202. Гошко Ю.Г. Громадський побут робітників Західної України (1920-1939рр.) / Ю. Гошко. К.: Наукова думка, 1967. - 263 с.
203. Градов Г. Город и быт / Г.Градов. – М.: Стройиздат, 1968. – 249 с.
204. Григоренко П. Спогади /П.Григоренко – Детройт: Українські вісті, 1984. – 751 с.
205. Гримич М. Звичаєве цивільне право українців ХІХ – початку ХХ ст. / М.В. Гримич К.: Арістей, 2006. – 560 с.
206. Грин З. Общежитие №5 / З.Грин // Макеевский рабочий . – 1939. № 158 (12июля).
207. Гринев Е. Коммунальное хозяйство на Волыни / Е. Гринев // Коммунальное хозяйство Украины. – 1925. - № 3. – С.54-56.

208. Гринь Д. Динаміка чисельності та складу підприємницьких верств міського населення України у 1920- х на початку 1930-х рр. / Д.Гринь // Сіверянський літопис. – 1999. № 6. – С.124-130.
209. Гринь Д. Соціально-демографічні процеси в містах України (1920-1930-ті роки) : дис. ... кандидата істор наук: 07.00.01 / Дмитро Костянтинович Гринь – Чернігів, 2000.- 220 с.
210. Гринь Д. Урбанізаційні процеси в Україні у 1920-1930-х рр. / Д. Гринь // Сіверянський літопис. – 2000 . № 1. – С.139-144.
211. Грищенко І.А. Нехворощани. (Життя і долі селян Надросьянського краю в ХІХ-ХХ ст.) / І.А. Грищенко. – Чернівці.: Золоті литаври, 2004, - 306 с.
212. Груза Иржи. Теория города / Пер с чеш. Л.Б.Мостовой. – М.: Стройиздат, 1972. – 247с.
213. Губко П. Из одной только морковки пять блюд /П.Губко // Кочегарка. – 1934. № 12. (14 января).
214. Гудзенко И. За оживление работы в жилищкоопах! /И.Гудзенко // Кооперативное жилище. – 1925.№ 6.- С.13-15.
215. Гутнов А. Мир архитектуры: Лицо города / А. Гутнов, В.Глазычев – М.: Мол. Гвардия, 1990. – 350 с.
216. Дешевов К. Верховный суд и переселение. / К.Дешевов // Жилище рабочего. – 1925. -№11-12. – С.24-25.
217. Деятельность Конфликтно-Жилищной комиссии Одесского Губкоммунхозотдела в 1923 году // Вестник жилищной кооперации. – 1923. - №4. – С.39- 40.
218. Дзюба І.М. Спогади і роздуми на фінішній прямій / Іван Михайлович Дзюба. // Рукопис: Український альманах спогадів, щоденників, листів, документів, світлин: у 2 т. / Під заг. Ред. І.М.Дзюби. т.1. – К.: Криниця, 2004. – 608 с.

219. Диденко Г. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921-1925) / Г. Диденко. – К.: Изд.-во АН УССР. 1962, - 373 с.
220. Днепропетровск: Архитектурно-исторический очерк /Авт текста Н. Андрущенко и другие. – К.: Будівельник, 1985. – 151 с.
221. Дніпропетровська область. Історія міст і сіл Української РСР в 26 томах. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. – 587 с.
222. Донецк. Архитектурно-исторический очерк / Авт. С.К.Килессо, В.П.Кишкань, В.Ф. Петренко и др. – К.: Будівельник, 1982. – 152с.
223. Дорошко М. Компарти́но-державна номенклатура УСРР у 20-30-і роки ХХ ст.: соціо-історичний аналіз. / М.Дорошко. – К.: Київський університет, 2004.- 154 с.
224. Дровозюк С. Руйнування української народної культури в умовах геноциду 1932-1933 рр.: стан та перспективи дослідження / С. Дровозюк. // Збірник наук.праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: 2007. – т.ХУІ. – С. 335-345.
225. Екатеринославское коммунальное дело // Коммунальное дело .- 1921. № 1. –С.116-118.
226. Еткінд. Про центральне опалення /Еткінд. // За зразкове житло. – 1933. № 4 (25 червня ).
227. Етнографія Києва та Київщини. Традиції і сучасність. / за ред.. В.Ф. Горленка. – К.: Наукова думка, 1986, - 271 с.
228. Етнографія України. Вид.2-ге перероблене та доповнене ./ За ред. проф. С.А.Макарчука. – Львів.: Світ , 2004 , - 518 с.
229. Етнокультурні процеси в українському урбанізованому середовищі ХХ століття. Збірник науково теоретичних статей. / Гол.ред. С. Павлюк. – Івано-Франківськ: нова Зоря, 2004. – 184с
230. Ефетов М. Склока в жилкоопах / М. Ефетов. // Жилищно-кооперативное строительство. – 1925. № 15. – С.43 - 44.

231. Ефимов А. Жилищный вопрос на украинских железных дорогах. / А.Ефимов. // Профилактическая медицина. – 1925. № 5 – С.76-85.
232. Єрмак О. Історія обласного державного підприємства «Полтавводоканал». До 100-річчя заснування Полтавського міського водопроводу /О. Єрмак. – Полтава: Дивосвіт, 2000. – 268с.
233. Єфімова Громадське харчування по житлокоопах м. Києва / Єфімова // За робітниче житло. – 1931. № 5. – С. 24 - 25.
234. Єфремов С. Щоденник.1923-1929. / С. Єфремов – К.: ЗАТ газета Рада, 1997. – 848 с.
235. Жилище в России: век XX. Архитектура и социальная история. / Составление и редакция Уильям Брумфилд, Блэр Рубл - М.: Три квадрата, 2001. – 191 с.
236. Жилищное законодательство. Сборник важнейших законов, приказов и инструктивного материала с комментариями. – Таллин: 1949. – 139 с.
237. Житлокоопи повинні бути членами ТДО авіахему // Вісті ВУЦВК. – 1928. - №12 (14 січня)
238. Житлова кооперація в другому п'ятиріччі // За робітниче житло. – 1932. – №1. –С.1-3.
239. Жук. Классовая линия в жилищно-арендной кооперации / Жук // Жилищная кооперация Украины. – 1927. № 5 – С.9 - 13.
240. Жулицька О. Розробка теоретичних питань краєзнавства в радянській історіографії 20-х рр. XX ст. / О.Жулицька // Записки історичного факультету Одеського національного університету . – Одесса: 2004. – вип.15. – С.474-489.
241. Журавлев А. Архитектура Советской России / А. Журавлев, А Иконников, А. Рочегов. М.: Стройиздат, 1987 - 447с.
242. Заглада Н. В справі дослідження міської людности / Н. Заглада // Записки Етнографічного Товариства. Кн.1. – К., 1925. – С. 51-53.

243. Залуни́н С. Поселок изменил свой облик / С. Залуни́н. // Краматорська правда. – 1939. - № 198 (29 серпня).
244. Запорі́жжю 200 (1770-1970). Історико-публіцистичний нарис. /Ред.колегія: Петрикін В. (голова) та інші. – Дніпропетровськ.: Промінь, 1970. – 211 с.
245. Заславський М. Перший теплопровід у Києві / М. Заславський. // Соціалістичний Київ. – 1935. -№ 1. – С.18-19.
246. Захаров Ф. Їдальні мусять працювати зразково / Ф. Захаров // Червоний гірник. – 1940. - №88 (17 квітня)
247. Захарченко Л. Гуртожитки одного житлоуправління / Л.Захарченко, М.Криворучко // Червоний гірник – 1940 . № 35 (14 лютого).
248. Збільшити випуск товарів ширвжитку // Червоний гірник. – 1939. –№188 (17 серпня).
249. Зінич В. Нові риси в сімейному побуті робітників / В. Зінич // Народна творчість та етнографія .- 1957. кн.3 – С.87-92.
250. Зінич В.Т.Соціалістичні перетворення – паростки нового комуністичного в культурі та побуті робітників Радянської України / Володимир Зінич. – К.: Наукова думка, 1963, - 175 с.
251. Зельцман А. Архитектура соцгорода и его элементов / А.Зельцман, Д.Меерсон // Планировка и строительство городов. – 1934. – №7 – 8. – С. 10-15.
252. Ибрагимбеков Р. Эмоциональные оценки пространственных направлений при восприятии архитектуры // Психология и архитектура . – Ч.1.- Таллин, 1983. – С.170-173.
253. Иванов С. Архитектура в культуротворчестве тоталитаризма. Философско-эстетический анализ / С.Иванов – К.: Стилос, 2001. – 168с

254. Иконников А. Искусство, среда, время. Эстетическая организация городской среды / А.Иконников- М.: Советский художник, 1984. – 336с.
255. Иконников А. Утопическое мышление и архитектура / А.Иконников. – М.: Архитектура, 2004. – 400 с.
256. Индивидуальные рабочие огороды и дачи // Кочегарка. – 1934. – № 6 (6 января).
257. Исаев В. Коммуна или коммуналка? Изменение быта рабочих Сибири в годы индустриализации (вторая половина 1920-х- 1930-е годы) / В. Исаев. – Новосибирск: Наука, 1996. – 169 с.
258. Исаев В. Повседневная жизнь в 1930-х годах: сравнительный анализ национал-социализма и сталинизма / В.Исаев. // Эпоха. Культуры. Люди. Материалы международной научной конференции .(Харьков, сентябрь 2003 г. Сб. докладов. – Х., 2004 ,
259. Исследование и охрана архитектурного наследия Украины. Сб. науч. трудов. – К.: КиевЗНИЕП, 1980. – 114 с.
260. История повседневности. Сб. науч. работ /Под ред. Л.Коган - СПб.: Летайя, 2003. – 208 с.
261. Історія Києва: від княжої доби до сучасності. Збірник документів і матеріалів: Навч. Посібник / За заг. Ред. В.Ф.Колесника, А.П. Коцура, Н.В.Терес. – К.: Книга XXI , 2005, - 773 с.
262. Історія Києва в 3-х томах. т.3., кн.1. / Відп. ред. М.Супруненко – К.: Наукова думка, 1987. – 473 с.
263. Історія міста Харкова ХХ століття. / О.Ярмиш, С.Посохов, А.Епштейн та інші - Х.: Фоліо, 2004. – 686 с.
264. Історія української архітектури / Ю.Асеев, В. Вечерський, О.Годованюк., інші.; за ред.. В. Тимофієнка. – К.: Техніка, 2003. – 472 с.



265. Ішмуратов А. Конфлікт і згода /А.Ішмуратов. – К.: Наукова думка, 1996. – 189с.
266. Казанович Н. Зростання робітничого класу України і зміни у його складі в роки другої п'ятирічки / Н. Казанович // Вісник Харківського університету. Серія історія КПРС. – 1970 - вип . 6 . - С.67-72.
267. Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Ярослав Калакура. – К.: Генеза , 2004, - 495 с.
268. Канцелярський П. До питань класової боротьби в галузі соціальної статистики / П.Канцелярський // Соціалістична Україна. – 1934. № 5-6 – С.51-62.
269. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.) / В. Капелюшний. – К.: Олан, 2003. – 608 с.
270. Каплунов І. Житлові умови міського пролетаріату УСРР /І. Каплунов, Д. Бухштейн // Вісник статистики України. – 1930 , вип.6. – С.51 – 63.
271. Ш. Ле. Корбузьє. Архитектура XX века. / Шарль Ле Корбузьє. – М.: Прогресс, 1970. –479с.
272. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-30-х років: соціальний портрет та історична доля / Г. Касьянов. – К.: Глобус, 1992 – 176 с.
273. Кац А. Как читается газета // Пролетарская правда. – 1925. - №81 (10 апреля)
274. Кеворкян К. Первая столица / К. Кеворкян. – Х.: Фолио, 2002. – 282 с.
275. Кесслер Д. Итоги ремонтной кампании / Д. Кесслер. // Жилищно-строительная кооперация. – 1925. -№ 21. – С.3 - 9.

276. Київські неокласики / Упор. Віра Агеєва. – К.: Факт, 2003 – 352с.  
- / Українські мемуари
277. Кілессо С. Володимир Заболотний / С.Кілессо //Архитектура и престиж. – 1998. - №2. – С. 26.
278. Кічело І. Що ми будемо цього року / І. Кічело. // Соціалістичний Київ. – 1933. - № 1-2. – С.10.
279. Кобалевский В. Жилищное право УССР / Кобалевский В. – Х.: Изд-во Наркомюста, 1925. – 114 с.
280. Кобалевский В. Организация и экономика жилищного хозяйства в СССР /В. Кобалевский. – М.-Л.: Изд-во Наркомхоза РСФСР, 1940 – 248с.
281. Кобрін Р. Санітарно-гігієнічна оцінка індивідуального житлового будівництва робітників Донбасу / Р. Кобрін // Профілактична медицина. – 1936. - № 11-12 - С.61.
282. Коваленко І. Дрібні міські володіння на околицях / І. Коваленко// Статистичний бюлетень. – 1925. № 9 - С. 20 - 47.
283. Коган М. Деятельность одесской комиссии по разбору конфликтов в жилкоопах / М.Коган // жилищно-кооперативное строительство. – 1926. – 323-24. – С.41- 43.
284. Кокорська О. Соціальний розвиток міст Донбасу (друга половина 20-х – 30 –ті роки ХХ століття) : дис. ... кандидата істор. наук / О. Кокорська – К.: 1995. – 179 с.
285. Колесник В. Історіографія нової економічної політики в Українській СРР / В.Колесник, В.Коцур, Г.Коцур – К.: Хрещатик, 2002.- 176 с.
286. Колесник І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей / І.Колесник // Український історичний журнал. – 2002, - № 2. - С.26-37.

287. Коляструк О. До характеристики повсякденного життя інтелігенції Кам'янець-Подільського у середині 20-х років ХХ ст. / О.Коляструк // Освіта і культура на Поділлі. Зб.наук.праць - Кам'янець-Подільський, 2006. - вип..7. – С.255-261.
288. Коляструк О. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. Коляструк // Український історичний журнал. – 2007 . № 1. – С.174-184.
289. Коммунальное строительство Украины в свете кредитных заявок на 1926-1927 год // Коммунальное хозяйство. – 1926. - №1-2. – С.1-14.
290. Кондратьев Н. Типы рабочих жилищ / Н. Кондратьев. // Профилактическая медицина. – 1925. № 5. – С.86-89.
291. Конторович. Боротьбі за чистоту – більшовицьку настійність / Конторович. // За новий побут. – 1934. № 1 (25 січня).
292. Конюс Е. Семья советского шахтера / Е. Конюс. // Кочегарка – 1935. № 219 (22 сентября).
293. Корноухова Г. Повседневность и уровень жизни городского населения СССР в 1920-1930-е гг. (На материалах Астраханской области) : дисс. ...кандидата истор. наук / Г.Корноухова . – М.: 2004, - 190 с.
294. Короткие сигналы // Харьковский рабочий. – 1938. - №5 (7 января).
295. Короленко В. Дневник. 1917-1921. Письма / В. Короленко. – М.: Советский писатель, 2001. - С.327.
296. Котляревский С. Назревший вопрос / С. Котляревский. // Жилище рабочего и коммунальное хозяйство. – 1924, № 2 . – С.8-9
297. Коток Н. Развал городского хозяйства в странах капитализма / Н.Коток. // Коммунальное дело - 1933. - № 5-6 – С.50-52.

298. Коцур В. Соціальні зміни і політичні процеси в Україні в 1920-1930-х рр. Історіографія : дис. ... доктора істор. наук:07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Віктор Петрович Коцур. – К.: 1999. – 475 с.
299. Коцур Н. Соціальне становище міського населення України в умовах НЕПу (1921-1929 рр.). – дисертація...кандидата. іст. наук. / Н.Коцур. – К., 1997. – 203с.
300. Кравченко П. Соціально-побутові умови на індустріальних будовах України (20-30 рр. ХХ ст.) / П. Кравченко. – Вінниця., 1997, - 412 с.
301. Кракен Олаф. Тіснота заїдає / Олаф Кракен. //За робітниче житло. – 1932. - № 4-5. – С.6-7.
302. Крейзер И. Стилистический анализ архитектуры Харькова в 20-х-30-х гг. ХХ ст./ И.Крейзер // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – Харків, 2000. - №2-3. – С. 163-164.
303. Криворізький А. Культура обслуговування / А Криворізький // Червоний гірник. – 1940. – №192 (22 серпня).
304. Кричевська-Росандіч К. Мої спогади / Катерина Кричевська-Росандіч. – К.: Родовід, 2006.- 208 с.
305. Костин В. Ворошиловград: Архитектурно-исторический очерк / В.Костин. – К.: Будівельник, 1981. – 223с.;
306. Крупская Н. Педагогические произведения в 10 томах / Н.Крупская. – М.: Изд-во академии педагогических наук СССР, 1959. – т.6. – 464 с.
307. Кулешов. Много ошибок / Кулешов. // Новый Донбасс. – 1929 .№ 10. – С.3.
308. Культура города: проблемы качества городской среды (Сб. науч. трудов НИИ культуры) / Под ред. В.Глазычева. – М., 1986. – 248с.

309. Культурне будівництво УРСР (Статистичний довідник). - К.: Рад. Школа, 1940 – 203с.
310. Кульчицький С. Матеріальний добробут робітничого класу України в роки першої п'ятирічки / С. Кульчицький, Л.Ткачова. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – 1977. – вип.3. – С.33-43.
311. Кульчицький С. Проблеми історії робітничого класу / С. Кульчицький, В.Сарбей // Український історичний журнал . – 1986. - № 7. – С.21.
312. Куницкий А. К вопросу о методике этнографического изучения рабочих Украины / А. Куницкий. // Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. – вып. XXIX. – М.: 1957. – С.21.
313. Куницький О. Розквіт і потреби міського народного житлобудівництва /О. Куницький. // Народна творчість та етнографія. – 1957. кн.4.- С.80-87.
314. Кушнір Л. Роль жінвідділів у залученні жінок до виробництва / Л. Кушнір. // Нові сторінки історії Донбасу. - 2006, - кн.12. - С.85-96.
315. Кушніренко М. Соціалістичні міста Донбасу: їхнє минуле, теперішнє та майбутнє / М.Кушніренко, В.Яценко. // Вісник національного університету «Львівська політехніка». Архітектура. - 2003. – вип.486. – С. 130-139.
316. Лаботорин О. Факты и цифры / О. Лаботорин // Коммунальное дело. – 1931. - №5-6 – С. 97.
317. Лаговський. Покласти край недовиконанню планів житлового будівництва / Лаговський // Соціалістичний Київ. – 1937.- № 3 – С.9
318. Ладан Т.М. Принципи архітектурно-планувальних рішень житлових будинків 30-х рр. ХХ ст. в м. Києві та їх використання в сучасній практиці проектування. Дис. на здобуття наук. ступеня кандидата архітектури. / Т.Ладан – К., 2002. – 282с.

319. Лазарев Д. Больше количеством и лучше качеством / Д. Лазарев. // *Общественница* . – 1939 , № 5. – С.96 – 97.
320. Ларвут О. Студенство Радянської України в 20-ті роки ХХст.: дис. ...кандидата істор. наук / О. Ларвут – Донецьк , 2004. – 202 с.
321. Лебина Н. О пользе игры в бисер (Микроистория как метод изучения норм и аномалий советской повседневности 20-30-х годов) / Н. Лебина / *Нормы и ценности повседневной жизни. Становление социалистического образа жизни в России 1920-30-е годы.* – СПб.: «Летайа», 2000.– 726 с.
322. Лебина Н. Обыватель и реформы. Картины повседневной жизни горожан в годы НЕПа и хрущевского десятилетия / Н. Лебина, А.Чистяков. – СПб, 2003
323. Лебина Н. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии.1920-1930 годы / Н. Лебина. – СПб.: Нева Издательский дом «Летний сад», 1999. – 320 с.
324. Лейбфрейд А.Ю., Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе / А.Ю. Лейбфрейд, Ю.Ю. Полякова. – Х.: Фолио, 2004. – 335с.
325. Линч К. Образ города / Пер с англ. В.Л.Глазычева. – М.: Стройиздат, 1982. – 327 с.
326. Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932-1933 роки / Упоряд. Андреа Граціозі. – Х.: Фолио, 2007. – 255 с.
327. Литвин В.М. Історія України. Навч.посіб. / В.М. Литвин, В.М. Мордвінцев, А.Г.Слюсаренко. - К.: Знання, 2008. – 694 с.
328. Литвин В.М. Ілюстрована історія України / В.М. Литвин, В.А. Смолій, М.І. Шпоковатий. – К.: Видавничий Дім «Альтернатива», 2001. – 352 с.

329. Литвин В.М. Історія України. Навч. посіб. / В. М. Литвин, В.М. Мордвінцев, А.Г. Слюсаренко. – К.: Знання –Прес, 2002. – 669 с.
330. Литвин В.М. Україна: доба війн і революцій (1914-1920). / В. Литвин. – К.: Альтернативи, 2003. – 488 с.
331. Лифанов В. Николаев 1789-1989. Страницы истории: Справочник. / В.Лифанов, В. Миющенко. – Одесса: Маяк, 1989. – 168 с.
332. Лихолобова З. Міста Донбасу в роки радянської модернізації: особливості менталітету городян (кінець 1920-1930-і рр. / З. Лихолобова // Нові сторінки Донбасу. Зб. Статей.- 2006. вип. 12. – С.93-105.
333. Лихолобова З. Поповнення робітничих кадрів Донбасу на початку реконструктивного періоду (1926-1928 рр.) / З. Лихолобова // Питання історії народів СРСР. – 1972 –вип.13.- С.81-90.
334. Лінда С. Присутність історії в архітектурі радянської і пострадянської України / С. Лінда // Вісник національного університету «Львівська політехніка». Архітектура. - 2003. – вип.486. – С. 117 -126
335. Ліфшиц Н. Проти націоналізму в статистиці /Н. Ліфшиц // Соціалістична Україна . – 1934 - № 7-8 – С. 32-44.
336. Лобурець В. Поповнення рядів робітничого класу України в 1926-1929 рр. /В. Лобурець. // Питання історії народів СРСР. – 1969 . вип.8. – С.117.
337. Луганск. Исторический очерк. – Донецк: Донбасс, 1969. – С.117.
338. Людмілов Я. Більше товарів широкого вжитку / Я. Людмілов // Більшовик . – 1938 -№ 207 (8 вересня).
339. Мазур В. Соціалістичний побут та його розвиток / В. Мазур. – К.: Наукова думка, 1976. – 129 с.

340. Маликов П. Нормы накопления твердых домовых отбросов в Харькове / П. Маликов // Водоснабжение и санитарная техника. – 1940. - №2-3. – С.108-111.
341. Малиновський О. З щоденників / О.Малиновський // Вісник академії наук України. – 1993. – №10. – С.88-94.
342. Маликов П. Склад сміття міста Харкова / П. Маликов // Профілактична медицина . 1936 - № 9 – С. 26-35.
343. Малозьомов І. Соціалістичне місто Велике Запоріжжя / І. Малозьомов. – Х.: Український робітник, 1933. – 53с.
344. Мальцев М. Житлово-комунальне та культурне будівництво у Донбасі в роки першої п'ятирічки / М. Мальцев // Український історичний журнал. – 1971. № 12. – С.83-88.
345. Марзеев А. Жилищный вопрос в городах и промышленных районах Украины // Профилактическая медицина. – 1925. - № 3 – С. 55-61
346. Марзеев А. Новые рабочие жилища на Украине /А. Марзеев // Профилактическая медицина. – 1925. -№ 8. – С.75-78.
347. Марк Фон Хаген Проблеми сталінізму і переосмислення радянського минулого /Марк Фон Хаген // Український історичний журнал – 1994. - №4. – С.88-100.
348. Масленкова Е. Художественные особенности архитектуры Киева / Е.Масленкова (1933-1941 годы) Автореф. на соискание учен.степени канд. искусствоведения. – К., 1974. – 19с.
349. Меерович М. Рождение и смерть жилищной кооперации. Жилищная политика в СССР в 1924-1937 гг. / М.Меерович. – Иркутск: Изд-во Иркутского ГТУ, 2004. – 274 с.
350. Мезенцев И. О жилищной кооперации / И.Мезенцев // Вестник жилищной кооперации. – 1923 . № 1. – С.42.



351. Методологические проблемы теории архитектуры. Сб. науч. трудов. – К.: КиевЗНИЕП, 1981. – 121с.
352. Миронов В. Культура и быт горняков Криворожья в период развернутого строительства коммунизма : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. истор. наук / Вадим Миронов. – К.: 1964.- 16 с.
353. Мінаєв С. Наслідки вселюдного перепису на Україні 1926 р. / С. Мінаєв. – Х.: ДВУ 1928. – 92с.
354. Міхельсон Вижити бруд із житлокоопів // За новий побут. – 1934. – №1. (25січня).
355. Моисеенко В. Коллективное жилище на Украине в 1923-1933 гг. (исследование взаимосвязи между социальными и архитектурными структурами) : автореф. дис.на соискание учен. степени канд. наук архитект. / В.Моисеенко. – М.: 1968.- 19 с.
356. Моисеенко В.П. Поиски новых форм социалистического жилища / Сборник Вопросы массового жилищного строительства. – К., 1963. – С.7-32.
357. Молокин А. Архитектура жилых домов / А. Молокин. // Харьковский рабочий. – 1938. № 31 (8 февраля).
358. Молотов А. Газифікація та боротьба з втратами. /А.Молотов . – Х. – К.: Тех. вид-во, 1932. – 56 с.
359. Мотолянский С. Одесса в жилищном отношении. /С. Мотолянский // Жилищно-кооперативное строительство. – 1925. - № 6.- С.22.
360. Муравьев И. Квартал-коммуна / И.Муравьев. // Проектирование и стандартизация в строительстве . – 1932. № 1. – С.41- 47
361. Мустафьева О., Никольская Л. Здания и эмоции. Как измерить влияние архитектуры на настроение человека / О. Мустафьева, Л. Никольская // Строительство и архитектура Ленинграда. – 1978. - № 3. – С.33-35.

362. Мусьєв С. Трактоград / С.Мусьєв. – Х.: Пролетар, 1931. – 54с.
363. Народне господарство української РСР в 1959 р./ Статистичний щорічник. – К.: Державне стат. Вид – во, 1959. – 731с.
364. Народне господарство УСРР (статистичний довідник) / Держ. ком. УРСР по статистиці – К.: Народне господарство та облік, 1935. – 664с.
365. Наулко В. Добровільні народні дружини і питання громадського побуту робітників / Всеволод Наулко. // Народна творчість та етнографія – 1961 - № 1 . – С.77-79.
366. Наулко В. Хто і відколи живе в Україні / Всеволод Наулко. – К.: Головна спеціалізована ред. літератури мовами національних меншин України, 1998. – 79 с.
367. Науменко І. З вершини століття: короткий нарис історії будівництва і розвитку електричного транспорту міста Дніпропетровська / І.Науменко. – Дніпропетровськ : Пороги, 1997. – 118 с.
368. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні: місто Київ / Український Інститут національної пам'яті. Київська міська державна адміністрація. Відповід. Ред В.І. Марочко . – К.: Фенікс, 2008. – 584 с.
369. Некрасов В. Как я стал шевалье / В. Некрасов. – Екатеринбург , У-Фактория, 2005.- 482 с.
370. Ніколаєв В. Будинок-шкатулка / В.Ніколаєв //Соціалістичний Київ. – 1935. – №9. – С.26-26.
371. Николаев. Архитектурно-исторический очерк / В.Алешин, Н.Кухар-Оныщенко, В.Яровой . – К.: Будівельник, 1988. – 182с.
372. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920-30 років / Вільям Нолл. К.: Родовід, 1999. - .... С.

373. Олійник Г. Піклування Комуністичної партії і радянського уряду про поліпшення житлово-комунальних умов трудящих Української РСР в роки другої п'ятирічки (1933-1937 рр.) / Г. Олійник // Наукові записки Ужгородського державного університету. – 1957. – вип.27. - С. 97-107.
374. Олійник М. Кустарно-ремісничє виробництво та «псевдокооперація» в Україні в 1921-1929рр. / М. Олійник // Харківський державний педагогічний університет імені Г.Сковороди .Зб.наук. праць. Серія історія - 1998. вип. 2. – С.141-150.
375. Орлов И.Б. Жилищная политика советской власти в первое послереволюционное десятилетие / И.Б. Орлов. // Наука – сервису : УІІ-я Международная научно-практическая конференция : Сборник докладов на пленарном заседании / Под ред. Ю.Н. Маслова. ч.1 – М.: 2003, - С.147.
376. Очерки развития социально-классовой структуры УССР 1917-1941.гг. / С.В.Кульчицкий, И.К.рыбалка, Ф.Г.Турченко. / АН УССР Ин-т истории. – К.: Наукова думка, 1987. - 238 с.
377. Павлик И. Горловка. Историко-экономический очерк. / И. Павлик. – Донецк.: Донбасс, 1971. – 127 с.
378. Павлухіна В. Деякі проблеми методології дослідження повсякденного життя українського селянства в 60-80-х роках / В. Павлухіна // Україна ХХ ст. Культура Ідеологія Політика. – 2007. вип.11. – С. 434-444.
379. Панадіяді О. Стан наших водогонів. / О.Панадіяді. // Коммунальное хозяйство Украины. – 1926. - № 2. – С.56-58.
380. Паперный В. Культура два / В.Паперный – М.: Новое литературное обозрение, 1996. – 384 с.
381. Первостепенное дело профсоюзных организаций // Труд. - 1939. – № 276 (11 октября).

382. Первый Всесоюзный съезд советских архитекторов. Постановление и материалы / Под.ред А Алабян– М., 1937. 187 с.
383. Петров В. Старий і новий побут / В.Петров // Життя і революція. – 1925. - №8. – 41-44с.
384. Петров К. Под крышей одного дома / К. Петров // Харьковский рабочий. – 1938. - № 8 ( 8 января).
385. Петухов С. Планировка и застройка шахтных поселков Донбасса / С.Петухов // Социалистический Донбасс. – 1938. – №66 (21 марта).
386. Пижов Н. Радянське місто взавтра / Н.Пижов. – Х.6 ДВУ, 1930. – 109с.
387. Пиріг О. НЕП: більшовицька політика імпровізації / О. Пиріг. – К.: Київський національний торгово-економічний університет, 2001. – 274 с.
388. Підвищення добробуту трудящих за п'ятдесят років радянської влади. Львів : Вид-во Львівського державного університету. -1967. – 273 с.
389. Пітюренко Ю. Розвиток міст і міське розселення в Українській РСР. / Ю. Пітюренко – К.: Наукова думка, 1972. – 325с.
390. По сталински заботиться о быте горняков // Макеевский рабочий. – 1939. – № 156 (10 июля).
391. Побут – турбота спільна. Рекомендаційний бібліографічний довідник – К.: Політвидав, 1990. – 110 с.
392. Повседневно помогают рабочим-огородникам // Социалистический Донбассе. – 1938. – №86 (15 апреля).
393. Полуниин Д. Вековой маршрут Одесского трамвая. / Д. Полуниин, Д. Сарсакова, М.Титова. – Одесса.: Маяк, 2003. – 240 с.
394. Помци Г. Газ это свет и тепло. Историко-познавательный очерк / Г. Помци, Ю. Прийма. – Одеса: Астопринт.1997. – 118с.

395. Пономарьов А.П. Сучасна сім'я і сімейний побут робітників Донбасу 1950-1975 / А. П. Пономарьов. – К.: Наукова думка, 1978, - 143 с.
396. Попов В. Коммунальные трамваи / В.Попов // Коммунальное хозяйство Украины. – 1925. - №4-5. –С.55-59.
397. Поріцький А. Всесоюзна етнографічна нарада по вивченню культури та побуту робітничого класу / А. Поріцький, М. Приходько // Народна творчість та етнографія . – 1957. - № 3. – С.168-172.
398. Поріцький А.Я. Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму /А.Я. Поріцький. – К.: Наукова думка,1964. - 139 с.
399. Посацький Б. Простір міста і міська культура (на зламі ХХ-ХХІ ст.) / Б.Посацький – Львів, Львівська політехніка, 2007.- 207 с.
400. Прилуцький В. Побут студентів в УСРР в 1920 –х роках / В. Прилуцький. // Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник. 2006. - Вип.15. - С. 85-107.
401. Приходько М.П. До питання про розвиток житла робітників Донбасу / М.П. Приходько. // Народна творчість та етнографія . 1957 - № 2 - С.76-88.
402. Приходько М.П. Житло робітників Донбасу (Процес виникнення і розвитку робітничих поселень) / М П. Приходько. – К.: Наукова думка, 1964 – 106 с.
403. Про наслідки перевірки стану ремонту квартир і комунального обслуговування в житлокоопах і будинках госорганів // За новий побут. – 1934. - №2. (21 лютого)
404. Проблемы истории сервиса: здравоохранение, культура, досуг. Сборник науч.статей. – М.: МГОУ, 2004. – С.182.
405. Проблемы современной архитектуры и историческое наследие Украины / Сб. науч. трудов. – К.: КиевЗНИИЭП, 1979. – 129 с.;

406. Промышленность и рабочие Донбасса: (октябрь 1917 –июнь 1941). Сборник документов и материалов - Донецк: Донбасс, 1989 – 240 с.
407. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР 1933-1941 гг. (Сборник документов и материалов в 2 частях ). – К.: Наукова думка, 1977.
408. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921-1925 гг.) Сборник документов и материалов . – К.: Политиздат Украины, 1964 .- 593 с.
409. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926-1932гг.) Сборник документов и материалов. – К.: Политиздат, 1966 – 594 с.
410. Пути народно-хозяйственного развития УССР. - Х.: ДВУ, 1928. – 488с.
411. Пфабіган А. «Червоний Відень» і австромарксизм. // Вісник національного університету «Львівська політехніка». Архітектура./ А.Пфабіган. - Львів, 2003. – вип..486. – С. 106-111.
412. Рабинович Е. Жилищно-судебный процесс / Е.Рабинович // Жилищно-кооперативное строительство. – 1925. - №15 – С.44-45.
413. Рабинович М.Г. Очерки этнографии русского феодального города. Горожане, их общественный и домашний быт. – М.: Наука, 1978. - 329 с.
414. Рева Н. Питання народного побуту на сторінках журналу «Життя й революція» / Н. Рева // Народна творчість та етнографія – 1971 -№ 4 – С.16-19.
415. Резницкая М. Рабочий класс Украины в период социалистической реконструкции народного хозяйства.(1926-1937 гг.) Очерки историографии проблемы / М. Резницкая. – К.: Вища школа , 1977, - 165 с.

416. Резнікова Т. Виставка меблі / Т. Резнікова // Профілактична медицина – 1933. - № 10. – С.50-53.
417. Репресоване краєзнавство (20-30-і роки) / Ред.кол. голова П.Т.Тронько. – К.: «Рідний край» Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. - 492 с.
418. Рескін М. Культурна лазня – частина нового побуту / М. Рескін // Соціалістичний побут. - № 4. – С.41.
419. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам./ Сб. док. За 50 лет. / Сост. К.У. Черненко и М.С. Смиртюков В 5 т. - Т.1. – М.: Политиздат, 1967. – 783 с.
420. Рипп И. Электрофикация быта / И. Рипп // Социалистический город. – 1935. - № 5. – С.33- 35.
421. Робкор Богославский Кое-что о группировках в жилкоопах / Богословский // Кооперативное жилище. – 1926. - №1. –С.23.
422. Розвиток історичної науки на Україні за роки радянської влади / За ред. П. Калениченка. – К., Наукова думка, 1973. – 252 с
423. Розов Л. Жилищно-бытовые условия жизни транспортников южных железных дорог / Л. Розов // Профилактическая медицина. – 1925. - № 9-10. – С.75-82.
424. Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ- НКВД / Відповід.ред. В.Даниленко. – К.: Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 668 с.
425. Рооп А. Новая Горловка / А.Рооп // Социалистический город. - 1935. – №4. – С. 12.- 15.
426. Рохлина Р. О Влиянии условий труда и быта родителей на потомство // Социальная гигиена. – 1928. - №1. – С.104-113.
427. Рудницкий В. Новое жилищное строительство и квартирная плата / В. Рудницкий. // Коммунальное хозяйство Украины. – 1925. - № 5. – С.8.

428. Рукопис. Український альманах щоденників, листів, документів, світлин у 2-х томах . / Під заг.ред. І. Дзюби. т.1 – К.: Криниця, 2004, - 608 с.
429. Румянцев І. Перший досвід роботи житлово-товариських судів у м. Дніпропетровську / І.Румянцев // Революційне право . – 1934. -№ 9-10. С.33-35.
430. Русанова І. Еволюція архітектури житла як втілення ідеологічних прагнень епохи // Вісник національного університету «Львівська політехніка». Архітектура. / І.Русанова. - Львів, 2003. – вип.486. – С.127.
431. Рытников Н. Забытый поселок // Звезда. – 1935. - №172 (28 июля)
432. Синявский А. Основы советской цивилизации / А. Синявский. – М.: Аграф, 2002. - 464 с.
433. Скубицька Ю.В. Перебудова Парижа Жоржем Османом у контексті культури модернізму / Ю.Скубицька // Наукові записки Києва-Могилянської академії. Теорія та історія культури. – 2007. – вип..62. – С. 19-23.
434. Скульптурне оформлення новобудов Донбасу // Архітектура Радянської України. – 1939. – № 6. – С.37.
435. Слободяник В. Вода должна быть в нужном количестве / В. Слободяник // Кочегарка. – 1934 - № 115 (21 мая).
436. Слуцкий А. Б. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики / А.Б. Слуцкий. – К.: Изд-во АН УССР , 1963, - 501 с.
437. Станиславский А. Планировка и застройка городов Украины / А.Станиславский. – К.: Будівельник, 1971. - 266с.
438. Старшинский Р. Від домкомів до житлокооперації / Р. Старшинський // За робітниче житло. – 1933. - № 2. – С. 9-10.



439. Старшинский Р. Как приступить к организации рабочего жилищно-строительного кооператива / Р. Старшинский. // Жилище рабочего . – 1925. -№ 11-12. – С.6.-8.
440. Статистичний довідник по Полтавщині на 1925 р. – Полтава: 1-ша Рад. друкарня Б.П., 1925. - 285 с.
441. Статистично-економічний довідник Київщини за 1925/1926 рік. К., 1927. – 335с.
442. Советское богатство: Статьи о культуре, литературе и кино. К 60-летию Ханса Гюнтера /Под. Ред. М.Балыниной, Е.Добренко, Ю.Мурашова – СПб.: Академический проект, 2002. – 448 с.
443. Стельмах С. У пошуках утраченої правди : теоретичні дискусії в сучасній українській історіографії / С. Стельмах // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.Історія. – 2002. вип.63. – С. 12 - 14.
444. Степкин В. История Донецка / В.Степкин. – Донецк, 2004. – 486 с.
445. Столиця відчаю. Голодомор 1932-1933 рр. На Харківщині вустами очевидців. Свідчення, коментарі / Упоряд.Т. Поліщук. – Харків-Нью-Йорк-Львів : Вид. М.П.Коць, 2006. – 416 с.
446. Струмилин С.Г. Проблемы экономики труда / С.Г. Струмилин. – М.: Госполитиздат, 1957 – 520с.
447. Суєтін Г. За громадську пральню / Г. Суєтін – Х.: Держмедвидав, 1931. – 45 с.
448. Суровцева Н. Спогади / Надія Суровцева. – К.: Видавництво ім.Олени Теліги, 1996, - 431 с.
449. Сушко О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УССР (1921-1929) / О. Сушко. –К.: НПУ ім. Драгоманова, 2003. – 304 с.

450. Сырцова С. Рабочий класс Украины на завершающем этапе социалистической индустриализации / С. Сырцова. – К.: Вища школа, 1979, - 191 с.
451. Там где грязь в почете. // Звезда. – 1934. - №59. (11 марта).
452. Танатар М. Коммунальный бюджет Украины / М. Танатар. // Коммунальное хозяйство Украины. – 1926. - № 2. – С.11.
453. Таранушенко С. Українські народні меблі / Степан Таранушенко. // Народна творчість та етнографія. – 1957 - № 2. – С.76-88.
454. Тимяшевская М. Бюджет времени и проблемы формирования жилой среды / М. Тимяшевская // Бюджет времени и проблемы его использования в решение градостроительных проблем. – Новосибирск, 1969. Вып. 3.– С.81-89.
455. Ткачова Л. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму / Л.Ткачова. – К.: Наукова думка, 1985, - 190 с.
456. Ткачова Л. Піклування Комуністичної партії про поліпшення житлово-побутових умов робітників України в роки першої п'ятирічки / Л.Ткачова // Наукові праці з історії КПРС. – 1976, вип.80. – С. 34-41.
457. Тронько П. Т. Українське краєзнавство в ХХ ст. (До 75 річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців) / П. Т. Тронько. – К.: 2002. – 85 с.
458. Трубенюк О. Підвищення життєвого рівня робітників в 1926-1932 рр.: міфи і реальність в інтерпретації вітчизняних і зарубіжних істориків / О. Трубенюк. // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – вип. УІ. – С.102-128.
459. Трубенюк О. Матеріально-економічне становище та умови праці робітників України (друга половина 1920-1930-х рр.) : дис. ...кандидата істор.наук / О.Трубенюк. – К.: 2000. – 209 с.
460. Труфанов И. Проблемы быта городского населения СССР / И.Труфанов – Л.: Изд-во ЛГУ,1973. – 143 с.

461. Туров И. Городской образ жизни: теоретический аспект / И.Туров // Социологические исследования. – 1995. - №1. – С.131-134.
462. Турченко Ф.Г. Основні зміни в соціально-класовій структурі міського населення України в 20-ті роки / Ф.Г. Турченко // Вісник Харківського університету – 1976 . - вип..145. – С.68-74.
463. Убытки города Одесса от разрушений благоустройства городов // Коммунальное дело. – 1922. - №1. – С.147-148.
464. Удод О. Житло і побут в структурі повсякденного життя українців (30-ті роки ХХст) / О. Удод // Проблеми історії України: факти, судження пошуки. – К.: 2003. вип..8. – С.311-321.
465. Удод О. Історія повсякденності як складова історії України ХХ ст. / О. Удод // Історія та правознавство. – 2007. - № 19-21. – С.104-117.
466. Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура.кн.1-2. Доповіді та повідомлення НАН України, Інститут мистецтвознавства , фольклористики та етнології імені Максима Рильського. / Відповід ред. Г.Скрипник. К.: Вид. Асоціації етнологів, 2000. – 591 с.
467. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. – 405 с.
468. Український хліб на експорт: 1932-1933 / Упорядкув., вступне слово В. Сергійчук. – К.: ПП Сергійчук М.І. 2006. – 432 с.
469. Утехин И. Очерки коммунального быта / И. Утехин. – М.: О,Г.И., 2001. – 248 с.
470. Ушаков Н. Нові меблі – новим квартирам. / Н. Ушаков // Соціалістичний Київ. – 1935. - № 4. – С.24 – 25.
471. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Пер. с англ. / Ш. Фицпатрик – М.: РОССПЭН, 2001. – 336 с.

472. Хазанова В. Из истории советской архитектуры 1917-1925 гг. Документы и материалы. /В.Хазанова – М.: Из-во академии Наук СССР. – 1963. – 248 с.
473. Хамітов Н. Служіння смерті у фашизмі та комунізмі / Н. Хамітов, О. Кіхно // Сучасність. – 1992. – №2. – С.82-89.
474. Хан-Магомедов. С. Лисицкий и архитектура / С.Хан-Магомедов // Зодчество. – 1978. - № 1. – 150-152 с.
475. Хаустов П. Великое Запорожье / П.Хаустов. – М.: М-Г., 1930. – 32с.
476. Хаустов П. Скоротити складання і розгляд ген проектів / П.Хаустов //Українська радянська архітектура. – 1938. – №3. – С.27-29
477. Хвильовий М. Сині етюди. / М. Хвильовий. К.: Радянський письменник, 1989. – 423с.
478. Хлынина Т.П. Страницы социальной истории советской Адыгеи: повседневная жизнь населения области в 1920-е годы / Т.П. Хлынина. – Майкоп: Качество, 2005. – 62 с.
479. Хмельницкий И. Жилищно-судебные дела научных сотрудников / И. Хмельницкий // Жилищно-кооперативное строительство. – 1925. - № 13-14. – С.20 - 23.
480. Хмельницкий И.Научные работники и жилищный вопрос / И. Хмельницкий. // Жилищно-кооперативное строительство. – 1925. - № 5. – С.20-22.
481. Хоменко А. Семья и воспроизводство населения. / А.Хоменко. – М.: Статистика, 1980. – 221 с.
482. Хусид М. Обзор деятельности жилсоюза // Вестник жилищной кооперации. – 1923. -31 – С.5-7.
483. Цапенко М. Некоторые вопросы советской архитектуры / М.Цапенко. – К.: Изд.академии архитектуры УССР, 1955. – С.10.

484. Чацкий Л. Как живут водники? / Л.Чацкий // Вестник жилищной кооперации. – 1923. - №3. – С.19-21.
485. Человек и среда: психологические проблемы / Под ред. Т.Нийта. – Таллин, 1986. – 256с.
486. Чепелик В. Народні традиції в архітектурі Києва 1920-1940-х років / В.Чепелик // Народна творчість та етнографія. – 1982. - № 2. – С.28-36.
487. Черкес Б. Архитектура Украины в паутине большевизма / Б. Черкес, Э Гофер // Архитектура и Престиж. – 1996. - №2. – С.7.
488. Черкес Б.С. Національна ідентичність в архітектурі громадських центрів столичних міст в умовах ідеологічної детермінації. Дис. доктора архітектури. / Б.Черкес – К., 2006. – 476 с.
489. Черкес Д. Кожний житлокооп, кожний будинок перетворити на неприступну фортецю оборони / Д. Черкес // За новий побут – 1925. - № 4. (25 лютого).
490. Черкес Д. Канализация г. Харькова. / Д.Черкес. – М.: Мосполиграф 1930. – 18 с.
491. Черновол. Жилищное строительство на Украине / Черновол // Архитектурная газета . – 1938. - № 50. –(8 сентября).
492. Черных А. Жилищный передел. Политика 20-х годов в сфере жилья / А.Черных. // Социологические исследования. – 1995. -№ 10.- С.71-78.
493. Чумаченко В. Деятельность Коммунистической партии по развитию жилищно-коммунального хозяйства на Украине в годы первых пятилеток / В.Чумаченко. // Великая Октябрьская революция и социальный прогресс человечества Сб.науч.трудов. – Днепропетровск, 1968. – С. 59 - 63.
494. Шевчук. Жилищное дело гор. Ромен Полтавской губ. / Шевчук // Коммунальное хазяйство Украины. – 1925. - № 4-5. С.97.

495. Шмелева М. Об основных тенденциях развития материальной культуры русского городского населения за последнее столетие / М. Шмелева // Советская этнография . – 1974. - № 3. – С.31-40.
496. Шубович С. Архитектурная композиция в свете мифопоэтики. / С. Шубович – Х.: Оригинал, 1999. – 636 с.
497. Эпштейн А.И. Изменение социально-бытовых условий жизни рабочего класса Украины в годы первой пятилетки / А.И. Эпштейн // Вопросы истории СССР .- 1986. вып. 31. – С.48-54.
498. Юровский Л. Индивидуальный жилой дом в рабочих поселках Донбасса / Л.Юровский. Л.: Изд-во академии архитектуры УССР, 1948. – 89с.
499. Яблонський Д. Життя та діяльність Володимира Гнатовича Заболотного - Президента Академії архітектури УРСР / Д. Яблонський, Н. Чмуліна, Л. Грачова // Вісник національного університету „Львівська політехніка“. Архітектура. – Л., 2003.– № 486. – С. 99 – 102.
500. Як виготовляються меблі // Більшовик. – 1938. - №167 (15 серпня)
501. Якимчук. Боротися проти варварського ставлення до деревонасаджень / Якимчук // Краматорська правда. – 1934. – №104 (8мая).
502. Якуб Э. Рабочему жилищу – лучшее оформление / Э. Якуб // Жилищная кооперация . – 1936. - № 1. – С.27-29.
503. Ясиевич В. Архитектура Украины на рубеже XIX-XX веков / В.Ясиевич. – К.: Будивельник, 1988. – 184с.
504. John Burnet. A social history of housing 1815–1970. / Дж. Барнет – London: David and Chales, 1978. – 344 p.
505. Vera S. Danham In Stalin's time. Middleclass values in Soviet Fiction./В.Данхем – Durham and London, Duke university press, 1990. – 288 p.

506. Wright Gwendolyn. Building the dream. A social history oh housing in America / Gwendolyn Wright – N-Y: Pantheon Books, 1981. – 329 p